

Műtár
253 300773

II. ÉVFOLYAM

1944. JANUÁR—JUNIUS

1—2. FÜZET

EGYHÁZTÖRTÉNET

RÉVÉSZ IMRE

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

ESZE TAMÁS ÉS HARSÁNYI ANDRÁS

B U D A P E S T,
1 9 4 4

EGYHÁZTÖRTÉNET

Egyházi történettudományi folyóirat.

Megjelenik valamennyi magyarországi református egyházkerület püspöke és a protestáns tábori püspök ajánlásával.

A szerkesztésért és a kiadásért *Esze Tamás* felel.

A kiadóhivatal vezetője *Mauritz Anna* diakonissza testvér.

A folyóirat anyagi gazdálkodását ellenőrzi *Kiss József dr.* református egyetemes konventi tanácsos, *Nagy Sándor dr.* egyházkerületi tanácsos és *Tóth Lajos* református egyetemes konventi titkár.

Megjelenik minden évnegyedben, összesen legalább évi 20 ív terjedelemben. Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, XIV., Ajtói Dürer-sor 33. szám. Előfizetési díjak: egy évre 20.— P, félévre 10.— P. Intézményeknek és jogi személyeknek egy évre 24.— P. Egyes szám ára 6.— P.

A folyóirat munkatársai egyben a folyóirat előfizetői is. Előfizetési díjukat évi 20.— P összegben szerzői tiszteletdíjukból vonjuk le.

Postatakarékpénztári csekk számla száma és címe: 52.249. Egyháztörténet szerkesztősége és kiadóhivatala, Budapest.

A szerkesztőség csak előre megbeszélte cikkek közlését biztosítja, a nyomda kívánságára csak géppel írt kéziratot fogad el és az esetleges szerzői korrekúra költségeit a tiszteletdíjból levonja. Minden közleményért szerzője maga felel.

Munkatársaink ebben a számban:

Bucsay Mihály, református vallás tanár, teológiai magántanár, Budapest.

Illyés Endre, református vallás tanár, egyetemi magántanár, Budapest.

Herepei János, a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója, Sepsiszentgyörgy.

Harsányi András, okl. református lelkész, miniszterelnökségi miniszteri segédtitkár, Budapest.

Gulyás József, református gimnáziumi tanár, c. igazgató, Sárospatak.

Imreh Barna, református lelképásztor, Mezöbánd.

Nagy Sándor, református vallás tanár, kollégiumi levéltáros, Debrecen.

Révész Imre, református püspök, c. egyetemi ny. r. tanár, Debrecen.

Baranyai Béláné, művészettörténész, Debrecen.

Gárdonyi Albert, egyetemi c. ny. rk. tanár, Budapest.

Szimonidesz Lajos, ny. evangélikus lelkész, Budapest.

Bán Imre, állami gimnáziumi tanár, Gyöngyös.

Balázs László, kórházi lelkész, Budapest.

Esze Tamás, a Lorántffy Zsuzsanna Egyesület lelkésze, Budapest.

Tóth Dezső, református lelképásztor, Tiszakürt.

Tiszteletpéldányokat, ingyen mutatványszámokat a kiadóhivatal nem küld, a folyóirat mutatványivét azonban bárkinek szívesen megküldjük.

BELÉNYESI GERGELY, KÁLVIN MAGYAR TANÍTVÁNYA.

Belényesi Gergelyt sokáig csak abból a levélből ismertük, amelyet Strassburgból 1545. március 26-án írt Kálvinhoz és amelyet első ízben a *Corpus Reformatorum* 40. kötete közölt 1874-ben. A levél írója mögött hároméves nyugateurópai tanulmányút és Kálvinnál tett genfi látogatás állt.

Történetírásunk méltó érdeklődéssel figyelt fel a levélre. Eladdig csak az a tény volt ismert, hogy bár hazai reformációnk tan szempontjából a negyvenes és ötvenes években Vittenbergától Zürich és Genf, Luthertől Bullinger, Bucer és Kálvin felé fordult, személyes érintkezést viszont továbbra is csak Vittenbergával tartott fenn. Az első *helvét irányú* magyar reformátorok is Vittenbergából tértek haza. Mégis Kaprophontes Ferenc 1561. december 26-án ismeretlenül levelet intéz Kálvinhoz és ebben a genfi reformátor már úgy szerepel, mint a hazai egyházjavító mozgalom vezető tekintélye. Következő határozott adatunk Szikszai Hellopaeus Bálint 1566. évi genfi tartózkodása, ekkor azonban Kálvin már nem élt, hazai helvét irányú reformációnk pedig már évek óta vitathatatlanul Kálvin hatásának jegyében fejlődött.

Reformációtörténetünk egyelőre ismeretlen nagyságaként szerepelt az a valaki, aki a negyvenes-ötvenes években meg kellett, hogy forduljon a kálvini típusú reformáció területén. Olyan nagy tekintély elejtése, mint amilyen hazánkban a reformáció első idejében Luther Márton és az egyházi élet vittenbergai alakja volt, valamely más tekintély alapos megismerését, méginkább pedig a másfajta levegőjű egyházi élet közvetlen és beható átélését tétellezi fel. S. Szabó József szerint e fontos közvetítő kilitének meghatározásában Belényesi Gergely levele lehet az első nyom. Sajnos, egyelőre a levélben foglalt néhány hézagot nem lehetett kiegészíteni. *Kívánatos, — írja S. Szabó, — hogy amennyire képesek vagyunk, oszlassuk el ennek a nevezetes egyénnek a személyére nehezedő homályt.*¹

Huszonkilenc év telt el, de a felszólításnak nem lett eredménye. Révész Imre 1938-ban megjelent *Magyar református egy-*

¹ Protestáns Szemle, 1909. 259.

háztörténete szerint (101. lap) Belényesi Gergely személyes életkörülményeiről még mindig tájékozatlanok vagyunk. Ugyan-
 ebben az évben S. Szabó József a *Protestáns Szemlében* ismer-
 tette (325—7. lap) azt az újabb Belényesi levelet, amelyet Incze
 Gábor talált meg és fényképezett le a strassburgi városi levéltár-
 ban (Adattár, III.). Az új adatokkal sem sikerült áttörni a Belé-
 nyesi elő- és utóéletét takaró ködöt. *Merre járt még, azt sem tud-
 juk, itthoni működéséről sem maradt feljegyzés. Lehet, hogy
 haza sem jött többé, talán peregrinálása közben veszett el vala-
 hol* — záródott az ismertetés.

Az a további nyolc kézirat, amelyet e dolgozat *Adattárá-*
 ban közlünk, igen sok újabb vonással gazdagítja Belényesi tanul-
 mányútjáról ismert képünket. A levelek írójának későbbi ma-
 gyarországi működéséről természetesen ezek sem árulnak el
 semmit. Közülük életrajzi vonatkozásban legtöbbet az I. szám
 alatt közölt mond. Megnevezi Belényesi gyámját, Pello (Szöcs)
 Mihály tekintélyes belényesi lakost.

Eddig előkerült adataink alapján Belényesi Gergely neve-
 zetes alakja mind a magyar művelődéstörténetnek, mind pedig
 a hazai reformáció történetének. Művelődéstörténeti szempont-
 ból tanulmányútjának rajza végleges nyereséget jelentő lapokkal
 gazdagítja XVI. századi magas-művelődésünk ismeretét, míg az
 egyháztörténeti tanulságoknak csak kisebbik fele jelent biztos
 eredményt, nagyobbik és egyben egészen rendkívüli fontosságú
 része feltevésekkel terhes.

Nincs még egy olyan XVI. századi külföldjáró magyar
 diákunk, akinek itthon előzetesen megszerzett ismereteit, érde-
 klődésének irányait, külföldi olvasmányait, anyagi viszonyait,
 tanárait, barátait, utitársait, üzletfeleit, utazási és levelezési mód-
 ját, hazai összeköttetéseit, végül pedig lelki magatartását mind
 vallásos, mind hazafiúi vonatkozásban olyan mértékben ismer-
 nők, mint a Belényesi Gergelyét. Igen rokonszenves színvonalon
 képviseli Belényesi az 1540-es évek magyar egyetemista diákját.
 A görög nyelvben annyira otthonos, hogy Strassburgban sajtó-
 kész görög nyelvtanának kiadása ügyében tárgyal. Fínom
 érzékkel Ramus nagyságát az ifjú bölcselő működésének első
 éveiben felismeri és őt mint a jövő nagy ígértét ajánlja Opori-
 nus neves bázeli könyvkiadónak. Önálló módon mond véleményt
 a párisi Sorbonne színvonala fölött.

Mindennél mégis sokkal jelentősebb lehet Belényesi alakja
 egyháztörténeti vonatkozásban. A *magyar kálvinizmus eredetére*
 derítene fényt, ha sikerülne Belényesit a magyar reformáció va-
 lamelyik munkásával kétséget kizáró módon azonosítani. Evég-
 ből persze életrajzi vonatkozásban át kell vizsgálni a magyar
 reformáció korábbi évtizedeit, főleg pedig az ezekben szerepet
 vivő *Gergelyek* adatait. Igyekeztem ezt a feladatot elvégezni és

kész hipotézist terjeszték a kutatók elé. Az elindulást megkönnyítette, hogy *Bod Péter egyedül Szegedi Gergelyről, Debrecen református plébánusi tisztében Kálmáncsehi utódjáról és Méliusz elődjéről állítja, hogy Genfben tanult.* Ugyanezt a Szegedi Gergelyt Kassán egy Szócs Ferenc nevű polgár igen tevékenyen támogatta a város magyar prédikátori tisztének elnyerésében. Szegedi Gergely továbbá Kassán és Debrecenben teljes határozottsággal képviselt egy olyan úrvacsorátant, amely Oekolampadius, Bucer és Kálvin úrvacsorafelfogásával áll közeli rokonságban. A debreceni iskola rektoraként 1556. előtt Szegedi nevelte azt a tanítványi sereget, amely a hatvanas évek nagy helvét irányú terjeszkedését hordozta. Debreceni plébánossága alatt létesült a debreceni nyomda. Mint egykor Belényesinek strassburgi házigazdája, Hubert, úgy szerkesztett Szegedi is hivatalos egyházi énekeskönyvet működése területén. A vezetéknevek különbsége könnyen magyarázható. Nincs akadály az életkor szempontjából sem és nem szól a hipotézis ellen Belényesi és Szegedi kézíratainak összehasonlítása sem.

Százszor felvettem a kérdést, érdemes-e az egyháztörténeti kutatásban kombinációkkal pótolni közvetlen adatokat. A tét azonban itt túl magas és feltevésem is több önkényes kombinációk rendszerénél. A figyelemreméltó érvek száma olyan nagy, az ellenérvek olyannyira másodrendűek és könnyűszerrel kiküszöbölhetők, hogy egyre inkább kötelelességgé lett a Belényesi Gergely és Szegedi Gergely azonosságáról szóló elmélet lehető legkövetkezetesebb kidolgozása.

E munka során egyetlen ponton engedtem csak érvényesülni célzatosságot: azt akartam, hogy hipotézisemnek magam legyek leggondosabb bírálója. Ezért kell kérnem eleve is az olvasó szives megértését például amiatt, hogy egy valójában összefüggő egészet kitevő anyagot három formailag teljesen független tanulmányban kap kézhez. Külön foglalkozom, mégpedig a jelen cikkben, Belényesi Gergely párisi, strassburgi és genfi tanulmányútjával. Művelődéstörténetünknek ezt a bár csekély, de becses részletét meg akartam szabadítani egy egyháztörténeti hipotézis minden ballasztjától. Külön dolgozatban közlöm majd a Szegedi Gergelyről fennmaradt adatokat és küszöbölöm ki az ebben a vonatkozásban megotthonosodott számos súlyos tévedést. Végül külön tanulmányt szentelek magának az azonosság kérdésének.

Ugyanehhez a kérdéstömbhöz tartozik az a negyedik tanulmányom is, amely a hazai reformáció tanbeli fejlődését veszi úrvacsoratanai vonatkozásban tüzetes vizsgálat alá. Ez a munka is elkészült. Úgy látszik, hogy elmaradása esetén a Belényesi—Szegedi kérdés egyik legfontosabb vonatkozásában maradt volna nyitott.

Legyen szabad megismételnem, hogy hipotézisem számára semmivel sem igénylek több hitelt, mint amennyi a felhozott érvekben foglaltatik. Az érvek száma nem teljes. Hiányzanak a közvetlen adatok. Egyetlen ilyennek az előkerülése feltevésemet bizonyossággá változtatná. Éppúgy lehetséges viszont az is, hogy alapjaiban rendítené meg.

I. Itthon.

1. Belényesi Gergely neve és életkora.

Legrégibb keltezésű levelein hősünk nem használ vezetéknevet, hanem csak azt pótló körülírást: „Gregorius Ungarus ab (Adattár, I.), vagy *de oppido Belennyese*“-nek nevi magát. Ez a forma feltétlen bizonyossággal csak annyit mond, hogy Gergely diák tanulmányútját megelőzően Belényesen lakott. Bizonytalan, hogy Belényesen született-e és még inkább, hogy a *Belényesi* név vezetékneve volt-e. Ha az utóbbi eset állna fenn, bizonyára kezdettől fogva *Gregorius Belényesinek*, vagy *G. Belenyésinus*-nak írta volna magát. Így azonban csak a későbbi levelekben írja alá nevét. A *Belényesi* név Gergely diák párisi tanulmányútjának vége felé szilárdult meg.

A XVI. század elején csak a nemeseknek és a polgároknak volt hazánkban szilárdan kialakult családnevük, a társadalom többi részét a családneveket kristályosító folyamat hullámai éppen csak elérték. A családnév még általában elég cseppfolyós valami. Humanista műveltségük latinra, vagy görögre fordítják. A papi pályára lépők elhagyják ipari foglalkozást jelentő vezetékneveket és helyette vagy születési, vagy, mindenestre ritkábban, lakóhelyüket, végül, még mindig elég gyakran, püspöki megyéjük nevét veszik fel családnévül. Ehhez járult egyháziaknál az *ordo* megjelölése, világiaknál pedig igen gyakran a „*Literatus*“, vagy „*deák*“ név.²

Belényesi nevének kialakulását így képzelhetjük el. Esetleges „Szócs“, latinosan „Pellio“ családnévét alighanem elhagyta akkor, amikor egyházi pályára lépett. Strassburgban eleinte elégnék tartotta *Gregorius Ungarusnak* nevezni magát. Pontosabb vezetéknevre akkor lett szüksége, amikor Párisba távozott és meg kellett jelölnie magyarországi címét, mert előzőleg Strassburgban hagyta jelentős összegű készpénzét, továbbá ingóságait. A franciaországi viszonyok luteránizmus gyanujába keverhető egyének számára nem tették bátorságossá a sok pénzzel való utazást. Vagyona őrizőjének, Hubert strassburgi diakónusnak, Gergely diák pontos utasítást adott arra az esetre, ha tanulmány-

² Békefi R.: A káptalani iskolák története. stb. 1910. 297.

útja során meghalna. Aranyait tekintetes Pellio (Szöcs) Mihálynak kell bécsi vagy krakkói könyvtáros révén eljuttatni. Ez a Pellio Mihály Belényes városában tartózkodik, Várad püspöki székhelytől 41 mérföldre, — írja. Fontos ez az adat, mert megmondja, miért kellett Gergely diáknak franciaországi útja alatt az *ab oppido Belényes*, vagy a *Belényesi* formát választani vezetéknévül, akár Belényesen született, akár nem. El kellett kerülnie, hogy Hubert emlékezetében esetleg két idegen helységnév, t. i. a születési és a lakóhely neve kapcsolódjék nevéhez és ezzel bizonytalanság támadjon afelől, hogy szükség esetén hová kell eljuttatni Gergely aranyait. Csak azt a helységnevet állt érdekében vezetéknévül használni, amelyet mint hazai lakóhelyét jelölte meg.

Különben Páris és Franciaország klasszikus földje volt ez időtájt az önkényes névváltoztatásnak. A Strassburgba menekült reformátusok közül úgyszólván egy sem viselte saját nevét, legalább is levelezésében nem. Magát Kálvint is arra készítették a körülmények, hogy — amint Doumergue ismert Kálvin-életrajzában (I. kötet, 8. sz. függelék) összeszedte, nem kevesebb, mint tucatnyi álnevet használjon. Az Institutio 1539. évi második kiadásának „Alcuinus“ szerzőneve Strassburgban alighanem ugyanannak a Rihel Vendel könyvkiadónak az ötletéből született meg, aki négy évvel később Gergely diákunkkal is sűrű összeköttetésben állt.³ Mi sem látszik természetesebbnek, mint az, hogy ebben a légkörben Gergely sem tette lelkiismereti kérdéssé, engedje-e a sajátmaga által első strassburgi tartózkodása alatt és még azután Párisban is használt *Gregorius Hungarus ab oppido Belennyes* formát előbb már Strassburgban Hubert által *Gregorius Belennis*-re egyszerűsíteni, illetve, hogy elfogadja-e az ilyen névre kiállított elismervényt (Adattár, II.), azután pedig, hogy egyéves párisi tartózkodás után maga is „*Gregorius Belennyesy*-re rövidítse-e nevét? (Adattár, IV.). Kálvinhoz írt levelét 1545. tavaszán már *y* helyett *i* végbetűvel írja alá, (Adattár, VI.), a Hubertnak írtat pedig bár *y*-nal, de csak egy *ny*-nyel (Adattár, VII.). Gergely diákunk vezetéknéve életének ismert rövid szakaszában is állandóan ingadozik. Gergely nemcsak Strassburgban, de Párisban is újra az előtt a döntés előtt állt, hogy rövid és határozott vezetéknévben állapodjék meg. A párisi egyetem hallgatói közé való felvételekor az anyakönyvbe be kellett jegyeznie nevét. Nem nemesi származású hallgatóknál ebben a pillanatban gyakorlati szempontok döntöttek. Egyik születése helyét, másik lakóhelyét, a harmadik püspöki megyéje nevét függesztette nevéhez. A Belényesi Gergellyel összehasonlítható kortársak közül Félegyházi

³ Kálvin János Institutioja, 1536. Budapest 1936. — Ref. Egyházi könyvtár, XIX. kötet, XXXV.

Tamás, aki Debrecenben született,⁴ életében a *Debreczinus* és a *Félegyházi* vezetéknevet⁵ felváltva használja. A vittenbergai egyetemi anyakönyvben (1564) *Thomas Debreczinus*-ként szerepel, a vittenbergai magyar coetus anyakönyvébe azonban már *Thomas F. Debreczinus* alakban került a neve. *Gregorius Coelius* szerzetes-író az 1540-es években lakhelye után nevezte magát Coeliusnak, t. i. a római Mons Coelius után, hol a dombon épült Szent István-kolostor perjeleként működött.

Mindent összevetve megállapíthatjuk, hogy Gergely diák családneve valószínűen „Szöcs“⁶, latinosan „Pellio“ volt, de ezt a nevet ő már nem használta. Strassburgban neve után vagyonzbiztosító szándékkal odaírta, hogy belényesi lakos. Később, az írásmód állandó ingadozása közt, ebből csinált Belényesi vezetéknevet. Születési helyét neve alapján így nem határozhatjuk meg.

Az Adattár I. számú darabja megnevezi Gergely belényesi gyámját, mint *Egregium Fratrem, Michaelem Pellionem, commoratum in eodem oppido Belennyes*-t. Azt a joggal felmerülő gondolatot, hogy a *Frater* itt nem fivért, de szerzetest jelent, cáfolni látszik a *Pellio* név, amelyet szerzetes aligha tartott volna meg. Belényesen különben sem volt rendház. Az *egregium* cím csak magasabb egyházi tisztségviselőnek járt ki.⁷ Bunyitaynak a váradi püspökség történetét tárgyaló munkáját átnézve, három Mihály kanonokot is találunk a XV. század első négy évtizedéből, de mind a három Váradon lakott.⁸ Voltak ugyan kézművességet űző egyháziak is, főként ferencrendi barátok.⁹ A „Pellio“ forma azonban családnévnek látszik, mert nem sokkal korábbi forrás a szücsöt így említi: „Gregorio *pellifice* iudice.“ Késmárk 1492. évi bírójáról van szó.¹⁰

A Szöcs-családnév gyakoribb volt, mint manapság. Körülbelül a mai Szabó név gyakoriságával vetekedett. Megemlíthetjük, hogy egykorú adatok szerint Belényestől kb. 40 kilométerrel keletre, Beznyén, a Sebes-Körös völgyében is élt egy birtokos Szöcs-család.¹¹ Szöcs Györgyné váradelencei asszony 1443-ban

⁴ Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténete, tudományos rendszerezés, II. kötet 124.

⁵ Régi Magyar Könyvtár, I. kötet, 152. sorszám. (Felegyházi).

⁶ Korabeli írásmód szerint bizonyára „Szöts.“ V. ö. a R. M. K. I. k. 42. szám címében „tiszteletes Söts-legények...“

⁷ Egykorú forrásban pl. Gönczi Bertalan őrsi prépost kapott ilyen címzésű levelet. Bunyitai, stb. Egyháztörténeti Emlékek... IV., 327. (Ezen-túl: E. T. E.).

⁸ II. kötet 207., II. kötet 169. és II. kötet 179. Az utóbbi helyen 1543-ból találunk említve egy Mihály nevű őrkanonokot, de ennek vezetékneve van. „Bolchy.“

⁹ A Báthory család konventjét Bátorban váradi ferences ácsmesterek javították ki. Bunyitay, i. m. II. kötet 439—40.

¹⁰ Békefi Remig: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig, 339.

¹¹ Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vm. és Nagyvárad, 52.

szőlőt adott el.¹² Gergely fivére származhatott tehát a Bihar-megyebeli Szöcs-családok valamelyikéből. A neve mellé fűzött „*commoratus in oppido Belennyés*“ persze lehetőséget hagy abban az irányban is, hogy Szöcs Mihály az ország más részéből, talán a török elől költözött Belényesre. (V. ö. az 57/a sz. jegyzettel!) Az az egy bizonyos, hogy a Belényesen lakó *Michael Pellio-t egregius* címzése és latinositott neve alapján a városka vagyonosabb és műveltebb lakosai között kell keresnünk. Ilyen az 1540-es évek Belényesében, mint látni fogjuk, nem egy akadt.^{12/a}

Gergely diák életkorát is csak hozzávetőlegesen tudjuk meghatározni. Egy helyen azt írja, hogy Hubert Konrád ügyesbajos dolgaiban „testvéri“ módon volt segítségére (Adattár, III.) Hubertet nemcsak szereti, de „atyjaként“ is tiszteli, halljuk más helyen (Adattár, IV.) Gergely a közvetlen barátság hangján ír ugyan Hubertnek, de ebben elvegyül az idősebb ember iránti tisztelet kifejezése is. Hubertről pontosan tudjuk, hogy 1543-ban 36 éves volt. Igaz ugyan, hogy ekkor még, mert később nősült, játékos kis gyermek atyja. Egyébként is szelíd, csendes ember. Az Adattár II. darabjában Gergelyt egyszerűen mint egyetemi hallgatót (*studiosus*) jelöli meg. Mindezek alapján körülbelül 12—15 év korkülönbség lehetett a két férfi között. Huszas éveinek elején tarthatott Belényesi Gergely, amikor 1543-ban először fordult meg Hubert strassburgi házában.

2. Belényes a XVI. század negyvenes éveiben.

Belényes városa azon a forgalmas úton feküdt, amely Nagyváradot Brassóval kötötte össze. Ez a vonal Váradtól nyugatnak Szolnok, Buda, Pozsony és Bécs, északnyugatnak pedig Debrecen, Tokaj, Kassa, Igló, Zsolna, a Jablonkai-hágó, Boroszló és Drezda irányában folytatódott. „A vidéknek az életere — írja V. Sipos Imre — a Fekete Körös, mely mint hosszú fekete kígyó hömpölyög alá a rézbányai hegységből és kanyargó utakon bujkál a belényesvidéki szép völgyben... s keresztül rohanva a Tenke vidéki völgyben, lassú menetben ér ki az Alföld síkjára.“¹³

Belényes és vidéke igen korán szoros kapcsolatba került a váradi püspökséggel. Előbb a Csanád nemzetség ősi birtoka volt, majd Csanád váradi prépost (1318—22) halála után püspöki tulajdon lett. Magában Belényes városában a váradi püspököknek szép kastélya állt, ebben székelt az ú. n. „kastélybeli kapitány“,

¹² Bunyitay, A váradi püspökség története, I. 405.

^{12/a} Belényes 1600. évi adójegyzékében 11 Zeoczy (Zwezy) nevű polgár fordul elő. *Urbaria et Conscriptioes az Orsz. Levéltár m. kir. kamarai levéltárában* 17/6. Jakó Zsigmond után, Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940. Település- és népiségtört. értekezések, 5. k. 209. lap.

¹³ A belényesi ev. ref. egyház története, 1883. 23.

ki részben a püspökség messzi uradalmait igazgatta, részben pedig a főispáni méltóságot is betöltő váradi püspökök képviselőjeként a szomszédos Bélavára és a Fenesi vár segítségével őrizte a vidék nyugalmát. Nyaranta a váradi püspök is felkereste üdülés céljából a Bihari-havasok komor tömbje előtt a völgy peremén kiesően fekvő városkát.

Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy Belényes egyháza kivált a püspöki megye plébániái sorában. Már a XIII—XIV. században egyike azoknak az egyházaknak (rajta kívül még Püspöki, Bihar és Debrecen), amelyeknek két papjuk van.¹⁴ Egy 1332—37-i tizedjegyzékben a belényesi plébános nem a többi vidéki pap közt szerepel, hanem a váradi főesperesek és kanonokok társaságában.¹⁵ 1413-ban püspöki okirat szól Belényes plébánosának arról az „emberemlékezet óta gyakorolt” jogáról, hogy felettes hatósága nem a főesperes, hanem a püspök.¹⁶ Ugyanebben az évben Scolari András püspök ünnepélyesen második székesegyházának nevezte Belényes templomát. Aligha tulajdoníthatjuk ezt udvarias túlzásnak, mert a reformáció előtti időkből származó, ma is fennálló belényesi parókia hatalmas méretei meghaladják a közönséges vidéki plébániáét.¹⁷

Későbbi tudós pályája szempontjából jó helyen telt el Gergely diák ifjúsága. Plébánosa kiváló és tudománykedvelő egyén lehetett, ha Fráter György arra méltatta, hogy Belényes papságával jutalmazza. A jómódú hozzátartozók körében felnövő Gergely bontakozó tehetsége nem maradhatott soká rejtve a város plébánosa előtt és bizonyára megfelelő ápolásban is részesült. Tudjuk, hogy egyes falusi plébániákon is papdiákok (*clerici*) segédkeztek a plébánosnak, így gyűjtve: tanítva és tanulva a tudományt.¹⁸ A maga idejében azután Fráter György püspök figyelme is rátelelődhett az eszes tanulóra. Így nyílt meg számára az út előbb a váradi káptalani iskolába, azután pedig a *Sorbonne* felé.

Már belényesi tanulóévei alatt is módjában állt Gergelynek érintkezésbe kerülni korának legfontosabb kérdéseivel. Egyik ilyen áramlat volt a városok jómódú polgárságának az a törekvése, hogy politikai és művelődési vonatkozásban kiszabadítsa magát a püspöki gyámkodásból. Ez a törekvés Belényesen is érezhető volt és itt is éppúgy mint másutt gazdasági fejlődés, vagyonosodás előzte meg.

Belényesnek a XVI. század közepére bekövetkezett anyagi fellendülését módunkban áll pontosan nyomunkövetni. A Váradot Brassóval összekötő úton vámszedési jog illeti meg és forgalmas

¹⁴ Bunyitay: I. m. III. kötet, 349.

¹⁵ U. o.

¹⁶ U. o., továbbá I. kötet, 235.

¹⁷ U. o. III. 350. és II. 305.

¹⁸ Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vm. és Nagyvárad, 488.

átrakó és pihenőállomás. János király uralkodása alatt Várad és Erdély között a postai összeköttetés még jobban megélénkült és ennek hasznából Belényesnek is bőven jutott.¹⁹ Szerencsés fekvésén kívül földje is termékeny. Napos hegyoldalain jó bor terem, a közeli erdőségekbe pedig téli makkolásra hajtanak fel sok sertést. A vidéken bőven termett a kender és a len, az erdők-ből pedig az oláh pásztorok szállítottak gyapjút és báránybőrt Belényes piacára.²⁰

Elsősorban mégsem ezeknek a termelési ágaknak köszön-hette Belényes gyors fejlődését, hanem bányászatának és az ez-zel kapcsolatos iparnak. Már az Árpádok alatt folyt vas-, réz-, ezüst- és aranybányászat a Belényes melletti hegyek gyomrában, de a bányák hozama akkor emelkedett jelentősen, amikor Kál-máncsehi Domokos váradi püspök 1501-ben a Thurzóknak adta bérbe a bányákat. Thurzó Zsigmond váradi püspök fivére, György, a híres németországi bányatulajdonos-dinasztiából szár-mazó Fugger Annát vette nőül és ezzel Belényesre is bevonultak a bányászat korszerű eljárási módjai egy csapat bányatiszttel, gyakorlott kézművessel és előmunkással egyetemben. Belényest a többnyire külföldi származású műszaki emberek ezután más oldalról is és még nagyobb mértékben bekapcsolták a kor szel-lemi áramaiba, mint ahogy ezt addig a plébános és papdiákjai tették. De nemcsak bányászták az aranyat Belényesen, hanem régebb idő óta ott helyben fel is dolgozták. Az ötvösség magyar családokban apáról-fiúra szállt.²¹ Az iparosok közt az ötvösökön kívül még a belényesi takácsok voltak jöhírűek.

Iparosok, kereskedők, bányatisztviselők szélesebb látókör-rel, nagyobb öntudattal bírtak, mint az egyszerű földművelők. Nyilvánvaló, hogy nem maradhattak mindvégig a parasztnéppel egyazon jogi helyzetben. A belényesi polgárok küzdelme a XV. század végére érte el első nagyobb sikerét. Vitéz János püspök kivette Belényest a földesúri bíraskodás, a várnagy és az ura-dalmi tisztek hatásköre alól, bizonyos mértékben szabad várossá tette. Ekkor kapta Belényes pecsétjét is a püspöktől ezzel a fel-írással: *Sigillum oppidi Belenes*.²² A városi jogoknak csak egy részét élvezte az új város. Korlátozott volt a pecsét használata is és nem volt meg a városi tanácsnak a kegyúri, a szabad pap-választási és az iskolaszervezési joga. E hiányoknak Belényes tanácsa érzékenyen tudatában volt.²³ Amikor a püspöki hatalom valamelyest gyengült, azonnal megkísérelte, hogy szabadon vá-

¹⁹ V. Sipos Imre, A belényesi ev. ref. egyház története, 17.

²⁰ U. o., 25. és Bunyitay: I. m. III. 359.

²¹ U. o., III. 353.

²² Bunyitay: I. m., III. 355—6.

²³ Nyomasztólag hatott Belényesen a püspök gazdasági túlsúlya is. Az 1552. évi összeíráskor Belényes területén 70, a vidéken pedig 420 telek volt a püspöké. Bunyitay: I. m. II. 25.

lassza papját és hogy városi iskolát létesítsen. Skaricza Máté szövegéből, helyesebben művének szedéséből, nem tűnik ki világosan, hogy Szegedi Kis Istvánnak Békésen, vagy Belényesen²⁴ kellett-e menekülnie Kis Kampó zsoldosai elől. Az 1557. évi kísérlet azonban teljes sikerrel járt. Ebben az évben Belényes villámgyorsan hajtotta végre a reformációt.

Az idegenajkú bányahivatalnokok, az anyagilag független, messze vásárokat járó kereskedők és iparosok természetesen érdeklődtek minden új eszme, különösen pedig az olyan iránt, amely önállósodási törekvésükben támogatást ígért és e törekvés ellenlábását, az egyházat a maga megcsontosodott viszonyaiban bírálta. Ilyen eszmék évtizedek óta foglalkoztatták már a lelket, Luther reformátori fellépése után azonban sürgetően időszzerűvé váltak. A belényesiek a békés- és aradmegyei, valamint az erdélyi városokkal tartottak fenn szoros kereskedelmi kapcsolatot. Lehetetlen, hogy eközben el ne került volna hozzájuk a híre Ozorai Imrének, Gálszécsi Istvánnak és Thuri Lukácsnak, vagy egyenesen Dévai Bíró Mátyásnak. Az előbbieket Drágyf Gáspár kraszna- és középszolnokmegyei birtokain és a Nadányi és Massai-féle uradalmakban, Dévai pedig szerte a feltörekvő polgárvárosokban hirdették az új mozgalom ígét.²⁵ Nem Várádon kell keresnünk azt a helyet, magát a légkört és az alkalmakat, amelyek Gergelyt a reformáció törekvéseivel megismertették. Már Belényesen, Fráter György udvarától és szellemétől távolabb, jómódú, érdeklődő, önállóságra törő városi polgár környezetében tanulhatta meg először úgy látni a dolgokat, hogy a korszerű haladásnak, a népiesebb eszméknek, elsősorban pedig az egyházi állapotok megreformálásának legmakacsabb ellensége éppen maga az egyház. Belényesen ez az ellenkezés a várnagy és csatlósai képében hatalmi vonatkozásban kézzelfogható volt. Hittani és erkölcsi vonatkozásban Belényesre is eljuthatott a híre Fráter György szereplésének az 1538. évi segesvári hitvitán. Ezeknek az első tájékozódási élményeknek úgyszólván már csak tudományos vonatkozásban kellett Várádon kiegészülni. A káptalani iskolában talán nem is annyira nevelőin, mint inkább a humanizmus szellemét és egyházkritikáját sokkal bátrabban és mélyebben képviselő olvasmányain keresztül tűnhetett azután fel Gergely diák előtt a skolasztikus egyházi tudományosság mint az elmaradottság vagy a lelki felszínesség olyan szövevénye, amellyel az igazi műveltségre és kegyességre törekvő embernek nem szabad megelégednie.

²⁴ Skaricza Szegedi Kis István életrajzában (β 4) Bekenesium-ot, Ember—Lampe (105.) Bekezesium-ot, Czwittinger Specimenjében Belenesium-ot ír.

²⁵ Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Budapest: Genius 1922. 486. (Ezentúl: Zoványi: A ref. M-on.)

De még más irányban is hatással lehetett Gergely diák belső alakulására Belényesen töltött ifjúsága. Belényes lakossága a XVI. században gyorsan nőtt. A gyarapodás nagyobb részében az oláhság odaköltözéséből keletkezett. Míg a XV. században a községnek mind a 170 házában magyarok laktak,²⁶ addig 1548-ban Belényes már a hegyvidék oláh telepeseinek központi helye. Ott lakik vajdájuk, Medgyesi László.²⁷ Idegen népességnek ilyen nagymérvű előretörése a város életében akkortájt nem igen váltott ki olyan visszahatást, mint amelyet ma okozna. Mégsem folytatható le anélkül, hogy Belényes magyarságának gondolkozóbb részében fel ne ébresztette volna a különbözőség érzését és ezzel azt a tudatot is, hogy a mindjobbán előzőlött területen ő a magyar civilizáció és életfelfogás képviselője. Különösen ifjú emberre lehet nagy hatással más nemzetiségűekkel való együttélés. Egyfelől saját nemzetét az összehasonlíthatás, a bírálat sikjára szállítja le, másfelől azonban még erősebb érzelmi és akaratú élményekkel kapcsol újra ugyanahhoz. A mohácsi vész és a török előnyomulás ebben a vonatkozásban csak érzékenyebbé tette a lelkeket.

Belényesi Gergelynek későbbi, művelődési és egyházi reformvágtyól és izzó magyar hazafiúi érzéstől egyforma mértékben áthatott leveleit jobban megértjük, ha tudjuk, hogy írójuk életpályája Belényesről indult el, ebből a kicsiny öbölből, amelybe mégis elhatoltak mindazok a hullámok, amelyek az európai és a magyar szellemi és politikai életet a XVI. század negyvenes és ötvenes éveiben olykor viharos tengerré korbácsolták.

3. A váradi iskola.

Belényesen nem volt nyilvános városi iskola. A váradi püspökök, kik Belényesen a városiasság minden külső máza ellenére a döntő szót vitték, nem látták meg, vagy nem akarták meglátni idejekorán az iparos és kereskedő lakosság megnövekedett, nagyrészen már világi jellegű művelődési szomját és igényeit. Nem akartak ártani a váradi iskola látogatottságának. Csak a püspöki megye legkülsőbb gyűrűjében, Debrecenben, Gyulán, Köleséren, Telegden és Örvénden engedték meg, hogy iskolák működjenek.²⁸

Gergely diák még német és francia tanulótársaival összehasonlítva is kitűnt igen alapos humanisztikus ismereteivel. Első strassburgi tartózkodása alatt saját görög nyelvtana kéziratát adta át Rihel könyvkiadónak kinyomatás céljából. Nyugaton 1543-ban a görög nyelv alapos ismerete még mindig elég ritka és

²⁶ Bunyitay: I. m. III. 359.

²⁷ Ugyanott, II. 301. 4.

²⁸ Ugyanott, III. 502.

nagyrabecsült, Belényesi nagy előképzettségét a Tiszától keletre másutt aligha lehetett megszerezni, mint Nagyváradon. Számításba jöhet még Gyulafehérvár is, de azok után, amiket Várad és Belényes szoros kapcsolatáról elmondtunk, semmi okunk sincs Gergely diák magasabb hazai képzésének színhelyét nem Nagyváradon keresni. Ehhez a belényesi tanulóévek, még ha oly jó irányítás mellett teltek is el, csak előkészítő szerepet tölthettek be.

Váradról szólva, Belényesi Gergely a „civitas celebris“ jelzőt használja (Adattár, I.). Miről gondolhatta, hogy a címzett, Hubert Konrád, hallott már Várad híreről? Maga mondott el róla egyetmást, vagy irodalmi közvetítésre gondolt? Oláh Miklós, aki Mária özvegy magyar királyné oldalán Belgiumot kormányozta, „Hungaria“ címen 1536-ban szeltében olvasott könyvet írt és ennek lapjain szeretettel és dicsekedéssel emlékezett meg Váradról, volt iskolavárosáról, különösen pedig épületeinek szépségéről és nagy méreteiről.²⁹ Váradot tényleg jelentős mértékben kiemelte a püspöki székhelyek sorából az a két körülmény, hogy egyfelől központja volt Szent László király általában erős, de időnként országos arányokat öltő kultuszának, másfelől pedig, hogy káptalanja a mai országos levéltár szerepét töltötte be.

A váradi iskola bizonyára nem sokkal fiatalabb, mint maga a püspökség. Népesebbé valószínűleg mégis csak akkor lett, amikor Vépi Péter olvasókanonok a szegény tanulók számára menházat alapított és bizonyos nyomok szerint földbirtokot is csatolt alapítványához.³⁰ Az iskola középkori tanítási üzeméről elsőrangú forrásból értesülünk. A váradi káptalan *Chartulariuma*³¹ II. part. Rubrica VIII. alatt „de lectore et eius officio et redditibus, ac de eius sublectore“ címmel szól az egyházi iskola szervezetéről. Igazgatója az olvasókanonok, kinek a *sublector* segédkeznek. Jövedelmük tandijakból gyűlt össze, amit csak jómódú tanulóknak kellett fizetni. A szegény tanulók saját otthonukban a *decanus mendicantum* felügyelete alatt éltek házirendben megszabott életüket. Élelmezésükről egyrészt hozzátartozóik gondoskodtak, másrészt a város lakói. Gyakorlatban volt a sorkosztolás, de az is, hogy az összekéregedett elemőzsián szállásukon megosztottak. Dívott a vidéki mendikálás is és tevékenykedett egy ünnepségen, temetéseken tiszteletdíj fejében közreműködő énekkar. Mindez semmiben sem különbözik attól a képtől, amelyet a Közép-

²⁹ Hunfalvy Pál: Oláh Miklós családi viszonyai és Hungáriája. — Irodalomtört. Közl. I. (1891) 35—42.

³⁰ Bunyitay: I. m., I. 254., II. 125, 167.

³¹ Eredetileg 1374-ben írták le, de 1506. utánig továbbvezették. Másolatát, Bunyitay szerint Henckel János munkáját, a Batthyány-kódex, ebből pedig gróf Batthyány Ignác közli, a „Leges ecclesiastici regni Hungariae“ II. kötetének 218—59. lapjain. V. ö. Bunyitay: I. m. I. 9—21, és 21—24.

korban más európai nemzetek székesegyházi iskoláin találunk.³²

a) Tanulmányi menet a plébániai és káptalani iskolákban.

A váradi káptalan *Chartulariuma* a tanítás anyagára nem terjeszkedik ki. Várad persze ebben a vonatkozásban sem igen tért el a kor más iskoláitól. Ha eltért, akkor annyiban, hogy a humanizmus hatása alatt lényegesen felemelte tanításának színvonalát. Erről később bővebben szólunk. Itt csak annyit említünk meg, hogy az előkészítő plébániai és a továbbképző székeskáptalani iskolák anyaga szerves egészet alkotott. A haladás nem osztályok-, hanem tankönyvekként történt. Ha a kisdiák *Tabula* nevű első könyvéből megtanult olvasni és kívülről tudta a katekizmusi darabokat, kezébe kapta második könyvét, a *Donatus* nevű verses latin nyelvtant. Ezen a fokon szerepelt még tankönyvül a *Cato*, aranymondások gyűjteménye, és az *Aesop*, egy állatmesékkel és legendákkal telt könyv. A harmadik és utolsó fokozat tankönyve a *Doctrinale*, alapos, verses nyelvtan, amely a szabályok közé tekintélyes mennyiségű történelmi, földrajzi és egyéb ismeretet olvasztott be. A *Doctrinale*-t beszélgetésgyűjtemények egészítették ki az élet egyes helyzeteiből merített anyaggal. Persze mindegyik tankönyv latin és általában nemcsak az oktatás, de az iskolai társalgás is ezen a nyelven folyt. Egy napi munka abból állt, hogy a tanító megmagyarázta az újonnan felveendő részt. A gyerekek erre, hogy a másik fokon történő oktatást ne zavarják, az iskolaudvar egy sarkában a könyvhiány miatt karban tanulták meg az illető részt. Felmondás közben a tanító kérdéseket tett fel. Ezek a nyelvtani szabályok helyes alkalmazására, a leíró vagy elbeszélő anyagnál szerzett tudás ellenőrzésére, végül, és nem utolsó sorban, az erkölcsi szabályoknak erkölcsi helyzetekben való alkalmazására vonatkoztak. A könyvek kicsinyben a kor egész tudásanyagát felölelték. A kérdések, ha a tanító megtette kötelességét, végigfutották a morális magatartás egész ívét. Ennek az oktatásnak erős oldala éppen a morális nevelés volt, a gyenge pedig az anyanyelv és általában az irodalmi és művészi nevelés teljes elhanyagolása. Művészi elemek csak az éneklésben és a kézírásban juthattak némileg szóhoz.

A három könyv megadta a középkori „iskolás“ műveltség általában való ismeretét. Ennél magasabb, kifejezetten tudományos képzést csak azoktól kívántak meg, akik magasabb egyházi tisztségre törekedtek. Ezt a *studium generale*-kon lehetett megszerezni. Ilyen felsőfokú intézetekben is egyházilag elfogadott szöveget vettek alapul, pl. az alacsonyabb fokot képező „hét szabad művészetben“ Aristoteles iratait. Az oktatás továbbra is

³² Paulsen, F.: Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten. Leipzig: Veit 1919. 3. kiad. 22. és köv.

a szöveg folyamatos kommentálásában állt, csak a kívülről tanulást váltották fel tételek szerkesztése és ezek megvitatása. Az egyetemen a diák két éven belül előbb *baccalaureatusi*, azután *magisteri* vizsgára állhatott. Ezután került csak sor a szűkebb teológiai, jogi, vagy orvosi szak megválasztására. A *magisterek*, de az idősebb *artisták* is hallgatták a teológiai, jogi, vagy orvosi kar szövegmagyarázatait, deklamáltak és disputáltak, hogy azután az előírt időt elvégezve és a vizsgán megállva diákból tanárrá lépjenek elő.

Ez volt az a tanulmányi menet, amely évszázadok során vidéki plébániákon elkezdve, székesegyházi iskolákban folytatva, külföldi egyetemeken bevégezve a magyar egyház tisztségviselőit képezte.

b) A váradi humanizmus.

Amikor Gergely a váradi káptalani iskolába került, ez a rend nem állt már fenn érintetlenül. A *Donatus* és a *Doctrinale* bizonyára továbbra is a tanítás alapjai maradtak, tovább folyt a latin zsoltárok, a liturgiai szövegek, a Vulgatából Ézsaiás, János és az Egyház más kedvelt szentíróinak tanulása, de a tanterv, mint éppen Gergelynél látjuk, nagy jelentőségű bővülésen ment keresztül: kibővült a görög nyelv tanulásával és ezzel járt görög egyházi autoroknak és az Újszövetség eredeti szövegének olvasása. A humanizmus korszakot teremtő mozgalmának velejárója ez. És ami ebben a vonatkozásban a leginkább figyelemreméltó és máig nem eléggé méltatott körülmény: Nagyváradon már 1510 előtt alapos görög tudást lehetett szerezni, holott pl. 1518-ig a bécsit kivéve a Német-Római Császárság egyetlen egyetemén sem lehetett nyilvános előadásokon görögül tanulni. Nagyváradnak a humanista irodalmi élet és a humanista nevelés terén teljesen egyéni hagyományai voltak. E hagyományok a tiszántúli kulturális életnek még a XVI. század első felében is leghatalmasabb alakító tényezői közé tartoznak és jelentőségükhöz mért figyelmet érdemelnek.

Nem a korszellem áradt a XV. század derekán, amikor a nagyjelentőségű fordulat történt, Váradra, hanem egyetlen ember, Vitéz János püspök (1445—65) teremtett ott humanista központot. Zsigmond udvarában vált életelemévé a régi Róma bölcseivel való társalkodás. Mint váradi püspök magához hívta az olasz Vergeriot, a görög Podocataro Fülöpöt, a lengyel Szánoky Gergelyt és Péter francia zenemestert.³³ Magyar humanista társai közül többek közt unokaöccse, Janus Pannonius élt váradi udvarában.³⁴ Váradon ekkor vehette kezdetét a görög nyelv oktatása. Első tanítója bizonyára maga Podocataro, továbbá ennek test-

³³ Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. 1935. 44., 62—75., Bunyitay: i. m. I. 280. és köv.

³⁴ Horváth János: I. m. 63.

vére volt. Janus Pannonius Iliasz-fordításához tőlük tanult görögül.

Várad bibliofil hagyományai, amelyek Belényesinél is oly szépen jelentkeznek, Vitézig vezetnek. Könyveit maga javította és irtogatta belőlük a másolási hibákat. Saját másolót és könyvkötőt foglalkoztatott, de élénk kapcsolatban áll kora legjobb könyvkereskedőivel is. Neves külföldi humanisták vették kölcsön kódexeit. Sok tehetséges ifjút olasz egyetemeken taníttatott.³⁵ A káptalant tudós és jellemes emberekkel népesítette be.³⁶ Tudomány és irodalom pártoló egyénisége úgy átalakította Várad szellemi életét, hogy e hatások életbentartására jóval kisebb utódok egy teljes századon át elegendők voltak. „Magasztosabb és szentebb társaságot, mint amely ott együtt volt, képzelni sem lehet“ — jellemezte Szánoky, Ulászló nevelője, Vitéz váradai környezetét.³⁷

Utódai közül itt éppen csak hogy érintjük azoknak a nevét, akik fenntartották a váradai püspöki szék humanisztikus görög tanulmányi és bibliofil hagyományait. Farkas Bálint (1490—95) 203 kötetet gyűjtött.³⁸ Kálmáncsehi Domokos (1495—1501) olasz földön készíttetett szép kódexeket.³⁹ Thurzó Zsigmond (1506—1512) éppoly jeles humanista, mint atyjafiai Boroszlóban és Olmützbén, Thurzó János és Szaniszló. Püspöksége alatt teljes ütemben folynak tovább Váradon az irodalmi tanulmányok és a görögül tanulás.⁴⁰ Különösen jóízű és áldozatkész bibliofil volt Perényi Ferenc (1514—26).⁴¹

Fráter György nem volt humanista a szó kifejezett értelmében, de szívesen hozott áldozatot az irodalomért. Ilosvay István közreműködésével kinyomatta a Váradai Regestrumot.⁴² Erélyes irányítása alatt bizonyára a káptalani iskola is megőrizte színvonalát.

A görög nyelv tanítása Váradon Vitéz halála után is tovább folyt. Oláh Miklós írja, aki külföldön éppen jó görög nyelvismertetével vonta magára a figyelmet,⁴³ hogy neki és Gerenday Miklósnak váradai tanulóéveik alatt Váradon görög oktatás jutott osztályrészül.⁴⁴

³⁵ Ugyanott, 166. és köv.

³⁶ Bunyitay, I. m., I. kötet 288—90.

³⁷ Fraknói V.: Vitéz János esztergomi érsek élete. 148—56.

³⁸ Bunyitay, I. m. I. 330.

³⁹ Ugyanott, I. 334.

⁴⁰ Horváth János: I. m., 207., Bunyitay: I. m., I. 334, 365.

⁴¹ Bunyitay: I. m. I. 370.

⁴² Bunyitay: I. m., I. 402.

⁴³ „ob excellentem omnium bonarum artium ac linguarum Graecae et latinae cognitionem...“ Hunfalvi: Oláh M., 38.

⁴⁴ Ipolyi A.: N. Olah codex epistolaris. 544 p. V. ö. Békefi R.: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig... Bp.: Akadémia 1910. 455—6.

c) Gergely váradi tanárai.

A források hézagossága miatt a váradi püspökség tudós történetírója sajnos nem állíthatta össze azoknak az olvasókanonokoknak teljes névsorát, akik Gergely diákok 1535. és 1542. között taníthatták. Amit Bunyitay megtudott, az ennyi: 1531-től 1550-ig tanított Váradon Ilméri Imre. 1526-tól 1549-ig bírt éneklőkanonoki javadalmat Albert választott bodoni (Viddin) püspök. Ilosvay István, aki forrásszerűen csak 1547-ben viselt olvasókanonoki tisztséget, már 1524-ben megkezdte a Várad melletti Mezőtelegden fontos magyar törvénygyűjtő munkáját. A harmincas évek elejéről említetnek még Bonzagno János és Mátyás, valamint Zágrábi (Olasz) Mátyás éneklőkanonokok, az olaszhorvát humanizmus tanítványai. A feltehető tanárok közül csak Ilosvay István, a fáradhatatlan jogszabálygyűjtő alakja áll előttünk világosabb vonásokkal.

d) Egy tanulótárs.

Belényesi Gergellyel egy időben tanult Váradon Draskovich György, anyja révén Fráter György unokaöccse. Gergelynél talán néhány évvel idősebb, 1515-ben, vagy később született. 1543. után évekig tanul külföldön. 1548-ban Krakkóban áll *baccalaureatusi* vizsgát, azután Bécsben, majd Pádovában, Bolognában és Rómában tanul még. Az egyetemi anyakönyvek nem említik kanonoki rangját, ezért Bunyitay csak 1550-re tünteti fel váradi kanonoknak. Érdekes egybevetni a két iskolatárs sorsát. Mindkettő fényes tehetséggel lép a papi pályára. Draskovichot a szépirodalmi és bölcséleti irányú olasz humanizmus nyeri meg tanítványának és legalább is külsőleg megtartja a régi egyház keretei között. Gergely Strassburgban és Párisban a száműzött, vagy vértanú francia evangéliumi keresztyének között és Genfben Kálvin lábainál az egyházi reformáció legtudományosabb és legnagyobb erkölcsi erejű, külsőségeiben is legegyszerűbb, legapostolibb alakjával találja magát szemközt. Humanista előtanulmányai a keresztyén humanizmusnak ebbe az önmagát felülmúló nagy kikristályosodásába. Bucer és Kálvin reformációjába torkolnak. Pályája ezzel eldőlt. Folytatását nem bíbornok-érseki stallumban, mint Draskovichnál, hanem a magyar reformátor áldozatokkal és nyomorúsággal teli útján kell keresni.

4. A váradi élet külső képe 1542-ben.

Fráter György politikai szereplése révén Várad országos székhely szerepét töltötte be. Váradon fogadta János király a külföldi követeket, itt határozta el katonai vállalatait. János király nagy buzgalommal törekedett feltámasztani és ápolni minden olyan hagyományt, amely Mátyás nemzeti királyságából származott, így Mátyás udvarának fényét és humanista szellemét is. A

fiatalabb püspökök, főurak és humanisták, a Mohács utáni negyedszázad írói és mecénásai, egyben a magyar öncélúság és a nemzeti királyság tudatos és elszánt hívei János király oldalán csoportosulnak.⁴⁵ Gergely Váradon együtt láthatta, egyik-másik tagján át talán személyesen is ismerhette ezt a kört. Ha már Belényesen is megismerkedhetett a kor egy-két mozzgó gondolatával, akkor Váradon végleg kibontakozhatott a vidéki felfogás szűk kereteiből. Látóköre országos távlatúvá bővülhetett. Talán érdemes még egy pillanatra felidézni, hogy milyen külső életformákat fog Váradon odahagyni és felcserélni a német városok és a *Quartier Latin* életberendezésével. Bunyitay Vince írja az 1542. körüli Váradról:

„Várad, mint egykor János király idejében, királyi székhely vala ismét, hol a fénykedvelő Izabella királyné is szívesebben lakott, mint a sokkalta egyszerűbb Lippán, s hol Fráter György tartá kezében a diplomácia ama szárait, melyeken Európa keleti és nyugati részeinek legfontosabb érdekei függtének... A várad vár fényes ünnepélyes napokat látá újra, sőt a még ifjú királyné, annak gyermeke s udvari hölgyeinek kedvéért olykor vidámakat is. A vár udvarán s falain lépdelő örök mellett jöttek-mentek a nemzeti hadsereg különböző fegyvernemeinek képviselői; a külföldi követek s udvaroncok idegen viselete festőileg vegyült össze hazai főuraink s hölgyeink öltöneinek fény- és szingazdságával; a székesegyház boltívei alatt s az előtte elvonuló téren egymást érték az emberek, részint jámbor zarándokok, kik a szent király sírjára tették le kegyeletük koszorúját, részint utazók, tudósok, művészek, kiket a székesegyház műkincei, a szent királyok szobrai, a levél- és könyvtárak vonzottak oda. — Maga a város régi élénksége és jólétéből nem látszék vesztetni semmit. Férfi és női szerzetes-házai még népesebbek valának, mint valaha; egyházai jó karban s bár számosak (mintegy húsz), főékségük, az ájtatoskodók serege, még sem hiányzott belőlük. Az új hit terjedése, ha el is idegenített egyes szíveket, a haza fővárosát s déli részeit ért csapások annál hívebbekké tettek az ősi hithez másokat.“⁴⁶

5. A reformáció állása 1542-ben Nagyváradon és környékén.

Nagyvárad Fráter György életében humanisztikus szelleme mellett is a katolikus egyházi élet egyik utolsó fellegrája. Kifejezésre jutott ez a tény olyan részletekben, hogy pl. a ferencesek tartományi főnökiüké negyedszer is Nagochi Márton váradai házfőnököt választották. Ez persze csak az általános kép. Már Bunyitaytól vett fenti idézetünk záró sorai is elárulták, hogy Szent László városának népe 1542. körül hitbeli tekintetben nem volt többé teljesen egységes. Egyik jele ennek az is, hogy az ifjú Belényesi Gergely a régi hitű *Sorbonne* felkeresése előtt önhatalmúlag hosszasan időzik a protestáns Strassburgban, és ott is éppen a város és a vidék reformációjának legbelsőbb intézőinél.

⁴⁵ Kerecsényi Dezső: Kolostor és humanizmus Mohács után 1526—1550. 1936. 174., 181.

⁴⁶ Bunyitay: I. m., I. 404—5.

Tiszta képet a reformmozgalom terjedéséről ezekben az években nem tudunk rajzolni. Éppen a magyarlakta vidékek reformációjáról maradt fenn a legkevesebb egykorú adat. A többnyire földesúri hatósági ügykezelés nem járt az írásbeliségnek szigorúan vett útján és ha maradtak volna is az egyes mozzanatokat megörökítő hatósági feljegyzések, vagy magánlevelek, ezek itt több eséllyel kallódhattak el a török pusztítások hosszú időszakában, mint a Felvidék és Erdély védett tájain. A magyar alföld reformációjáról alig van elinte több adatunk, mint amit külföldre küldött és ott megőrzött levelekből és jelentésekből meríthetünk. Ehhez járul néhány sajtótermék és zsinati végzés. A források hiánya azonban semmiképpen sem jelenti, hogy a lelkék megmozdulása sem következett be. Az 1545. évi erdődi zsinatra Szatmár- és Szilágymegye területéről már huszonkilenc prédikátor jött össze. Nem azért, hogy irányvonalakat fektessenek le egy még meg nem kezdett tevékenységhez, hanem hogy ünnepélyesen számot adjanak a nagyjában már lepergett folyamatról. A magyarság között a harmincas években erőteljes lendülettel indult meg és haladt az egyházi reform. Aleander bíbornok pápai követ 1538. szeptemberében, Frangepán Ferenc 1539. nyarán, Zsigmond lengyel király 1539. őszén és ismét Frangepán 1540. nyarán azt kénytelenek megállapítani, hogy a reformáció hazánkban folyvást terjedőben van.⁴⁷ Morone 1542-ben attól tartott, hogy luteránussá válik Magyarország.⁴⁸ Melancthon magyar tudósítás alapján 1539. elején örömmel állapította meg, hogy a Tisza vidékén, a török hódoltság területén és Erdélyben, itt még az oláhok közt is, szaporodnak az evangélium hívei.⁴⁹

Egészen bizonyos, hogy az ország többi városaival élénk kereskedelmi kapcsolatban álló Váradra is eljutottak, Fráter György minden vigyázása ellenére is, a reform eszméi. Lehet, hogy a lakosság körében már a reformáció előtt is munkálkodtak szektába húzódó elemek. A pápának 1435—38-ban váradi husziták létezéséről volt tudomása. 1506-ban a váradi alsópapság hallatott reformációs követeléseket.⁵⁰ A lutheri eszmék terjesztőiről az első időkben Váradon ugyan nem, de a Fekete Kőrös völgyéből és a Kőrös—Maros-közéből maradtak nyomok. Bod Péter is tud róla, hogy „Gyulában . . . kezdett volt valami Oskolátska indulni a Reformáció kezdetével.”⁵¹ A harmincas évekből Ozorai Imre békési⁵² és Gálszécsi István gyulai tanítói működéséről van-

⁴⁷ Zoványi: A reformáció Magyarországon. 146.

⁴⁸ Ugyanott.

⁴⁹ Századok. 1874. 181—2., Zoványi: I. m. 109.

⁵⁰ Horváth Jenő: Váradi freskó. Nagyvárad története. Budapest: Cserépfalvi. É. n. 45.

⁵¹ Magyar Athenas, 20.

⁵² Ugyanott, 208.

nak adataink. Nadányi János is megemlékezik róla,⁵³ hogy a Kőrös és Maros-köze földesurai már a reformáció első időiben támogatták birtokaikon Ozorai, Gálszécsi és más reformátorok tevékenységét.⁵⁴ Úgy látszik, hogy ez a terület már a mohácsi vész előtt, mikor a Lutherrel rokonszenvező Brandenburgi György volt a birtokosa, megismerkedett a reform eszméivel, azután pedig új gazdáit, Magócsi Gáspár, Majsai Imre és Nadányi István, végül 1541. után a gyulai várban Patóczy Miklós és felesége Thurzó Margit, Szegedi Kis István patrónája, gondoskodtak az elvetett mag növekedéséről.⁵⁵ Gyula és Békés vidéke szoros és személyes iskolai és egyházi kapcsolatban állt Váraddal.⁵⁶ Várad, mint a politikai döntések színhelye és Fráter György alatt a régi egyház fellegvára, az új irány hívei figyelmének központjában áll. Nem egy protestáns gúnyvers maradt ránk a váradi Szent László-kultusról és a papság ezzel kapcsolatos jövedelmeiről.⁵⁷ Erhet-ték reformátori hatások Váradot Buda felől, ahonnan 1541. után sokan menekültek Váradra^{57/a}, Kassáról, mellyel váradi kereskedők élénk összeköttetést tartottak fenn, vagy Gyulafehérvárról, hol Kálmáncsehi Sánta Márton és Károlyi Boldi Sebestyén kanonokok körülbelül ezidőtájt nyíltan is a reformációhoz csatlakoztak. A Budáról és Kassáról érkező hatások esetében azok előtt, akik az egyházi reform ügyét a teológiai tanítások részleteiben is átgondolták, nem maradhatott rejtve Dévai Bíró Mátyásnak egészében és részleteiben is mély és eredeti, az úrvacsora vitás kérdésében Luther nézetétől elhajló tanítása.⁵⁸ Annyi bizonyos, hogy a reformáció már Gergely diák ottani tanulmányi éveiben hívévé tette egyes tagjaiban Várad lakosságát. A harmincas évek végén az egyik váradi harangozó túlbuzgóságában megütötte azt a nőszemélyt, ki egy szentkép előtt térdelve imádkozott. Ha a nagy nemzeti szent kegyhelyén egyházi alkalmazott ilyen kifogásolható bátorságot mert tanusítani, aligha érezte magát egyedül meggyőződésével. Fráter György azonban a segesvári disputa óta,

⁵³ Florus Hungaricus. Amsterdam 1663. 215—6.

⁵⁴ Révész Imre (ifj.): Krisztus és Antikrisztus. Ozorai Imre és műve. Theol. Szemle, 1928. évf. 170.

⁵⁵ Ugyanott, 171.

⁵⁶ Néhány jellemző adat: Kamanczy Gergely váradi kanonok (1539) Gyulán is tartott fenn házat. Szerémi György emlékiratszerző gyulai kántáló-mendikáns diákból kerül el Váradra áldozárnak. V. ö. Bunyitay: I. m., II. 174.

⁵⁷ Igy a „László király a Kőrös mellett Váradot fundálá...” Bornemissza Péter: Énekek három rendben, különfélek c. gyűjteményében, Detrekővára, 1582.

^{57/a} Az 1552-ben Budáról és Pestről Váradra menekült polgárok között kétszer fordult elő a Zewcyh, egyszer a Thwry és a Myser név. A teljes névsort közli Jakó Zsigmond, Bihar megye a török pusztítás előtt, 381.

⁵⁸ Dévai teológiáját a bevezetésben jelzett, kéziratban levő tanulmányomban vettem újbóli vizsgálat alá.

látva, hogy János király nem hajlandó erőszakos tettekre, maga vette át a szigorú kéz szerepét. A túlbuzgó egyházfit megégette és egyébként is kegyetlenül üldözte a reformvágy minden jelentkezését. Megmérhetjük Dévai Bíró Mátyás hitvalló bátorságát azon is, hogy Fráter György püspöki székhelyén állott ki a katolikus papsággal 1544-ben ismeretlen kimenetelű hitvitára. Fráter György éppen az „eretnység“ hirdetőire tekintettel tett lépéseket a pápánál 1544-ben két segédpüspök működésének engedélyezése ügyében.

Ez adatok alapján nem állíthatjuk, hogy Belényesi Gergely csak külföldön ismerkedett volna meg a reformáció kérdéseivel. De mielőtt ebben a kérdésben végleg összefoglalnánk nézetünket, vegyünk tekintetbe még néhány más érdekes és alig méltott adatot is.

6. Előreformátori iratok Nagyváradon.

Varjú Elemér szerint a Középkorból mindössze egyetlen magánkönyvtárunk maradt fenn,⁵⁹ ez az egy azonban részben éppen a XVI. századi nagyváradi humanizmus olvasmányait őrizte meg. 42 olyan kötete van a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárnak, amely 1496. és 1520. között jelent meg és ezek között a legtöbb Henckel János váradi püspökhelyettesnek, a váradi *Chartularium* valószínű másolójának gyűjtése. Egyik-másik könyvet Thurzó püspök adta Henckelnek ajándékba.⁶⁰ A Henckel-féle gyűjtemény bepillantást enged az egyházi reformmal rokonszenvező magyar, elsősorban pedig nagyváradi egyházi köreink íróinak névsorába és kedvelt olvasmányaiba.

Itt van mindjárt Nicolaus de Lyra néhány fóliánsa, úgy mint postilláinak három kötete (Hain 10367, Varju: I. M. 341), továbbá egy Lyra magyarázataival ellátott Biblia (Varju: I. m. 342). Érthető, hogy Lyrát kedvvel forgatták Váradon, mert valotta, hogy a Szentírás eredeti nyelvű szövegei felette állnak a Vulgatának. Lyra volt az úttörője a szöveg természetes értelmére figyelő írásmagyarázatnak. „Si Lyra non lyrasset, Lutherus non saltasset,“ állapította meg az ismert szállóige.

Figyelemreméltó a könyvek megoszlása nyomdahelyek között. Franciaország, Németalföld és a Rajnamellék állnak első helyen. Közép- és Északnémet területeknek a XVI. század elején még nincs kapcsolata a magyar művelődéssel. A reformáció jelent majd fordulóponzt. A Batthyány-könyvtár könyvei közül 4 nyomat képviseli Strassburgot, 3—3 Leydent, Párist és Hagenaut, 2—2 Bázelt és Nürnberget, 1—1 nyomat Köln, Mainzot és Ulmot.

Idő és hely híján nem foglalkozhatunk ez olvasmányok mindegyikével. Az egész jellemzésül, és mert Belényesi Gergely miatt Strassburg írói tarthatnak leginkább számot érdeklődé-

⁵⁹ A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár. Magyar Minerva 1889—90.

⁶⁰ Ugyanott, 1889. 339—45.

sünkre, a négy strassburgi nyomatot soroljuk fel. Mind a négy Knoblauch műhelyéből került ki.

1. Keisersbergi Geiler 1513-ban második kiadásban megjelent prédikációi Brant Sebestyén „Narrenschiff“-e felett: *Navicula, sive speculum fatorum* (helyesen: *fatuorum*).

2. Gerson János összes műveinek 2., 3. és 4. része 1514-ből. A 4. részt Geiler és Wimpheling közösen rendezték sajtó alá.

3. Wimpheling 1506-ban megjelent „de integritate libellus“-a.

4. Egy „Formulare“ a század elejéről.

Keisersbergi Geiler a korszak egyik legnépszerűbb prédikátora. Nyersen népies, de prófétikusan őszinte. Kíméletlenül állítja pellengérré a papság hibáit.

Tanítványa, később munkatársa és barátja Wimpheling. Ők ketten Gerson választották mintaképüknek és együtt adták ki műveinek 4. kötetét. Gersontól vették át annak epizkopalizmusát, a pápa letehetőségéről vallott nézetét. De átvették Gerson érdeklődését a széles tömegek vallásos érdekei iránt is. Sürgették a köznép közötti igehirdetést. Gerson nemes misztikáját nem érték el, de nem is engedték feledésbe menni.⁶¹

A reformációnak a régi egyház ellen támadó jelszavai közül igen sokat Wimpheling mondott ki először. Hirdeti a polgárok jogait: „Burger und das Volk sint nit durch den Fürsten Willen, sunder die Fürsten durch des Volcks und Burger erwählt,“ írja. A plébániákat és az iskolákat közvetlenül a városok tanácsának felügyelete alá akarja helyezni, sőt, úgy látszik, az egyházi állapotok reformálásának jogát is hajlandó ezekre ruházni. „Ha a pápa és a püspökök semmit sem tesznek a visszaélések ellen, írja, akkor a világi hatóságot kell segítségül hívni.“ „Ha a klérus nem reformálja saját magát, akkor nemsokára a nép fogja azt megreformálni.“ Wimpheling Henckel könyvtárába került „de integritate“ című, közkedvelt munkáját tanítványának, a második nagy strassburgi nemzedék vezető tagjának, Sturm Jakabnak írta, hogy a szerzetesi fogadalmak letévésétől visszarántsa. Őszintén ecseteli benne a lelkeszi pálya örvényeit, a papok és barátok szellemi tompultságát, tétlenségét, a gyakori testi bűnöket. Azt ajánlja fiatal barátjának, hogy teológia helyett inkább a filozófiában képezze magát tudományosan, a gyakorlatban pedig Krisztus követésében tegyen haladást. Filozófiában a higítatlan Aristotelest, hittani kérdésekben Ágostont állítja mesternek és mintaképnek. Élesen támadja Wimpheling a skolasztikus egyetemi rendszert is. Azzal a tudással, amit ott kap, igényes ember nem elégedhetik meg, véli. A puszta előkészületek és a kommentárok bőbeszédűsége miatt, írja Wimphe-

⁶¹ Gerson nyoma hazánkban az „Elmegyek meghalni“ kezdetű haláltánc énekünk, mely Gerson „De arte moriandi“-jára cseng vissza. V. ö. Thienemann T.: XVI. és XVIII. századi irodalmunk német eredetű művei. Irodalomtörténeti Közlemények, 1922. 70.

ling, az egyetemen a diákévek hosszú sora alatt nem jut előbbre az ember Jeromos egy-két fejezetének feldolgozásánál.

Gerson, Geiler és Wimpheling tollán szárnyakat kapott az egyházi, iskolai, sőt közjogi haladás és reformvágy számos fontos gondolata. Luther különösen Wimphelingtől tanult sokat, ha a strassburgi mester akkor, amikor eszméit a vittenbergai reformátor átvitte a gyakorlati megvalósítás síkjára, el is fordult az utóbbtól.

Számunkra ebben az összefüggésben csak annak a megállapítása a fontos, hogy Magyarországra a reform bizonyos eszméi nemcsak a reformátorok fellépése után hatottak el. Egyes magyar egyházi férfiak, mint Várad esetében láttuk, ezeket az eszméket korábbi forrásaikban is ismerték, olyanokban, amelyek maguknak a reformátoroknak is ösztönzésül és forrásul szolgáltak. Joggal feltehetjük, hogy a váradi káptalani iskola ragyogó képzettségű növendéke, Belényesi Gergely is a reformeszmék kezdetibb alakjának ismeretében indult külföldi útjára és állapodott meg éppen abban a Strassburgban, amelynek reformációját ő az eredeti elképzelésekkel egybevetve, mint egy régtől fogva megindult fejlődés folytatását, tehát bizonyos mértékben az előzmények ismerete által adott kritikai szemszögből szemlélhette.

A váradi humanizmus tanítványának eleve rokonszenveznie kellett a reformnak azokkal a követeléseivel és gyümölcseivel, amelyek nem hiadták meg a humanizmus programját, tehát a hittudománynak az eredeti forrásra, az eredeti nyelven elfogulatlanul tanulmányozott Szentírástra alapozásával, a Pál- és az Ágoston-rönészánsszal, a protestáns egyetemen végrehajtott reformmal, a közművelődés szélsőséges propagálásával, a városoknak a görög *polis* mintájára folytatott kulturális és vallásügyi kezdeményezésével. Más kérdés, hogy elment-e Lutherrel tartalmi-hittani vonatkozásban is annak a hirdetéséig, hogy a papi rend, az egyház a maga üdvközlő eljárásaival, a pápai tanító hivatal felesleges, káros, sőt az ördög alapítása. Első párisi levelének hangja, de az a mód is, ahogy Strassburgban barátait válogatta, inkább azt mutatják, hogy eddig a pontig Váradon még nem jutott el. Érdeklődött a reformáció iránt, bizonyos tekintetben vele is tartott, de még nem volt reformált és még kevésbé reformátor. Azzá végérvényesen csak későbbi lelki fejlődése tette, amelyben legnagyobb szerep az evangélium párisi vértanúi példamutatásának, továbbá Kálvin iratainak és egyéniségének jutott.

7. Egy páristjárt tanácsadó.

Belényesi Gergely váradi tanulmányi éve alatt és közvetlenül tanulmányútja megkezdése előtt Váradon tevékenykedett Fülöpfi Szegedi Gergely, Dévai Bíró Mátyás irodalmi ellenfele. Szegedi megjárta Párist és a Sorbonneon 1511. után doktori

grádust szerzett.⁶² 1542. táján ferences rendfőnökként tevékenykedett Váradon és mint a rend provinciálisa halt meg 1550. május 4-én.⁶³ A kutatás már régen kijavította Szinnyeinek azt a tévedését,⁶⁴ hogy ez a Fülöpfi Szegedi Gergely azonos lenne Szegedi Gergely debreceni reformátorral. A váradi ferences főnök, kit egykorú emlék „preco verbi divini fanatissimus“-nak nevez,⁶⁵ számunkra azért is jelentős, mert benne kell látnunk azt a személyt, aki a párisi tanulmányútra induló Belényesi Gergelyt elláthatta a szükséges tanácsokkal.

II. Az első strassburgi időzés.

1. Strassburg 1543-ban.

Kálvinhoz írt levele szerint Belényesi 1545-ben harmadik éve volt távol hazájától (Adattár, VI.). Neve 1545. előtt nem fordul elő a még számbajövő bécsi, krakkói és vittenbergai egyetemeken. Első levelét 1543. augusztus 10-én intézi Párisból Strassburgba (Adattár, III.). A levél tartalma és hangja szerint legalább egy-két hónapot töltött előzően Strassburgban. Tavasz elején indulhatott el itthonról és tavasz közepére érkezhett meg a rajnaparti nagyvárosba. Ez az első strassburgi tartózkodása mély nyomokat hagyott maga után.

Strassburg a XVI. század első felében két virágzást élt át, két ízben gyűjtött falai közé férfiakat, kik egész korszakuknak adtak vezető eszméket. Kaisersbergi Geiler, Wimpheling és Brant Sebestyén együtteséről szoltunk már. Ez a kör a maga inkább helyi hatású keresztyén humanizmusa, irodalmi úton is végzett éles és szellemes egyházkritikája és reformjavaslatai mellett azáltal vált európai jelentőségűvé, hogy Wimphelingben többet kitermelt azokból a német nemzeti eszmékből, amelyek a vittenbergai reformáció eszmei gyűjtőanyagának fontos részét alkották.

A másik együtteshez nem a gondolati előkészítés, hanem magának az egyházi és iskolai reformnak az a sok szempontból eredeti végrehajtása fűződik, amely Kálvin személyén keresztül a genfi reformációra és ezen keresztül a világ kálvini típusú egyházaira volt nagy hatással. A második együttes legfőbb tagjai Bucer Márton, Sturm Jakab és Sturm János. Wimphelingék fénykora egy emberöltővel előbbre esett, Bucer és Sturm Jakab ekkor állt termékenysége és befolyása tetőpontján, Sturm János

⁶² Révész Imre (id.): Dévay Bíró Mátyás... életrajza és irodalmi művei. Pest, 1863. 37.

⁶³ Karácsonyi János: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. Budapest, 1923—4. I. 98. és II. 580.

⁶⁴ Magyar írók, XIII. 546.

⁶⁵ E. T. E., II. 364.

nevét ekkor kapta először szárnyára a hír. Vajjon módjában volt-e Belényesinek, ha Bucerről és Sturmről még nem is, de legalább Wimphelingékről és ezzel Strassburg jelentőségéről már hazájában tudomást szerezni? Úgy véljük, hogy ezt a kérdést a váradi XVI. század-eleji humanizmus olvasmányainak vizsgálata eldöntötte. Ebben az esetben azonban Belényesi Gergely strassburgi időzésében szándékosságot kell látnunk és fel kell tételeznünk azt is, hogy itthoni olvasmányai alapján a művelt magyar diák a két Sturm iskolai reformját némileg az előzményekkel ismerős bíráló szemével nézhette, nemkülönben a végrehajtott egyházi reformot is.

Szekéren utazhatott. Az Adattár II. darabjában tetemes mennyiségű hazájából hozott holmíróról, történi említés. Gyalog ennyi teherrel a szekéren is másfélhónapos út kis részét sem tehette meg. Valamelyik bécsi, vagy krakkói könyvárus szekeren juthatott el (Adattár, I.) legalább Frankfurtig, onnan pedig hajón Strassburgig. Alighanem *Cantate* vasárnapjára, a híres frankfurti tavaszi vásárra érkezhettek meg Frankfurtba. Ha előbb nem tudott volna róla, akkor az ebben a korban részben igen művelt könyvkereskedőktől is értesülhetett a strassburgi tudományos élet újbóli jó színvonaláról és e színvonalnak a kitűnő latinista Sturm János odaköltözésével végbement további emelkedéséről. Így válhatott tetté a szándék: a strassburgi tudósok megismerése kedvéért megszakította párisi útját.

Külsőképpen is megnyerhette tetszését Strassburg. Jómód, izlés és életkedv vette körül, mihelyt a csatornázott Ill folyócskán, vörös kövekből faragott erős hidak alatt, bevezett bárkájára a nagy, szabad polgárvárosba. Jó kétszáz év múlva (1779—80) egy másik magyar vándordiak élvezetes útleírásában így örökíti meg első benyomásait:

„Strassburg, vagy Argentoratum — írja Keresztesi József — Alsátziának legelső, nagy és igen szép s gazdag Városa... Az Illus vize foly benne, melyen igen nagy kereskedés tartatik.“... „A népe igen szép, eleven, egészséges és emberséges.“ „Az Illus környéke derék falakkal meg vagyon erősítve, rajta sok hidak; körülötte szép sétáló helyek; tizfra hajók. A város... környéke igen nagy fákkal lineákra vagyon beültetve, melyeknek gondját is viselik, úgyhogy ezekhez hasonló fákat és árnyékos sétáló helyeket másütt nem igen lehet látni.“⁶⁶

A szekéren közlekedésnek megvolt az a jó oldala, hogy az út a város főterén és legszebb utcáján vitt végig, nem úgy, mint ma a vasút a külváros tűzfalai között. A mezők, a vidéki tájképek és a lakosság életmódja is könnyebben volt megfigyelhető, ha a diák szekéren tette meg útját és estére érve, fedél alá kellett térnie. Ennél csak a gyalogos út volt még szebb és tanulságosabb.

⁶⁶ Theol. Szemle, 1925. évf. 366., 531.

Strassburg és Elzász civilizációja, jóléte, népének magasabb általános műveltsége a XVI. század közepén még nem volt olyan újszerű és szembetűnő a magyar diák számára. A nagyobb különbség a török háborúk és a gyarmatosító bécsi politika háromszáz évének nehezen kiheverhető átkos öröksége. De ha a civilizáció szintjét tekintve nem is nagyon különbözött Strassburg hazánk hasonló polgárvárosaitól, mégis volt néhány olyan vonása, amelyet másutt sehol nem lehetett megtalálni. Ilyen volt sajátos földrajzi helyzete a német és a francia térség és művelődés érintkező pontján. Ilyen volt nagy politikai szabadsága is, amelyre támaszkodva már igen korán, a huszas évek elején, végrehajtotta az egyházi reformot, a harmincas években pedig, szintén az elsők közt, a humanisztikus iskolai reformot is. Sturm Jakab, Wimpheling tanítványa, Strassburg városi életének egyik központi irányítója, városa számára olyan egyetemet tervezett, amely összekötő kapocs lett volna a francia és a német művelődés között. Sturm terve megvalósításához, mint majd látni fogjuk, gyakorlatban is megtette a szükséges lépéseket.

Általában Strassburg lakóinak számát messze meghaladó mértékben fejtett ki politikai és kulturális tevékenységet. Vezetőszerepet vitt az egyházi reform bevezetésében közeli és távolabbi vidékeken. Ebben a vonatkozásban vezette a felsőrajnai városokat. Közvetített a reformáció ellenségeskedő két ága, a svájci és a vittenbergai között. Éppen a negyvenes években sok fáradságot pazarolt arra is, hogy a német evangélikus rendeket szövetségbe hozza I. Ferenc francia királlyal. „Für die kurze Zeit zwischen Zwinglis Tod und dem schmalkaldischen Krieg war Strassburg ein Ort von weltgeschichtlicher Bedeutung, das wichtigste Zentrum des reformierten Protestantismus, die Vorburg des Evangeliums für das westliche Europa,“ állapítja meg az egyik neves egyháztörténész.⁶⁷

Evangéliumi hitük miatt ide gyülekezett, vagy ide menekült franciák nagyobb számban éltek ekkor Strassburgban. 1539-től 1541-ig éppen maga Kálvin János viselte köztük a lelkipásztorságot.

A strassburgi szellemi és politikai élet Belényesi Gergelyt Fráter Györgynek és János király környezetének Váradára kellett, hogy emlékeztesse, mégis egyéb különbségek mellett azzal a fő eltéréssel, hogy míg Váradon néhány főúr és főpap, addig Strassburgban néhány polgársorból eredő fiatal pap és humanista állt a nagyfokú kulturális és politikai kezdeményezés központjában, férfiak, kik tőle korban, származásban, előtanulmányokban és eszményekben kevéssé különböztek, őt mégis megelőzték, neki a hatáskör, a hatalom és a hírnév teljén azért mégis baráti

⁶⁷ August Lang: Johannes Calvin. Leipzig, 1909. 48.

jobbukat nyújtották. Az ő személyén keresztül eggyel több azoknak az országoknak száma, hol a reformáció haladását Strassburgban számon tartják. Gergely diák persze, ha voltak is ilyen hírei, mégsem érezhette még ekkor a magyar reformációt a maga ügyének. Ez viszont nem csökkentette becsét Temesvári Pelbárt messzi országa e kitűnő készültségű fiatal követének: strassburgi barátai bizonyára céljukul tüzték ki, hogy egészen megnyerjék az evangéliumnak. Az a néhány nap, amelyet útját megszakítva Belényesi strassburgi tartózkodásra szánt, elég volt, hogy hosszabb ottidőzés várható hasznaival tisztába jöjjön. Gergely úgy érezte, hogy elfogadhatja a strassburgi egyházi és iskolai élet néhány kimagasló szereplőjének baráti marasztalását. Strassburgban a *Sorbonneon* kötelező skolasztikus szócsépléstől megszabadulva humanista módon úzhette tanulmányait, eredetiben olvashatta a Szentírást és a görög egyházatyákat. Tanítványa és ugyanakkor megbecsült munkatársa lehetett neves latinistáknak, grécistáknak, szállásadójával pedig magát a héber nyelv tanárát választhatta. A francia exulánsok között előre gyakorolhatta magát párisi élete számára a francia nyelvben. Talán azt a reményt is táplálta a törekvő ifjú magyar, hogy Bucer Strassburgjából mint valami főhadiszállásból egyszerre tekintheti át a kor mindenkit megmozgató nagy eseményét, a reformációt, úgy, amint arról Strassburgba Svájcból, Franciaországból, a Német Birodalomból és Angliából állandóan pontos értesülések érkeztek.

2. *Deliusnak, a héber nyelv professzorának házában.*

1543. körül még nem volt jól megfizetett, biztos állás a világi tudósé, vagy tanáré. Az egyház megbízása nélkül tanítási szinte lázadásszámba ment az egyház ellen. Ha ezt az önkormányzathoz jutott, vagy egyenesen protestáns városokban nem is büntethette, mégis rosszalással nézte és, míg az iskolai célt szolgáló jövedelmeken az egyház tartotta a kezét, megtagadta segítségét. Ahol világiak léptek vagyoni jogi utódként az egyház helyébe, az új gazda, legalább is eleinte, szűkmarkúbb volt a réginél. A humanizmus polgári származású tudósainak megélhetési alapul főurak és a polgárság támogatása maradt. Ezt az utóbbit azután különböző formákban igyekeztek kiérdemelni, többek között úgy is, hogy nagy lakást béreltek és azt megosztották vidéki szülők kisebb-nagyobb diákfiaival. A szállástartás protestáns egyetemek és iskolák tanárainak kezdetűl fogva mintegy a mult század közepéig, helyenként még azon túl is rendes mellékjövedelméül számított.

Strassburgban Gergely diákot Delius Mihály, a héber nyelv tanára fogadta el szállásra, bizonyára Gergely választására és örömeire. Abban a korban, amikor minden igényes ember bibliai

tanulmányokat végzett, a héber nyelv alapos ismerője a legkere-
settebb ismerősök közé számított.

Delius 1531. óta tanított a strassburgi nyilvános tanfolya-
mon Bucer, Hedio és Capito, a város tudós lelkészei oldalán.⁶⁸ Ez
a nyilvános tanfolyam egyelőre egyszerű folytatása volt a régi
káptalani iskolai üzemnek, tananyagban és színvonalban persze
a reformáció és a humanizmus magasabb igényeihez szabva.
Régen is a *sublector* kötelességei közé tartozott, hogy vasárnapon-
ként az evangéliumi részt megmagyarázza és nyilvános hittani
előadást tartson.⁶⁹ A strassburgi nyilvános bibliai előadásokért,
miket a nemzetközi latin nyelven sok Strassburgba menekült
francia és angol is hallgatott, tandíjat nem kellett fizetni. A taná-
roknak a város utalt ki fizetést, Deliusnak pl. évi 32 guldent.
Ehhez 1533-ban még egy egyházi javadalom élvezetét csatolták.⁷⁰

Belényesi Gergely csak annyit mond el leveleiben volt házi-
gazdájáról, kit Michael Hebraeus-nak nevez, hogy két ízben fize-
tett neki magyar aranyaiból (Adattár, VII.). Párisba érkezése
után írt első levelében Gergely diák Huberten keresztül küldi
üdvözlését Deliusnak. Ha nem lenne annyi dolga, hozzá is külön
levelet intézne, írja.

Delius családi penziójáról másik egykorú kéziratos forrás-
ból tudunk meg részleteket. Martin du Mont, igazi nevén Pierçon
Bane, egy fiatal francia exuláns, éppen akkor került Deliushoz
teljes ellátásra, amikor 1545. tavaszán Gergely diák hazájába
távozott. Martin du Mont néhány magánlevelét a *Thesaurus Bau-
mianus* közli. Ezek egyikéből tudjuk meg, hogy Delius háza a
Jungfrauengasseban állt, a Dóm és a Szt. Tamás-templom között,
Wirtenberg Vilmos gróf háza szomszédságában, kőhajításnyira
Kálvinnak, vagy Bucernek és Hubert Konrádnak a házatól, a
„gimnázium“-tól sem messze. Egész évi teljes ellátásért Martin
du Mont 7 livrét fizetett Deliusnak.⁷¹ Kissé sokallja;⁷² de kiemeli,
hogy a hébertanár becsületes ember, „homme de bien.“ A fiatal
francia nem sokára mégis elköltözött Deliustól Martyr Péter
hittudóshoz. Többet fizet ugyan a Martyr házában, 32 ecut, mégis
örül a cserének, mert, mint nővérének írja, Martyr disztिंगvált
ember, egyetlen francia nemest kivéve nem tart kosztosokat.⁷³
Deliust különben meghívták a heidelbergi egyetem tanszékére.⁷⁴

⁶⁸ Schmidt szerint 1528-tól. Ugyanő megemlíti, hogy Delius a kon-
stanzi püspökség területéről jött. Ch. Schmidt: *La vie et les travaux de Jean
Sturm. Strassburg, 1855.* 29.

⁶⁹ V. ö. Frankl Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. század-
ban.* Budapest, Eggenberger 1877. 19—20.

⁷⁰ T. Röhrich: *Geschichte der Reformation in Elsass und beson-
ders in Strassburg.* 1820—2. II. 52.

⁷¹ *Thesaurus Baumianus.* XLVII. kötet, 3. levél.

⁷² U. o. 10. levél.

⁷³ Ugyanott, 7/b.

⁷⁴ Ugyanott.

Érdemes más vonatkozásban is elolvasni a mélyhitű ifjú francia leveleit. Leírja bennük a strassburgi reformáció istentiszteletét és általában a strassburgi életet. A kép, amelyet fest, igen-igen vonzó, mint amennyire vitán felül őszinte is. Strassburg lakóit így jellemzi: „bonne gens qui aiment levangille et ceulx quy sont persecuté pour iscelle.”⁷⁵

3. A strassburgi jóbarát: Hubert Konrád.

Kétségtelenül az így jellemzett strassburgiak közé tartozott Hubert Konrád is, Bucer titkára és másodlelkése, Belényesi Gergely bizalmasa. Gergely diákkal szembeni viselkedésében találunk ugyan némi kicsinyes és aggodalmas anyagiasságot, de elvégre ezt neki bűnéül felróva azt kárhozzátnáánk, ami a Nyugatot gazdaggá tette. Belényesi őszintén szívébe zárta Hubertet és ki is tartott mellette mindvégig.

Fennmaradt négy levele közül három Hubertnek szólt. Egyéves időközben írt sorai nyomán elég kerek és plasztikus kép alakul ki kettőjük kapcsolatáról. Párisba érve onnan írt első levelében Gergely hálálkodva emlegeti, hogy Hubert Strassburgban otthonába fogadta, nyilvános ügyeiben felkarolta és minden dolgában testvér módjára segítette (Adattár, III.). Egy év múlva is így ír: „Szeretném, ha meg lennél te is győződve, hogy úgy szeretlek, mintha atyám volnál. De Te is, ha egyszer szeretted, ne hagyj fel vele. Hidd el, annyira kedves vagy nekem és úgy vágyódom utánnad, hogy, ha nem átallanám félbehagyni tanulmányaimat, visszatérnék hozzátok, csakhogy köztetek és vallásotokban élhessek“ (Adattár, IV.). A harmadik levélben, amelyet hazájába visszatérve Frankfurtból írt, vagyona igen buzgó gondnokának nevezi Hubertet (Adattár, VII.). Újból megköszöni Hubert jó szolgálatait és biztosítja, hogy nem marad hálátlan.

Gergely diák szeretete kiterjedt Hubertnek Sámuel nevű kislelére is. Egyik levelében előbb becézve Selmelének írja, de azután Samuelre javítja. A másodikban „noster Samuel“-nek nevezi (Adattár, III. és IV.). Hubert nejeről így emlékezik meg: „Igen szeretetreméltó nődet üdvözöld nevemben tisztelettel és mondjad neki, hogy minden jóért könyörgök számára, amiért a szeretet minden készségével szolgálatomra volt.“ (Adattár, III.)

Huberték házában, mely a Szt. Tamás-templom tövében épült lelkészlak egyik része volt, Gergely sokszor megfordult. Eljátszogatott a kis Selmelével. Huberttel pedig megvitatták a közösen olvasott autorokat.

⁷⁵ Egyik-másik levelét közölte Erichson. A.: Église [française de Strassbourg au 16e siècle. 1888. 11, 14, 20. A fenti idézethez: Thesaurus Baumianus. XLVIII. 10b.

Hubert⁷⁶ bergzaberni iparos családból 1507-ben született. Plébánosa támogatásával előbb Heidelbergában, 1526-tól Bázelen tanult. Itt kötött egész életre szóló barátságot és folytatott a műzsáknak hódoló vidám diákélet Oporinusszal, a későbbi neves nyomdással együtt. Itt jutott első, igen szép alkalmazásába is: Oekolampadius, a nagy hittudós és reformátor vette maga mellé titkárának. Oekolampadius halála után került azután ugyanabban a minőségben Bucer Márton mellé. Bucer így ír erről a választásról: „Ich hab zu Helfer angenommen gar einen frommen Jungen, ist Oekolampads Diener gewesen, wird das Jahr 80 Gulden haben, ist 24 Jahre alt, ganz einer freundlichen und guten Art.⁷⁷ Élete ettől kezdve függvénye lett a Bucérének. Hubert másolta főnökének olvashatatlan kézírását, segítette a korrek-turázásban, de a lelkigondozásban és a szószéken is. Bucer nem-sokára a Szt. Tamás templomhoz választatta másodlelkésznek és később juttatott neki egy kanonoki javadalmat. Amikor Bucer-nek az Interim (1549) következtében el kellett hagynia hazáját és Strassburgban türelmetlen luteránusok vették át a kormányt, szegény Hubertnek volt mit túrnie. 1562-ben kiejtették az egy-házi gyűlésből, 1563-ban alantasabb állásba helyezték, 1575-ben pedig Marbach végleg kiüldözte a Szt. Tamás-káptalanból. Két év múlva hűnyt el.

Nem volt nagy elme, de segítségre kész, hű lélek. Bátor és buzgó híve volt a reformációnak. 1545-ben Westhofenben ő végezte az első reformatori igehirdetést. Irodalmi tevékenysége inkább kiadói, mint írói jellegű. Lavaterrel együtt adták ki Oekolampadius műveit. Capito összes műveit is sajtó alá készítette és megírta hozzá a strassburgi reformátor életrajzát, de a kinyomtatás elmaradt.⁷⁸ Ki akarta adni Bucer összes munkáit is, hogy a luteránusok hihetetlen rágalmaival szemben mestere és a maga „ártatlanságát“ Bucer irataiból igazolja. Csak a X. kötet, mely az Angliában írt műveket tartalmazza, néhány kisebb korábbival együtt, került ki a sajtó alól Hubert hosszabb előszavával. Hubert nagyterjedelmű levelezést bonyolított le a reformáció legérdeke-sőbb szereplőivel. Az a hatalmas levélanyag, amely a strassburgi reformációra vonatkozóan a strassburgi városi levéltárban fennmaradt, valószínűleg Hubert gondoskodásának köszönheti, hogy elkerülte a pusztulást.

Legjelentősebb alkotása mégis a strassburgi hivatalos egy-házi énekeskönyv megszerkesztése és kiadása. Írt néhány szép

⁷⁶ Humanista nevei még: Poulbarba, Ornipogon, Hunbart.

⁷⁷ Röhrich: Geschichte der Reformation in Elsass, 1830—2. 31. sz. jegyzet.

⁷⁸ Röhrich: Mitteilungen aus der Geschichte der evang. Kirche des Elsasses. I—III. Paris—Strassburg 1855.

ielki éneket is, köztük, ha ugyan tényleg tőle származik,⁷⁹ az „Allein zu Dir, Herr Jesu Christ, mein Hoffnung steht auf Erden“ kezdetűt, a német egyházi énekkincs e ma is gyakran énekelt remekét.

Gergely diák nem is képzelhetett volna értékeesebb barátot és pártfogót Hubertnél, aki szoros kapcsolatban állt a strassburgi egyházi és tudományos élet vezetőivel és tájékozott volt a messzeható strassburgi egyházi politikában is. Tudott minden jelentősebb új könyvről és árulta is őket. Ügynökösködött Oporinus bázeli és Rihel strassburgi kiadóknak. Az úrvacsora teológiájának legfinomabb distinctioitól, miket még első mesterétől, Oekolampadiustól hallott, a gazdasági jellegű kérdésekig mindenhez értett és mindenben tudott és kész volt segíteni. Gergelyünknek ilyen sokoldalú jóbarátra volt éppen szüksége.

a) Hubert és a strassburgi egyházi énekeskönyv.

Énekeskönyvszerkesztő munkásságával Hubert Strassburgnak a reformáció területén élvezett hírnevét, amelyet addig Bucer úrvacsorai egyeztető fáradozásai és Sturm gimnáziuma alapítottak meg, újabb vonással gazdagította. Az általa szerkesztett és későbbi kiadásában gondozott hivatalos egyházi énekeskönyv révén körülbelül ugyanazt a szerepet biztosította Strassburgnak az egész Rajnamelléken, mint amelyet énekeskönyvei révén Debrecen töltött be a három részre szakadt ország egész területén.

Néhány előző énekeskönyv után 1533-ban jelent meg Strassburgban, Köpffel műhelyében, „Psalmen und geistliche Lieder“ címen az az újfajta beosztású, a zsoltárokat külön csoportban tudatosan a gyűjtemény élére állító énekeskönyv, amelyben első ízben merül fel ez a későbbi református énekeskönyvszerkesztési elv.⁸⁰ Strassburg nyomdaipara élénk, kiadói vállalkozó szelleműek. 1534-ben egy másik strassburgi nyomdász, Frölich Jakab ad ki énekeskönyvet, 1537-ben pedig a vittenbergi énekeskönyvet nyomják újra Strassburgban.⁸¹ 1537-ben a nyomdahely megnevezése nélkül, alighanem szintén Strassburg-

⁷⁹ Hubert 1560-tól kezdve szerepel az ének szerzőjeként. Az egyik korábbi forrás viszont a mély és lángoló hitű Schneesingnek tulajdonítja és 1522-re keltezi. Ebben az esetben nem Luther, hanem Schneesing nevéhez fűződne a német evangélikus énekköltés kezdete. Schneesing szerzőségét látszik erősíteni, hogy az ének a reformáció korai éveiben Strassburgon kívül és niederdeutsch fordításban is ismeretes. Bár Wackernagel Schneesing-től eredőnek tartja az éneket és Hubertnek csak kisebb javításokat tulajdonít, a kérdés még nem jutott nyugvópontra. V. ö.: Ph. Wackernagel: Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVIII. Jhds, I.—V. Lipcse: Teubner 1864—1875. III. kötet, 176.

⁸⁰ Röhrich: Mitteilungen. I. kötet, 400.

⁸¹ Wackernagel: Das deutsche Kirchenlied von Martin Luther bis auf Nicolaus Herman und Ambrosius Blauer. Stuttgart: Liesching 1841. 91. sz. 746.

ban, de mindenesetre a felnémet reformáció területén⁸² jelent meg egy testes (24 és fél ív) énekeskönyv („Der gantz Psalter . . . Wackernagel, 2 kiad. I. kötet, 407.), már a Hubert-féle énekeskönyv számos külsőségével. A szerzők nevük kezdőbetűivel vannak megjelölve. Több szerző a versfőkbe rejti nevét,⁸³ főképpen pedig ez az énekeskönyv is a zsoltárokkal nyitja meg a sort és ezt követik a dicséretek. 1539-ben a strassburgi Köpffelnek jelent meg újra testes énekeskönyve, amelynek élén már 186 zsoltárfordítás, utána pedig 90 dicséret áll.⁸⁴

Hubert alighanem már ennek az 1539. évi énekeskönyvnek a szerkesztésében is résztvett. Két év mulva azonban, 1541-ben, nagy változás történt. A strassburgi egyház saját kezelésébe vette az énekeskönyvek kiadását. Addig ez tisztára üzleti vállalkozás volt. A sok új kiadás mind valami újíttással akarta igazolni megjelenésének szükséges voltát. A gyűjtemények összeállítás a lelkesek tudta nélkül, sokszor akaratok ellenére történt.⁸⁵ A szekálás mozgalmak énekei közül több belekerült az énekeskönyvekbe, ami zavart keltett. E zavar elkerülése céljából szánta rá magát Bucer, hogy hivatalos egyházi kézbe vegye az énekeskönyvkiadást. A gyűjtemény megszerkesztésével Gergelyünk barátját, Hubert Konrádot bízta meg, Hubert a feladatot el is végezte és első ízben „auf seine Unkosten und Vertriebsgefahr“⁸⁶ 1541-ben ki is adta énekeskönyvét.⁸⁷ Későbbi kiadások Hubert életében: 1544.,⁸⁸ vagy 1545.,⁸⁹ 1547., 1560. és 1570—72. Fontos az 1547. évi gondos és nagyon díszes kiadás, melyhez a hivatalos egyházi jelleg fokozottabb hangsúlyozására Bucer előszót írt és amely ezután alapja lett a későbbi kiadásoknak.⁹⁰

Belényesi Gergely segítségére volt Hubertnek az 1541-es kiadás pénzügyi oldalának a lebonyolításánál. Hubert párisi vásárlói az ekkortájt dúló protestánsüldözés miatt nem fizettek idejében. Hubert Schleidanust, a kitűnő párisi történetírót, majd e megbízás csekély eredménye miatt a Párisba utazó Gergely diákok is megkérte a követelések behajtására.

b) Néhány szó a zsoltáréneklés strassburgi eredetéről.

⁸² Erre mutat, hogy a címlapon mint énekszerzőket egymás mellett sorolja fel Luthert, Zwinglit és Bucert.

⁸³ Wackernagel, 2. kiad. I. kötet, 407., 7. pont, továbbá III. kötet 964. sz. ének.

⁸⁴ „Psalter mit aller Kirchenübung, die man bey der Christlichen Gemein zu Strassburg und anderswo pflegt zu singen . . .“ Wackernagel, I. kiad., 108. sz. 752.

⁸⁵ Röhrich: Mitteilungen. I. kötet, 399. jegyzet.

⁸⁶ F. W. C. (-ulmann): Ehrengedächtnis Konrad Huberts, 1862. 12. és 19.

⁸⁷ Megvan egy példányban, Isny-ben. V. ö. Christliche Welt, 1901. 1209.

⁸⁸ Wackernagel, I. kiad. (1841) 134. sz., 764.

⁸⁹ Culmann: I. m. 12. és 19.

⁹⁰ Röhrich: Mitteilungen. I. kötet, 401. és köv.

Nem eléggé pontos az a sokat hangoztatott vélemény, hogy a népi nyelvre fordított Zsoltárok Könyvét Kálvin tette volna a református istentisztelet szerves alkatrészévé. A középkori latin miseliturgiában sok zsoltár szerepelt. Ezeket a reformáció az egész misével együtt nemzeti nyelvre fordította. Főleg Luther nyomán a katolikus misében szereplő zsoltárokon kívül már a huszas években újabbak is belekerültek a reformált istentiszteletbe. Kálvin Strassburgban 1538-ban már zsoltáréneklő gyülekezetet talált. A népi nyelvű zsoltárok itt már 14 éve álltak istentiszteleti használatban. Kálvin a strassburgi példa után írta első zsoltárfordításait az 1539. évi első francia zsoltároskönyvhöz.

Bár Luther mint egyházi énekköltő is nagyjelentőségű példaadást végzett és többek között zsoltárokat is ültetett át német versekbe, a zsoltáréneklés különös istentiszteleti jogának és alkalmatosságának elmélete nem tőle származik, hanem Strassburgban termelődött ki. Luther egyszerű vallásos nevelői érdekből és a középkori liturgia értékeinek konzervatív megbecsüléséből tartja fontosnak a nép nyelvén való egyházi éneklést.⁹¹ Luthernek 38 fennmaradt éneke közt 7 zsoltárfordítás van. (1524:XII., XIV., LXVII., CXXVIII. és CXXX., 1525:CXXIV. és 1530:XLVI.).

Egészen más megokolással javasolja a zsoltárok éneklését Bucer. Már 1524-ben szembeszáll Zwinglivel, ki eltiltja a gyülekezeti éneklést. Bucer a Szentírásra hivatkozva, előtérbe állítja a zsoltáréneklést, mint amelyet az apostoli egyházak is különösképpen gyakoroltak.⁹²

Meg tudjuk jelölni azt a történeti szükségét is, ami Bucert erre az állásfoglalásra vezette. Az egyházi reformot Strassburgban sokkal kevésbé tekinthetjük egy ember művének, mint Vittenbergában. Nemcsak Wimpfelingék helyi keresztyén humanisztikus mozgalma készítette elő, hanem a Strassburgban nagyon élénk, az egyházi állapotokat igen gyökeresen bíráló és új kegyességi formákat is kitermelő spirituálisztikus rajongás is. A nép nyelvén való éneklés ebben a laikus mozgalomban talált leglelkesebb pártfogóira. Bucer nem helyezkedhetett — úgy látszik, nem is akart — a merev visszautasítás álláspontjára. Strassburgban mások, „demokratikusabbak“ voltak a viszonyok, mint

⁹¹ „Geystliches Gesangbüchlin“-jának előszava szerint a gyűjtemény kiadásának célja: „damit die Jugend, die sonst soll und muss in der Musica und andern rechten Künsten erzogen werden, etwas hätte, damit sie die Buhlieder und fleischlichen Gesänge los würde.“ V. ö. Röhrich: Mitteilungen, I. kötet, 400., jegyzet.

⁹² „Die, so das Gesang in der Gemein Gottes verwerfen, wissen wenig weder umb der Schrift Inhalt, noch umb den Brauch der ersten und apostolischen Kirchen, die allweg Gott auch mit Gesang gelobet haben, dazu denn die Psalmen sonderlich gebraucht seynd.“ Grund und Ursach... 59 verso. V. ö. Röhrich: Mitteilungen, I. 399. és köv.

Vittenbergában. Bucer élénk figyelemmel volt mindarra, amit a rajongók nézetei között a reformáció egyházi gyakorlata szempontjából értékesnek ítélt. Sok esetben dolgozott bele ilyen elemeket a strassburgi reformáció összképébe. A rajongók közösségi fegyelmzésének hatásáról a presbiteri intézményre és a strassburgi úrvacsoratanra később szólunk majd. Bucer abban sem talált kivetnivalót, hogy a rajongók összejövetelein különös kedvvel zengedeztek vallásos énekeket. Mint egyebekben, úgy itt is csak arra törekedett Bucer, hogy a féktelenségnek gátat vessen és hogy a kialakuló gyakorlatot szilárd bibliai alapokra helyezve egyháziassá tegye. Ebben a törekvésében jelölte meg a gyülekezeti éneklés legmértöbb anyagaként a Szentírásnak természete szerint is dicséretkül szolgáló részét, a Zsoltárok Könyvét. Ezt a megoldást könnyű volt az apostolok példájával is támogatni. Másfelől a minél régibb és eredetibb forrásokat kereső humanista és a konzervatív szellemű egyházi ember is örömet lelt benne, hogy éppen a *Psalteriumot*, ezt az évezredekét tápláló épületes könyvet sikerült egyre növekvő mértékben a reformált istentisztelet egyik pillérévé tenni. A strassburgi egyházi éneklés a huszas és a harmincas években a fokozottabb biblikussá válás, a Zsoltárok Könyve irányában fejlődött. Ezt a fejlődést ismerte meg Kálvin strassburgi lelkészkedése alatt és vitte azután teljes beteljesülésre francia zsoltárkönyvével.⁹³

A strassburgi gyülekezeti énekeskönyv, amelyet Belényesi barátja, Hubert Konrád szerkesztett, sok vonatkozásban hasonlít Szegedi Gergelynek 1569-ben kiadott énekeskönyvéhez. Ez a kérdés Gergely diák párisi tanulmányútjának rajzán kivülesik és egy másik, Szegedi Gergelyről szóló dolgozatban nyer majd feldolgozást.

4. A strassburgi reformált egyházi élet képe.

Belényesi Gergelyre a strassburgi reformáció már 1543. nyarának elején végbement rövidebb első ottidőzése alatt igen mély hatást tett. Még egy év múlva is így ír Párisból: „... ha nem áttallanám félbehagyni tanulmányaimat, visszatérnék hozzátok; csakhogy köztetek és vallásotokban élhessek“ (Adattár, IV.) Bucerről és a többi strassburgi lelkészről nem emlíkezik ugyan meg leveleiben, tehát nem lépett velük olyan jó ismerősi és baráti kapcsolatba, mint Sturm Jánossal és gimnáziumának három

⁹³ 1562-ben jelent meg Lyonban, Párisban és Genfben az a teljes kiadás, mely a francia zsoltároskönyv világszerte elterjedésének alapul szolgált. V. ö.: E. Doumergue: Jean Calvin, II. 223. és köv., Realencykl. für pr. Theol. und Kirche, 3. kiad. (Ezentúl: R. f. pr. Th.) XVI. kötet 214. és köv. Az ott közölt irodalomból v. ö. főleg Bovet és Douen összefoglaló munkáit.

másik tanárával. De ha a lelkészekkel, Hubertet leszámítva, közelebbről talán nem is, annál inkább megismerkedhetett a strassburgi gyülekezeti élettel. A kor egyik legnagyobb ügye az egyházi élet gyökeres, biblikus átalakítása. Ha Belényesi kezdetben inkább csak humanista érdeklődésből figyelte is a strassburgi reformáció eredményeit, néhány hét múlva az érdeklődésből meleg rokonszenv lett és Gergely még egy év múlva is erős vágyódást érzett a Strassburgban talán első ízben átélt evangéliumi hívő közösség után.

Nincs annyi helyünk, hogy a strassburgi reformációt történeti fejlődésében, vagy megjelenésének minden részletében ismertessük. Csak a leginkább szembeszökő mozzanatokról emlékezünk meg, azokról, amelyekben Strassburg saját útján járt, vagy pedig, amelyek a magyar reformációtörténet szemszögéből különösen érdekesek.

a) Egyházi fegyelem, kultusz, szegénygondozás, öküme.

Luther évszázados gátakat tört át, de ezzel utat nyitott túlzó, egyénieskedő kísérleteknek is. Korábban lappangásra kényszerülő szektárius mozgolódások szabad levegőhöz jutottak. Másfelől az egymással versengő polgárvároskák egymást igyekeztek túllícitálni az egyszerre hamisnak érzett régi formák letelkezésében és minél eredetibb újak felvételében. Rossz humanistákból vedlett teológusok szolgálták és szították ezeket a törekvéseket. Svájc és a felső Rajnamellék területén együtt volt az ilyen konjunktúra-reformáció minden feltétele: rajongó, szektárius körök, független, vetekedő polgárvároskák, proletár humanisták. Beálltak a következmények is: a reformáció igazi alapeszméitől eltérő elvek beszüremkezése a tanba és túlzó, félszeg, gicesszerű formák betolakodása a kultuszcselekmények közé. Luther wartburgi fogsága végén maga kellett, hogy rendet teremtsen a vittenbergai túlzókkal szemben. Ugyanolyan elszántsággal lépett fel ellenük, mint annakidején Róma ellen. De megvolt Bucernek is a maga gondja-baja strassburgi rajongói miatt. Ő is felvette a harcot, de gyökeresen más harcmódot követelt, mint Luther. Nem álláspontjának megmerevítésével védekezett, hanem azzal, hogy gondosan figyelt mindarra, ami a rajongók nézeteiben és szokásaiban biblikus, a gyülekezeti élet szempontjából pedig értékes volt és beledolgozta ezeket a tanokat és szokásokat a strassburgi reformáció összképébe. Ilyen, a rajongóktól vett indítások és a felszívódásuk kedvéért nekik tett engedelmények voltak a „világi“ gyülekezeti tagok által végzendő kölcsönös egyházi fegyelmezés, a nyilvános bűnösöknek az úrvacsorától való eltiltása, Krisztus testében és vérében való részesedésüknek tanbeli elutasítása, a nép nyelvén való éneklésnek gazdag beiktatása a kultuszba, a kultushelynek mindinkább a polgári lakás dísztelenségéhez hasonló egyszerű alakítása és egyéb hatá-

sok. Azoknak a sokszor félnapokon át húzódó mély eszmecseréknek, amelyeket Bucer a strassburgi fogházakban raboskodó rajongó-vezetőkkel folytatott, kivehető még a nyoma és színe Bucer meleg, biblikus prózájában. Így alakult ki a strassburgi reformáció egy katolikus alaprétégbe Luther reformgondolatainak és még ezenfelül a szektás-laikus kegyességi mozgalmak értékes indításainak beledolgozásából. Ezt a típust ismerte meg Strassburgban Kálvin János éppúgy, mint a mi Belényesi Gergelyünk.

Bucer legjellemzőbb és egyben legeredetibb gondolata Krisztus királyságának teokratikus eszméje. Nemcsak eszkatologikusan, de *itt és most*, ebben a világban kell megvalósulni Krisztus királyságának, hirdeti. Ennek pedig elsőrangú eszköze és szervezete éppen a keresztyén gyülekezet. Bucer felfogása szerint az egyház feladatait nem meríti ki az Ige hirdetése és a szentségek kiszolgáltatása, hanem rendelkeznie kell még olyan más szervezetekkel is, amelyek összességükben a látható egyház egész életét átölelik és szolgálják.⁹⁴ A kölcsönös erkölcsi feyelemzésen kívül Bucer szükségesnek tartotta megszervezni a népnevelés ügyét éppúgy, mint a testvéri segítség munkáit, a tudomány előmozdítását nem kevésbé, mint az evangélium terjesztését idegen országokban.

Ismeretes Bucer rendkívüli ökumenikus buzgalma. Egy évtizeden át örködött Luther és Zwingli, s táboruk összebékeltetésén. De vezérszerepet vitt Köln, Baden, a Pfalz és végül Anglia reformációjában⁹⁵ és érintkezésben állt Velence, Modena és Bologna reformált gyülekezeteivel. Strassburgot nemcsak idegközpontjává, de szép áldozatkészséggel menedékhelyévé is tette a nemzetközi mozgalomnak. Befogadta a reformáció angol, francia, olasz és spanyol száműzöttjeit. Vele együtt buzgólkodtak ezekben a dolgokban Sturm János iskolaigazgató és Sturm Jakab tanácsúr.

b) Kálvin Strassburgban. Első találkozása Belényesivel.

I. Ferenc üldözése miatt 1538-ban mintegy 1500 francia és belga református menekült Strassburgba. Számukra Bucer külön francia gyülekezet szervezését javasolta. A Genfből száműzött és Strassburgban menedéket talált Kálvin kapott megbízást a francia menekültek pásztorolására. 1538. szeptemberében foglalta el hivatalát. Előadott a nyilvános iskolai tanfolyamon is: János evangéliumát, a Korinthusi-leveleket és más páli leveleket magyarázott.⁹⁶ Szép sikere volt. Sturm János későbbi feljegyzése szerint csakhamar sokan Kálvin miatt keresték fel Strassbur-

⁹⁴ V. ö. Bucer: *Reformatio collegii canonici. Scripta Anglicana*, 192. és köv.

⁹⁵ Röhrich: *Geschichte d. Ref. in Elsass*, 1830—2. I. kötet, 171—5.

⁹⁶ Ficker J.: *Die Anfänge der akademischen Studien in Strassburg*. Strassburg: Heitz, 1912. 41.

got.⁹⁷ Vajjon ezek közé tartozott-e Belényesi is? Aligha. Amikor Strassburgba ér, Kálvin már másfél éve újból Genfben működött. Rihel Vendel ekhós szekerén eljuthatott ugyan az *Institutio* 1542-ig a magyar könyvpiacra is, de hogy tényleg eljutott-e, teljesen bizonytalan.

Éppoly bizonyos viszont, hogy 1543. májusában, vagy júniusában megtörtént Strassburgban Belényesi Gergely és Kálvin első találkozása. Kálvin egykorú feljegyzések szerint 1543. május 14 és 21 között jelen volt a strassburgi teológusoknak a metzi vizsály dolgában egybehívott ülésén.⁹⁸ Június 30-án nincsen Strassburgban,⁹⁹ viszont július 10-én újra ott van.¹⁰⁰ A hézagos feljegyzések szerint innen a kölni érsekség területére utazott: „à cause de l'augmentation de l'évangile.”¹⁰¹ Belényesi május közepe felé érkezett Strassburgba és július közepén indult el Párisba, jelen volt tehát Kálvin strassburgi időzése alatt. Gergely diák strassburgi bizalmasai, Sturm János és Hubert viszont olyan szívélyes kapcsolatot ápoltak Kálvinnal,¹⁰² hogy magyar védenckükkel együtt egészen biztosan résztvettek egyik-másik étkezésen és más összejövetelen, hol Gergelyt bemutathták a genfi reformátornak. Pusztán irodalmi hatás, vagy levélbeni kapcsolat alapján Belényesi aligha készíthette volna el Párisban úgy 1544. őszére szóló munkatervét, hogy Kálvint keresi fel majd Genfben és egy-két hónapig marad nála, tájékoztatva újszövetségi tanulmányainak eredményéről (Adattár, IV.).

c) A strassburgi egyház szervezete. Konvent és zsinat.

Egyházigazgatási szempontból a reformáció bevezetése Strassburgban annyit jelentett, hogy az addigi püspöki jogokat a városi tanács vette át. Az egyház kormányzásához a tanács persze kikérte mint szakértőknek a reformált lelkészeknek a véleményét. Ez az együttműködés közelebről így alakult:

Alsóbb egyházi igazgatásra a városi tanács külön egyház-tanácsot hívott életre. A „konvent”-nek nevezett testületet 1531. október 30-án állították fel. Tagjaiul meghívták a város valamennyi lelkészét, ezenkívül pedig a város hét egyházi körzetéből 3—3 nem lelkészjellegű egyént, úgymint egy-egy tanácstagot, békebírót és gyülekezeti képviselőt. A város a maga püspöki gyámkodástól független új életét úgy rendezte be, hogy a hit és az erkölcs ügyeit tekintette az egyház hatáskörébe tartozóknak és el is várta a konventtől, hogy ezen a téren kisebb ügyekben teljesen önállóan, nagyobbakban a tanács előzetes beleegyezésé-

⁹⁷ Sturm, Joh.: Antipappi IV., I. 21.

⁹⁸ Corp. Ref. XXII. 312—3.

⁹⁹ Ugyanott, 316.

¹⁰⁰ Ugyanott, 317.

¹⁰¹ Ugyanott, 318.

¹⁰² A Corp. Ref. Hubertnek 4, Sturmnek 18 Kálvinhoz írt levelét közli.

vel rendet tart. Az egyes körzetek képviselőit három „világi” tagja a *Kirchenpfleger* nevet kapta. A konvent élére, mint elnök, Bucer került.

Ennek az állandó igazgató testületnek legtöbb nehézséget a felmerülő tévtanok és az egyházi alkalmazottak fegyelmi ügyei okoztak. Csakhamar felmerült az a terv, hogy ezeket a kérdéseket évenként egyszer tartandó hitvallásmegállapító és fegyelmező zsinaton kellene rendezni. A zsinattartás gondolata valószínűleg Svájcból jött, ahol Zwingli a hitegység és a rend érdekében már 1520-ban bevezette azokat. Zwingli zsinatai lelkészek gyűlései voltak, „Pfarrsynoden.”¹⁰³

Az első strassburgi zsinatot 1533. június 3-án tartották meg. A konvent tagjain kívül résztvett azon a város területén működő tanszemélyzet minden tagja Mindenki szabadon előterjeszthette észrevételeit, kívánságait, kérdéseit a hitelvekre, az istentiszteletre, a lelkészek és a köznép erkölceire vonatkozóan. Felolvastatott egy 16 cikkelyből álló hitvallás,¹⁰⁴ melynek megtartására a jelenlevőknek kötelezniök kellett magukat. A zsinatnak a konvent tagjai közül a városi tanács által választott négy elnöke végül egyenként fogadta a lelkészeket, a *Kirchenpflegereket*, a tanítókat és meghallgatták szolgatársaikra vonatkozó panaszait. Ezekben az emberekben a közös ügy szeretete élt. Az evangélium hegyen épített városává akarták tenni Strassburgot. Elég sok kifogás hangzott el. Bucer ellen is felhozták, hogy nem hirdeti az igét elég világosan és hogy türelmetlen a panaszos felekkel szemben.¹⁰⁵ Az egyenkénti kihallgatás adatait az elnökök tudtuladták minden jelenlevőnek és azután intelmek között elbocsátották őket.

Bucerék tudták, hogy csak akkor végeznek egész munkát, ha a zsinat egységesítő hatását Strassburg vidékére is kiterjeszthetik. Ezért már a városi zsinat tervével egyidejűleg elkészítették a vidékiét is. Lelkészek és világi gondnokok képviselték volna az elzászi ekklézsiákat. A zsinat feladata főleg a hitvallás megállapítása és a mellette való elkötelezés lett volna. Persze, a vidékiek zsinatával kapcsolatban nagyobbak voltak a nehézségek. Nem lehetett kötelezni megjelenésre a lelkészeket sem, mégkevésbé a világiakat. Úgy látszik, hogy már az első alkalommal sem került sor külön zsinatra a vidéki egyházak számára, hanem a vidéki képviselőket, főleg lelkészeket, a városi zsinaton ruházták fel tagsággal. Egészen biztosan így volt ez a második strassburgi zsinat alkalmával. A Hedionak és Zellnek előzőleg adott utasítások között Bucer megemlíti, hogy a vidéki gyülekezetek részéről a papokon kívül törekedjenek a gyülekezetek világi

¹⁰³ Röhrich: Geschichte d. Ref. in Elsass. 1830—2. 37.

¹⁰⁴ Röhrich fenti műve II. kötetének függelékében közli.

¹⁰⁵ Ugyanott, II. 39.

képviselőit is megjelenésre bírni. E második zsinat is megállapította, az elsővel egyezően, a hitvallást. Egy harmadik összehívásának szüksége ezután már nem is merült fel. A hitvallás megerősített alakban megvolt már, az igazgatási ügyeket elintézte a konvent, a fegyelmezés pedig 1539. január 20-án a zsinat hatásköréből a *Kirchenpflegerekébe* ment át. E napon, a református presbitérium születésnapján, a tanács megengedte az egyházgondnokoknak, hogy a cégéres bűnösöket maguk elé hívják és megintsék, ha pedig ez sem használ, a dolgot a tanács elé vigyék.¹⁰⁶

Érdekes volt Strassburgban a lelkészválasztás módja is. A konvent végezte el a jelölést olyan egyének közül, akik segédkezni tudtak az akadémiai oktatásban is. Így kerültek Strassburgba Kálvin, Marbach és Fagius. A kijelöltek között a gyülekezetet képviselő szűkebb testület választott, de a választás csak a városi tanács megerősítése után vált érvényessé.¹⁰⁷

d) A püspöki cím használata.

Capito írja Grynaeusnak 1534. szeptember 13-án fiatalabb lelkész társáról, Bucerről: „Est nostrae ecclesiae episcopus.“¹⁰⁸ Capito valószínűleg a konvent elnöki állásában bírt egyházi vezetői szerepkört jelölte meg ezzel a régi névvel. Bucer maga ebben a kérdésben I. Ferenc királyhoz intézett levelében olyképpen nyilatkozott, hogy a püspöki méltóságot nem kell eltörölni, de a püspököknek uralkodókból legmagasabb tanácsadókká és felügyelőkké kell változniok. Ugyanitt azt is ajánlja: hívjon össze a király nemzeti zsinatot, amelyen az egyház reformációját az egyházatyák irataiból és magukból a legrégebb dekretálisokból kellene igazolni.¹⁰⁹ A régi egyházi felosztást püspökre, presbiterre és diakónusra Bucer elismerte, csak azt hangsúlyozta, hogy ezek nem mint rendek (*ordo*), hanem mint az egyházi élet más-más funkciói (*officium*) értendők.¹¹⁰ Bucer mind a három tisztség betöltője számára egyforma esküformát készített. A Szentírásból csak három újszövetségi egyházi tisztséget olvasott ki: a pásztorit, mely magában foglalja a püspököt és a presbiterit, továbbá a tanítóit és végül a diakónusit.¹¹¹ A püspökök és a presbiterek feladata átöleli az egyházi teendők egészét, az Ige hirdetését, a tanítást, a fegyelmezést, és a szeretetmunkákat, a fegyelmezésben azonban segítségül vesznek „laikus“ presbitereket, a szeretetmunkában pedig diakónusokat. Bucer világosan kétfajta presbiteret különböztet meg, úgymint az Ige szolgálát, továbbá azokat,

¹⁰⁶ Röhrich: Geschichte d. Ref. in Elsass. II. 47.

¹⁰⁷ Ugyanott, 33.

¹⁰⁸ Thesaurus Baumianus, VII. kötet, 219.

¹⁰⁹ Röhrich: Geschichte d. Ref. in Elsass. 169.

¹¹⁰ Scripta Anglica, 259.

¹¹¹ Ugyanott, 275.

kik az előbbieknél a fegyelmezésben segédkeznek.¹¹² Ez utóbbiak nem minden esetben szerepelnek egyházszerveztében.¹¹³ Angliai iraaiban sem ellenzi a püspöki tisztség és cím fenntartását, persze az *apostolica successio* említése nélkül. A püspököt úgy képzeli el, mint egy német *superintendentst*, azaz mint legfőbb felügyelőt az egyház minden szükségében, míg a lelkészeket (*presbyteri*), mint akik együtt felügyélnek (*Scripta Anglica*, 259, 280, 486.). A püspök olyan a lelkészek között, mint a konzul a szenátorok között. (Ugyanott, 581.)¹¹⁴

e) A strassburgi reformáció tanítása az úrvacsoráról.

Ebben a kérdésben, mint ismeretes, a reformáció két ágra szakadt. Az egyeztető kísérletek során a kétféle felfogás eleinte nem hogy közeledett volna, hanem távolodott egymástól. Zwingli felfogásával szemben, amely szerint Krisztus úrvacsorázáskor sincs különösebb módon jelen, mint az Ige hirdetésekor (t. i. szerinte a *hit* mindig megragadja az egész élő Krisztust), Luther Krisztus valóságos testének és vérének a kenyérrrel és a borral együtt való jelenléte, evése és ivása mellett szögezte le felfogását. Ez az áldatlanná vált nézeteltérés egyes rajnai hittudósok, először Oekolampadius, majd utána Bucer s más, főleg strassburgi teológusok, végül és a legtisztábban Kálvin szerint merőben szentírás-magyarázási eszközökkel, azaz óvatosabb és elmélyültebb exegézissel teljességgel elkerülhető és mindenképpen ki is küszöbölendő. Így fogadtak el e hittudósok befolyási körzetében, Strassburgban is kb. 1530. óta, ú. n. közvetítő úrvacsorai hitelvet, „középálláspontot,” amelyben mind a Zwinglit, mind a Luthert vezető képzet érvényesült, t. i. Luther oldalán Krisztusnak az úrvacsorában való különös és tényleges jelenléte, Zwingli

¹¹² De regno Christi, 35, 41. és köv. 231, 244.

¹¹³ A Ziegenhain-i (1538) rendtartásban (Richter: Kirchenordnungen, I. 290. és köv.) szerepelnek a laikuspresbiterok, Bucernak egyidejűleg írt nagy munkájában (Von der wahren Seelsorge) azonban nem. Az urakra és parasztoakra tagozódó Angliában szintén nem fordul elő a laikuspresbiter Bucer javaslaiban. *Scripta Anglica*, 177, 238, 259, 562.

¹¹⁴ V. ö. az egész fejezetre nézve Lang Ágost: Puritanismus und Pietismus. 1941. 29. és köv. Kálvin genfi egyházalkotmánya a maga élesen kialakult „világi” presbiteri tisztségével persze elűt Bucernak elgondolásaitól. De ahol nem városi polgárság, hanem falusi nép, jobbágyok reformációjáról volt szó, és hozzá egész ország reformációjáról, Kálvin is kivételt tett. Így ajánlja 1554. dec. 5-én II. Zsigmond Ágost lengyel királynak, hogy a lengyel viszonyok figyelembevételével vezesse be a reformációt. Ajánlja a nemzeti zsinaton az elnöklést ellátó, az egységet ápoló érseki tisztséget. „Legyenek a rend végett tartományi és városi püspökök, írja még, külön-külön, amint természetes, hogy a különféle testületek egyre bízzák a felügyeletet.” Kell, hogy legyen, aki „kibocsássa a papokat, mivel szigorú rendnek kell lenni”... Egy nyet kell a lelkészek ítélete alapján váasztani, s azután az egyházközségekkel jóváhagyatni. Az végezze a kézfeltevés megszentelő szertartását. A románisták elhanyagolják a földolgot, t. i. a választást... Loesche, G.: Kálvin hatása és a Kálvinizmus Európa keleti országaiban. Ford. S Szabó József. Debrecen, 1912. 51. és köv., valamint Corp. Ref. XV, 329.

oldalán pedig e jelenlétnek nem masszív-érzékileg, hanem lelki-
leg, hit által felfogható és ilymódon a Krisztussal való egyesü-
lésre hasznosítható mivolta. Ez a „középálláspont“ hazai refor-
mációnkban is nagy szerepet játszott. Egyik kortársa Dévai Bíró
Mátyást is hívének mondta, bár Dévai kutatásaink alapján nem
a felnémet középírányt szándékozik képviselni, hanem sajátos
felépítésű, mély és eredeti teológiájának úrvacsorai következmé-
nyeit vonja csak le. Az óvári, 1554. évi zsinat, Szegedi Gergely,
Méliusz Péter és körük azonban határozottan ezt a strassburgi-
genfi középírányt képviselik. Ezeket a kérdéseket legyen szabad
más helyen részesíteni majd tüzetes tárgyalásban.

5. *Rihel Vendel strassburgi könyvkiadó.*

Már ez első tartózkodás alkalmával szorosabb kapcsolatra
tett szert Belényesi Gergely Sturm Jánossal és iskolájának Deliu-
son kívül még két másik tanárával is (Adattár, III.). Második
tartózkodása alkalmával azonban nem csak egy-két hónapot,
hanem az egész telet Strassburgban töltötte, hogy ott már egy
évvel előbb kész terve szerint teológiát tanuljon (Adattár, III.).
Második tartózkodásáról szólva úgysis szólunk kell a strassburgi
teológiai tanfolyamról, ebben az összefüggésben legyen tehát
majd szabad bemutatnunk Sturm, Sevenus és Sapidus tanáro-
kat is.

Rihel Vendel könyvkiadóról Belényesi négyszer is meg-
emlékezik leveleiben. Először 1543-ban írja Hubertnek, hogy
közvetlenül Párisba indulása előtt kinyomtatandó görög nyelv-
tanát átadta Rihelnek. Kéri Hubertet, hogy abban az esetben, ha
Wendelinus nem vállalkoznék a kinyomatására, vegye vissza
tőle. Másodízben 1545-ben Frankfurtból írja Belényesi, hogy
Rihelnek két-három ízben is fizetett magyar dukátjaiból. Ugyan-
itt arról is értesülünk, hogy Wendelinus vállalta magára Belé-
nyesi Genfben maradt ingóságainak Magyarországra juttatását.
Végül Kálvinnak írja még Belényesi, hogy Wendelinus könnyü-
szerrel el tudja juttatni Kálvin levelét Magyarországra és sokat
tehet abban az irányban is, hogy a Genfben maradt ingóságok
visszakerüljenek Gergely birtokába.

Ezekből az adatokból először is arra az érdekes és fontos
adatra vetődik fény, hogy egy tevékeny strassburgi nyomdász,
Kálvin több művének kiadója,¹¹⁵ összkötetést tartott fenn Ma-

¹¹⁵ Rihelnél jelent meg Strassburgban többek közt az *Institutio* 1539.
évi második kiadása, továbbá Kálvin Római-levél-kommentára (1540), az
Institutio újabb kiadása (1543), a *Catechismus ecclesiae Genevensis* (1545),
az *Institutio* újabb kiadása (1545). Ezeket az utóbbiakat Belényesi Huberthez
és a kiadóhoz fűződő kapcsolata révén alighanem a sajtó alól kikerülő első
példányokból olvasta.

gyarország irányában. A gyakorlatban azt jelenti ez, hogy Rihel szekeret, de legalább egy-egy könyvesládát, rendszeresen járatott Strassburg és Bécs között, esetleg még tovább is, Krakkóig, Kolozsvárig, vagy Brassóig. A nyomdájából kikerülő reformátori írások így elég könnyen és gyorsan eljuthattak a magyar közönséghez is.

6. Belényesi görög nyelvtana.

Ez a mű eddigi adataink szerint nem látott napvilágot sem Rihelnek, sem pedig valamelyik más, Belényesi Gergellyel kapcsolatba került külföldi kiadónak a nyomdájában, de Magyarországon sem.¹¹⁶ Rihelt az tarthatta vissza a vállalkozástól, hogy Belényesi nyelvtana nem igen tudna megbírkózni a Strassburgban, Hagenauban és Bázelen nyomott más görög nyelvkönyvekkel, köztük elsősorban a Melancthonéval, amely 1518-tól 1589-ig 25 kiadást ért meg.¹¹⁷ Lehet, hogy Gergely magyar párhuzamos, vagy kísérő szöveggel írta nyelvtanát és Rihel az ekkortájt szülemlő magyar helyesírás egyenetlenségeitől, vagy pedig az értékesítés bizonytalan voltától riadt vissza. A görög nyelvtan kiadása Gergely későbbi leveleiben nem kerül említésre.

Magyar művelődéstörténeti szempontból mégis nagyon jelentős, hogy egy magyar diák 1543-ban, külföldi tanulmányútjának első hónapjaiban, tehát még itthon szerzett ismeretek alapján, görög nyelvtant adjon át kiadásra. Említettük már, hogy milyen korán, Vittenbergát és Heidelbergát évtizedekkel megelőzve, görög oktatás folyt a nagyváradi káptalani iskolában. De nemcsak Váradon! Szalkai László jegyzeteiből értesülünk, hogy Sárospatakon is, az ágostonrendiek zárdájában, már a XV. század végén tanították a *septem artes liberales* és a gyógytan mellett a görögöt is.¹¹⁸ Bizonyítottnak vehetjük ezekből a hézagosan fenn-

¹¹⁶ A debreceni nyomdának csak a XVII. század elején szerzett be görög betűket Rhéda Pál. Brassóban már 1535-ben kinyomtatták Wagner Bálint 60 levélnyi görög nyelvtanát és ezt adták ki újra 1549-ben, 1562-ben, 1569-ben és 1630-ban. Honter is adott ki Brassóban egy görög gyakorló-könyvet. A Tiszántúl iskolái számára Károli Péter irt és nyomtatott ki Kolozsvárt egy görög nyelvtant 1567-ben, 1595-ben az újabb kiadás is Kolozsvárt jelent meg és csak a harmadik kiadást nyomták 1607-ben Debrecenben. Belényesi görög grammatikájának eddigi adataink szerint itthon nincs nyoma. V. ö.: Bartal Antal: *A classica philológiának... művelése hazánkban*, Budapest: Eggenberger 1874. 94. és Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár I—II.*, valamint Sztripszky és Bucsay pótlásai.

¹¹⁷ Paulsen: *Geschichte des gelehrten Unterrichts*. 1919. 3. kiad. I. 72—3. Irtak görög nyelvtant Oekolampadius és Sturm is.

¹¹⁸ Frankl: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Budapest, 1873. 19. Ebbe az összefüggésbe tartozik, hogy a német egyetemeken csak 1520. körül szervezték meg a görögnyelvi előadásokat. Paulsen: *Geschichte des gelehrten Unterrichts*. 1919. I. 173.

maradt adatokból, hogy a magyar iskolázás, ha keskeny rétegre terjedt is ki, irodalmi műveltség és nyelvi ismeretek tekintetében a különbek közé tartozott Európában a XV. század folyamán, de még a XVI. század első felében is. E század második felében színvonalban viszonylag nem tudta tartani rangját, de annál többet fejlődött abban a vonatkozásban, hogy csodálatosan felszökött az iskolába járók száma.

A görög nyelv hazai buzgó tanulmányozása a reformáció előző időszakban különösen fontos tény reformáció történeti szempontból. A reformáció nem képzelhető évezredes írott emlékek, első helyen a Szentírás eredeti nyelven való tanulmányozása nélkül. Az ehhez szükséges nyelvi ismereteket a hazai káptalani és zárdai iskolákból kikerülő papjelöltek, legalább is a kiválóbbak, magukénak mondhatták. Az itthon szerzett alapok egyfelől lehetővé tették ifjainknak, hogy tanulmányaikat külföldi egyetemen zökkenő nélkül folytathassák, másrészt, hogy a reformáció keltette szentírásmagyarázati problémákat megfelelő tudományos felszereléssel gondolják át.

A hazai káptalani iskolák jó színvonalából magyarázhatjuk a magyar reformációnak azt a nagy belső szabadságát, melyel ellentétes hittani nézetek és táborok között tárgyi szempontok szerint tudott tájékozódni és állást foglalni. Belényesi is görög, és mint látni fogjuk, filozófiai ismeretei tették képessé, hogy Bucer Strassburgjában, a vetekedő csoportokra szakadt reformációnak ebben az egyeztető kohójában, a forrásokkal egybevetve ismerhesse meg Luther és a svájciak írásmagyarázatát. Aki így ismer meg egymással szembenálló hittani álláspontokat, az számíthat rá, hogy saját álláspontjának kialakulásánál nem személyi tekintély, hanem tárgyi érvek játsszák majd a főszerepet. Belényesi valóban végzett ilyen beható bibliai tanulmányokat. Már említettük, hogy Párisból nem másért ment Genfbe, mint hogy beszámoljon Kálvinnak újszövetségi tanulmányainak eredményéről (Adattár, IV.).

7. Belényesi vagyoni helyzete.

Bár Bucer és Sturm nem aszerint osztogatták barátságukat Strassburg külföldi vendégeinek, hogy azok el voltak-e látva pénzzel, vagy pedig a város segélyezésére szorultak, meg kell állapítanunk, hogy Belényesi Gergelynek nem kellett jótékony-ságot igénybevenni. A strassburgi *Spitalarchiv* 1240. sorszám alatt érdekes kéziratot őriz.¹¹⁹ Az „Innemens Vnnd Ussgebens“... kezdetű jegyzéket a „diaconi exulum“ vezették azokról a segély-

¹¹⁹ Felírása: Lucas Hackfurt: Verzeichniss von Privatunterstützungen aus freiwilligen Gaben in den Jahren 1529—1551.

összegekről, amelyeket 1529-től 1551-ig Strassburgba menekült protestánsok és ott tanuló külföldi szegény diákok számára fizettek be és azoknak osztottak ki. A lista 1542. és 1545. között Belényesi nevét nem tartalmazza és egyetlen magyar nevet sem, kivéve, ha az 1543. 43. szám alatt bejegyzett *Georgius Drechsler Cachouensis* kassai származású. Másfelől nagynevű tudósok nevét is a jegyzékben találjuk, mint a Vermigli Martyr Péterét, továbbá sok szegénysorsú diákét.

Belényesi külföldi tanulmányútjának pénzügyi hátteréről leveleiből hozzávetőleges képünk van. Adattárunk I. darabjaként Belényesi Hubertnek 1543. július 1-én átadott ellennyugtáját közöljük, utána pedig Hubert nyugtáját. Hubert előbb valószínűleg ideiglenes nyugtát adott és azt csak július 9-én cserélte fel a gondosan kiállított véglegessel.

Mindkét irathból arról értesülünk, hogy Belényesi Párisba indulása előtt 138 magyar aranyat adott át megőrzés céljából Hubertnek. Hubert nyugtája a pénzen kívül feltüntet szintén megőrzésre átadott ruhákat, könyveket és, első helyen megnevezve, nehezen olvasható nevű, *péira*, vagy *picra* nevű tárgyakat. Ez a kijavított szó nézetünk szerint *péiratos*-nak olvasandó és a görög *πῆρα* -ból származik, ami útipoggyászt, bőrzsákot, vagy bőrgúnyát jelent (talán valamilyen kapcsolatban a pereputty szóval).

Belényesi valószínűleg a következő okokból nem vitte magával pénzét és minden ingóságát Párisba: A protestánsüldözések miatt az út nem volt egészen biztonságos. Gergely nem akarta minden értékét egyszerre kockára tenni. Az utat nem egyedül tette meg, hanem könyvkereskedők kocsiján. Talán nem is fért volna fel minden portékája a kocsira. Végül, azzal a szándékkal ment Párisba (Adattár, III.), hogy csak egy esztendeig marad ott, azután újra Strassburgban folytatja tanulmányait. Igy Strassburgban hagyhatott minden nem feltétlenül szükséges holmit és ezenfelül tartalékolnia kellett pénzt a strassburgi tanulmányi idő és a strassburg-belényesi hosszú út költségeire.

Mennyi ennek a tartalékolt 138 aranynak mai forgalmi értéke? A magyar arany, a XIV. század első felétől Európai egyik legállandóbb értékű és legkedveltebb fizetési eszköze, 0.9861111 finomságú öntvényből (23 és háromnegyed karát) készült és 3.55851 grammot nyomott. Tiszta aranytartalma 3.5085 grammot tett ki.¹²⁰ A forgalmi érték meghatározása céljából az aranyakat előbb át kell számítanunk ezüstforintokra (Gulden), mert, bár

¹²⁰ Hóman Bálint: Magyar pénztörténet, 1000—1325. Budapest: Akadémia 1916. 98—99, 407—409.; Salamon Ferenc: Budapest története, 1885. III. 85—245, kül. 98—9.: Elster—Weber—Wieser: Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Jena: Fischer 1925. 4. kiad., Münzwesen címszó alatt. Itt a magyar arany nyers súlyaként 3.49, tiszta súlyaként pedig 3.44 gramm szerepel.

forintot hazánkban nem vertek, tehát képzeleti érték volt,¹²¹ mégis, akár csak külföldön, itthon is forintban és váltópénzeiben számoltak. Egy magyar arany 104, más számítás szerint 100, míg egy ezüstforint csak 60 krajcárt ért. Egy forintban 100 dénár, vagy 120 pfennig (fillér) találtatott. Az arany és az ezüstforint aránya 5 : 3. Belényesi Strassburgban hagyott 138 aranya 230 forinttal volt egyenértékű.

Belényesi 230 forintjából több mint négyszer telt volna ki házigazdájának, Delius professzornak, vagy Kálvin Jánosnak Strassburgban kapott évi fizetése,¹²² tizenegyszer Oporinus tágas házeli üzletházának bére,¹²³ majdnem négyszer Gyalui Torda Zsigmond olaszországi nevelőtanári fizetése,¹²⁴ és majdnem felért Melanchthonnak, vagy Istvánffy Pál helytartótanácsi tagnak évi fizetésével.¹²⁵ Gergelynek egymagának feleannyi tartalékkolt pénze volt, mint amit (600 forint) Telegdy Miklós adott 1568-ban Paksi Mihály kezébe, hogy az Telegdy fiaival végül is öt évre terjedő körúton bejárja, Genfét, Heidelbergát, Lyont és Párist.¹²⁶ Hazánkban ebben az időben egy jobbágytelek, gyakran több jobbágycsalád megélhetési alapja, átlag 40 forintba került.¹²⁷ Két fillér volt egy font marhahús, négy fillér egy meszely bor és Heltai Gáspár egy forintot kért Újtestamentomáért.¹²⁸

Belényesi pénze tiszta aranysúlyban 484.1730 grammot tett ki, vásárlóértékben pedig, Lang Ágoston számítása alapján,¹²⁹ nem kevesebb mint 5.300 békebeli aranykoronát. És ez csak a Strassburgban letétbe helyezett összeg volt. Nemcsak hogy nem szorult tehát Belényesi Hubert kölcsönére,¹³⁰ de a tulajdonában levő könyveket is tekintetbe véve egyenesen vagyonosnak volt

¹²¹ Acsády Ignác: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. Budapest: Athenaeum, 1888. 32.

¹²² Deliusra: Fournier Marcel és Engel Ch.: Gymnase, Academie et Université de Strasbourg. I. rész, 1525—1621. Páris és Strassburg 1894. 33., Kálvinra: Ugyanott, 34.

¹²³ Schmidt K.: Die Briefe des Joh. Oporins an den Strassburger Prediger Conrad Hubert, Basler Beiträge zur vaterländischen Geschichte, Basel: Georg 1893. XIII. kötet, 418.

¹²⁴ E. T. E. IV. 452.

¹²⁵ Melanchthonra: Paulsen, Geschichte des gelehrten Unterrichts, 1919. 3. kiad. I. 223. Istvánffyra: Pintér J.: Magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. II. 385,

¹²⁶ Frankl Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. 1873. 250, Loesche, G.: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban és S. Szabó József: A helvét irányú reformáció elterjedése Magyarországon és Erdélyben. Debrecen, 1912. 163—8.

¹²⁷ Acsády I.: M. pénzügyei 1526—64. 1888. 211.

¹²⁸ R. M. K. I. 56. V. ö. Gulyás P.: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV, és XVI, században, Budapest, 1929. 247. és 254.

¹²⁹ Lang, A.: J. Calvin. 1909. 55.

¹³⁰ Mint ahogy S. Szabó József vélte. Prot. Szemle, 1938. 325.

mondható. Ebben a vonatkozásban is leginkább a már említett másik strassburgi magyar vándorral, Keresztesi Józseffel hasonlítható össze. „Veszprémből elmenvén volt 170 Aranyom . . . Volt egész utamra: . . . 235 Aranyom“ — írja Keresztesi.¹³¹

III. Párisban.

1. Páris iskolái és a középkori magyar műveltség.

A középkor népeinek nem volt olyan külön nemzeti műveltségük, amelynek ápolása nemzetenként külön kulturintézményeket tett volna szükségessé. Közös kulturájuknak, a nyugati keresztyén egyházi kulturának, csak latin és ir földön voltak a keresztyénség első századaiból való saját gyökerei. A többi területekre a keresztyén műveltség külföldről került. Természetes, hogy az új keresztyén népek és egyházaik szorgalmasan ápolták kapcsolataikat keresztyén műveltségük forrásaival.

Az Árpádok korának elején Franciaország ugrott a nyugati keresztyén kultúra élére és töltötte be ettől kezdve századokon át Európa tanítómesterének szerepét. Hátramaradottabb országok, mint a Német Birodalom, vagy Magyarország, saját magas művelődési intézmények hiányát úgy pótolták, hogy tehetségszebb fiatal papjaikat Párisba küldték és azokat az egyéneket állították itthon a káptalani iskolák élére, akik Páris vezető teológiai iskoláján, a Sorbonne-on magisteri vagy doctori fokozatot nyertek.¹

A magyar középkori állam és művelődés képét is igen nagy mértékben francia eredetű hatások formálták. A keresztyénséget a lovageszmény, még pedig úgy, ahogy ez I. László király alakjában testet öltött, fogadtatta el szív szerint is a magyarság szélesebb rétegeivel. A kor másik életalakító ideálja, a szent. A keresztyén szent és a keresztyén lovag eszményei francia talajon, a cluny-i reformban és a keresztes háborúban öltöttek fel a magyar lelket is magával ragadó hódító vonásaikat. A keresztyén magyar állam alapvetésénél, törvényeinek, közigazgatásának, intézményeinek megalkotásánál francia példák igen fontos szerepet tölthettek be. I. István kulturpolitikájában nagy rész jutott Odilo cluny-i apáttal ápolott kapcsolatai révén az országba hívott bencéseknek. Középkori királyaink később sem engedték veszendőbe menni az Árpád-ház francia összeköttetéseit, sőt, több ízben, mint például III. Béla házassága által, ki II. Fülöp

¹³¹ Theológiai Szemle I. (1925) 78—9.

¹ Paulsen: Geschichte des gelehrten Unterrichts. 1919. 3. kiad. I. kötet 21.

nővérét vette feleségül, és még hat másik királyi házasság révén vérségi kapocccsal is erősítették.²

Ezek a kapcsolatok nemcsak a királyi udvarra és a katolikus egyházra terjedtek ki, hanem koronként a köznép is résztvett bennük. Az Aachenbe zarándokoló áhitatos magyar nép számára Nagy Lajos kápolnát emeltetett. Bárczi Géza szerint (Adalékok a középkori magyar-wallon kapcsolatok történetéhez, Századok, 1937.) éhínség idején hol magyarok vándoroltak wallon földre, hol wallonok jöttek be és telepedtek meg Magyarországon.

A magyar-francia szellemi kapcsolatok igazi hordozója mégis a magyar diák volt. Lelkészek egyetemi képzése a XIII. században kezdett gyakorivá válni. Okául szolgált ennek a szerzetesrendek közti versengés, ami arra is kiterjedt, hogy melyik rend dicsekedhetett több egyetemet végzett rendtaggal. Székesegyházakban a kanonokok egyhatod részének később már egyetemet kellett végezni.³ Amióta különösen a városok nagyobb szerepet kezdtek játszani egyházi javadalmak betöltésénél, az egyetemi képzés bennük újabb erős pártfogót talált. Ezek a szintén egymás közt versengő és fejlődésüket féltékenyen ápoló új patrónusok plébániáikat többnyire egyetemet végzett lelkészeknek juttatták.⁴ Ezekre az előnyökre világít rá közvetett formában az egykorú kézirat:

„Mikor elvégzéd tanulmányaid, és párisi doktor levél, és tudománnyal felékesítve és magyar hazádba visszatérve híres leszel, nagynevű tudós, kit az emberek tisztelnek, címekkel és méltóságokkal halmoznak, püspöki vagy apáti rangra emelnek, ne felejtse el, hogy mindez nem más, mint a Sátán pompája és hiábavalósága.“⁵

A középkor második felében a káptalanok és a szerzetesrendek már rendszeresen elküldötték egy-egy tehetséges növendékpapjukat a Sorbonne-ra. Egyik-másik buzgó prior vagy subprior maga gondoskodott konventje egy-két tagjának külföldi tanulmányi költségeiről.⁶ Minden ferences provinciának joga volt két növendékét ingyenes helyre Párisba küldeni. Csupán a könyvek

² L. Györy János kitűnő összeállítását: Chronologie des rapports franco-hongrois. A Visages de la Hongrie, 1938. 510. és köv. lapjain.

³ Bunyitay—Rapaics—Karácsonyi: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából (rövidítése: E. T. E.), IV. 355—6. Zoványi: A reformáció Magyarországon 1565-ig, 174.

⁴ Coks, Ferd.: Theologisches Unterrichts- und Bildungswesen. A Realencykl. für prot. Theol. u. Kirche, 3. kiad. 20. kötetében, 301—318. lap.

⁵ Asztrik, G.: La vie des étudiants hongrois dans le Paris du moyen âge. Nouvelle Revue de Hongrie, Janvier 1940. 29.

⁶ Harsányi András: A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen, 1938. 271., 465. jegyzet.

árát kellett itthonról megfizetni. Ha több ferencest is kiküldtek, ezekért tartásdíj járt.⁷ 1491-ből adatunk is van rá, hogy lakásért és ellátásért az ilyen külföldi tanuló milyen összeget fizetett a francia fővárosban.⁸

A Sorbonne magyar diákjainak sorát a XII. század derekán Lukács későbbi esztergomi érsek, 1175-ben pedig egy Bethlen nevű kanonok nyitja meg. Utóbbi három más magyar társaságában tanult Párisban, majd ott elhunyt. Bár erre a korra nézve egyetemi anyakönyv hiánya miatt az ellenőrzés lehetetlen, újabban ténynek veszik, hogy a XII. és XIII. században már néhány száz magyar tanuló fordult meg Párisban.⁹ Lukinich Imre szerint hazánkban „az írás fellendülése, továbbá az írás és az okleveles gyakorlat fejlődése neki köszönhető. A III. Béla által létesített királyi kancellária nyelvében már francia szavak is mutatkoznak.“ A francia nyelvet terjesztették a diákokon kívül még a királyné francia udvarnépe és a betelepített francia ciszterciak is. „E nyelv hatása alatt a magyar helyesírás a XII—XIII. században francia szabályokat követ, sőt számos közönséges szavunk ebből a korból való francia átvétel, miként francia átvétel a magyar folklore számos terméke is.“ „Nincs egyetem, mely közvetlen és közvetlenül nagyobb és egyetemesebb hatást gyakorolt volna a magyar művelődésre, mint a párizsi egyetem az Árpádok alatt.“¹⁰

A párizsin kívül látogatták még magyar tanulók az olasz, elsősorban a bolognai és a pádovai egyetemeket is. A középkor vége felé az arány előbb az olasz főiskolák, majd Prága (1348-tól), Bécs (1365-től) és Krakkó (1364-től) javára tolódott el. Az olasz humanizmus megerősödött és szélesebb rétegek kincsévé vált, a XV. században helyenként Magyarországon is fölébe kerekedett a középkor skolasztikus kulturájának. A városok erősen izmosodó anyagi ereje megnövelte a polgárság kultúrigényeit, amelyeknek kielégítésére különösen a közelfekvő és olcsó Bécs kínálta fel magát nagy sikerrel. Jellemző adat az egyetemi tanulmányoknak Mátyás uralkodása alatt bekövetkezett népszerűsödésére, hogy 1458—1490-ig a működésben lévő pozsonyi egyetem mellett is 1263 magyar diákot küldtünk ki Krakóba, 951-et Bécsbe és 66-ot Pádovába. Nincs okunk feltételezni, hogy Páris látogatottsága ebben a korszakban hanyatlott volna. Bár a Sorbonne a skolasztikának továbbra is legnagyobb erőssége maradt,

⁷ Karácsonyi J.: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. 262.

⁸ Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica. Roma (1897—1901) 8. 419. V. ö. Harsányi: I. m. 271.

⁹ Hajnal I.: Írástörténet. 1921. 84. és 101.

¹⁰ A magyar tudománypolitika alapvetése (Szerk. Magyary Z.), 1927. 150—1.

sok kiváló humanista egyéniség is megtelepedett Párisban és a francia szellem ezeket az ösztönzéseket csakhamar nagyra növelte. Csak Lefèvre d'Étaples (Faber Stapulensis) nevét említjük meg, aki a merev, nominalista dialektika helyére a vallásos érzésből eredő eleven kegyességet akarta tenni. Ebből a célból franciára fordította az Uj-Szövetséget, filológiai kritikát alkalmazott a Szentírásra s a skolasztika szövegeire és mesterkéletlen, racionális szemléletre törekedett.¹¹

A reformáció első évtizedeiben hazai szerzetesrendeink azért küldik némely kiváló növendéküket Párisba, hogy ott a Sorbonne-on a reform elleni küzdelemre vértézzék fel őket.¹² Mégis a század ferences szerzetesének tanulmányi programjában a hitvédelemre való felkészülés mellett ott szerepelt már a humanista filológiai cél is, a görög és a zsidó nyelvekben való továbbhaladás. Nádasi Bálintnak például részben zsidó és görög nyelven sok párisi egyetemi feljegyzése maradt fenn a ferencrendiek gyöngösi levéltárában.¹³

Belényesi Gergely párisi tanulmányútja a magyar-francia szellemi egymásrahatásnak évszázados, hosszú láncába kapcsolódott új gyűrűként. Nagyvárad, ahonnan küldötték, a többi ma-

¹¹ Eckhardt Sándor: Magyar humanisták Párisban. Minerva, VIII. évf. (1929) 74.

¹² Az a néhány magyar, kinek Párisban tanulását a XV. és XVI. századból emlékeink megőrizték, a következő:

A XV. század közepén Mihály nevű pálos barát. Hazatérve új szabályokat akart rendjére erőltetni, pl. hogy a rendet tudományos fokozatot szerzett rendtársak vezessék. A feltámasztott vihar elől végül is újra Párisba ment, magával vivén nagyszámú könyveit. (Kerecsényi D.: Kolostor és humanizmus Mohács után 1526—1550. Magyarságtudomány, 1936. 166.) 1514—15 táján Gosztonyi János tanult már mint győri püspök Párisban. Francia teológusok és filozófusok egész sor művet ajánlanak Gosztonyinak. Együttműködött a francia előreformáció egyik munkásával, Clitochve (Jodocus Clichtoveus) humanistával. Ebben az időben még a reformvágay a maga igazi, békés mivoltában érvényesülhetett, mint a megüresedett formák tartalommal való megtöltése, művelés, szellemi, lelki fejlesztés. Az erőszak váltotta ki az erőszakot. Gosztonyi, kit az egyik párisi ajánlás a főpapok között erkölcsi nemességével kimagaslónak jellemez, két másik magyart is taníttatott a francia fővárosban, Kisvárday Balázs locsmánci főesperest és Nardai János szentadalberti prépostot. (Eckhardt Sándor: I. m. 72. és köv., Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar Humanizmus, 1935. 247—8.) Gosztonyi előtt tanulhatott Párisban Fülöpfi Szegedi Gergely ferences, Dévai Bíró Mátyás ellenfele, 1520 táján pedig Andronicus Tranquillus, ki ezután Löwent is felkereste (Kerecsényi: I. m. 185.). Párisban tanultak Urai János mariánus ferences 1534 előtt (Karácsonyi J.: Szt. Ferenc stb. I. 94—5.), a mi Belényesi Gergelyünk (1543—4), Nádasi Bálint szalvatoriánus ferences, Báthory András pártfogoltja (U. o. II. 581.), majd Dudith András (1556) és Zsámboki János. 1560-ban a kolozsvári származású Jordán Tamás írt leveleket Párisból és ugyanekkor ott tanult a selmeci Saltzer (Salius) János is (Frankl V.: Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században, 276.).

¹³ Frankl: I. m. 276. V. ö.: Történelmi Tár, 1891. 340.

gyar püspöki székhelyet megelőzve ápolta e kapcsolatokat. Káptalana az országos levéltár szerepét töltötte be, ehhez pedig érintkezésben kellett maradnia a diplomatika terén a pápai kancellária mellett Európa tanítómestereiül szolgáló francia káptalalakkal. A francia udvarhoz küldött magyar diplomaták közt gyakran találunk váradi egyháznagyokat, mint a francia nyelv ismerőit, például 1487-ben Pruisz János püspököt.¹⁴ Említettük, hogy Vitéz János a század közepén udvarában francia zenemestert tartott.¹⁵ A kapcsolatok kiterjedtek a polgárságra is. Várad lakóinak egy része francia kereskedőkből állt, épp úgy, mint Budán, Esztergomban, Székesfehérvárt vagy Kolozsvárt.¹⁶ Váradon emléküket máig is őrzi a Páris-patak és a Páris-utca.¹⁷

A magyar szellemi életnek diákjainkon kívül más követői is érkeztek a francia fővárosba. A könyvnyomtatás hajnalán jónéhány magyar író és költő műve forgott a könyvpiacra. Ilyenek Georgius de Hungaria számtana, Michael de Hungaria és Pelbartus de Themeswar egyházi beszédei, Gregorius Coelius Pannonius teológiai iratai és Janus Pannonius latin költeményei. Különösen Temesvári Pelbárt számtalanszor újra meg újra kiadott nagy fóliánsai¹⁸ tanuskodhattak nyugati papi körök előtt a magyar egyháziasság jó színvonaláról. Strassburgban 1484—87 táján kiadta Pruisz János váradi püspök az Árpádházi szentek legendáit (*Legenda Sanctorum regni Hungariae*, Hain 9996^{*}). Temesvári Pelbárt Pommeriuma két-két kiadást ért meg 1521-ben Párisban is és Rouenban is.

¹⁴ Bunyitay Vince: A váradi püspökség története. 1883. I. 311.

¹⁵ Békefi Remig: A káptalani iskolák története M.-on 1540-ig. 1910. 407—8.

¹⁶ Györy János: I. m. 510.

¹⁷ Bunyitay: I. m. III. 136. és 3. jegyzet.

¹⁸ Párisi, strassburgi és hagenai könyvkiadók jól megtalálhatták számitásaikat a Temesvári-kiadásokkal. Egyik-másik Temesvári-kötet Strassburgban 1487. és 1506. között hat kiadásban (R. M. K. III. 3., 14., 36., 131., 132., 138., 139.), Párisban 1507-ben egy (R. M. K. III. 147.), 1517-ben három (R. M. K. III. 216—218.), és 1521-ben két kiadásban (R. M. K. III. 245., variáns is van!), végül a Strassburg melletti Hagenauban 1498. és 1521. között nem kevesebb mint ötvenkét kiadásban jelent meg (R. M. K. III. 41., 42., 49., 55—57., 90—97., 109—114., 120—125., 127—129., 142—145., 150., 151., 153—156., 169—172., 183., 201—203., 222., 233—235., 240.). Az első Temesvári-könyv, amely Strassburgban 1487-ben megjelent, a Zsoltárok Könyvének magyarázata. A reformáció bevezetésével Strassburgban történt meg a zsoltároknak népi nyelvre való tervszerű és tömeges fordítása és istentiszteleti himnusi alkalmazása. Kálvin a strassburgi példa nyomán tette a zsoltáreneklést a református istentiszteleti rend lényeges részévé. Érdekes, hogy Strassburg zsoltárszeretetének ápolásában 1487-ben egy magyar hittani mű is némi szerepet töltött be.

2. Megfordult-e Belényesi Gergely a Sorbonne előtt más egyetemen is ?

E kérdés felvetését két ok is indokolja. A humanizmus századában nem volt többé szokatlan két-három egyetem egymástáni meglátogatása. Nem diploma, hanem tudományszerzés volt a cél, a tudományt pedig a tudósok jelentették. A reformáció első évtizedeiben a magyar ifjak a közeli és népszerű Krakóban, esetleg Bécsben kezdték tanulmányaikat. Nagyváradról már 1417. és 1462. között 15 ifjú tanult Krakóban,¹⁹ és innen került a bécsi egyetemre Johannes Aurifaber a szabad művészetek és a teológia magistere, a kánonjog professzora, ki 1527-ben, 1533-ban, 1535-ben és 1539-ben rektori méltóságot is viselt.²⁰ Krakói tanulmányaik után a magyar ifjak Vittenbergába mentek. Vonzotta őket Luther reformátori működése, Melanchthon humanista tanulmányi reformja, de nem utolsó sorban az okos diákjóléti berendezések is. Vittenberga a huszas évek hanyatlása után a harmincas években újra fellendült és gyorsan magához ragadta német területen a vezetést. A reformációval rokonszenvező lelkészi és világi jellegű egyeink közül olasz vagy francia főiskolákon kevesen tanultak (Sztárai Mihály és Battyányi Orbán). A többség, mint említettük, a közeli krakói és bécsi és a más vonzóerővel is rendelkező vittenbergai egyetemet kereste fel.

Ha tekintetbe vesszük, hogy Belényesi Párisban nemcsak a szabad művészeteket hallgatta, hanem teológiát is és ha tanulási fokára következtetést vonunk azokból a könyvekből is, amelyeket már párisi tartózkodása kezdetén megvásárolt, meg kell állapítanunk, hogy Belényesi képzettsége párisi útja elején meghaladta a káptalani iskolák átlagában megszerezhető színvonalat. Vagy külföldi egyetemet kellett tehát látogatnia Belényesinek, minthogy egyetem ebben az időben itthon nem működött, már párisi útja előtt vagy pedig a váradi iskola kellett hogy meghaladja a káptalani iskolák színvonalát, sőt Belényesihez hasonló legjobb növendékeiben el is kellett, hogy érje az úgynevezett *studium generale*-k magaslatát. A főtebb a váradi iskoláról elmondottak (I. 3a. és b.) alapján és azért is az utóbbi esetet tartjuk valószínűnek, mert áttekintve a bécsi, a krakkói és az ezen a helyen másodsorban számbajövő vittenbergai magyar diákok névsorát, főként az 1542. előtt ott tanult Gergelyeket, Belényesi Gergellyel azonosítható egyénnek nem jutottunk nyomára.²¹

1542-ben Bécs, Krakó és különösen Vittenberga nem álltak Váradon igazhitű hírben. Viszont a reformáció híveinek a Sor-

¹⁹ Bunyitay: I. m. II. 25.

²⁰ Frankl: I. m. 207.

²¹ A bécsi egyetem anyakönyvében 1539. április 14. és október 14. között szerepel egy *Gregorius ex Pescht* nevű diák. Ilyen nevű egyén további sorsáról tudtommal nincs adatunk. A megelőző név *Lucas Varadinus*

bonne-ról volt lesújtó véleményük. Várad és Vittenberga közt Fráter György püspöksége alatt túl nagy volt a szakadék, hogysem egyszerű papnövendék áthidalhatta volna. Párisba ezidőtájt azért küldték itthonról a kiválóbb növendékpapokat, hogy Vittenberga ellen a Sorbonne-nak a régi egyházat védelmező teológiáját sajátítsák el. Fráter György püspöksége alatt nem is találunk váradi vagy bihari diákokat Vittenbergában, az egy Blasius Byhorinust leszámítva (1542—43, 202. a. 6. anyakönyvi szám).

Jellemző a hazai helyzetre, hogy ugyanakkor, amikor Belényesi útban volt a Sorbonne felé, más magyar területről viszont csoportban mentek Vittenbergába teológusaink. Egy napon, 1543. március 22-én egymás mellett írták be nevüket a vittenbergai anyakönyvbe Szegedi Kis István, Abádi Benedek, Mohi Ferenc és Bihari Balázs.²² Belényesi később ismertető, Kálvinhoz írt levelében helyi jellegű szegedi eseményekről pontosan számol be. Nem lehetetlen, hogy ezeket az adatokat Vittenbergából éppen Szegedi Kis Istvántól vagy Abádi Benedektől kapta. Mindketten jól ismerték a magyar reformáció állását a török hódoltság területén. De ismeretségben lehetett esetleg Bihari Balázssal is.

Hogy Gergely diákunk mégsem velük tartott Vittenbergába, hanem mintegy ellenük a Sorbonne-ra, annak okát püspöke, Fráter György messzetelektől és erőteljes ellenreformációs politikájában kell keresnünk, nem pedig Belényesi legbensőbb hajlamaiban. Fráter György egyelőre elérte, hogy Belényesi érdeklődésében a reformáció által felvetett dogmatikai és gyakorlati kérdésekkel szemben a humanista tanulmányok jutottak túlsúlyra. Így indult el még Strassburgból is a párisi útra és ez az állapot valószínűleg csak hosszas belső harc után a párisi tanulmányi év végefelé fordult meg gyökeresen.

3. A párisi szállás.

A tíznapos strassburg-párisi utat Belényesi Gergely nem egyedül tette meg. Társai közül János genfi könyvárust, más-ként Jean Girard-t, Kálvin genfi kiadóját említi meg.²³ Girard-ral többször találkozunk még Gergely utazásai folyamán. A lelkes genfi üzletembernek főrésze lehetett benne,²⁴ hogy Gergelyünk

(E. T. E. IV., 577.) Teljesen rendkívüli lenne, de mégis fel kell említenünk, hogy Belényesi Gergely 1538-ban és 1539. elején Pesten is lakhatott, hogy azután Bécsből visszatérve már Belényesen találjon új otthont. A kor névhasználata lehetővé teszi, hogy valaki 1539-ben Gregorius ex Peschtnek, 1543-ban pedig változó otthoni címe szerint Gregorius ab oppido Belényesnek nevezze magát.

²² Súlyom Jenő: Luther és Magyarország. 1933. 175.

²³ Adattár, III.

²⁴ Hazánk és párisi könyvkereskedők között voltak más szálak is. Tatai Antalnak, a szentlőrinci kolostor egykori vikáriusának, breviáriumát 1540-ben párisi nyomda készítette el. Kerecsényi: I. m. 166.

összeköttetést és szállást is talált a párisi iskolai és ugyanakkor könyvkereskedelmi élet negyedében, a Szent Jakab városrészben. Párisból írt második levelében Belényesi Hubert számára megjelöli párisi címét, és ez a „keresztyén“ (értsd reformációpárti) Véchelnek a Szent Jakab elővárosban (vicus Jacobeus) fekvő, cégérül Pegasus lovát viselő, könyvnyomdája és könyvesboltja. E cím alapján bizonyos, hogy Belényesi valahol Véchel üzlete közelében lakott, esetleg magánszálláson, de valószínűbb, hogy kolostorban vagy diákokthonban. André Véchel 1535. és 1573 között a Rue Jean-de-Beauvais-n lakott.²⁵ Bár a Faubourg Saint Jacques a városkapun kívül feküdt, 1543-ban is csak a neve szerint volt még külváros. A Port Saint Jacques-on keresztül lépett Párisba dél felől a fő kereskedelmi útvonal, mint a Rue Saint Jacques. A Szent Jakab kaputól befele a Rue Saint Jaques és a Rue de la Harpe párhuzamosan futottak és közrefogták a Sorbonne-t. Ide nem messze feküdt az École de Médecin, a Collegue Saint Louis, a Szent Genoveva-apátság és a Clunyi rendház. Ennek a ma is iskolanegyednek Belényesi valahol azon a táján lakott, ahol ma az École Normale Supérieure és a református teológiai fakultás épülete áll.²⁶

4. A Hubertnek írt első levél.

Belényesi első párisi lépéseiről jól értesülünk abból a levélből, amelyet néhány napos tartózkodása után augusztus 10-én küldött Hubertnek.

Gergely megköszöni Hubertnek iránta tanúsított testvéri pártfogását, biztosítja örök hálájáról, majd elmondja, hogy tíznapos út után minden baj nélkül jutottak el Párisba. A megérkezést követő napon az összes rájuk bízott leveleket átadták a címzeteknek. Mivel derék emberek ajánlásait vitték magukkal, a párisi barátok igen emberségesen fogadták őket és gondoskodtak minden szükségletükről. Kéri Hubertet, hogy erről értesítse Sevest, Sapidust és Sturm Jánost, és fejezze ki irántuk Belényesi örök háláját. Párisi professzorairól első benyomásai igen kedvezőtlenek ugyan, mégis úgy határozott, írja, hogy csak egy esztendő múlva tér vissza Strassburgba, hogy ott teológiával foglalkozzék. Értesíti Hubertet, hogy eljárt annak párisi követelései ügyében is. Hubert ugyanis Schleidanus Párisban élő kitűnő humanistát (Belényesi hibásan írja Scledanusnak) kérte meg követeléseinek behajtására, de úgy látszik, nem volt egészen megelé-

²⁵ L. C. Silvestre: Des marques typographiques. Paris, 1867. No. 1225.

²⁶ A. Bonnardot: Études archeologiques sur les anciens plans de Paris des XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles. Paris: Deflorence 1851. Lásd különösen a második tanulmány 268—273. lapjait, a 64. és 65. oldal közötti vázlatot és a XI. számú rajznál a második képet. Hozzáférhetőbb és szintén tájékoztató a Larousse du XXe. Siècle térképe: Paris historique.

gedve Schleidanus buzgalmával, mert Strassburgban Gergelyünknek is lelkére kötötte, hogy nézzen jól a dolog után. Belényesi el is járt megbízásában, és most értesíti Hubertet, hogy nincs oka türelmetlenkedni, mert Schleidanus nagy szorgalommal végzi az adósságok behajtását. Csak az a baj, hogy az adósok éppen elutaztak Párisból. De ha visszatérnek, Schleidanus és ő serényen nekilátnak majd a pénzbeszedéshez. Bár nincs szükség ebben az ügyben semmilyen ösztökélésre, mégsem hagy addig fel vele, hogy sűrűn felkeresse Schleidanust és tanácsokkal lássa el, míg csak be nem hajtják Hubert pénzét. Belényesi Hubertet még arra kéri, hogy küldje el Schleidanus számára Luthernek „a zsidók ellen“²⁷ írt művecskéjét valamilyen megbízható emberrel. Néhány nappal előbb Schleidanusnál volt vacsorán — írja Belényesi — és ekkor szóba került Luther könyve. Mindjárt észrevette vendéglátóján, hogy igen szeretne az irat egy példányához hozzájutni és Hubert hálás dolgot művelne, ha megszerezné Luther e könyvét Schleidanusnak.

Belényesi Huberttől felhatalmazást is kér Schleidanus számára, hogy az az adósoktól beszedett pénzből Belényesi kezébe fizethessen ki. Csak szükséges dolgokra fogja költeni — írja Gergely — és Hubert később majd visszakapja pénzét. Belényesi a levél további részében ízelítőt is ad, hogy milyen bevásárlási tervek foglalkoztatják. Kéri Hubertet, írja meg legközelebbi levelében, hogy mennyiért árulják Bázelen Ágoston és Jeromos műveit?²⁸ Bár Párisban Ágostont 11, Jeromost pedig 6 koronáért lehet megvenni, a bázeli betűk szebbek és pontosabbak, mint a párisiak, úgyhogy ha Hubert válasza megfelelő, Belényesi Bázelen fogja ezeket a könyveket megvásárolni. Felhatalmazza ezután Hubertet, hogy adja el jobbik „pannus“-át és ennek árát a nála fekvő összegből kipótolva vegye meg Belényesi számára a következő műveket: Bibliandernek nagy *Biblia Tigurináját*, Josephus és Eusebius műveit, továbbá a *Herbariumot*, ha az utóbbi kisebb alakban is kapható.²⁹ A könyveket adja azután oda strassburgi illuminatoroknak és gondoskodják igen szorgos kifestésükről.³⁰ Az utolsó kérdés, amit a hosszú levélben Gergely Huberthez

²⁷ *Wider die Jüden und ihre Lügen*, 1543.

²⁸ Jeromos műveinek első kiadását 1516. és 1520. között rendezte meg Erasmus. Ágostonét pedig 1528-ban.

²⁹ Valószínűleg a Hieronymus Bock-ét, melyet Rihel Vendel adott ki Strassburgban. Ez ugyan német kísérszövegű volt. V. ö.: K. Schmidt: *Die Briefe des Joh. Oporins usw.* 401. Belényesi egy Hubert előtt ismeretes vagy egyenesen tőle kapott árjegyzék alapján rendelhette meg a könyveket, azért jellelte meg őket ilyen röviden.

³⁰ Az illuminátorok a kezdőbetűk üresen hagyott helyét a kézírásos kódexek mintájára rendszerint pirossal festették a nyomtatott könyv lapjaira és a szövegbe is húztak ecsettel az áttekinthetőség, a csinos külső és nem utolsó sorban a kézírásos kódexek utánzása céljából vörös vonásokat. A mi Hubertünk *Konrád* illuminator mesterrel állt üzleti kapcsolatban, akihez 1544-ben juttatta el a bázeli Oporinusnak megbízását játékkártyák festésére. K. Schmidt: I. m. 395.

intéz, az, hogy Hubert fizessen ki a levél átadójának, Jean Girardnak, vagy nyomdászlegényének (socius) 30 koronát. Ezt az összeget Gergely már felvette Girard-tól. Hubert vagy magyar aranyakkal fizessen, a koronáért 23, az aranyakért pedig 25 batzent számítva. Ha aranyakkal fizet, Girard-nak 28 aranyat adjon, de Girard fizessen vissza 10 batzent.³¹ Ha a genfi könyvárus koronában kérné pénzét, Hubert fizesse ki a magáéból, azután váltson be Belényesi aranyaiból az árusoknál vagy az ötvösöknél és fogja le követelését.

Az anyagi ügyek után üdvözlések következnek. A sorban első Hubert felesége. Szinte megilletődve, több soron át mond köszönetet Belényesi a fiatalasszony készséges jóságáért. Köszönti a kis Sámuelt is, Hubert fiát. Előbb becézve, Selmelének írja, de ezt áthúzza. Köszönti még szállásadóját, Delius héber tanárt, Sevenust és különösképpen Sturm Jánost. Mindegyiknek külön is írt volna, hiszen kis idő multával is úgy tűnik már, mintha esztendeje nélkülöznék őket, sok elfoglaltsága azonban teljesen lekötötte. Hubert azonban írjon szorgalmasan a maga és strassburgi köre tudományos munkájáról, hiszen Belényesinek minden sikerük örömet okoz.

Az üdvözlések között Belényesi könyörögve kéri Hubertet, hogy írja meg, ha hallott valamit szerencsétlen hazájáról. Belényesi hazaszeretete éppúgy feltárul e sorokban, mint később a Kálvinhoz írt levélben. „Nagyon-nagyon vágyódom hazám után, — írja — hiszen neki tartozom a legtöbbel és érte forgolódom itt. Végtelenül sokat szenvedek, mert hiszen lehet, hogy ellenség égeti falvajt és fogságba hurcolja lakosságát. Isten őrizzen meg ettől!”

5. *Belényesi a párisi reformáció legbelsőbb intéző körében.*

Hősünk már az első párisi hetek alatt többször meglátogatta Schleidanus párisi humanistát. Hallottuk, hogy étkezés alatt egyszer Luther legújabb iratáról folyt a szó. Schleidanushoz és barátaihoz szólhattak a levél elején említett strassburgi ajánlások. Schleidanus egyik tagja volt annak az eleven levélbeli kapcsolatban álló baráti körnek, mely kivüle még a mi eddigi és későbbi ismerőseink közül Kálvint,³² Sturmot és Bucert, Lipsceből Camerariust, Vittenbergából Melanchthont és még néhány más, huma-

³¹ Egy arany 104 krajcárt, tehát 26 batzent, a korona vagy écu nevű francia pénz pedig csak 90 krajcárt, tehát 22 és fél batzent ért. Belényesi itt is, ott is kénytelen volt engedni, másfél batzent egy aranyon. A batzen Svájcban, Bern városából terjedt el, mint fizetési eszköz. Bern névadója a város címerében is látható medve: Baetzen, innen a pénz neve. V. ö. Elster—Weber—Wieser: *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. Jena: Fischer 1925. 4. kiadás. Münzwesen alatt, továbbá a *Noumismatique alsacienne* c. kiadvány 7. lapján.

³² A Corpus Reformatorum nyolc Schleidanustól vett levelet közöl.

nista tudományban is kitűnő reformátort vagy reform-barátot kötött össze egymással.³³ Schleidanus volt e körnek mintegy párisi képviselője, a párisi reformáció vezető alakja, *Du Bellay kardinális* oldalán kapta meg Sturm János Strassburgba távozása után ennek bizalmi állását. Schleidanus is sokat fáradozott I. Ferenc francia királynak a német evangélikus rendekkel kötendő szövetségén, akárcsak Sturm, de Schleidanus valamivel tartózkodóbb.

Számunkra az a legfontosabb, hogy Belényesi Gergely Párisban is, miként Strassburgban, az egyházi reformmozgalom vezetőinek körébe jutott be.³⁴ Bizonyos mértékig ő is e mozgalom híve már, ami abból is látható, hogy levelében az egyházatyák neve mellől elhagyja a „szent“ szót és egészen a reformáció szellemében emlékezik meg a Sorbonne-ról. Egyelőre mégis a nyelvek és a bölcsélet tanulmányozásához fog hozzá teljes buzgalommal. Ugy látszik, hosszabb időt vett igénybe, amíg párisi miliójének az iskolák melletti másik nagy tényezője is, amellyel pedig olyan szoros külső kapcsolatba jutott, tudniillik a párisi reformáció, magasrendű szellemiségével és híveinek vértanu-hősiességével átalakító hatást tett rá is. Párisból írt második levele már ilyen hatást tükröz. Bizonyára Párisban kezdte el tanulmányozni Kálvin iratait, mert a francia fővárosban érlelődött meg lelkében az elhatározás, hogy kapcsolatba lép a genfi reformátorral és Strassburgba menet előbb Genfben látogat el. A lassú párisi fejlődés Strassburgban tetőződött be. Féléves téli betegeskedése végén rohant ki benne a végső döntés, hogy abbahagyja a tudomány szolgálatát és hazamegy a magyar reformáció és magyar népe ügyét szolgálni. A most ismertetett első levél tanúsága szerint Gergely diák egyelőre még mindennél nagyobb érdeklődéssel csüngött azon a tudományos foglalkozáson, amelynek 1543. nyarán Páris iskoláiban részesévé lehetett.

6. *Belényesi egyetemi tanulmányai. Nézetei a Sorbonne-ról.*

1543. augusztus 10-én Hubertnek azt írta Gergely diák, hogy nem bánta meg Párisba jövetelét. Bár azokban az előkészítő, bölcséleti jellegű szakokban (artibus), amiket főképpen tanulmányozni akart, nem talált igazán kedvére való professzort, mert „kevés tudósuk van a párisiaknak, olyan pedig, mint Sturm János, egy sincsen és kitűnő tudósok helyén hitvány, semmiképpen nem odavaló szofisták ülnek,“ nyelvi szakokban mégis van né-

³³ Ch. Schmidt: *La vie et les travaux de Jean Sturm. Strassburg, 1855* 48, 53, 57, 60.

³⁴ A párisi reformációról jó első tájékoztatást és további irodalmat ad Karl Müller: *Kirchengeschichte, II. kötet I. félkötet, 485—497. Tübingen: Mohr 1911.*

hány jobb tanár is. Belényesi elhatározta, hogyha el bírja viselni türelemmel „a sok kezdő tudatlanságát és az Isten ellen mindennap szórt igen sok gyalázatot“, akkor még egy évig Párisban marad.

Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy ezt a véleményt olyan körhöz címezik, amelyet keserű emlékek fűztek a párisi egyetemhez. Még nincs tíz éve, hogy Kálvinnak menekülnie kellett Párisból és a Sorbonne buzgalma azóta sem lankadt reformációs szellemű könyvek indexre helyezésében, elkobzásában és a francia evangélikusok üldözésének szításában. Véleményével Belényesi mintegy igazodott ahhoz a másikkhoz, amely Strassburgban a Sorbonne tudományos színvonala felől közkeletű volt. A „barbár szofista“ jelzőpár Kálvinnál is többször előfordul, 1541-ben így nevezi például Eck-et és Cochläust (*Epinicion Christo cantatum. Op. V. 417—428.*). Ez a vélemény Strassburgban is csak a Sorbonne tanáraitra vonatkozott, nem pedig a többi párisi iskola professzoraira.

Belényesi az 1543-ik évi nyári félévben az artista fakultás felsőbb fokozatát, elsősorban dialektikát és fizikát akart Párisban tanulni. Strassburgban, sőt már Váradon is hozzászokott, hogy ezt a humanista reform szellemében, tehát Aristoteles és Platon műveinek közvetlen tanulmányozásával tegye. A Sorbonne-on ezt a módszert nélkülöznie kellett. Ott nem tanították az „eretnekek nyelvét“, a görögöt, sőt még a klasszikus-latint sem.³⁵ A skolasztika professzorai kis szókinccsel, sztereotip fordulatokkal, nem pedig cicerói latinsággal adták elő kommentárjaikat. Ebben a körben a latin himnuszok, vagy Aquinói Tamás egyszerű nyelvezte már viszonylagos magaslatot jelentett. A humanisták Cicero vagy Ovidius numerikus prózáján és csengő versein kifinomodott nyelvi ízlését nem elégtették ki ezek az előadások és ezért nevezték a Sorbonne professzorait barbárok-nak, tanulatlanoknak.

A másik hiba viszont az volt, hogy a tanítás anyaga nem állta ki az összehasonlítást a humanizmus olvasmányainak változatosságával. Aristoteles kommentárjai szerepeltek állandóan a műsoron. És bármilyen tárgyról folyt is a szó, a főszempont mindig a dogmatikai és apologetikai volt. Főként a disputációk vallásos gondolatanyagon úzótt kegyeletlen és finomtalan észtornákra vezettek, amiben a gyermeteg középkori lelkület még nem talált megütközni valót, annál inkább azonban a keresztényen humanizmusnak Ágostonon és részben Kempis Tamáson formálódott érzésvilága. A hittani anyagon úzótt eme dialektikai játékot nevezték az utóbbiak, köztük Belényesi is, szo-

³⁵ „Ni hebrieu, ni grec, ni latin elegant,
Disant que c'est langage d'herétique.“

írja Clément Marot, *Oeuvres*, 1731. III. k. 166.

fisztikának. Aristotelessel, mégpedig a skolasztika másodkézből kapott Aristotelesével, minden jó Luther tanítvány hadilábon állt. Az egyházi reformáció arovonalán végrehajtott Pál- és Ágoston-rennaissance-nak tudományos fronton a skolasztika Aristotelesének zajos trónfosztása és Platon gondolatainak renaissance-a felelt meg.³⁶

A teológiai előadásokon a páli levelek és az ágostoni iratok olvasása és kommentálása lett divatos. Belényesinek ezt a pompás Strassburg után a Sorbonne-on nélkülöznie kellett.

Csak a „nyelvekben“ vizsgálódhatott. Ezeket ekkor mindössze még csak vagy 25 éve egy másik intézményben, a „College des trois langues“-ban, vagy a „College de France“-on tanították, szabad látogatás mellett, díjtalanul. A tanárok Európa első humanistái közé számítottak. Belényesit görögben Jacques Toussain és Strazel, héberben François Vatable, latinban Toussain és Galland taníthatták, az utolsó Ronsard-nak is tanára. Logikát és dialektikát Ramus Pétertől tanult.

a) A párisi diákélet.

A mindennapos egyetemi élet Párisban ezidőtájt igen szűcs. Páris vitán felül a világ legnépesebb iskolavárosa. Cavalli 1546 körül 16—20.000-re teszi a diákok számát. Az egész akkori művelt világból valóban a legmódosabb, vagy a legtörekvőbb ifjak zarándokoltak Párisba „pour la grant science profonde, renommée en icelle ville“ — amint Villon éneklí.³⁷ A legtöbb diák közös otthonban lakott és külön diák-egyenruhában, hosszú, bő tógában járt. 1531-ben 46 kollégium működött Párisban. A sze-

³⁶ A vittenbergai egyetem 1502 óta a céltudatosan ápoltt augusztinizmussal együtt fejlődött nagygyá. Aristoteles legszenvedélyesebb ellensége maga Luther Márton. Szemfényvesztőnek, gyalázatosnak, szinte ördöginek ócsárolja. (De Wette, Luthers Briefwechsel, I. 15.) Jellemző Luthernek az az 1517. május 18-án rendje előljáróihoz intézett jelentése, amely az augusztinizmusnak a vittenbergai egyetemen kivívott teljes, most már a hallgató-ságra is kiterjedő győzelméről szól: „A mi teológiánk és Szent Ágoston egyetemünkön előnyomulnak és Isten támogatásával most már átvették az uralmat. Aristoteles süllyedőben van és nemsokára örökre elbukik. Senki sem akarja többé a Sentenciák feletti felolvasásokat hallgatni. Aki azt akarja, hogy hallgassák, a Bibliát, Szent Ágostont vagy más egyházatyát kell olvasnia.“ De Wette: I. m. I. 57. — Az egyik 1517-ben Vittenbergában kitűzött disszertáció-tétel (44. számú) így hangzik: „Immo Theologus non fit, nisi id fiat sine Aristotele.“ Belényesi nem vallotta ezt a szenvedélyes és Aristotelessel szemben kiélezett augusztinizmust. Párisban megvette Ramusnak és Perionak Aristoteles-kommentárjait. Szegedi Kis István és Méliusz is kitarított, főleg formális szempontból Aristoteles mellett, mint ahogy a teológus Luther sem szabadult fel hatása alól.

³⁷ „Ballade des escoutans“. Paulsen szerint ez a szállóige járta: „Olaszországé a pápa, a németeké a császárság, Párisé pedig a studium.“ Paulsen: Geschichte des gelehrten Unterrichtswesens I. 41.

gényebb diákok burzákba tömörültek, tehetségéhez képest mind-egyik diák bizonyos összeget fizetett be hetenként, és ebből végezte a mindennapi ételmezést a soron következő. A közös megélhetési alapot igyekeztek kántálással gyarapítani.

A diák-város közös napirendje így festett: 4 óra: felkelés; 5—6: tanóra; 6: mise, reggeli; 7—8: pihenés, játék; 8—10: tanóra; 10—11: discussio, argumentatio; 11: ebéd, alatta felolvasás a Szentírásból, vagy szentek életéből, imádság, éneklés, intések, büntetések; 12—2: leckeisméltés; 2—3: pihenés, játék; 3—5: tanóra; 5—6: discussio, argumentatio; 6: vacsora; 6.30: csendes óra, a napi cselekedetek vizsgálata, szabad foglalkozás; 7.30—8.: nyáron 9: lefekvés. Kedd és csütörtök délutánja egészen szabadon maradt, ilyenkor a scolarok a Prés-aux-Clerc mezejére mentek és játszhattak.

A tanórákon, a szónoklati és a vitagyakorlatokon ugyanaz volt a tanítási üzem, mint amelyet az I. 3.a) fejezet végén ismertettünk.³⁸

b) *Belényesi tanulmányai.*

Belényesi párisi tanulmányainak tárgyára nézve elég pontos következtetést vonhatunk egyrészt a Párisból írt első levélből, amelyben Hubert útján tankönyveket rendel: egyházatyák írásait, újszövetségi, dogmatikai és egyháztörténeti anyagot, másrészt pedig Oporinus leveléből (Adattár IX.), amelyik Belényesi Ramus- és Perio-olvasmányairól számol be. A két utóbbi szerző Aristotelest kommentálja, illetve Ramus inkább bírálja. Mindebből az derül ki, hogy Belényesi az artista fakultásnak második, a magisteri fokozatra előkészítő részét hallgatta Párisban, főleg tehát dialektikát, egyidejűleg pedig, a jobb artistáknak kijáró kedvezéssel, hallgatott teológiát is. Ezekhez a tárgyakhoz járultak még a „nyelvek“, azaz görög és főként héber tanulmányok.

Párisi egyetemi tanulmányait Belényesi az eddigiek alapján a magiszteri gradus megszerzésével fejezhette be. Egy évre szóló eredeti terve ellenére három félévig, 1544. őszéig maradt Párisban, ami megfelel e gradus előkészületi idejének. Szokás volt ugyan minden vizsga nélkül is távozni az egyetemről, mégis, ha valaki tanár akart lenni valamelyik káptalani iskolában, megkövetelték tőle a magiszteri fokozatot.

³⁸ A XVI. századi Párisra és egyetemére nézve lásd: A. Franklin: Paris et les Parisiens au XVIe siècle. Paris, 1921.; P. Champion: Paris au temps de la Renaissance, Paganisme et Reforme. Fin du règne de François Ie et Henri II. Paris: Calman Levy, 1936., valamint a régebbi egyetemtörténeteket.

c) *Belényesi könyvvásárlásai.*

Még Belényesinek jó anyagi körülményei mellett is feltűnő az a magyarányú könyvvásárlás, amelyről a Párisból írt első levél, továbbá Oporinus levele számol be. Hubert alighanem le is bonyolította a megrendelést, már Belényesi levelének szélén feljegyzéseket csinált, Ágoston bázeli kiadásának árát 12 forintban, Jeromosét pedig 7 és fél forintban jelölve meg. Ugy látszik, Belényesi Hubertnél kapta kézhez Oporinus bázeli nyomtatványait és tetszetősnek, de kissé drágának találta azokat. Párisban tényleg olcsóbb kiadást is vehetett volna, de bibliofil érzéke mégis a gondosabb bázeli nyomtatványokhoz vonzotta. A későbbi pénzügyi természetű feljegyzések során mindössze egy tétel fordul elő, amely lehet a Hubert által könyvekért kifizetett összeg is: 5 dukát, valamivel több mint 8 forint (Adattár VIII.). Ha könyvek ára volt is ez, ami a kézirat olvashatatlansága miatt kétséges, akkor sem futotta volna az egész rendelésre. Az erre szolgáló pénzt Belényesi levele szerint is főképp „pannus“-nak nevezett értéktárgya eladási árából kellett fedezni. A *pannus* lehet bő, esetleg szőrmével bélelt köpeny, de inkább végben levő gyapjúanyag vagy posztó.³⁹ Belényesi Párisban is vett könyveket. Oporinus Bázelen Belényesitől hallott első ízben Perio és Ramus már Belényesi tulajdonában lévő kiadványairól, a párisi könyvpiac újdonságairól. (Adattár IX.)

Felvetődik itt az a kérdés, hogy pusztán magán-kedvtelésből vásárolt-e Belényesi bizonyára véletlen adatainkon túlmenően is ennyi könyvet, vagy pedig talán váradi fölötteseitől kapott megbízást Ágoston, Jeromos, Özséb, a Biblia Tigurina és más forránsok beszerzésére, gondos festetésére. Ezeket a vaskos köteteket párisi és strassburgi könyvtárakban, sőt talán egyik-másik hazai könyvtárban is megtalálhatta. Másfelől viszont tudjuk, hogy Szegedi Kis István 200 kötetet számláló magánkönyvtárat gyűjtött össze.⁴⁰ Lehet, hogy valamelyik váradi pap, vagy maga Frater György adott Gergelynek megfelelő összeget szép külsejű

³⁹ C. D. du Cange nagy „Glossarium“-ában és más szótárakban a fenti jelentéseket találtam. A magyar posztó és a magyar prémes kabát egyaránt keresett volt az ország határán kívül is. Főnomsága miatt egy vég magyar posztóért itthon is többet kértek (24 forintot), mint a legjobb külföldi gyártmányért. Magyar Történelmi Társ XVIII. (1871.) 211. Hubert könnyen értékesíthette a szövétflét, mert a bázeli Oporinusnak mostohafia Strassburgban, a mai Grand Rue-n, kelmekereskedést űzött Hubert közelében és felügyelete alatt. K. Schmidt: Die Briefe des Joh. Oporins usw. 421. „Pannus“ egykorú kassai-nagyváradi forrásban skarlát „kelmét“ jelent. Irodalomtörténelmi Közl. 1911. 493.

⁴⁰ V. ö.: Révész Imre: Magyar ref. egyháztörténet I. 1938. 73.

klasszikus munkák beszerzésére.⁴¹ Lehet és egyben valószínűbb, hogy Belényesi csak azt a pénzt költötte, amelyet családjától elsősorban utiköltségre kapott és amiből azután szájától és kényelmétől vonta el a könyvekre szánt forintokat.

d) Ramus és Perio.

Az a tény, hogy Belényesi megvásárolta az ismeretlenség homályából éppen ekkor előtörő Ramus új könyvét, arra enged következtetni, hogy Párisban Sturm Jánosnak, Ramus volt tanárának ajánlására személyes kapcsolatba került a francia bölcselelvel.

Ramus az újkori gondolkodás egyik legnagyobb hatású úttörője. 1536-ban, 21 éves korában meghirdetett magiszteri tézisének címe jellemzi egész irányát: „Minden, amit Aristoteles mondott, tévedés“. 1543-ban publikálta Párisban két főművét: *Aristotelicae Animadversiones* és *Dialecticae Institutiones*. Ramus a Luther utáni generációból Aristoteles legmakacsabb ellensége, amellet ragyogó, magával ragadó író. Amihez könyveiben szót emelt, világosabb, egyszerűbb, kerekébb lett tolla alatt. Igazi francia elme: írásaiban egymást érik a keresetlen, pompás meghatározások és az egyszerre egész kérdéstömböket átvilágító felosztások. Ramus sikraszállt a józan ész primátusáért, harcolt a tekintélyelv és a skolasztika szűkkeblűsége ellen és követelte valamennyi emberi érdekű ismeretnek a tudományos kutatás körébe való bevonását. Inkább negatív hatása volt nagy. Száz éven át Európa minden államában tanították „rámisták“.⁴² A mi Belényesink a legelső köztartozott. Oporinus figyelmét bizonyára lelkes szavakkal hívta fel az ifjú francia bölcselelre, mert Oporinus még nyegedév mulva is kitért az esetre.

Ha tudnánk Belényesi életének itthoni folytatását, megmondhatnánk azt is, nem volt-e része abban a meghívásban, amelyet a gyulafehérvári kollégium tanszékével kapcsolatban János Zsigmond intézett a párisi filozófushoz, és amelyről Ramuson kívül⁴³ megemlékeznek Szenci Molnár Albert és utána Bod Péter is.⁴⁴ Ramus cicerói lendületű racionalizmusa megfelelt

⁴¹ Egyik pálos breviáriumunk is az ő költségén készült külföldön. Kecsenyi: I. m. 166. Magánosok is adtak utisegélyt, vagy hagytak végrendeletileg segélyösszeget tehetséget szegély tanulóokra a katolikus időkben éppúgy, mint a reformáció századában. Kendy Ferencné 1551-ben „egy nagy arany lánczot, kiben százhusz arany forint vagyon“ hagyományozott „tanuló keresztyén szegín papoknak, deákoknak“. Századok 1876. 748.

⁴² V. ö. Waddington: De Petri Rami vita. Paris, 1848.

⁴³ V. ö. Faludi János: André Dudith et les humanistes français. Szeged 1927. 35.; Rác Lajos: Revue des Études Hongrois. 1924. 199. (Eckhardt Sándor egy. tanár úr szíves közlése.)

⁴⁴ Szenci Molnár Albert: A leg főbb Jórol... Lötse 1630. és Bod Péter: M. Athenas, 184. L. még: Frankl: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. 1873. 10—11.

a magyar ízlésnek. Dialektikáját Váradon és Debrecenben négyszer is kinyomatták és Martonfalvi György kommentárral is ellátta.⁴⁵ Hazánkban Apácai Cserén is felismerhető Ramus hatása.

Az azonos összefüggésben⁴⁶ szereplő Perio-kiadvány a szellemes latinistának egyik Aristoteles-kommentára. Perio is feltűnik hazai forrásainkban. Sylvester János említi Szegedi Lajos zsoldárfordításai ügyében Nádasdy Tamáshoz írt levelében. (1547. szept. 26., E. T. E. IV. 529.)

7. *Belényesi második levele Párisból.*

Elmult öt hónap és Hubert csak egyszer válaszolt az ő három levelére, panaszkodik Belényesi 1544. május 18-án Hubertnek. Pedig Belényesi hűségesen értesítette őt a párisi politikai hírekről. Valamiféle „res“, amiről mást nem mond, a legnagyobb biztonságban van. Szent Mihály ünnepe után (szeptember 29.) tervezi Kálvin meglátogatását Genfben. Onnan visszatér Strassburgba és őszövetségi szentiratokkal foglalkozik majd. Lehet, hogy azért írja meg mindezt egy levélben kétszer is, mert meggyeztek Huberttel, hogy második strassburgi tartózkodása céljaira az utóbbi gondoskodik szállásról. Gergely végül megbízást ad Hubertnek, hogy a levél átadójának fizessen ki 30 koronát, mert ő ezt az összeget már felvette Girard János genfi könyvárustól. A levél borítékoldalán elrendeli még, hogy csak július 1-én adják át a címzettnek. Az adattár VIII. darabjának tanúsága szerint a pénzt ezúttal Winter Róbert bázeli könyvárus vette fel. Winter, amint a Corpus Reformatorum regiszteréből ismételten kitűnik, nyomdász volt.

Miközben egyetemi tanulmányai mindjobban előrevizik Belényesit a keresztyén humanizmus tudományában, és érdeklődésében a héber nyelv és az Őszövetség kerül előtérbe, szemei előtt Páris utcáin napról-napra dermesztő képek játszódnak le és kényszerítik határozott belső döntésre az egyházi reform ügyében is. Az 1543. és következő év Párisban már a mártírpörök miatt tett szert szomorú mezezetességre. Belényesi rémült szomorúsággal emlékezik meg róluk második levelében.⁴⁷ Csak Jeruzsálemben volt annyi zsarnok, mint most nálunk — írja. Egész Galliában üldözik a keresztyéneket (értsd: a reformáció híveit). Minden nap börtönbe vetnek néhányat, másokat megkínoznak. „Nem tudom, mi lesz ezekből az emberekből, egyedül az vigasztal, hogy Isten ígéje napról-napra terjed, ha kereszthordozás közepette is.“ Abból a testvéri körből kerültek ki az áldo-

⁴⁵ R. M. K. II. 799, 1878, 2034, 2206, illetve II. 1031.

⁴⁶ L. Adattár IX.

⁴⁷ Május 18. Adattár IV.

zatok, amelyben Belényesinek is lelki otthona volt.⁴⁸ A vértanúság sűrűn ismétlődő jelenetei azzal a hatással jártak, hogy Belényesinek a reformáció melletti állásfoglalása megerősödött, minden fontolgatáson túljutott. Szomjúhozik a strassburgi szabad evangéliumi istentiszteleti élet után. „Ha nem restelném félbeszakítani tanulmányaimat, hozzátok sietnék, hogy környezetetekben és vallásotokban élhessek“.⁴⁹ A párisi reformált gyülekezet hitéletének forró őszintesége, a halálon győzedelmes ereje egészen megnyeri Belényesit. Most már szilárdan eltökéli, hogy elzarándokol ahhoz a férfiúhoz, akinek írásaiból ez a párisi gyülekezet szent életmódjához és a halálos veszedelemben is mosolygó bátorságához mindig új ihletést nyer, Kálvin Jánoshoz. Érdekes, hogy sem magának, sem Hubertnek nem vallja még be, hogy az apostolhoz készül járulni. A tudós megy a tudóshoz — írja. „Mielőtt hozzátok mennék, meg fogom Calvinust látogatni, hogy vele privátim értekezsem az Újszövetség felett végzett teológiai tanulmányaimról“. „Egy vagy két hónapig maradok nála“. Mennyire megváltozott hangon ír Belényesi Kálvinnal történt találkozása után! Az alárendelés hangján az Istentől rendelt vezetővel szemben. Ez azonban szinte már csak utolsó lépés. Strassburgi előkészítés után Párisban ment végbe a döntő változás lelkében: ott lépett előtérbe a nyelvészkedéssel és a filozófiával szemben a hittan, ott vált nélkülözhetetlenné számára a Krisztus ígéből táplálkozó és az ő kegyelmében bízó lelkek társasága, ott rendítette meg szívét a Krisztusért elvett mártírium fensége. Első levelének hangja még a tompa kétségbeesés hazája sorsát illetően. Ebben a másodikban már világít a remény tüze.

⁴⁸ A rémségek és visszhangjuk festésére álljanak itt a nem sokkal az események után írt martyrológiai egyszerű szavai: (1543.) „En la fureur de cette persécution émue par les Sorbonnistes de Paris, plusieurs excellents témoins de la vraie et pure doctrine de l'Évangile furent exécutés en divers lieux en France. En la ville de Paris, Francois Bribart, secrétaire de Jean de Bellay, cardinal et éveque de Paris, donne ample et suffisante témoignage, que la vérité du Seigneur lui était plus précieuse que les mensonges de ses adversaires, ni que sa propre vie... On le mena au supplice comme un agneau paisible. Sa langue lui étant coupée au sortir de la conciergerie, il ne cessa, par signes manifestes, de declarer l'espérance qui était en lui. Il fut brûlé, la place Maubert, l'an 1543. Martyrologie, éd. Toulouse I. p. 33. A Belényesihez hasonlóan szintén Wéchel nyomdász körében forgolódó és nyomdájában 1543-ban egy művecskéjét (Bibl. Mazarin 1067⁵) ki is nyomató porosz nemesifjú, Knobelsdorf Eustache Cassenderhez írt levelében leírja két férfinek 1542-ben Párisban elevenen való megégetését (Herminjard: Corresp. de Réform. VIII. 59.). Talán leginkább megdöbbenette Belényesit, hogy 1544. január 6-án börtönbe vetették hite miatt Étienne Dolet-t is, Erasmus, Lefèvre d'Étaples, Rabelais, Melanchthon, Marot, az Institutio és a genfi Biblia nagy tudású és fényes jellemű kiadóját. V. ö. John Viot: Promenades à travers le Paris des martyrs 1523—1559. Paris, Fischbacher 1914. 2. kiad. 142—160.

⁴⁹ „...quo mihi liceret saepius vestra consuetudine ac religione uti...“

Megtalálta a szenvedés értelmét: „verbum dei magis ac magis in dies crescit, etiam in media cruce“. Megtalálta a legmélyebb valóságot: Krisztust, aki a történet jelenésein keresztül övének üdvösségét munkálja. E mögött a látás mögött elvesztik félelmes sulyukat az eddig végsőknek vett valóságok: a haza pusztulása, a reménytelen jövő torzképei. Utján most már ez az új valóság-tudat kíséri tovább. Népének sorskérdése csendesen megoldódik az átfogóbb és feltétlenebb ügy keretében, abban, hogy népének szenvedése csak egy láncszem abban a tervben, amelyet Isten az Ő ígérete szerint szünet nélkül és biztosan munkál.

IV. Genfben.

1. Kálvin Jánosnál.

Kálvin érdeklődése hazánk iránt 1544-ig meglehetősen csekély. Az 1541-iki regensburgi birodalmi gyűléssel kapcsolatos leveleiben szó van ugyan Magyarországról, de nem azon a mértéken felül, mint a magyar ügy Regensburgban a közös érdeklődést igénybe vette. A török előnyomulása, a török elleni harc céljaira a birodalmi rendektől kért segély és a János király halála után előálló politikai helyzet a főszempontok.⁵⁰ Hátramaradt irataiban a magyar ügy, a nemzeté és a reformációé egyszerre, abban a levélben lép előtérbe, amelyet 1545. március 26-án írt hozzá Strassburgból Belényesi Gergely, aki e levél szerint mintegy fél évvel előbb, 1544. szeptemberében Genfben vendége volt.⁵¹

Eddigi adataink alapján Kálvinnak 1544-ig Genfben mindössze két látogatója volt: Belényesi Gergely és Szegedi Gergely. A negyvenes években még nem kezdődött meg a külföldi protestáns ifjúság színe-javának Genfbe áramlása. Lang szerint^{51a} ez a folyamat az ötvenes évek elején indult meg. Támogatja Lang megállapítását, hogy hazánkból is csak az ötvenes évek végén keresték fel Kálvint Bod Péter adatai szerint Károli Gáspár (1556. után), Gönczi Kovács György (1557. után)⁵² és Ilosvai Benedek.⁵³ Az előbb említett Szegedi Gergelyről szintén Bod Pé-

⁵⁰ *Corp. Ref. Calvini Opera* XI. 177, 204. V. ö. Loesche — S. Szabó: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban. Debrecen 1912. 129—130.

⁵¹ Adattár VI.

^{51a}) A. Lang: Johannes Calvin. 179.

⁵² V. ö. S. Szabó József: Tudományos peregrináció a reformáció korában. Prot. Szle. 1938. 326—9.

⁵³ A gyulafehérvári iskola helyreállítójának mondja Bod Péter és így ír róla: „Gyula-Fejérvári Pap és Esperest a Bátori Fejedelmek idejében. Tanulását folytatta Genévában Kálvinus és Béza keze alatt s más Helvétiai és Német országai iskolákban is annyira, hogy lib. Artium Magister titulusal tiszteltetnék meg. Vitébergában is lakott 1557-dik esztendőben.“ Magyar Athenas, 120. Pintér Jenő, Révész Imre és S. Szabó József nem említik.

ter említi a Magyar Athenas 254. lapján: „Volt tanulásnak okáért Genevában; az után Vitebergában 1556-dik eszt. Mitsoda Ekklesiákban tanított, azokat a feledékenység miatt ki neveznem nem lehet; az látszik, hogy a maga idejében nevezetes ember volt...“ Bár Bod Péter Szegedi genfi látogatásával kapcsolatban évszámot nem mond, csak annyit említ meg, hogy ez vittenbergai útja előtt esett, látogatását mégis már a negyvenes évek valamelyikére kell tennünk, mert tudjuk, hogy Szegedi 1556. évi vittenbergai útja előtt Debrecen város iskoláját vezette és olyan szűkös anyagi viszonyok között élt, hogy vittenbergai útjára is Petrovicstól és Kálmáncsehitől kapott támogatást. Genfi tanulmányútját nem tekinthetjük önálló útnak annál kevésbbé, mert Genf iskolája ekkor még középfokú volt, Kálvin személyes vonzása pedig a negyvenes években hazánkban még nem volt olyan erős, hogy egy magyar ifjú csupán ezért szánta volna el magát a hosszú és költséges útra. Szegedi genfi látogatását valamelyik más egyetemi városnak szóló tanulmányút keretébe kell elhelyeznünk. Az ezzel kapcsolatos kérdésekről bőven szólunk majd Szegedi Gergely pályáját részletesen tárgyaló és Deo volente hamarosán a nyilvánosság elé kerülő tanulmányunkban.

Belényesi Kálvinnál tett látogatásának valószínű lefolyásáról a látogatás előtt Huberthez és a látogatás után Kálvinhoz írt levélből nyerünk közvetett értesüléseket. Említettük már, hogy Belényesi újszövetségi tanulmányairól szándékozott értekezni Kálvinnal. A kor kétségtelenül legtöbbet kutatott kérdése az Urvacsora problémája. A Zwingli és Luther közt kitört és elmérgesedett vita 1536-ban a Bucer által létrehozott Vittenbergai Concordiával csak látszólag jutott nyugvópontra. Zwingli hívei halakn elégedetlenkedtek, Luther pedig 1544-ben „Kleines Bekenntnis vom Abendmahl“ című iratával feltűnően és nagy riadalmat keltve ásta ki újra a harci bárdot. 1544-ben nem volt égetőbb teológiai problémája a protestantizmusnak az Urvacsora kérdésénél. Nem kerülünk tehát túlságosan messze a valóságtól, ha azt gondoljuk, hogy Kálvin és Belényesi újszövetségi teológiai beszélgetése az Urvacsorára vonatkozott és az Újszövetség úrvacsorai helyeinek magyarázatából állt. Minthogy pedig Belényesi leveleinek tanúsága szerint nem mint kérdező, hanem mint saját tanulmányainak eredményét közlő fél szándékozott Kálvin elé lépni,⁵⁴ feltehetjük, hogy nemcsak Kálvin idevágó írásait ismerte jól, de önálló mondanivalója is volt.

A látogatás alatt szóba került a magyar-török háború és a magyar reformáció is. Ezt abból látjuk, hogy a látogatást fél-évre követő levelében Belényesi mentegeti a késői írást és azután első helyen és bő részletességgel éppen erről a két ügyről számol

⁵⁴ „... Calvinum invisam, quocum, privatim de meo studio theologico, in novo testamento communicabo...“ Adattár IV.

be Kálvinnak, majd megígéri, hogy ezentúl egyetlen levélhordót sem enged el levél nélkül, különösen olyan levelek nélkül, amelyek a töröktől sanyargatott hazájából jönnek.⁵⁵ Kálvin élénken érdeklődhetett a magyar állapotok iránt a szeme elé kerülő, valószínűleg első, magyartól. Bucer ökumenikus felelősségtudata is nagy volt, de Kálvin egyenesen bámulatraméltó munkát fejtett ki ezen a téren. Több mint egy évtizeden keresztül igen sokat dolgozott Lengyelország reformációja érdekében.

Belényesit a genfi reformátor szívélyesen fogadta,⁵⁶ és úgy látszik, bevezette gyülekezetébe is, sőt talán jelenlétében könyörgött a gyülekezettel a megpróbált magyar egyházért, hogy a könyörülő Mennyei Atya enyhítse az erre az egyházra kiszabott terhet. Abból következtetjük ezt, hogy Belényesi kétszer is azonos szavakkal fejezi ki a kérést, Kálvinhoz és a genfi gyülekezethez intézve, úgy, mintha egyszer már megtett dolog ismétlését kérné. Belényesi levelének ezt a két helyét mintha annak a felemelő érzésnek az emléke hevíténé, amelyet a levélíró amaz első könyörgés alkalmával érzett.

Bizonyos, hogy Belényesi és Kálvin személyes érintkezése nemcsak egy találkozásra szorítkozott. Ha Belényesi levelének hangját nem tekintenők is érvnek, tudjuk, hogy közvetlenül elindulása előtt Belényesi Kálvintól még egy levelet vett át, amelyet a reformátor a strassburgi francia gyülekezet lelkészéhez intézett. A lelkész, Valérand Poullain, 1544. október 13-án értesíti is Kálvint, hogy levelét egy tiszteletreméltó magyar október 9-én átadta.⁵⁷

Kálvin a legmélyebb tiszteletet ébresztette Belényesiben. Utóbb Kálvinhoz írt levele Gergelyünknek legnagyobb gonddal írt, átlátszó szerkezetű, erőteljes, szép latinságú írása. Hittani vonatkozás nincs benne, mert nem a dogmatikus Kálvinhoz szól, hanem az Egyház pásztorához. Többek között arra kéri Kálvint, hogy ne hagyjon fel vele, leveleivel éleszteni és vigasztalni őt,⁵⁸ ha majd már Magyarországon lesz.. Rihel Vendellel könnyen eljuttathatja leveleit. Vajjon nem úgy értelmezhető-e a „desinas“ szó, hogy Kálvin még Strassburgban felkereste üdvözléssel vagy néhány sorral magyar látogatóját?

Kálvinnak magyar emberrel való személyes kapcsolatára Belényesi levelén kívül nincs is több egykorú adatunk. A Bod Péteréi későbbiek. Kapprophontes 1561. végén Vittenbergából ismeretlenül írt Kálvinnak! Lengyelországban szép megbízások

⁵⁵ „*Deinceps nullum tabellarium praetermittam cui literas non dederim, etiam ex ipsa mea patria quae nunc a Turca miserrime affligitur.*“ Adattár VI.

⁵⁶ „*Summa humanitate amplexus es.*“ Adattár VI.

⁵⁷ *Corp. Ref. XLII. 300. és XLIII. 217.*

⁵⁸ „... *tuis literis ne desinas me recreare ac consolari...*“ Adattár VI

várták azokat, akik megfordultak Kálvinnál. A király és a nemes urak tisztelték Kálvint. Van is bőség közvetítőkben, levelekben, adatokban. Hazánkban Kálvin életében minden kálvini szellemű jelenség szorosabb vagy lazább kapcsolatban Szegedi Gergely körül tűnik fel. Azt a hatást, amelyet Kálvin a magyar reformációra még életében tett, a szegényes közvetlen adatok hiányában a magyar reformáció objektív eseményeinek tükrében: a tan, a szervezet és a szertartások fejlődésében kell vizsgálat alá venni.

2. Két genfi könyvárús.

Belényesi Gergely Genfben régi ismerősét, Girard János könyvárúst is meglátogatta.⁵⁹ Hosszú utakat tettek meg már együtt Strassburgból Párisba és talán Párisból Genfbe is. Az a fuvar, amelyen Belényesi Genfbe érkezett, alkalmi jellegű lehetett, mert Gergelyünknek Párisban kellett hagyni könyveit. Párisban is többször találkoztak. A genfi könyvárús volt Belényesi takarékpénztára, tőle vett fel két ízben is 30—30 koronát, amit azután a nála levő pénzből Hubert adott meg Girardnak. Girard a *studiosi* és a *rudiores bibliopolae*⁶⁰ közül az előbbiek csoportjába tartozott. Nevezetes mint Kálvin egyik kiadója is. Belényesihez őt is szívélyes kapcsolatok fűzték.⁶¹ A napokig tartó kocsizás alatt volt idő információk szerzésére és nézetek kicserélésére. A párisi, a genfi és a bázeli viszonyokról Belényesi pompásan tájékozódhatott Girardnál.

Azt a másik könyvárúst, Guillelmust, akit Belényesi Girard társaként említ, és aki fél év mulva Genfből jövet Gelasius levelet vitte el hozzá Strassburgba, a Corpus Reformatorum szerkesztői Du Bois genfi könyvárússal és nyomdással azonosítják.⁶² (Schmidt szerint Dubosc)⁶³

Belényesi alighanem gyalog, vagy olyan szállítóeszközön akarta tovább folytatni útját Bázelen át Strassburgig, amelyen még szűkebb podgyásza sem kapott helyet. Girardra bízta hát úti dolgait, aki meg is ígérte, hogy az első kedvező alkalommal eljuttatja azokat Strassburgba. Ha ő maga távol lenne, akkor felesége teszi ugyanezt.⁶⁴ Jellegzetes kép! Az igen előhaladott

⁵⁹ „... *quum essem apud vos, Joanni bibliopolae vestro, socio Guillelmi commendavi meas sarcinas...*“ Adattár VI.

⁶⁰ V. ö. Schmidt: Die Briefe usw. 389. Oporinus levele Huberthez, 1544. augusztus 22.

⁶¹ „*Comes fuit mihi fidelissimus.*“ Adattár III.; „*Homo pius et mihi amicus.*“ Adattár VI.

⁶² *Corp. Ref. Thes. Epist. Calv. Tom. III. p. 54—55.* Előfordul még *Calvini Op. XI. 283, 521., XII. 54, 560, 730.*

⁶³ K. Schmidt: Die Briefe usw. 402.

⁶⁴ Adattár VI.

tudományos képzettségű magyar diák az apostolok lovát választja, hogy minél többet lásson az idegen földből és azért is, hogy takarékoskodjék.

Az a Gelasius, kinek levelét Du Bois Vilmos 1545. márciusában Strassburgban Belényesihez juttatta, nem lehet azonos Galasius genfi lelkésszel, mint ahogy a Corpus Reformatorum szerkesztői vélik, mert ebben az esetben Belényesi épp úgy, mint Girard említésénél „*vestri Gelasii*“-t írna, nem pedig, amint teszi, „*nostri Gelasii*“-t. Belényesi nem töltött olyan sok időt Kálvin környezetében, hogy az egyik genfi lelkészt mint „*noster*“-t emlegethetné. Ez a jelző inkább a honfitárs megjelölése. A levélben említett Gelasius igen nagy valószínűséggel nem más, mint Gyalui Torda Zsigmond, magyar humanista, Melanchthonnak, Cammerariusnak és az egyik, Sturm János körével meleg barátságot ápoló, Strassburgban tartózkodó, spanyol humanistának, Dryandernek barátja. Erről a kérdésről később bővebben szólunk. Itt csak annyit említünk meg, hogy Gyalui Tordát Laelius Socinus is Gelasiusnak írja a gyakoribb, de rosszul hangzó Gelous helyett.⁶⁵

V. Bázelen.

I. Oporinus könyvkiadónál.

Belényesinek 1544. október első napjaiban tett bázeli látogatásáról abból a levélből szerzünk közvetett értesülést, amelyet Oporinus írt a strassburgi Huberthez 1544. november 25-én. (Adattár IX.) Oporinus itt elmondja, hogy a minap két napig egy erdélyi ember volt a vendége, aki azt mondta, hogy Huberthez igyekszik. Mivel nem emlékszik már a nevére, nem írhat egyenesen neki, pedig kérése volna hozzá. Azt mondta az illető magyar, hogy Genfből utánaküldik majd Strassburgba könyveit és hogy ezek között megvan Perionak a *Dialectikája* és „valamiféle Ramus Péternek“ Aristotelesszel kapcsolatos könyve. (*Aristotelici Animadversiones*. Páris. 1543.) Ha Belényesi megkapta volna már könyveit, akkor Hubert kérje őt Oporinus nevében, sőt könyörögjön neki, hogy némi kis időre küldje el azokat kölcsönbe Oporinushoz. Ezzel igen nagy hálaára kötelezné. Oporinus egyhamar nem kapta meg a kért könyveket, mert 1545. január 2-án ugyanebben az ügyben újra ír Hubertnek. A levél utóirata így szól: „Add át szíves üdvözetemet az Erdélyből való György (I) úrnak, és kérve-kérd arra, mit neki is megírok.“

⁶⁵ Corp. Ref. Calv. Op. XIII. 323.

Más vonatkozásban Belényesi is megemlékezik egyik levelében Oporinusról, azt írja (Adattár VII.), hogy több, mint 20 batzent fizetett ki Oporinusnak személyesen.

Alig több, mint három hét alatt tényleg alaposan elfelejtette Oporinus Gergely diákunk nevét. Később is, bizonyára Hubert válasza után, tévesen Györgynek írja. A „Transsylvanus“ megjelölést Belényesitől is vehette, aki így fejezhette ki 1544. körül Belényes és Várad politikai hovatartozását. Lehet persze, hogy csak felületességből, különböző emlékek (talán a Honteré) hatása alatt írta erdélyinek magyarországi (*Hungarus*) helyett. Kétségtelen, hogy a mi Gergelyünkről van szó, mert ő hagyta Genfben holmijának egy részét, Girard Jánost kérve Strassburgba juttatására.

Érdekes, hogy a híres bázeli könyvkiadó, maga is művelt humanista, „*valamiféle* Ramus Pétert“ ír, tehát még hírből sem ismeri, a magyar diák pedig már be is szerezte a jövő száz év egyik legnagyobb tudományos vezéregyéniségének a művét és bizonyára lelkes szavakkal hívta rá fel vendéglátója figyelmét.

Nem meglepő, hogy Belényesi két napot szánt Bázélre. Bázél úgy állt a német területek szélén, mint a magasabb humanisztikus kultúra messze ragyogó bástyája. Itt adta tovább Reuchlin Adronikosz Kontoblakasztól vett görög tudását.⁶⁶ Itt működött Erasmus nyomdásza, Frobenius és küldötte klasszikus nyomatit mint egy szellemibb emberi élet tükörcsodáját kelet és észak felé a középkori álomból felébredt, vagy még éppen csak ocsudó közönséghez. 1521-től maga Erasmus is Bázélben élt. A görög nyelvtant író Belényesi nem mehetett el Reuchlin és Erasmus városa mellett. Csak 1541-ben halt meg Bázél volt magyarországi lakos polgára, Grynaeus Simon, egyike a legelsőeknek, akik Budán a reformáció ígéit hirdették. Honter János hosszabb bázeli tartózkodása alatt (1530—33 ?)⁶⁷ még élvezhette Grynaeus ottilét, aki a bázeli egyetemen is tanított.⁶⁸ Grynaeus Kálvin iránt is megmutatta jóindulatát. Kálvin Genfből való elűzése után Bázélben Oporinusnál és Grynaeusnál lakott. 1539-ben Grynaeusnak ajánlotta a Római Levél magyarozatát.⁶⁹ A bázeli egyetem hallgatóiról ebből az időből nincsen feljegyzésünk. Csak 1552-ből tudjuk, hogy ott tanult egy németajkú erdélyi diák.⁷⁰

Oporinusnak még 1561-ben is támadt magyarországi ügye: Söckel (Oporinusnál Seckel) Lénárdnak adta ki Melanchthon-kommentárát.⁷¹

⁶⁶ Paulsen: Geschichte des gelehrten Unterrichtswesens. I. 139.

⁶⁷ V. ö. Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században, 1929.

⁶⁸ Doumergue: Jean Calvin, VII. 553. és köv.; Révész Imre: Magyar ref. egyháztörténet, I. 1938. 48.

⁶⁹ Lang: Johannes Calvin, 47.

⁷⁰ Petrus Bognerus: L. Frankl: Hazai és külföldi iskolázás stb. 203.

⁷¹ R. M. K. III. 1. 483

2. Oporinus és Hubert jellemzése a két egyén kapcsolatából.

A bázeli könyvkiadó nem érdekelne bennünket különösebben, ha Huberttel ápolt barátsága és az ennek emlékét őrző levelezés nem jellemezné Hubert egyéniségét is. Hubert Belényesi utolsó strassburgi napjai alatt pénzügyi természetű vádat emelt Belényesi ellen. Jó, ha néhány vonással magunk elé tudjuk vetíteni Hubert pénzügyi tevékenységének a képét. A tudományal foglalkozó és a reformációhoz csatlakozott ember akkori életviszonyaira is fényt vet ez a kis kitérés, ha tartózkodnunk kell is az általánosítástól. Oporinus (Herbst vagy Herbstler) János a vele egyidős Huberttel változatos humanista diákoskodás után 1526-ban találkozott Bazelban. Hubert ekkor már Oekolampadius titkára. A két ifjú Tibullust és Ovidiust olvassa és Oporinus, Hubert bókjaitól kísérve, a latin mesterek nyomdokain megverselte egy bázeli leányzó szépségét. Csakhamar elválnak útjaik és 1542-től van újból adatunk együttműködésükre. Időközben Oporinus három társával együtt 1536-ban Bazelben nyomdát vásárolt és ebben az új munkakörben hasznosíthatta sokoldalú nyelvi, orvosi és irodalmi ismereteit. A tartózkodó bázeli hagyományoktól eltérve nyomdáját a reformáció szolgálatába állítja. Nagyvonalú, de kissé könnyelmű ember. Fiatal íróknak mindig tud munkát adni, köztük számos hite miatt menekültnek is. Sok ismerősének adott kölcsön, de még többnek maradt adósa. 1545. július 1-én Hubertnek írt levelében azon kesereg, hogy, ha igaz az a strassburgi vélekedés, amelyik szerint a nem fizető adós az ördögé, akkor ő bizonyosan nem tartozik az üdvözülőkhez. Ha ezt az elméletet valaki meg nem cáfolja — sóhajt fel Oporin — „so ist es um mich getan.“ 10.000 forintnyi roppant adósság hátrahagyásával halt meg, érzékeny kárt okozva többek között Hubertnek is.⁷²

Hubertet az Oporinus-cég strassburgi képviselőjének tekinthetjük. Bucer másodlelkésze valóságos művésze volt az időbeosztásnak, ha mindazt elvégezte, amiről Oporinusszal folytatott levelezésében szó van. Oporinus rajzos és térképes kiadványaihoz Hubert metszette ki Strassburg híres fametszőjénél, Kristóf mesternél a nyomóduccokat, ő nyomatta a műlapokat és adta oda kifestésre az illuminatoroknak. Hubert továbbította Oporinus kiadványait a frankfurti vásárokra, ő szerzett be Oporinusnak pergament és mosókefét, sőt jámbor és szorgalmas nyomtatólegényeket is. A Rajnán papír, könyv és más áruk számára Strassburg átrakó állomás volt Frankfurt felé térő hajók számára. Hu-

⁷² Oporinus és Hubert barátságára forrás K. Schmidt: Die Briefe des Joh. Oporins an den Strassburger Prediger Conrad Hubert. 1893. Oporinusról Schmidtnél előnyösebben emlékezik meg Révész Imre: Az Institutio története, 1936. Ref. egyházi könyvtár, XIX. köt. XXIX. lap.

bert alkalomadtán Oporinus sajtvásáraiban is közreműködött. Nagy svájci vajás és sajtos hordók futottak be Strassburgba, a hordók tetején külön kisebb csomaggal, tiszteletdíjként Hubert számára. Éppen 1544. szeptember 30-án panaszkodik Oporinus Hubert makacssága miatt, hogy az nem akar pénzt elfogadni szolgálataiért. Ebben a levélben még nincs szó Gergely látogatásáról, tehát Belényesi október első napjai közül töltött el kettőt Oporinusnál.

A két jóbarát együttműködése persze tudományos vállalkozásokra is kiterjedt. Ha Oporinusnak valamelyik kiadványa elé előszóra volt szükség, Huberthez sohasem fordult hiába kérésével (például: Bucer 1547-ik évi jelentése a regensburgi kollokviumról). Hubert igyekezett megnyerni a Strassburgban megforduló neves tudósokat, hogy műveiket Oporinusnál nyomassák. Belényesi görög nyelvtanára gondolva Oporinusnál tett látogatását ebben az összefüggésben is nézhetjük. Ha Oporinus nyomdáját az a veszély fenyegette, hogy megáll a munka, mert nincs mit szedni, akkor Huberttel együtt keresték ki valamilyen lehetőleg jó távol megjelent, tetszetős művet és utánnyomták. Ramus és Perio párisi könyvei is ebből a célból érdekelhették annyira Oporinust. A kornak gyarló fogalmai voltak a szellemi tulajdon jogáról, inkább élelmességnek, mintsem büntettnek látszott az ilyesmi a derék német polgárok előtt. 1545-ben és 1550-ben Strassburgban újrametszették a görög városok Sopianus-féle térképét. A képek mind koholtak. Thessalonika a megszólalásig hasonlít Bázélre. Egyik levelében éppen Hubert tanácsolta Oporinusnak, hogy Bartholomeo Marlianinak 1544-ben Rómában megjelent római topographiáját Oporinus is adja ki saját nyomdájában.

VI. Ujra Strassburgban.

1. A strassburgi iskolák és internátusok. Sturm János.

Belényesi strassburgi baráti köre a híres strassburgi „Gymnasium“ tanári karából került ki. A strassburgi iskola Belényesi számára szinte a strassburgi egyházi reformációnál is nagyobb szerepet játszott. Vessünk egy pillantást Strassburg megreformált iskolaéletének kifejlődésére, valamint arra a képre, amely 1543-ban és 1544—45-ben táruult iskolai vonatkozásban Gergely diák szeme elé.

Részben saját előreformációs szellemi fejlődése eredményeként, részben pedig Luther iratainak hatása alatt a reformáció bevezetése után mint a többi polgárvárosok, Zürich, Nürnberg vagy Hamburg, Strassburg is élénk iskolaszervező tevékenységbe kezdett. A városi tanácsban Wimpheling egyik tanítványa, Jakob Sturm de Sturmeck vette kezébe az iskolai ügyek intézését,

ez a tevékeny, erőskezű, józan és egyházas humanista tanácsúr. Egyelőre, a harmincas évek közepéig, több német-anyanyelvű és latin iskola működött és tartottak mindenki számára hozzáférhető hittani előadásokat is. Ez utóbbiaknak az előadók tudományos súlya főiskolai színvonalat kölcsönzött. A város lelkészei: Bucer, Capito és Hedio voltak állandó és egyben legnevesebb előadói. Bucer Melanchthon után a német nyelvterület második legnagyobb teológus-tekintélye. Capito kitűnő héber tudós, Hedio pedig az egyházi és világi történelem, különösen az egyház-atyák iratainak neves bűvára. Bucer, Capito és Hedio előadásaihoz járultak rendszeres tanfolyamok, mint például Belényesi házigazdájának, Deliusnak héber leckéi és rendkívüliek is: a városon átutazó és ott rövidebb időre megszálló tudósok előadásai.

A nyilvános hittani tanfolyam egyszerre szolgált egyházi és tudományos célt, szervezetében azonban teljesen szabad volt és formálisan semmilyen pályára sem képesített. Emiatt csakhamar újabb iskola szüksége merült fel. A reformáció bevezetésével a káptalani papképzés sok helyen feloszlott, a bizonytalan egyházi alkalmazási viszonyok miatt pedig egyébként is nagyon megcsappant a papi hivatást választó ifjak száma. Strassburgban korán felismerték annak a szükségét, hogy a reformált egyház plébániáit és iskolai rektori állomásait szabályszerű kiképzésben részesült erőekkel töltsék be. Evégből 1535-ben a már ismertetett nyilvános hittani tanfolyamot szabályozták. Előbb állandó tanulókról gondoskodtak. Bucer és Sturm Jakab irányítása mellett ösztöndíjas helyeket eszközöltek ki néhány sváb várostól, főleg pedig a strassburgi dóm káptalanjától. A stipendisták lakóhelyéül megszerezték a város közepén üresen maradt dominikánus kolostort és felügyelőt is állítottak a tanulók mellé.⁷³ Sturm Jakab gazdag magánkönyvtárát bocsátotta a diákok rendelkezésére. A tanítást továbbra is a város tudós lelkészei látták el, de szerződtek melléjük állandó előadókat és továbbra is szokásban maradtak a városon átutazó tudósok rendkívüli előadásai.

Ennek az új rendnek az volt a legnagyobb fogyatkozása, hogy a lelkészképző főiskolára előkészítő latin iskolák a városban nem működtek. A meglevők elemibb színvonalon mozogtak, hogysem végzett növendékeik a főiskolaj fokozaton folytathatták volna tanulmányaikat. A becsvágyó Strassburg nem tűrhette, hogy új hittani iskolájának tanulótáplálásában svájci és délnémet iskolák középfokú tagozatára, főleg artista fakultásaira legyen utalva. Olyan latin iskola vált Strassburgban is szükségessé, amely szervesen felölelné ugyan az eddigi alsóbb fokú latin iskolák anyagát, azokon azonban mégis messze túlmenve beolvasztaná anyagába az artista fakultás tananyagának első, a baccalaureátusi vizsgáig terjedő részét és lehetővé tenné utána

⁷³ Röhrich: Geschichte der Reformation in Elsass 1830—32. II. k. 54.

következő teológiai, orvosi vagy jogi tanulmányok felvételét. 1536-ban történt, hogy Strassburg tanácsa Sturm János Párisban működő humanistát kérte fel az új iskolatípusnak megszervezésére.

Bár Sturm műveltségében nem bibliai, hanem ókori klasszikus tanulmányok vitték a főszerepet, ő maga mégis vallásos alaphangú egyéniség. Korának talán legjobb Cicero ismerője, Melanchthon mellett a század második nagy tankönyvírója és nevelője,⁷⁴ de egyben a buceri és kálvini típusú reformáció buzgó híve is. A régi Luxemburg nagyhercegség területén Schleidában született 1507-ben. Grófi intéző atyja gondos házi nevelésben részesítette. Sturm együtt tanult Schleidanussal, a párisi történetíró humanistával és a grófi gyermekekkel. 14 éves volt, amikor beadták a Közös Élet Testvéreinek híres liège-i gimnáziumába. A németalföldi eredetű Testvérek szellemiségét az Új-Testamentum és Kempis Tamás alakították. A szervezet egyik iskolájában tanult Luther Máron is. Liège-i gimnáziumukban, Németalföld egyik legvirágzóbb tanintézetében, a Testvérek az érzelmibb és gyakorlatibb jellegű kegyességet és egyben a realisabb tudást munkálják. Gyakorlatiasabbak, őszintébbek és elevenebb tudás-szomj él bennük kortársaiknál. Európában elsőként szervezik meg a nyolc osztályos fokozatos oktatást, egységes tantervvel és módszerrel és külön tanítókkal az egyes osztályokban.⁷⁵ Az osztálytanítókra és a tanítási üzemre rektor ügyel fel. Sturm strassburgi iskolája sok vonásban rokon ezzel a liège-i tanintézettel. Liège után Sturm 1524-ben a löweni egyetemet kereste fel.⁷⁶ Az ókori remekírók, különösen Cicero tanulmányozásában olyan gyorsan haladt, hogy húsz éves korában már előadások tartásával bízzák meg. Érdeklődésének minden íze a tudományé. Görögbetűs nyomdát szerez be és Rutgerus Resciussal együtt klaszszikusokat: Cicerot, Terentiust és Xenophont ad ki. Rescius a harmincas években kapcsolatban állt Oláh Miklóssal is, úgyhogy

⁷⁴ Sturm életrajzát Charles Schmidt írta meg: *La vie et les travaux de Jean Sturm. Strassburg. 1855.* További irodalom: Charles Engel: *Das Schulwesen in Strassburg vor dem Gründen des protestantischen Gymnasiums 1538. Strassburg 1886.* Ugyanő: *L'École Latine et l'ancienne Academie de Strasbourg (1538—1621.). Strassburg, 1900.* (E mű kiadója R. Reuss.) Joh. Ficker és O. Winckelmann: *Handschriftenproben des XVI. Jahrhunderts nach Strassburger Originalien. I—II. 1902—1905. 85.; Ziegler: Allgemeine deutsche Biographie, XXXVII. 21. és köv.*

⁷⁵ Schmidt: I. m. 3—5. Schmidt szerint minden osztálynak kétszáz tanulója volt. Egy-egy osztályt tíz *decurioba* osztottak, egy-egy tanuló felügyelete alatt. A nyilvános vizsgán a megbukott tanulónak joga volt kérdéseket tenni fel annak, aki átment. Az iskolában volt közös könyvtár, könyvtalimakat osztottak ki és iskolai színdarabokat adtak elő.

⁷⁶ Löwen kitűnő nyelvészeket gyűjtött falai közé, latinban Gocleniust, görögben Resciust. Sturm iskolatársai közül többen lettek később, mint például Latomus, a College de France tanárai.

valószínűleg Oláh volt az első magyar, akiről Sturm Rescius révén hallott.⁷⁷ 1529-ben Sturm Párisba látogatott el, hogy könyvkereskedőkkel tárgyaljon. A francia fővárosban találta meg, amit addig keresett: kizárólag irodalmi tanulmányoknak élő, csiszolt ízlésű latinistákat és önálló, magvas beszédű, bátor dialektikusokat, kik körükbe fogadták és megbecsülték. Ott maradt tanítványok csoportosultak köréje, kikkel Cicerot és Demosthenest olvassák. Nagy pártfogói, Budé és Jean du Bellay bíboros megszerzik számára a Collège de France egyik katedróját. Párisi lányt vesz feleségül, ki házukat meghitt humanista otthonná teszi, náluk száll meg sok Párisban időző neves külföldi tudós és állandó vendéglátásra is fogadnak házukba humanista-jelölteket. Sturm tanítványai közt találjuk Ramus Pétert is, a híres bölcselet.

Párisi környezete, első helyen du Bellay bíboros, a nagy és igaz ügynek kijáró rokonszenvvel fogadják a német földön már nagy eseményeket görgető egyházi reformot. Sturm elsősorban Bucer iratain keresztül ismerkedik meg a reformáció eszméivel. Bucer csiszolt latin nyelve felelt meg a kifinomult ízlésének. 1533-ban úgy látszott, hogy éppen annak a körnek a hatására, amelyben Sturm forgolódott, I. Ferenc francia király aktív szerepet fog vállalni az egyházszakadás veszedelmének leküzdésében. I. Ferenc Melanchthon és Bucer tanácsát kérte egyezménytervezet kidolgozása céljából. Tanácskozás közben, amelyben Sturm is szerepet vitt, történt, hogy a párisi reformpártiak a mise ellen éleshangú plakátokat függesztettek ki, amj az uralkodót annyira felbőszítette, hogy szigorú üldözést rendelt el. Máglyák gyultak fel és vértanuk vére ömlött. Sturm itt élte át először a reformáció francia híveinek hősiek ragaszkodását a megtalált Evangéliumhoz, nyugodt, sőt örömteljes keresztvállalásukat.

Bár egyik-másik humanista barátja vissza akarta tartani,⁷⁸ Sturm egy korábbi strassburgi út jó benyomásai alapján a strassburgi tanács meghívásának elfogadása mellett döntött. Mégis alig érkezett Strassburgba, súlyos betegségbe esett, úgyhogy csak 1538-ban vehette magát egész lendülettel a munkába. 1538. tavaszán kidolgozta nevezetes programját a strassburgi nyilvános oktatás újjászervezéséről és *De literarum ludis recte aperi-*

⁷⁷ V. ö. Szemes József: Oláh Miklós. 1936. 19—20. Szemes megemlékezik Oláh váradi tanulmányairól is. V. ö. még Fináczai Ernő: A renaissance-kori nevelés története, 95.

⁷⁸ Schmidt közli (I. m. 18.) epigrammájukat:

„*Doctrina vacuis est urbs Strasburgia mater,
Doctis atque bonis esse noverca solet.*“

dis címen Rihelnél ki is nyomatta. A mű a reformáció iskolaügyi törekvéseinek egyik legkitűnőbb emléke.

Sturm a *sapiens atque eloquens pietas*-ban jelöli meg a nevelés célját. A reformáció a nevelést az egyházi munka egyik ágaként értelmezi, amelynek célja a gyülekezet gazdagítása keresztyén hittel és egyben hasznos ismeretekkel és ügyességekkel teljes új nemzedékkel. Az egyház és az iskola elvi összetartozásának kérdésében a reformáció nem változtat a középkori helyzeten.⁷⁹ Csupán szervezetileg hoz létre annyi újítást, hogy az iskolát kiveszi az egyházi lelkészi fennhatóság alól és a lelkészi munka mellé rendeli, felügyeletével pedig, éppúgy mint a lelkészi munka felügyeletével, a városi tanácsot vagy a világi uralkodót bízta meg. Strassburgban is az utóbbi helyzet állt fenn. A városi tanács az egyház és az iskola elvi egysége mellett a kettő szervezeti egységét is szorosabbra vonta azáltal, hogy saját legfelsőbb kormányzati jogának épségben tartása mellett fontos közreműködést biztosított a lelképásztorok számára is. A világi tudományokban is kiművelt hívő keresztyén ember a reformáció iskolájának nevelési célja. Az egész intézménynek a bibliai kegyesség adja meg az alapszint, de másfelől a reformáció iskolája tágabb kaput nyit a különféle tudományok beözönlése elé, mint a középkori káptalani iskola. Bucer szerint is a bibliai nyelvezet ismerete nélkül nincs haladás a teológiai tudományokban.⁸⁰

Sturm tervezete az egész tudományos jellegű oktatást szoros szervezeti egységbe fűzi. Két tagozatot ír elő, egy előt, egy elsőt, ahol az iskolalátogatás kötelező, és egy felsőt, ahol a látogatás szabad. Az alsó tagozat kilenc osztályra oszlik, 6—15 éves korukig járnának ide a gyermekek. Sturm külön osztálytanítókat ajánl, mert kis *res publicá*-kat akar teremteni, közösségi érzéssel és nemes versengéssel. Minden évfolyamot nyilvános vizsgával óhajt lezárni,⁸¹ melynek fénypontja a jutalmak kiosztása. Az iskolai fejelem szigorú, a testi fenyítés első helyen áll.⁸²

⁷⁹ Bucer, Bedrot és Capito írják 1539-ben a bázeliieknek: „Gott gebe, dass der unendlich schad bedacht werde, der der Kirche zustohn wurdet, wo die schul vom Kirchendienst gerissen wurt; dann die schul dadurch gewisslich entweder zergohn oder ein ewige ferdin der Kirchen sein wurdet. Bei der Kirchen aber mag sie nit erhalten werden, die diener des worts haben dann darin die oberhand.“

⁸⁰ „Sine linguis et dialecticis nihil recte in studiis promovebimus.“ Bucer levele Hubertnek 1544. február 25. A kézirat másolata a strassburgi egyetemi könyvtárban: *Thesaurus Baumianus* XV. k. 21. Bucer a kor evangéliumi szellemű iskoláinak hiányáról így ír: „... ausgenommen Wittenberg und Marpurg ist jetzt nirget kein universitet, da man die jungen mit frucht beder, der lere und gotseligkeyt halb hyn schicken möchte.“ 1538. április 4-én a strassburgi tanácshoz intézett beadvány, Szent Tamás-levéltár, Egyetemi iratok, 2. sz.

⁸¹ A reformációpárti városi polgárság panaszai közé tartozott, hogy magasabb képzésre vágyó fiaikat be kellett adni az egyháziak közé és azok

Az alsó kurzus végzett növendéke előtt megnyílnak a szabad látogatású, főiskolai jellegű felsőbb tanfolyamok. Ezeknek anyaga az artista fakultás második felének anyagával kezd, de felöleli a többi fakultások, tehát a teológia, a jogi és orvosi tudomány anyagát is, valamint a görög és a héber nyelvet. Sturm fenntartja a nyilvános szónoklatok és disputációk régi szerepét, sőt a klasszikus észjárás és nyelvhasználat elsajátítása szempontjából különös szerepet juttat nekik.

Látjuk, hogy Sturm iskolai tervezete nem más, mint a középkor káptalani iskoláinak és négyfakultású egyetemének egységbe foglalása polgáribb formák közt, a szülők szeme előtt, a városi tanács felügyelete alatt, a protestáns városi lelkészek közreműködésével. A tananyag felszívta a humanizmus vívmányait.

Sturm tervét elfogadták. A latin iskolákat és az 1524. óta fennálló nyilvános teológiai előadásokat átszervezték és 1538-ban ünnepélyesen megnyitották a „Gymnasium“-ot. A tantestületet, mint rektor, Sturm irányítja. A tanács három iskolalátogató révén gyakorolja felügyeleti jogát. Az iskola hamar európai hírré tett szert. Strassburg nem sajnálta a pénzt, ha kiváló tanárok megnyeréséről és megtartásáról volt szó. Sturm fizetését 40 forintról csakhamar 100-ra, majd 140-re emelték, csak hogy visszatartsák előbb egy bázeli, majd egy vittenbergai meghívás elfogadásától. 1539-ben Kálvint is alkalmazták előadónak. Vele együtt Strassburgban négyen adnak elő teológiát, Vittenbergában ugyanekkor szintén négyen, Lipszéban hárman, Bazelben és Tübingában csak ketten-ketten. Kiváló menekült külföldi protestánsokat is megnyertek az iskola számára: 1542-ben Vermiglii Martyr Péter hittudóst, továbbá Veronából Lacisius híres grécistát, Vicenzából pedig Massario Hieron orvostanárt.⁸⁴ Gradusokat Strassburg egyelőre még nem osztogathatott, ezek elnyerése céljából a teológusok és jogászok Vittenbergába, Heidelbergába vagy Tübingába mentek, a matematikusok és az orvosdiákok pedig Bolognába. Utjukat megkönnyítendő Strassburg tanácsa stipendiumokat adott.

A diákság jóléti viszonyain is javítottak. Megszüntették a házak előtti énekes koldulást és internátust rendeztek be a szegényebb tanulóknak. A kétségtelen hitelű városi iskolafelügyelői jegyzőkönyv szerint 1546-ban csupán a gimnáziumnak már 624

így hosszabb időre elvesztek a szülők szeme elől. Már Wimpeling hangot ad a polgári életérzés kívánságának, hogy a gyermekek a szülők szemei előtt növekedjenek. V. ö. *Cis Rhenum Germania*, p. 25.

⁸² Ch. Schmidt: I. m. 39.

⁸³ Marcel Fournieur és Charles Engel: *Gymnase, Academie et Université de Strasbourg. 1525—1621*. Páris és Strassburg 1894-től, 33. lap, 1989. sz.

⁸⁴ Az orvosi tanfolyam csak 1545-ben nyílt meg.

tanulója volt. Ezen a számon felül voltak az alfabetáriusok és a főiskolai fokozat hallgatói.⁸⁵ Ha meggondoljuk, hogy Strassburg lakóinak száma nem több 20.000-nél,⁸⁶ és hogy a városban humanista szokás szerint házakban is folynak még privát előadások, meggyőződhetünk egyfelől a művelődési szomj mértékéről, másfelől a városba özönlő idegen tanulók nagy számáról. Az utóbbiak közt legtöbb természetesen az elzászi és délnémet, számban utánuk következnek más területről való németek, osztrákok, svájciak, hollandok, exuláns franciák, belgák, sőt angolok, olaszok, dánok, lengyelek, kevés magyar és egy-két cseh.⁸⁷

Bucer és Sturm emberséges, békéltető lelkülete az iskolára is kihatott. A teológus-otthon egykorú szabályzatában ezt a mondatot olvassuk: „In Christo Jesu ist weder Schwab, Schweizer, Elsässer oder Bayer, sondern *ein neu Creatur*“. 1538. farsangjának éjszakáján a különböző nemzetbeliek „Egyetlen ország“ címmel színjátékot adtak elő.⁸⁸

Strassburg a harmincas és negyvenes években a szó valódi értelmében a tenyérnyi csendes hely az örvény közepén. Legjobb szándékkal kísérelte meg, hogy elsimítsa a reformáció vittenbergai és svájci ága között felmerült ellentéteket és meleg kapcsolatot ápolt mind a két iránnyal. A reformátorok ide küldték tanulni fiaikat (Zwingli Félix, Lavater Lajos, Pellican fia, Juda Leo unokaöcse).⁸⁹ Szabad legyen Sturm tanintézetének jelentőségét a kitűnő hallei egyháztörténész ítéletével jellemezni: Sturm gimnáziuma volt „für zwei Jahrhunderte das Modell zahlreicher ähnlicher Bildungsanstalten in evangelischen, zumal reformierten Städten.“ (August Lang: Johannes Calvin, 49.)

1543-tól nincs idevonatkozó forrásunk, 1547-ből azonban hivatalos okmány tárja elő az iskolai tanrendet.⁹⁰ Belényesi leveleiből az tűnik ki, hogy strassburgi tartózkodása alatt Sturm János volt rá a legnagyobb hatással és vele való személyes kapcsolataát becsülte legtöbbre, Sturmmon kívül azonban melegebb kapcsolatot tartott fenn az iskola másik három tanárával, Sevenus-szal, Sapidus-szal és Delius-szal is.⁹¹ Sevenus a kilenc osz-

⁸⁵ Fournier—Engel, 48.

⁸⁶ Joh. Ficker: Die Anfänge der akademischen Studien in Strassburg. Strassburg: Heitz 1912. (Rektoratsreden der Universität Strassburg) 44.

⁸⁷ Ugyanott 18.

⁸⁸ *Thesaurus Baumianus*: XI. 8. és köv. V. ö.: L. Jundt: Die dramatischen Aufführungen im Gymnasium zu Strassburg. (A strassburgi prot. gimnázium 1880—81. évi értesítőjében.)

⁸⁹ Röhrich: Geschichte... I. 167. Lavaterre és az általa hallgatott előadásokra nézve v. ö.: *Thesaurus Baumianus*, XVII. 2.

⁹⁰ „*De ordine et ratione docendi in singulis classibus*.“ Szent Tamás-levéltár, gimnáziumi törvények, stb., 43. sz. V. ö.: Fournier—Engel, 53. lap 2004. sz.

⁹¹ Adattár, III., bevezetés és befejezés.

tályos tanfolyam legmagasabb osztályában tanított. Az előbbi tanrend szerint reggel dialektikát adott elő, 9 órakor az Ilias első könyvét tárgyalta, 1 órakor pedig Cicerot és a Philippica-kat olvasta tanítványjaival. A másik három tanár, Sturm János, Sapidus és Delius a főiskolai tanfolyamon adtak elő. Sturm hétfőn, kedden és szerdán reggel 7 órakor Aristoteles Rethoricáját, hétfőn és kedden délután 2 órakor pedig Cicero szónoklatait magyarázta. Sapidus Sturmot helyettesítette az iskola igazgatásában, egyébként pedig hétfőn, szerdán és pénteken 8 órakor Lucianust olvasta. Végül Delius hétfőn, kedden és szerdán 12 órakor Ámost olvasta és zsidó nyelvtant tanított.

Nem tudjuk, hogy strassburgi tartózkodása alatt Belényesi ezek közül az előadások közül melyiken vett részt. 1543-ban más tanárt aligha hallgatott, mert különben annak is üdvözlést küldött volna Párisból. Második tartózkodása alatt hallgatható olyanokat is, akiket korább kelt párisi levelei még nem említettek. Elsősorban Bucerre és Martyr Péterre gondolunk. Első strassburgi tartózkodása még a magisteri gradusra való előkészület jegyében állt, ehhez pedig teológiai előadásokra nem volt szükség. Belényesi strassburgi életéről kerekébb képhez jutunk, ha tanulmányozzuk az egyik vele egy tanulmányi fokon álló diák 1538-ból fennmaradt napirendjét.⁹²

Sturm Jánost és Deliust néhány vonással előbb már bemutattuk, vessünk tehát egy tekintetet Belényesi másik két strassburgi tanár-barátjára is.

Sapidus János,⁹³ akit Belényesi bizalmasan Baptistának, Sturm conrektorának ír, rendkívül érdekes egyéniség. Szelleme sen szókimondó, nagyon művelt, örökvidám és örökifjú humanista. Belényesinél harminc, Sturmnál tizenöt évvel idősebb, utóbbinak második házassága révén apósa. Párisban tanult, husz éves korában már a 900 tanulóat számláló schledstadti iskola rectora. Ő vezeti be iskolájának tantervébe a görög nyelvet, amellyel régész és könyvgyűjtő. Városa 1526-ban a reformációval szemben foglalt állást, emiatt Sapidus Strassburgba költözött, ahol az egyik latin iskolát bízták rá. Hiába írja barátja, Rotterdami Erasmus, hogy *a tanítói foglalkozás csak az uralkodóhoz hasonlítható érdemben és dicsőségben, mert a tanító nevel művelt polgárokat a hazának*, Sapidus hanyagul végzi feladatát, belefáradt már az iskolamesterségbe, különösen ilyen elemi fokon. Végre Sturm juttat neki tehetségéhez méltóbb munkát, latin költők magyarázását bízza rá a főiskolai tanfolyamon. Sapidus ügyes

⁹² Gualther Rudolf Bullingerhez 1538. november 15-én írt levelében. Fournier—Engel, 31., 1988. sz.

⁹³ Irodalom: Engel: L'École... 11., 16., 24. és köv., 38. és köv., 55.; Ficker—Winckelmann, 78.; Röhrich: Geschichte... II. 56.; Allgemeine deutsche Biographie, XXX., 369—371.

latin poéta. A gimnázium első nagyobb ünnepén, 1539-ben az ő latin színdarabját játszották. Szerette a vidám társaságot és a bort. Sturmmal és Belényesivel közös volt bennük a görög nyelv szeretete, a könyvgyűjtői érdeklődés, a tudás- és a szépségszomj, az igaznak tartott ügy melletti nyílt kiállás, és a meleg baráti érzés.

Sevenus Gerhard,⁹⁴ mint humanista és mint a reformáció buzgó híve tünt ki. 1540-ben Sturm ajánlására választották a gimnázium legmagasabb osztályának tanárává. 1544-ben megkapta a Szent Tamás káptalan egyik kanonoki javadalmát. Sturmmal együtt részt vállalt a franciaországi evangélikus párt diplomáciai és politikai ügyeinek intézésében. Számos barátja élt Párisban. Ezekhez látta el Belényesit ajánlással. Erős evangéliumi meggyőződésről tanuskodó levele Bucerhez a strassburgi Szent Tamás levéltár kéziratai között olvasható (Epp. VIII. 182.).

2. Poullain és Bucer.

Belényesi 1544. október 9-én már Strassburgban volt, mert ezen a napon adta át Valérand Poullainnek, a strassburgi francia exuláns gyülekezet lelkészének Kálvin levelét.⁹⁵ Poullain mindjárt ott is akarta tartani Gergelyt villásreggelire,⁹⁶ de, amint tovább írja, nem beszélhetett Belényesivel, mert az már előbb elfogadta Bucer hívását. Poullain meghívása persze aligha maradt el végképpen. Poullaint ebben az időben, amint egyik Kálvinhoz írt leveléből tudjuk, francianyelvű zsoltárok írása foglalkoztatta, mert — amint írja — gyülekezetének nincsenek bünbánati, úrvacsora-osztási alkalmakkor és béke, háború, vagy pestis idején énekelhető himnuszai.⁹⁷ Poullain előtt az az énekeskönyv-fajta lebeg, amilyent hazánkban később az 1560-as években adtak ki Nagyváradon és Debrecenben. Nem a Graduál-típus ez, sem a 150 zsoltár egymásután, hanem a különböző alkalmakra átirít és ez alkalmak szerint csoportosított ószövetségi zsoltárfordítások gyűjteménye. Hubert énekeskönyve is (lásd a II. 3. a. fejezetet) ehhez a típushoz tartozott. Poullain a strassburgi németeket utánozta.

A Belényesivel kapcsolatos emlékekben ezen az egy helyen történik említés Bucer Mártonról. Pedig nem volt nehéz találkozniok egymással, hiszen Hubert Bucerral egy fedél alatt élt. A

⁹⁴ Irodalom: Engel: L'École... 55, 60, 97.; Ficker—Winckelmann, 81.; Fournier—Engel, 53, 83.

⁹⁵ Herminjard: Correspondance des réformateurs, 9. vol. 341. V. ő. az 57. sz. jegyzettel.

⁹⁶ „Leveled ... átadta az a bizonyos magyar, tekintélyes férfiú, akivel azonban nem beszélhettem...”

⁹⁷ Herminjard, IX. 248.

strassburgi reformátor kellett, hogy értesüljön Belényesinek mind első, mind második strassburgi tartózkodásáról. Belényesi levelei nem adtak sok alkalmat Bucer említésére, mert főtárgyuk pénzügyi természetű. Mégis feltűnő, és bizonyára nem véletlen, hogy a Párisból írt első levél üdvözlései között nem fordul elő Bucer neve. Feltűnő annál is inkább, mert nyomban visszatérése után Bucer hívja magához Belényesit.⁹⁸ Ugy látszik, hogy Gergely diákokot első strassburgi látogatásakor inkább Sturm János és az iskola más humanista tanárai érdekelték, míg az egyházi élet vezetői kevésbé. Bucerben nem lehetett a hiba. Tudjuk, milyen vendégszerető volt. 1544—45. telén nem kevesebb, mint nyolc külföldit látott naponta vendégül asztalánál, házában pedig a súlyos beteg Fontius Bertalant ápoltatta.⁹⁹ Vendégül látta Pesti Macarius József hazánkfiát is és kérésére hitvallás-szerű iratot adott át neki az Urvacsora értelmezéséről.¹⁰⁰ A Bucernél tett látogatás Belényesi számára is kapóra jöhetett, hogy Bucer előtt is felemlítse azokat az újszövetségi hittani kérdéseket, amelyeket Genfben Kálvinnak előadott.

Belényesi két humanista barátja, Sturm János és Schleidanus éppen 1544-ben fordították latin nyelvre Bucer nagyobbik és kisebbik Katekizmusát a gimnázium tanulói számára.¹⁰¹ A strassburgi reformáció az addigi gyors ütemben haladt tovább sokoldalú eszményképeinek megvalósítása felé. 1544. január 14-én megnyitották a lelkészi utánpótlást most már századokra intézményesen biztosító új teológus-otthont. Lehetséges, hogy Belényesi az 1544—45. év telét ebben az otthonban töltötte. A bentlakók maguk végezték a legdurvább házimunkát is. A polgárság minden módon támogatta a szegénysorsú tanulókat. A templomban ezek számára állandó perselyezés folyt, azonkívül magángyűjtést is tartottak és élelemadományokat szedtek. Csakhamar nagy kedveltségre tett szert a kollegisták énekkara. Módszabb polgár temetése nem folyhatott le a kórus részvétele nélkül. A teológusok kollégiumának érdekes és tanulságos szabályzatát Hedio, Bucer lelkész társa készítette.¹⁰²

Belényesi egész télen át különféle betegséggel küzdött. A strassburgi téli időjárás nyirkos és hideg. Idegen ritkán éri meg egészségben a tavaszt. Az Adattár VIII-ik számú iratán 1 dukát (mai pénzben körülbelül 40.— pengő) szerepel mint orvosi ho-

⁹⁸ Loesche—S. Szabó: I. m. 131. szerint (Herminjard IX. 341-re hivatkozva) Bucerhez is vitt volna ajánlólevelet Belényesi Kálvintól.

⁹⁹ Röhrich: Geschichte... I. 63. jegyzet.

¹⁰⁰ Révész Imre: Magyar református egyháztörténet I. köt. 1938. 101. Belényesi és Macarius elkerülték egymást. Utóbbi 1544. augusztus 31-én már Vittenbergából írt Bullingernek. Loesche—S. Szabó, 135.

¹⁰¹ Röhrich: Geschichte... II. 44.

¹⁰² R. W. Röhrich: Das dreihundertjährige Bestehen des geistlichen Studentstifts St. Wilhelm zu Strassburg. Strassburg, 1843. 9—11.

norárium. Az 1544—45. évek körüli időből ismerjük a Sturm—Bucer kör orvosát is, Johann Winther von Andernach-ot. A beteg Belényesit Hubert családja vette körül gondoskodással.¹⁰³

3. Belényesi levele Kálvinhoz.

1545. elején Belényesinek levele jött hazájából. Erről 1545. március 26-án Kálvinhoz írt leveléből értesülünk.¹⁰⁴

Belényesi betegeskedésével menti magát Kálvinnál a hosszas hallgatás miatt, majd a néhány nappal előbb vett magyarországi levél adatait ismétli meg. Elmondja, hogy Magyarországot sok csapás érte. A török folytatja foglalásait, járvány dül, sáskahadak pusztították el a termést, néhány zsrnok nemes pedig üldözi azokat, akik bevették az Evangéliumot. Belényesi bejelenti Kálvinnak, hogy hamarosan hazatér erősen megpróbált egyháznak szolgálatára. Ez a rész a már ismertetett kéréssel zárul: Kálvin és a genfi gyülekezet könyörögjenek, hogy Isten enyhítse a megpróbált magyar egyház büntetését. A levél másik része Kálvint kéri közbenjárásra, hogy Belényesinek Girard hanyagsága miatt fél év óta Genfben rekedt ingóságai előbb Strassburgba Vendehez és onnan hozzá, Magyarországra kerüljenek.

A politikai hírek csoportjában Belényesi közli Kálvinnal, hogy három éves távolléte alatt a török kilenc várost pusztított el sok kastéllyal, várral és körülöttük fekvő falvakkal egyetemben. Magyarországnak Dalmácia felé eső részén Pécs és Siklós, az ausztriai oldalon Esztergom, Vác, Veszprém és Székesfehérvár, a Lengyelország felé néző oldalon Miskolc és Szikszó kerültek török kézre. Egyik-másik várost a török földig lerombolta, népét leöldöste vagy rabságba hurcolta.

Belényesi hírei általában hitelesnek mondhatók. Pécs 1543. júliusában, Siklós július 7-én, Esztergom augusztus 10-én és Székesfehérvár szeptember 3-án, Szolejmán VI. hadjárata során, került török kézre.¹⁰⁶ A többi említett hely vagy ugyanezen hadjárat, vagy pedig Mohammed budai pasa 1544-ik évi hadjárata folyamán juthatott török iga alá, ha némelyik csak átmenetileg is.

a) Tudósítás Szeged 1543-ik évi veszedelméről.

Részletesen csak Szeged sorsát panaszolja el Belényesi. Ezt a várost 19 évvel ezelőtt egyszer már lerombolták a törökök — írja. Később a lakosság lassan visszatért és újból építéshez fogott. A török mindenkinek békét és szabadságot ígért, aki visszavándorol és házat épít. A város erre növekedni kezdett és nagyobb lett, mint régen. A meggazdagodott Szegedet a török előbb adófizetővé tette, majd maga elé rendelte a város polgármesterét két tanácsosával egyetemben. Alighogy megérkeztek, mindhármukat lefejeztette, városukat rengeteg sereggel bevette, lakóit pedig Törökországba rabszolgának adta el. Ez idő óta az elfog-

¹⁰³ Adattár, IX. szerint Bázélből Huberthez igyekezett. Adattár, VII. szerint Hubertnek Strassburgból távozása előtt fizetett aranyaival.

¹⁰⁴ Adattár, VI.

¹⁰⁶ Hóman—Szekfű, III. 628.

lalt városokból a török ki-kitör az ország többi részébe, napról-napra számtalan keresztyént hurcol rabságba és hallatlan kényuralmat gyakorol. Eddig Belényesi elbeszélése.

Reizner Szeged 1543-ik évi elfoglalását így írja le:

1542-ben Zákány főbíró kénytelen volt Amhat pasának hűségessküti tenni, adófizetést és más szolgáltatásokat fogadni. A városban ezután Tóth Mihály volt főbíró pártja kerekedett felül és ellenállási mozgalmat támasztott a török ellen. Mehmed pasa Budára idézte a város előljáróit. Zákány István főbíró, Csütörtök László, Somlyai Pál és Budai István esküdt polgárok meg is jelentek. A pasa tőlük a mozgalomról és annak kiterjedéséről előbb körülményesen tájékozódva, őket legott lefejeztette és azután lovasságát lóra parancsolva, Szegednek irányította. A török nagy erejével a polgárok nem mérkőzhettek. Azokat, akik ellenálltak, leöldösték, a városban maradt nem katonai személyeket kardélre hányták, majd a várost kirabolták és felgyújtották.¹⁰⁷

Összehasonlítva Belényesi és Reizner tudósítását, Belényesi előadása hitelesnek látszik. Kitől szerezte értesüléseit? Olyan híryanagról van-e itt szó, amely szerte Magyarországon közkézzen forgott, vagy pedig megmaradt szűkebb terület tulajdonában? Az utóbbi esetben a levélíró ezen a területen lehet keresniük. Ha országsszerte köztudomásúvá vált volna Szeged esete, szomorú érdekessége miatt aligha kerülte volna el az egykorú krónikás figyelmét. Tinódiék azonban hallgatnak róla. Reizner maga is külföldi forrásból, névtelen török történetírónak a XVI. század végéről származó tudósításából szerezte értesülését.¹⁰⁸ Belényesi Gergelynek Szeged romlására vonatkozó ez a pontos híre tehát valahonnan Szeged környékéről származhatott. Kikkel állt összeköttetésben Szeged környékén Belényesi? A magyarországi levelet övétől (*a meis*) kapta. E megjelölés alatt érthetünk természetes rokonokat, vagy hitrokonokat, vagy mind a kettőt egyszerre. A levél íróját Belényesinek valamelyik Szegeden maradt vagy esetleg onnan még 1526-ban, vagy csak most, 1543-ban elmenekült, de városa iránt továbbra is érdeklődő rokonában vagy barátjában kereshetjük.

Szeged műveltségi viszonyai a reformáció előtt és annak első évtizedeiben elég fejlettek. Reizner vagy száz szegedi diákot tud ebből az időből felsorolni, akik a bécsi, a krakói vagy a vittenbergai egyetemen tanultak. A szegedi polgárok a XVI. század elejére jómódra tettek szert, viszont szellemi igényeiket a helyi egyház nem táplálta eléggé. Szeged főesperesi plébánia lévén, ide az egyháznak csak második vonalbeli tanítói kerültek. Más-

¹⁰⁷ Reizner János: Szeged története, 1899. I. 107—109.

¹⁰⁸ Századok, 1870. 305.

felől viszont a polgárság autonómiára való törekvésében kevésbé hatékony ellenállásba ütközött az egyház részéről, mintha Szeged püspöki székhely lett volna. Hála a polgárság művelődés szomjának és a kereskedelemmel kapcsolatos írásbeliség szükségleteinek, a reformáció kezdetén sok tanult, köztük néhány nem papi jellegű ember is élt Szegeden, pl. egy 1522-ből származó egyházi tizedlajstrom szerint öt skolasztikus, továbbá „Gratianus mester“, „Bölcsész Tamás“, ezenkívül még három orvos és hét olyan család, amely *Literatus* (deák) nevet viselt.¹⁰⁹ A reformáció eszméi ilyen talajon hamar megfogantak és gyorsan növekedhettek. Vittenbergában tanult 1538-ban Szegedi Jakab, 1542-ben Szegedi Kis István és Abádi Benedek, 1545-ben pedig Szegedi Máté.¹¹⁰ Érdekes, amit Gyalui Torda Zsigmond ír 1545. karácsonyán Melanchtonnak, hogy a Szegedről török fogságba hurcolt lelkész, Szegedi Picus Ferenc, Konstantinápolyban az Evangéliumot prédikálja.¹¹¹ Magyar urak, kik ekkor követségben járnak a török fővárosban, azt is megörökítik, hogy Szegedi Ferencet beszédes élénksége miatt nevezik Pica-nak (szarka) és hogy bejáratos a francia szónok házába.¹¹² Messze idegenben elég volt a közös evangéliumi meggyőződés, hogy két egyént összehozzon. Nem volna azonban meglepő, ha ezenfelül szerepet játszott volna az is, hogy a francia szónok bizonyára a reformáció francia és genfi ágának neveltje volt.

A szegedi hír tanulása az, hogy Belényesi kapcsolatot tartott fenn a reformáció pártján álló szegedi, vagy Szegedről elkerült egyénekkal és érdeklődött a szegedi események iránt.

b) A reformáció munkásainak üldözése Magyarországon.

A magyarországi reformált gyülekezetekről szólva, Belényesi megemlíti Kálvinnak, hogy nemcsak a török pusztítja őket kegyetlenül, de üldözik a magyar urak is. Szapolyai János nemrég meghalt király uralkodása alatt a maradék ország néhány városa bevette Isten Igéjét. A király után azonban néhány zsarnok nemes következett, akik az egész török veszedelemért az Evangéliumot hibáztatják és iszonyú módon üldözik a keresztyéneket („Evangélium“ és „keresztyén“ alatt Belényesinél a reformációt és annak híveit kell értenünk.) Ezek közül egyet néhány nappal előbb megégettek, — folytatja Belényesi — más polgároknak minden vagyonát elkobozták, megint másokat börtönbe vetettek. Olyan dolgok ezek, amilyenek eddig még soha nem történtek, — véli levélírónk.

¹⁰⁹ Reizner: I. m. III. 229.

¹¹⁰ Reizner: I. m. III. 227.

¹¹¹ E. T. E. IV. 448.

¹¹² *Monumenta Hung. Historica*. Verancsics Antal emlékiratai, III. k. 161, 163, 164. és 289.

Jó volna pontosan tudni, melyek azok a városok, amelyek János király uralkodása alatt bevették Isten Igéjét. Dévai 1531-es kassai, vagy 1533-as budai szereplésére gondoljunk-e, vagy pedig a nyugati és északi német városokra? Belényesi szavai ennél valószínűleg többet jelentenek. 1543. táján az Alföldön sokkal több helyen lehettek már reformált gyülekezeti közösségek, mint ahogy a vékonyan csörgedező források feltűntetik.

Azt is csak Belényesi leveléből tudjuk, hogy 1545. elején megégettek egy „keresztyént“. A levélben felhozott zsarnok nemesek közül ismerjük Perusics Gáspárt, Fráter György sógorát, a csanádi püspökség katonai kormányzóját, aki 1544-ben Szegedi Kis Istvánt kegyetlenül megkínozta és minden javától, köztük kétszáz kötet nehezen összegyűjtött könyvtől megfosztotta.¹¹³

Fráter György is fogságba vetett néhány protestáns papot, Bebek Ferenc pedig Fischer Andrást dobatta a mélységbe 1541-ben a krasznahorkai vár sziklájáról.¹¹⁴ A zsarnok nemesek elleni panasz előfordul már 1541. december 28-án Melanchthonnak Haller Sebestyénhez, Brandenburgi György örgróf kancellárjához intézett és Dévai Bíró Mátyást ajánló levelében: „Nemcsak a törökök, — írja — de a magyar kényurak is öldöklük a kegyes embereket“.¹¹⁵

Ezek a szerencsétlen, annyi nyomorúság sujtotta keresztyének — folytatja levelét Belényesi — még életük és minden vagyonuk veszedelme árán sem hagynak fel az Evangélium hallgatásával és hirdetésével. „Amikor ezt átgondolom, nagy keserűség vesz erőt rajtam. Ha test szerint távol vagyok is tőlük, de lélekben közöttük vagyok és velük szenvedek.“

c) Dögvész, sáskajárás, éhínség.

„E bajok mellett — folytatja Belényesi — az elmúlt két évben nagy pestisjárvány is pusztított Magyarországon. Az egyház és az állam sok tanult embere áldozatul esett a járványnak. 1544. júniusában azután sáskahad lepté el az országot és egy nap alatt felfalta a mező minden termését. Nagy éhínség támadt emiatt.“

A pestisjárványról tudnak más forrásaink is. 1542-ben tört ki a Budavár visszafoglalására jött és a pesti mocsarakban táborozó külföldi seregben. Onnan terjedt el az ország egyéb részein. Ez volt a rettegett „morbus Hungaricus“.¹¹⁶ Viszont nem tudjuk, hogy kik azok a világi és egyházi tanult férfiak, kiket a

¹¹³ Skaricza: *Vita...* (az 1541. év eseményeinél). V. ö.: Révész Imre: Magyar református egyháztörténet, I. 73. Fráter Györgyre nézve v. ö.: Révész Figyelmezője, 1870. 403.

¹¹⁴ Zoványi: A reformáció Magyarországon 1565-ig. 128—129.

¹¹⁵ *Corpus Reformatorum* IV. 714. V. ö. Révész Imre (id.): Dévai Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei. Pest: Osterlamm 1863. 48. A Fischer Andrásról szóló adatra v. ö.: Loesche—S. Szabó 107.

¹¹⁶ Hóman—Szekfű, III. 399. és köv.

járvány elragadott. A reformáció kiemelkedő munkásai közül Dévaj Bíró Mátyás és Ozorai Imre halála következhetett be ebben az időben. Az 1544-ik évi nagy sáskajárásról ismét egyedül Belényesi levele emlékezik meg.

d) Reformátori szolgálat fogadása.

Pestisjárvány, éhínség, vallási üldözés és a török kegyetlensége nem arra indítják Belényesit, hogy minél tovább nyújtsa külföldi tanulmányútját. Ellenkezőleg, éppen e hírek hatása alatt határozza el útja befejezését és azt is, hogy otthon a legveszélyesebb helyen, a török által megszállt területen, a reformáció egyházának lelkesi tisztjében fog majd tovább szolgálni. Őszintén számol be erről a döntéséről Kálvinnak:

„Amikor tudomást szereztem a hazámat sujtó többféle szerencsétlenségről, minthogy a mi embereink is figyelmeztettek levelükben és mert a szegénység is szorongat, elhatároztam, hogy egy héten belül visszatérek hazámba, hogy a csapások alatt görnyedő egyház szolgálatába álljak. Történjék ez életem vagy halálom árán, mindegy, csakhogy Isten dicsőségére legyen. Biztosan tudom ugyan, hogy veszedelem fenyeget, a török, a kényurak, az igazság üldözői részéről, de megvetem a veszélyt és nem fogok megtorpanni a vállalt úton.“ Magasztos fogadását Belényesi azzal a kéréssel zárja, hogy Kálvin és gyülekezete foglalják imáikba a magyar egyházat és hogy Kálvin keresse majd fel őt soraival, hiszen nagyon nagy szüksége van ilyen férfiak erősítő és vizsgáló leveleire.

Belényesinek ezeket az egész lelki világára, amint az a tanulmányút végére kialakult, jellemző sorokat értékesen egészíti majd ki a Kálvinnak írt levél után három nap múlva Huberthez intézett levél egy részlete.

e) Girard hanyagsága.

Kálvinnal szemben Belényesi egy különös kérésnek is hangot ad. Közbenjárását kéri Genfben Girardnál és Strassburgban Rihelnél, Kálvin kiadói-nál, elkallódott útineműi ügyében. Girard a rábízott poggyászokat hat hó nap elmúltával sem küldte Strassburgba, pedig mennyi alkalma lett volna rá! Súlyosan érinti ez Belényesit, mert hiszen indulóban van hazafelé. Már nincs is rá mód, hogy még Strassburgban kézhez kapja holmiját. Pedig ha másnak talán nem is, neki megér körülbelül 16 koronát. Girard társa, Vilmos, megérkezett ugyan, — folytatja — de csak Gelasiusunk levelét adta át és azt felelte, hogy nem hozhatta el az én dolgaimat az övéivel együtt, mert nem fért el a tartályban.“ Belényesi most már csak azon az úton reméli, hogy dolgait valaha még megkaphatja, ha Kálvin érintkezésbe lép ebben az ügyben Rihel Vendellel, aki sokat tudna segíteni, hogy el ne veszzenek.

Ugy látszik, Girard, amióta az *Institutio* kiadója lett,¹¹⁷ sok dolga miatt egyre halogatta a magyar diáknak tett ígérete teljesí-

¹¹⁷ 1545-ben a francia fordítás nála jelent meg, valamint ugyanebben az évben Kálvinnak másik irata, Farelnek és társainak védelme Carolus rágalmaival szemben.

tését. A tartályokat (*vasa*, *Buchfass*) kocsin jutatták Genfből Strassburgba. Itt addig vártak a „Kaufhaus“-ban, míg egy hajórakomány együtt volt, és azt elindíthaták Frankfurt felé.¹¹⁸ Vilmos könyvárus is bizonyára a frankfurti tavaszi vásárra igyekezett. Belényesi jól tudta, milyen tiszteletben tartották Kálvint kiadói, Rihel és Girard, ezért szerette volna poggyászainak ügyét Kálvinnál is szorgalmaztatni.

f) *Gelasius vagy Gyalui Torda Zsigmond.*

Ki lehet az a „*noster Gelasius*“, akinek levelét Vilmos könyvárus hozta magával Genfből? A *Corpus Reformatorum* szerkesztői szerint¹¹⁹ Gallasius genfi lelkész. Feltevésüket a — nem teljes — névegyezés támogatná. Ezzel szemben ugyancsak Strassburgban hat levele maradt fenn Gyalui Torda Zsigmond magyar humanistának is, akinek neve *Gelasius* alakban is előfordul. A leveleket barátjához, Dryander Ferenc spanyol humanistához intézte, aki sokat változtatta ugyan lakóhelyét, de többször, így Belényesi ottléte alatt is, huzamos ideig Strassburgban tartózkodott. Torda Zsigmonddal a löweni egyetemen barátkoztak össze, Dryandert meghitt barátság fűzte még Sturm Jánoshoz és Schleidanushoz is,¹²⁰ akiket mint Gergelyünk bizalmas ismerőseit mutathattunk be.

Gyalui Torda Zsigmond 1543-ban Belényesivel nem igen találkozott. Ez év augusztus 1-én Löwenből küldött levelet Dryandernek. Nemsokára, — írja Frankfurtba szándékozik menni, ajánljanak neki a Frankfurtba tartó könyvkereskedők közül valakit.¹²¹ Gyalui ekkor Strassburgon ment keresztül, de Belényesi augusztus 1-én nem volt már ott. Másik levelét Gyalui Frankfurtból (1543. szeptember 11.), a harmadikat pedig Boroszlóbból (1545. április 7.) írja. Frankfurtból előbb Vittenbergát kereste fel és itt 1544. január 31-én valamennyi jelentkező közt kiválva szerezte meg a szabad művészetek magisteri fokozatát. Gyalui

¹¹⁸ Schmidt: *Die Briefe*... 404.

¹¹⁹ *Corpus Reformatorum*, XL. 52—55.

¹²⁰ *Corpus Reformatorum*, *Calvini op.* XIV. 402. jegyzet és Röhrich: *Geschichte*... III. 130.

¹²¹ Torda Zsigmondnak Dryanderhez írt leveleit a strassburgi Szent Tamás-levéltár őrzi. Másolatukat közli a *Thesaurus Baumianus* XIV—XX. kötete (Lásd ott a mutatót!) A másolat alapján közölte a leveleket az Egyetemes Philol. Közlöny. 1938. évf. Az említett első levélben szó van egy „*pannus*“-ról is: „*pannum accepi, mirum in modum placet.*“ Gyalui Torda Zsigmond életére nézve vesd össze: Papp Gusztáv: *Kálmáncschi Sánta Márton*, Bp. 1935. 8—9. és Fraknói: *Melanchthons Beziehungen zu Ungarn*. Bp. 1874. 24—32.

Torda és Belényesi külföldön csak 1544-ben találkozhattak azon városok valamelyikében, amelyeket Belényesi ekkor felkeresett. A „*pannus*“, amit Gyalui Torda Dryanderhez intézett első levelében megelégedéssel nyugtáz, talán a Belényesi-féle szövetek vagy köpenyek közül való volt.¹²² De ha a két magyar személyesen nem is találkozott, Sturm János és Schleidanus aligha mulasztották el, hogy felhívják Belényesi figyelmét barátjuknak, Dryandernek, kiváló magyar barátjára és ez után az ajánlás után bizonyára Gergely diák sem mulasztotta el, hogy humanista szokás szerint már 1543-ban levélben ne közeledjék tudós honfitársához. Párisból azután megírhatta neki, hogy Genfben készül és így kerülhetett Tordának Belényesihez intézett levele Genfben keresztül Strassburgba.

Torda Zsigmondot benső barátság fűzte Melanchthonhoz is. 1550-ben úgy volt, hogy Melanchthon, ha a „*furore theologicus*“ Vittenbergában elviselhetetlenné teszi életét, Tordához költözik Eperjesre.¹²³ Levelezett Torda Zsigmond Abádi Benedek szegedi prédikátorral is,¹²⁴ kortársai igen művelt embernek tartották, neves barátai pedig holtáig szerették. Hazai reformációnkban Torda nem vállalt tevékeny szerepet. Werner György utóda lett a sárosi kapitányságban, és mint a Felvidék állami pénzügyeinek igazgatója, körültekintő és erélyes gazdának bizonyult.¹²⁵ Valószínűleg az ő gyűjtésébe tartozott az a néhány értékes emlék, amelyet Sztripszky ír le Adalékaiiban (192. 6.). Méliusz, Telegdi és mások művei mellett az 1559-ik évi helvét szellemű marosvásárhelyi úrvacsorai hitvallás egyetlen példányát őrizte meg számunkra ez a gyűjtemény.

Gyalui, a jó grécista, görög betűkkel *Gelousnak* is írta a nevét.¹²⁶ Latin szövegbe ez az írásmód nem nagyon jól illik és a kimondása is nehéz, épp ezért barátai *Gelasiusként* is írták és emlegették.¹²⁷

¹²² Lásd a 121. számú jegyzetet.

¹²³ E. T. E., V. 451.

¹²⁴ Ugyanott, IV. 449.

¹²⁵ Acsády: Magyarország pénzügyei, 1526—1564. 1888. 94. 137, 141, 154.

¹²⁶ Így az említett strassburgi levelek közül az első kettőben. A vittenbergai egyetemi anyakönyv *Gelaeus* formában őrzi nevét.

¹²⁷ *Corpus Reformatorum, Calvini opera*, XIII. 323. Gyalui Torda Zsigmondnak Spiera Ferenc megrendítő történetéről írt könyvecskéjéről van itt szó, amelyet Laelius Socinus küldt el Bullingernek. A mű 1550-ben jelent meg Bázelen, Oporinus műhelyében. (Szabó—Hellebrant: Régi Magyar Könyvtárában nincs említve.) Gyalui Pádulában nevelésködt és szemtanúja volt Spiera halálának.

4. A Hubertnek írt utolsó levél.

Három nappal a Kálvinnak szóló levél keltezése után, 1545. március 29-én már Frankfurtból ír Belényesi Hubertnek.¹²⁸ Mind az elutazás, mind a levél megírása kellemetlen körülmények között ment végbe. A levél strassburgi keltezést visel, tartalma szerint azonban Belényesi Frankfurtban írta. Ha nem akarjuk ezt az eltérést tollhibának venni, akkor a következő magyarázat kínálkozik: Belényesi rövid, egynapos frankfurti tartózkodása után, miután hiába kutatta elveszett könyveit, visszasietett Strassburgba, hogy Huberttel szó váltson. Hubertet már nem találta ott, hanem csak levelét. Belényesi erre a Frankfurtban megkezdett levelet — Hubert levelére is válaszolva — Strassburgban fejezte be és keltezte. E magyarázatnál persze valószínűbb marad az a felfogás, amelyet a *Thesaurus Baumianus* másolója is képvisel, hogy a strassburgi keltezés egyszerűen tollhiba. Nincsen abban semmi lehetetlen, hogy Belényesi március 26-án még Strassburgból küld levelet Kálvinnak, március 29-én pedig, már rövidebb frankfurti tartózkodása után, az utóbbi helyről ír Hubertnek. Strassburgból egyetlen nap alatt el lehetett jutni Frankfurtba.

Az első kínos ügy Belényesi könyveinek az elkallódása. Nem hozta azokat magával Párisból, mert Genfen és Bázelon át nagy kerülővel tett útján akadályozták volna. Alkalmi fuvarral szándékozott könyveit Strassburgba juttatni. Strassburgba érve megbetegedett és télvíz idején, úgy látszik, nem volt többé elég ereje, hogy intézkedjék. Hubert vállalta magára az ügyet, de sikertelenül, mert Belényesi március végén bekövetkező hazautazásáig nem kapta kézhez könyveit. Az utolsó napok egyikén közölte vele Hubert azt az örvendetes hírt, hogy a francia istentiszteleten („in Gallica concione“) Belényesinek egy barátjával találkozott, aki Belényesi végett ment oda. Ez a barát közös könyveiket rábízta, Belényesihez juttatás céljából, Gymnicusnak a famulusára, aki azt nyilván Frankfurtba vihette.

A hír vétele után Belényesi Frankfurtba sietett, ha ugyan nem Frankfurtban érte utól Hubertnek a hírt közlő levele, és érintkezésbe lépett a kölni Gymnicus-szal, de sem ez, sem famulusa nem voltak már néhány év óta Franciaországban. Gymnicus tanácsára még egy Brisman nevű egyént is megkérdeztek, de ez, bár megfordult Franciaországban, azt mondta, hogy senkitől sem vett át semmilyen könyvet. Lehangoltan írja Belényesi Hubertnek: „Most már nem tudom, mit tett az a barátom könyveimmel. Azt hiszem elveszték. Ilyen az én szerencsém! A hajón is több mint 2—3 koronányi kár ért. Csőstől talál meg a baj.“

¹²⁸ Adattár, VII.

Még kínosabb a következő ügy. Már nem volt Strassburgban Belényesi, amikor Hubert levélben azzal vádolta meg, hogy többet számolt magyar aranytallérjáiért, mint amennyit érnek. Hubert szerint nem lehet beváltani az aranyakat 25 batzenért. Belényesi érzékenyen tiltakozik a vád ellen. Alighanem azért is ment vissza Strassburgba, ha a levél keltezése nem csak tollhiba, hogy élőszóval tisztázza magát. Hubert szemrehányása valóban méltatlanul érte. Tudjuk, hogy egy magyar arany 26 batzent (egyenlő 104 krajcárt) ért, míg egy korona (I. Ferenc királyt koronás fővel ábrázoló pénzdarab) csak 22 és fél batzent. Belényesi 23 batzenbe számította a koronát és 25 batzenbe a magyar aranytallért, és így minden aranya beváltásánál másfél batzent veszített.¹²⁹ Huberttel szemben Istent hívja tanunak, kinek mind a ketten szeme előtt vannak. Halandónak, — folytatja — nem adott 25 batzennél olcsóbban aranyaiból. Kérdezze csak meg Hubert Belényesi volt házigazdáját, Deliuust, akinek kétszer adott ezen az árfolyamon, valamint Rihel Vendelt, kinek szintén kétszer-háromszor fizetett, és végül Oporinust. (A latin szövegben Oporinus után bizonyára elnézésből áll „bacios“ „aureos“ helyett.) Főleg pedig arra emlékeztek Hubert, hogy amikor Belényesi Strassburgban először találkozott vele, Belényesi ösztönzésére megkérdezték egy aranyművest, aki azonnal megadta a magyar arany értékét 25 batzenben. Szolgálatokért („in Dienen“), hajósnak, fogadósoknak is fizetett Belényesi dukátjaiból és sohasem támasztottak nehézséget az elfogadásnál. Frankfurtban, ahonnan most ír, szintén 25 batzenért váltották be aranyait.

Belényesi azt is megírja, hogy tudja, honnan fúj a szél és ki kelt Hubertben gyanakvást Belényesi iránt? Olyasféle alak, mint Pilotus. Ez vitte őt el annakidején egyik-másik pénzváltóhoz, kétes elemekhez, akik közül egyik is a maga hasznát nézte, a másik meg, mert nem tudott elég ügyesen csalni, a végén a batzenekből könyörgött vissza. Abból, ha egyik vagy másik ilyen strassburgi pénzváltó nem venné át 25 batzenért a magyar aranyat, nem következik, hogy az nem is ér annyit. Sajnos, Strassburgban ritkán kerül forgalomba ez a fizetési eszköz és így könnyű rágalmakat hinteni.

Belényesi mégis azt tartja legfőbb dolognak, hogy Hubert, akitől igen jókat vett, ne tartsa őt hálátlannak. Ha Hubert Belényesi védekezése után is megmaradna amellett, hogy kár érte, csak kárpótolja magát Belényesinek azokból az értéktárgyaiból, amelyek néhány nap mulva úgyszólván kezére fognak jutni (alighanem a Kálvintól kért közbenjárás révén). Belényesi pan-

¹²⁹ Elster—Weber—Wieser: Handwörterbuch der Staatswissenschaften, Jena: Fischer 1925. 4. kiad. „Münzwesen“ alatt, továbbá a „Noumismatique alsacienne“ c. kiadvány 7. lapján.

nusa is Hubertnél van. Védje meg jól a molytól, Belényesi nem lesz hálátlan. De ha károsultnak érzi magát, csak adja el ezt is. Nem kevesebb, mint négyszer ajánlja fel Belényesi, hogy Hubert kárpótolja vélt kárát értéktárgyak eladásából.

Nyilván arról a kétszer harminc koronás tételről van itt szó, amelyet Hubert Girardnak és Winternek fizetett ki és érte Belényesi aranyait kapta. (Adattár VIII.) Belényesi szinte túlságosan is lovagias Huberttel szemben. Hubert anyagiasabbnak látszik barátjánál. Csak az anyagi vonatkozású leveleket őrizte meg, e!-lentétben Kálvinnal. Azok a levelek, amelyekben Belényesi tudósította strassburgi barátját mindkettőjüket érdeklő, valószínűleg hittani és politikai természetű ügyekről és párisi újságokról (v. ö. Adattár IV.) nem maradtak fenn. Hubert alighanem élt a Belényesi nyújtotta alkalommal az utolsó levél vétele után is és kárpótolta magát talán a „*pannus*“ eladásával. Sajátmaga fedezésére őrizhette meg Belényesinek ezt az utolsó levelét, miután a másik két levél is nyugta szerepét töltötte be. Belényesi ismerhette barátjának gyöngéjét, merev magyar tisztességérzéssel és nagy-lelkű megértéssel válaszolt. Előbb (Adattár III.) ismételten megnyugtatta Hubertet pl. a párisi adósságok kérdésében is, amikben pedig neki semmi része nem volt.

Hubert közelében valóban lézengett néhány kétes alak. Egyikük Oporinusnak a második mostohafia. Apja 1546. július 25-én azt írja felőle Bázeltől Hubertnek, hogy legjobb lenne tán, ha katonának csapna fel a legény, mert ott Isten egy golyóbissal tisztességben a másvilágra segíthetné.¹³⁰ Másikuk, Pilotus, aki Belényesi szerint Hubert mellett ellene áskálódik, később magas polcra jutott és így az életrajzi lexikon kedvezően szól róla. 1543-tól 1545-ig Párisban és Strassburgban működött Pilotus mint Schleidanusnak a titkára és Rihelnek korrekтора. Később grófj nevelőnek állt be, majd 1557-ben Heidelbergában jogi doktori kalapot szerzett és magas állami hivatalba ültették.¹³¹

Belényesit rendkívül kínosan érintette, hogy ilyen emberek miatt Hubert gyanuba fogta. Mintha csak Hubertet, legjobb barátját, be akarta volna csapni! Főleg az bosszantja, hogy amíg Strassburgban volt és rendelkezésre álltak a becsüsök, nem kérdezte meg tőlük Hubert fülehallatára aranyainak árfolyamát. „Bárcsak ezt tettem volna, most nem gyanakodnál! De mindent megteszek, amj tőlem telik. Tőled pedig csak azt kérem, ne törd semmi módon, hogy miattam kár érjen!”

E levélben maradt fenn számunkra Belényesi külföldi útjá-

¹³⁰ „Ob ihn etwann Gott mit eim Büchsenstein ehrlich ab der Welt hülft. Das wer min und seiner Mutter höchster Trost. Were vil besser, denn das er etwann einmal soll erhenckt werden.“ Schmidt: Die Briefe... 421.

¹³¹ Ficker—Winckelmann: Handschriftenproben... 87.; Röhrich: Geschichte... III. 179. és köv.

nak sűrített összbenyomása. A kép az utolsó napok kellemetlen-ségei miatt még sötétebb.

Minden vonalon kár meg kár érte. Csak magára vet mégis, magát véli szerencsétlen és ügyetlen embernek, akit nem kerül ki egy csapás sem. „Mindíg onnan ér a baj, ahonnan fel sem tételezném. Ezt nem Rólad mondom, hanem általában egész soromról.“

Viszont amilyen mértékben tornyosulnak a nehézségek, annyival szilárdabban veti reményét Belényesi Isten jóakarátába. Nála is a hit magasiskolájának bizonyult a külföldi tanulmányút. Önbizalma, úgyszintén mint magyaré, úgyszintén mint emberé, súlyos teherpróbát állt ki. Minél szerényebbé és gyanakvóbbá változik saját-magával szemben, annál bizakodóbbá lesz Isten iránt.

Ha „talán Isten végzi, hogy annyi csapás érjen, legyen meg az ő akarat! Énbennem és ügyeimben legyen csak minden esendő és veszendő! Erős és állhatatos marad az Ur az Ő ígéreteiben!“

a) *Kapcsolatban maradt-e Belényesi Strassburggal ?*

Frankfurtig valamelyik strassburgi könyvárussal utazhatott Belényesi, még pedig valószínűleg a husvét előtti három héten tartott koratavaszi vásárra.¹³² Frankfurtól hazáig is Rihellel vagy valamelyik ügynökével utazhatott, hiszen Kálvin leveleinek és saját poggyászainak Magyarországra juttatására is Rihel összekötését ajánlotta. (Adattár VI.) Az út egyik közbeeső állomása Nürnberg,¹³³ ahol, mint Dévai Bíró Mátyás életrajzából tudjuk, vendégszerető, magyarbarát lelkészek működtek.

Belényesi Gergely neve nem azért nem fordul elő a hazai reformációban, mert — amint ennek lehetőségét S. Szabó József felvetette — tanulmányútja végén meghalt. Hubert éppen azért őrizte meg a Gergely anyagi ügyeivel kapcsolatos számadásokat, mert Gergely nem halt meg. Viszont a kettőjük közötti anyagi kapcsolat Belényesi hazautazása előtt nem volt minden pontjában felszámolható. Ha Belényesi meghalt volna, Hubert iratai között ott lenne az erről szóló feljegyzés is, vagy egyáltalában nem lennének Belényesi-féle iratok.

Vajjon fellelhető-e valamiféle nyoma, hogy Belényesi strassburgi barátaival Magyarországból is kapcsolatban maradt? Egyedül Bucerne Magyarországra iránti érdeklődésére van adatunk, de ezt sem lehet Gergely diákkal fennálló kapcsolatával összefüggésbe hozni.¹³⁴ 1549-ben egyik angliai dolgozatában Bucer

¹³² Adattár VII. szerint — valószínűleg a Strassburgtól Frankfurtig tartó úton — eredményesen tárgyalt Rihellel ingóságai ügyében.

¹³³ Moibanus is így említi Kálvinhoz intézett levelében. *Corp. Ref. Calvini op.* XIV. 308.

¹³⁴ V. ö.: Loesche—S. Szabó, 114.: *Történeti Tár* 1885. 521—523.; E. T. E. II. 61.

így ír: „Magyarországon, Istennek hála, már nem kevés számú ekklezsia van, amelyik elfogadta és buzgón őrzi a Krisztus tiszta tudományát“.¹³⁵ Ez a hír azonban egyszerű megismétlése egy, már régebb idő óta (kb. Gyalui Tordának 1545-ben Melanchthonhoz írt levele óta) közkézen forgó hiranyagnak, amely 1546-ban nyomtatásban is megjelent,¹³⁶ és ugyanebben az évben Farel Vilmos tollán is felbukkant.¹³⁷ Bucernek Belényesi Gergelyen kívül magyar emberre tett hatásáról csak Macarius Györggyel kapcsolatban van még 1544-ből származó adatunk. Bucernek és a strassburgi reformációnak a magyar reformációra tett esetleges hatását tehát elsősorban a magyar reformáció tárgyi jelenségvilágában, hittanában, egyházszervezetében, szertartásaiban és iskolai életében lehet csak nyomoznunk.

VII. Visszapillantás.

a) Belényesi és a könyvnyomtatók.

Azzal a francia törvénnyel együtt, amely 1513. április 9-én a könyvnyomtatást inkább isteni, mint emberi találmánynak jeltenti ki,¹³⁸ Belényesi Gergely is lelkesedett a könyvnyomtatásért. Abból is látjuk ezt, hogy útjának minden egyes állomásán megszerezte a helybeli könyvnyomtatók egyikének-másikának, többnyire a nevesebbeknek, ismeretségét. Így lépett összeköttetésbe Strassburgban Rihel Vendellel, Párisban Wéchellel, Genfben Girard-ral és Du Bois-val, Bázalban Oporinus-szal és Winterrel,¹³⁹ Frankfurtban a kölni Gymnicus-szal és Brismannal. Belényesinek a humanizmus által kibontott életérzése a mély és világos gondolatokat, a szép és igaz könyveket, az ezekben otthonosan mozgó barátokat és az irodalmi hírnevet becsülte mindennél többre. Ebből a vonzódásából bőven jutott az irodalom nagyszerű új szolgálójának, a könyvnyomtatásnak is.

A könyvnyomtatókhöz Gergelynek nemcsak annyi köze volt, hogy megnézte műhelyüket és elbeszélgetett velük. Vette nekik sokféle egyéb hasznát is. Azok voltak a postásai. Strassburgba

¹³⁵ S. Szabó József fordítása. V. ö.: Ember—Lampe: *Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania*. Utrecht, 1728. 105.; Loesche—S. Szabó, 122.

¹³⁶ Wahrhaftige Neue Zeitung aus dem Ungerlandt und Turkey, 1546. V. ö.: Kertbeny: A Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok. B. 1880. I. 605. sz.

¹³⁷ *Corp. Ref. Calvini op.* XII. 325.

¹³⁸ A. Franklin: *Paris et les Parisiens au XVIe siecle*. Paris, 1921. 209.

¹³⁹ Adattár, VIII.

Girard, Winter és Du Bois juttatták el leveleit. Párisba érkező postáját Wéchel könyvkereskedésén keresztül kapta meg. Könyvárusok szállították szekerekön a tanulmányút hosszú szakaszain. Párisban, ill. Genfben maradt könyveinek és ingóságainak Belényesihez juttatását a genfi Girard vállalta magára. A strassburgi Rihel Vendel volt az a könyvárus, aki Kálvin Belényesihez intézett leveleit, továbbá Belényesinek elmaradt ingóságait lett volna hivatva Belényesre juttatni. E szerint az adat szerint Rihelnek könyvesszekere járt a Strassburgot Béccsel összekötő útvonalon és a Buda—Szolnok—Várad—Brassó vonalon tovább kelet felé is rendszeresen juttatott legalább egy-egy könyveshordónyi árut. Rihelnek, Kálvin kiadójának ez a Belényesi Gergely által említett rendszeres kereskedelmi kapcsolata a helvét szellem egyik beáramlási kapuja lehetett Magyarországra.

Könyvkereskedők pótolták Belényesi számára az úticsekket és a bankot. Girard-tól Párisban két ízben is felvett jelentősebb összeget azzal, hogy Girard-t viszont Hubert strassburgi lelkész elégíti majd ki abból a pénzből, amit Belényesi nála letétbe helyezett. Könyvkereskedőkkel fennálló kapcsolata során Belényesi értékes információkat kapott és adott. A házeli Oporinust ő tette figyelmessé a párisi könyvpiac újdonságaira, köztük a később világhírré emelkedő bölcsezőnek, Ramusnak, egyik legkorábbi és legfontosabb művére. De nemcsak érdeklődött könyvek felől, hanem bőségesen áldozott is értük. Oporinusnál tett látogatását jelentősebb könyvvásárlás kísérte. Szándéka volt, hogy görög nyelvtanát Strassburgban Rihellel kiadassa. A kéziratot át is adta, nem tudjuk azonban, hogy megjelent-e a nyelvtankönyv. Az adatok egész sora igazolja, hogy Belényesi a humanisták rokonszenvét messze meghaladó mértékben érdeklődött a könyvnyomtatói és terjesztői iránt. Egyben-másban segített is nekik. Így bizonyos, hogy részt vett a Hubert énekeskönyvével kapcsolatos kiadói tennivalókban.¹⁴⁰

b) Összefoglaló kép.

Belényesi Gergely tanulmányútjának sikerét nagyban elősegítette, hogy hősünk jó tudományos előképzettséggel és megfelelő összegű pénzzel indult el útjára. Főleg előképzettségének köszönhető, hogy mindegyik külföldi tanulmányi helyén egy-egy kimagasló egyénnel, Strassburgban Sturm Jánossal és Bucer Mártonnal, Párisban Schleidanus-szal és Genfben Kálvin János-sal kerülhetett kapcsolatba. Nemcsak dolgozószobáikban jelent

¹⁴⁰ Adattár, III. Korrektúrában is segédkezhetett, bár nyugaton a sociusok ebben az időben már zárt testületet alkottak és 1539-ben sikeres bér-sztrájkot vittek keresztül. V. ö.: Csűrös Ferenc: A debreceni városi nyomda története, 1561—1911. Debrecen, 1911. 72.

meg tisztelgésre, de vendége volt családi asztaluknak is, több oldalról és huzamosabban figyelhette meg munkájukat és személyes hatásokat fogadhatott el.

Tehetségével és tudásvágyával arányban áll szorgalma és szerénysége. Hosszabb útszakaszra is az apostolok lovát választja. Párisban, miközben a quadrivium tárgyaiból magiszteri vizsgára készül, magánszorgalomból még teológiát és nyelveket tanul. Aldozatok árán is beszerzi a tanulmányaival kapcsolatos szakkönyveket és ügyel arra, hogy a legpontosabb nyomású és a legszebben kiállított fóliánsokat vegye meg.

Ilyen jellemvonások mellett természetes, hogy tanulmányútja hosszú ideig minden zökkenő, vagy letérés nélkül haladt a kitűzött cél felé. Hiába ismerte meg Párisba vivő útján Strassburg minden tudományos varázsát és megújult egyházi életét, nem maradt ott az őt megbecsülő tudós barátok körében. A feketén író tollat szinte udvariasságból még megnyomja, amikor Párisban a Sorbonne alacsony színvonaláról számol be, de azért mégis ott marad, amíg meg nem szerzi a magiszteri gradust. Meglátogatja Kálvint, a genfi apostol igen nagy hatással van rá, de tanulmányútja tervét ez sem befolyásolja. Nem megy haza reformátornak, Strassburgban marad. Bibliái tanulmányokkal foglalkozik, minden bizonnyal abból a célból, hogy valamelyik egyetemen teológiai doktori kalapot szerezzen és ezzel legmagasabb képesítés birtokában térjen vissza arra a nagyváradi káptalani iskolára, amelyet végzett diákként odahagyott. Tanulmányútja — kevéssel a cél elérése előtt — mégis csak hirtelen félbemaradt. Az a levél törte ketté, amelyet magyarországi hozzátartozóitól kapott. Otthon halálveszedelemmel jár az evangélium hirdetése és barátai mégis hirdetik, háború, pestis, éhínség közepette is az ezer csapás által sújtott szegény magyar népnek. Ez az a tudat, amelyik Belényesit nem hagyja többé tudós pályáján nyugodni. Igaz, hogy betegeskedik és pénze is fogyóban van, de nem ez a döntő. Addig sem vár, amíg tisztázódik Párisban és Genfben rekedt könyveinek és személyes ingóságainak sorsa. Levélben ad utasítást. Maga elindul hazafelé. Magas egyházi tisztség viselőjének készült. Most már csakis ott akar szolgálni, ahol a rombadőlt egyház nem osztogathat többé méltóságokat, de ahol sok az Isten Igéjére éhező, bűnbocsánatra és vigasztalásra szomjas lélek: a török hódoltság területén. Érdekes, hogy ezt a szándékát Belényesi nem Huberttel, hanem Kálvinnal közli. Mintha csak a Genfben elvett lelki áldások óta emberek között Kálvinnak tartozott volna a döntéssel, amelyet most önmagában elvégzett.

Bucsay Mihály

Adattár Belényesi Gergely párisi, strassburgi és genfi tanulmányaihoz.

Az alább közölt tíz levél és feljegyzés közül mindössze hat teljesen ismeretlen.

Elsőnek Belényesi Kálvinhoz írt levele vált a kutatás számára hozzáférhetővé a *Corpus Reformatorum* 1874-ben megjelent 40. kötetében. Jegyzékünkben ezt a szöveget VI. sorszám alatt változtatás nélkül közöljük. A levél magyar fordításban is olvasható Sz. Szabó Józsefnek „A Kálvint meglátogató magyar” címmel a *Protestáns Szemlében* (1909. 260—3.) megjelent cikkében, továbbá Loesche: „Kálvin hatása és a Kálvinizmus Európa keleti országaiban” címmel S. Szabó József által fordított művének (Debrecen, 1912.) 1. számú mellékleteként.

Ugyancsak S. Szabó József jelentette a *Protestáns Szemle* hasábjain (1938. 325—7.), hogy Incze Gábor Strassburgban még 1928-ban újabb Belényesi-levelet (I. alább III. szám alatt) talált. A cikkíró a levél szövegének közlését és adatainak kiaknázását Inczének kívánta biztosítani, maga csak néhány jellemzőbb sort közölt fordításban.

Ugyanebben az évben, még S. Szabó cikkének megjelenése előtt, e sorok íróját Ficker János, az ekkor Hallében élő strassburgi egyháztörténész figyelmessé tette a Strassburgban őrzött *Thesaurus Baumianus* elnevezésű gyűjteményre,¹ amelyben Baum nagynevű strassburgi egyháztörténész sok más reformációkori levél mellett Belényesi Gergelynek Hubert Konrádhoz írt három levelét is lemásolta. Ezt az adatot közöltem *Högye Mihály* akkori strassburgi tanulótársammal, aki Ficker névmutatója² segítségével a három Belényesi-levél másolatait meg is találta.³ A másolatok közlését és tudományos feldolgozását Högyének engedtem át, de a másik strassburgi tanulótárs, Loós András, és én vállaltuk, hogy Högyének segítségére leszünk.

Miközben mi hárman Strassburgban és a később itthon a közlésnek ezt a módját terveztük, az Egyetemes Philológiai Közlöny 1938. 10—12. számában (305—320.) Temesi Alfréd publikálta a *Thesaurus Baumianus* egyéb magyarvontakozású darabjai sorában Belényesi három levelének másolatát is.

Baum és munkatársai nem tudták Belényesi rövidítésekkel telt kézírását minden részében elolvasni. A *Thesaurus Baumianus* néhány jelentős ponton nyilvánvalóan hiányos és romlott szöveget közölt. E másolatok alapján nem lehetett továbbhaladni, meg kellett keresni a

¹ *Thesaurus Baumianus*. I.: *Thesaurus Epistolicus Reformatorum Alsaticorum* (I—XXIV. kötet és két leltárkötet). II.: *Thesaurus Epistolicus Reformatorum Gallicorum* (XXVII—XXXII. kötet). III.: *Szerzelék* (XXXIII—L. kötet). Strassburgi egyetemi könyvtári száma: MSS. 705.

² „*Thesaurus Baumianus*. Verzeichnis der Briefe und Aktenstücke.“ Strassburg 1905.

³ Ficker mutatójában a 95—99. lapon, a *Thesaurus Baumianus*ban a XIV. kötetben 97—8, a XV. kötetben 53. és a XVI. kötetben 39—40:

levelek eredeti szövegét. Hőgye egyéb fontos elfoglaltsága miatt kénytelen volt abbahagyni kutatásait. A munka így rám maradt. Nem volt nehéz a strassburgi városi levéltárban megtalálni a levelek eredeti kéziratát is, mégpedig, nagy örömmre, nemcsak azt a hármat, amelyet az Incze—S. Szabó-féle közlésből, illetve a *Thesaurus Baumianus* két másolatából ismertünk meg, hanem még másik négy Belényesi és Hubert közt váltott iratot is, továbbá Oporin bázeli kiadónak két olyan levelét, amelyekben szintén Belényesi Gergelyről történt említés és végül Poullain strassburgi francia lelkésznek egy Kálvinhoz írt és ugyanilyen részletet tartalmazó levelét.

Ezeket a kéziratokat — Poullain levele kivételével — alább közöljük. Poullainnak mindössze egy sora vonatkozik Belényesire, úgyhogy ezzel az adattal Belényesi tanulmányútjáról írt és a lap más helyén található dolgozatunkban foglalkozunk. Itt csak annyit említünk még meg, hogy Hubert Konrád több más levelet is kapott Belényesitől, de a gyakorlatias német ezeket nem őrizte meg (L. Adattár, IV.). Hubert Bucer Márton, a strassburgi reformáció e vezéralakja mellett működött titkárként és intézte a régebbi viszonyok örökségeként a Szt. Tamás-káptalan hiteles helyi teendőit. Valószínűleg ebben a vonatkozásban került szoros anyagi kapcsolatba Belényesivel. Az a hét irat, amelyet Hubert megőrzött, nyugtaként szolgált Hubert számára. Ennek köszönheti fennmaradását.

I.

Belényesi Gergely Hubert Konrádnak adott ellennyugtája és végrendelkezése. Strassburg, 1543. július 1.

A strassburgi Szent Tamás-káptalan levéltárának Epistolae ad hist. eccl. saec. XVI. pertinentes című gyűjteményében a IV. 157 sorszámú kötet 205. sz. darabja.

Ego *Gregorius Ungarus ab oppido Belennyes*, audiendi gratia proficens Lutetiam, apud dominum *Corardum* (!) Diaconum Bucerii, deposui aureos ungaricos. 138. Tempore Nundinarum Joannis Baptistae. Anno Domini 1543.

Si ex voluntate dei me mori contingeret, tunc dicti aurei essent remittendi ad Egregium Fratrem *Michaelem Pellionem commoratum* in eodem oppido *Belennyes*, quod distat a civitate celebri, *Waradino*, milliariis 41, quae est sedis episcopalis, bibliopolis *Wienneibus* et *Cracouiis* bene nota. Et per hos bibliopulos commode remitti possent.

II.

Hubert elismervénye Belényesinek. Strassburg, 1543. július 9.

Ugyanott, 206. szám alatt.

Ego *Conradus Hubertus* civis *Argentoratensis*, diaconus ad D. Thomae, fateor, adeoque contestor hoc meo chirographo, quod studiosus et bonus vir, *Gregorius ungarus Belennis*, *Lutetiam* studiorum causa

profecturus, pyratos (?),¹ vestes, libros, et ungaricos aureos 138 penes me deposuit, tanquam apud fidissimum suum amicum. Daturus autem sum omnem operam, ut sua omnia salve et integra, suo quo volet recipiat vel ipse vel per alium, tempore. Et ut major fides scripto esset, volui in testimonium horum statim post signum meum impressum vere subiicere. Actum. 9. die Julii Anno 1543.

III.

Belényesi levele Huberthez. Páris, 1543. augusztus 10.

Ugyanott, 202. szám alatt.

Gratiam et pacem per Christum, mi domine *Conrade*. Habeo gratiam tibi pro illa summa humanitate, qua me non solum in edibus tuis fovere, verum etiam, foris candide amplecti, atque in omnibus meis negotiis, paterne juvare, dignatus sis. Crede mihi, si deus me salvum conservaverit, beneficiorum tuorum nunquam futurus sum immemor. Sit deus pater benedictus in secula, qui sua bonitate nos salvos et incolumes per spatium decem dierum *Lutetiam* produxit, ubi die sequenti, literas, unicuique, ad quem illae sonabant, reddere curavimus. Illi boni viri, ex commendatione proborum hominum, omni humanitate nos acceperunt et nostra necessaria curaverunt. Quare opus est, ut convenias dominum *Sevenum*, et *Baptistam* correctorem domini *Sturmii*, quorum utrique meo nomine maximas gratias agas, et me dicas semper memorem futurum huius humanitatis. Me huc venisse non prorsus penitet, quamvis mihi, de illis artibus, quibus maxime studere volebam, non contigit juxta animi sententiam, eo quod paucissimos habeamus doctos viros, *Sturmium* vero nullum, loco doctissimorum virorum, sunt inanes et ineptissimi sophistae. In linguis habemus feliciores. Nihilominus si deus voluerit, decrevi, mansurum per annum, si tamen potero tollerare, inscitiam, imperitorum hominum, et maximas quotidie contra deum praemultas abominationes. Deinum rursus revertor ad vos et istic Theologiae operam daturus. Quantum ad tuum debitum pertinebit (!), doctor *Scledanus* cum omni diligentia curat, sicut tamen rescripsit, tui debitores domi non sunt, sed aiunt propediem reversuros, qui quamprimum redierint, sedule curabimus ut contorqueamus, nam frequenter conveniens d. *Scledanum*, experto debiti, illi suggerans, quamvis non egeat in hac re aliquo stimulo, tamen non desistam eum monere, donec extorserimus, sicut omnino speramus. Non male facies si d. *Scledano* opusculum *Martini L.* contra Judaeos per aliquem fidum nuntium miseris. Nam cum nuper apud illum essem in coena, et mentio facta esset illius libelli, statim intellexi eum teneri desiderio illius, quare puto te rem gratam illi facturum, si curaveris ut ille habeat. Velim

¹ Talán a *πυρα* görög szóból: jelentése: bőrszak, börtarisznya, utipoggyász.

in tuis litteris eum moneri, ut quamprimum tuam pecuniam, extorquere potuerimus sicut confido, eam si ab eodem postulavero, tradat mihi, absque ulla difficultate, quae mihi corvertenda erit in meos usus necessarios, tu postea ex meo habiturus es.

Volo ut mihi in literis significes opera *Augustini*² et *Hieronimi*³ *Basileae* quanti veneant, siquidem hinc opera *Augustini* Coronatis 11, *Jeronymi* 6 vaneant, character *basiliensis* est melior, et correctior quam hinc, si ex tuis litteris intellexero *Basileae* mihi empturus sum. Pannum meum cupio ut prorsus vendas, nam de meliore panno mihi comparavi, ad cuius pretium, de mea summa adjunge quantum sufficiat, libris emendis, quos mihi *Basileae* emere curabis, itaque, magna *Biblia* *Tigurina* ipsius *Bibliandri*, *Josephum*, *Eusebium*, et *Herbarium* si in minori forma est excusus atque *Argentinae* cum summa industria compingi facias.

Vendelino tradideram grammaticam graecam exprimendam, si exprimere noluerit, repetito ab eo.

A *Joanne* Bibliopola de *Geneue*, homine probo et christiano qui comes fuit mihi fidelissimus, accepi coronatos 30, ea ratione ut si, vel ipse, vel socius suus, qui meas litteras tibi reddiderit, maluerit ungaricos aureos summere quorum singulos pacis (!) 25 sicut pretium nosti, numerabis illi (si bene computavi) 28 aureos, ungaricos, ille vicissim debet tibi renumerare pacios 10. Sic vero recusaverit aureos ungaricos tanti accipere, tu enumerabis illi coronatos 30, nam ungaricos aureos facimile commutabis in coronatos apud mercatores vel aurifabros, et sic contentum illum facias.

Quod superest uxorem tuam charissimam nomine meo officiose salutes, et dic illi me omne bonum praecari, eo quod in me omni promptitudine charitatis fuerit, quam una tecum cum jucundissimo vestro (*Selmele áthúzva*) *Samuele*, pater noster coelestis in sua gratia conservet, usque in sempiternum.

Si quid audivisti de mea calamitosa patria obscuro ad me rescribas, nam miro desiderio illius teneor, cui plurimum debeo et cujus gratia hic versor, ubi infinitas miseras patior, forsitan hactenus in cinerem redacta est et populus ejus abductus, quod deus avertat. Cupio etiam hoc ut de vestro studio diligentissime ad me scribas quum amo omnem vestrum profectum.

Hospitem meum dom. *Michaelem* Hebraeae linguae professorem item *Sevenum*, maxime vero *Sturmium* nomine meo salute impertias ad quos singulatim scripsissem, si multis occupationibus non fuisset distractus. Jam annus mihi videtur caruisse vestram praesentiam. Bene vale.

Lutetiae, 10 die Augusti, Anno domini. 1543.

² A sor előtt az üres lapszélen Hubert írásával: 12 fl.

³ Ugyanúgy: 7 1/2.

Gregorius Ungarus de oppido Belennyés vestri omnium aman-
tissimus.

De tuo debito nihil est quod diffidas, crede mihi, si poterit ullo modo, aliqua ratione, vestra extorqueri nihil prorsus intentatum relinquemus.

Címzés:

Tum pio tum christiano l docto viro l *Conrado Huberto* l Civi *Argentoraten* l diacono apud sanctum l Thomam, amico et l fratri suo Charissimo l *Argentinae*.

IV.

Belényesi levele Huberthez. Páris, 1544. május 16.

Ugyanott, 203. szám alatt.

Gratiam et pacem per Christum, mi domine *Conrade*, demiror hoc tantum silentium, qui fiat, quod solus ego in toto hoc anno a te nullas literas acceperim, praeter quam in mense Februario, timeo sane, ne, aliquo modo, a me alienior sis factus, quod certe nolim, nam postquam me semel in tuam familiaritatem receperis, te non tantum amavi, atque amo ut amicum verum etiam ut patrem. Obsecro mi *Conrade*, si quid est, quod mihi succenseas in tuis literis, mihi significare digneris quo me apud te honeste purgare queam; opinor forsitan quod non satis diligenter tuam voluntatem executus sim, aut a malevolis hominibus apud te delatus sum, alias tu nunquam passus fuisses, me tam diu tuis literis carere, cum ego ternis, aut quaternis literis, ad literas tuas semel ad me datas, responderim, mi frater, si quid male te habet, ne diutius me celes obsecro sed statim mihi indices, ut evitem ex animo, varias opiniones, et me tibi purgem. Quotidie (!) expectabam ut tuis literis recreares, ac consolaveris, me saepenumero tristem, vel propter meam perditam patriam, vel propter communia reipublicae pericula, vel maximas Christianorum persecutiones, tanta tyrannide antehac nunquam vel *Ierusalimis* audita est, quanta hodie apud nos, imo in tota *Gallia* exercetur in Christianos, quotidie alios in carcerem perpetuum conieciunt, alios tormentis afficiunt; nescio quid de his hominibus sperandum sit, hoc unum tamen consolatur, quod verbum dei magis ac magis is dies crescit, etiam in media cruce. De futuro belli nihil certi habeo, res est in maxima securitate. Novi nihil est quod scitu dignum sit, alias ad te perscriberem, Velim mi domine *Conrade* tibi persuasum sit, te mihi ita esse charum, ut loco, te, patris ducam, perge ergo et tu si, iam me semel amare coeperis, persistito, crede mihi tantum te amo et tanto tuorum desiderio teneor, ut ni vererem haec mea studia in medio relinquere, mox me ad vos reciperem, quo mihi liceret saepius vestra consuetudine ac religione uti, sed haec mea studia paululum me hic remorantur, tamen post festum divi Michaelis deo volente, hinc me solvam, priusquam ad vos venero, *Calvinum* invisam, quo cum, privatim

de meo studio theologico, in novo testamento communicabo, unde post unum, atque alterum mensem, ad vos divertam, ubi quod reliquum erit temporis, sacris literis veteris testamenti impendam. Rogo etiam atque etiam mi *Conrade*, ne diutius patriaris me teneri desiderio ac expectatione tuarum literarum. Literas mittas ad *Vechelum* Christianum in *vico Jacobeo* sub vexilio equi Pegasi. A *Joanne*, fratre nostro a *Geneva* rursus accepi coronatos 30 quare etiam nunc visis his literis, numera illi totidem, hoc est 30 coronatos, sicut anno praeterito feceras.

Forsan post festum sancti Michaelis revertor ad vos, rursus, sed prius *Calvinum* invisam, apud quem unum, atque alterum mensem, haerebo.

In superioribus literis de rebus utriusque nostri satis significanter scripseram, quare obsecro mi frater pro magna necessitudine ut literis tuis me crebris invisas, de valetudine tua, uxoris atque totius familiae, maxime vero de nostro *Samuele* quem deus conservet in suam gloriam, ad multos annos.

Vale; datum *Lutetiae* die Veneris ante dominicam Vocem Jucunditatis. Anno domini 1544.

Conjugem tuam charissimam salutato meo nomine.

Gregorius Hungarus Belennyesy
tui amantissimus

Címzés:

Humanissimo Viro l Domino *Conrado* Civi l *Argentinensi*, Diacono l Aqud Sanctum Thomam l Amico et Fratro suo l charissimo l Argentinam, l Data voce jocunditatis P. 18 May Anno 1544. l Reddere Calendis Julii.

V.

Belényesi elszámolása. (Páris, 1544—45.) Keltezés nélkül.

Ugyanott 204. szám alatt.

Si A. 138 abstuleris 56, manebunt 82. Si adhuc 6 ex residuo (!) numero abstuleris, manebunt 76. Jam hic numerus debet integer mihi esse.

Imprimis(!) abstulisti 56, postea ego abstuli 6, manebunt ergo mihi pure 76.

Gregorius Belennyesy.

VI.

Belényesi levele Kálvin Jánoshoz. Strassburg, 1545. március 26.

Corpus Reformatorum. Vol. XL. Thesauri Epistolici Calviniani Tomas III. Ed. G. Baum, E. Cunitz, E. Reuss. Brunsvigae: Schwetschke 1874. p. 52—55.

(Ex autographo Cod. Goth. 405., fol. 68.)

Gratiam Jesu Christi. Mi domine Calvine, habeo tibi gratiam quod me, dum istic essem, summa humanitate amplexus es. Dominus tibi benefaciat. Quum paulo postquam venissem Argentinam statim incidi in varios morbos quibus mihi res fuit tota hac hieme, tempore veris tandem Dominus me restituit sanitati opera medicorum. Haec erat potissimum causa cur hactenus ad te literas dare non potuerim. Deinceps nullum tabellarium praetermittam cui literas non dederim, etiam ex ipsa mea patria quae nunc a Turca miserrime affligitur. Cuius calamitatem paucis verbis tibi ostendam. His proximis diebus accepi literas a meis, in quibus maximam cladem Hungariae mihi depinxerunt, unde non parvum accepi dolorem. Nam ab eo tempore quo abfui a patria, nempe a triennio, novem civitates cum multis castellis et arcibus, cum pagis universis circum eas jacentibus, Turcae sunt depopulati cum magno incolarum interitu. Ex illa parte Hungariae quae vergit versus Dalmatiam, occupaverunt duas civitates, scil. Quinqueecclesias et Soclos: quae versus Austriam spectat, quatuor civitates, Strigonium, Waaz, Besprin et Albam regalem, quarum duas funditus everterunt, duas vero tantum occuparunt, sed cum magno periculo populi. Versus Poloniam similiter omnino everterunt duas civitates, Miskocz, Sikso: populum partim abduxerunt in captivitatem, partim trucidarunt. Juxta Tibiscum sita est quaedam civitas cui nomen est Segedinum, quae ante decem et novem annos similiter fuit eversa ab ibso Turca: postea vero populus convenit rursus et coepit aedificare. Quum Turca hoc videret, proclamavit pacem et libertatem, quicumque eo confluerent ac aedificarent. Civitas itaque in tantum creverat ut magnitudine excederet priorem. Quum esset iam opulenta et Turcae tributaria facta, iussit accersiri primum magistratum illius civitatis cum duobus consulibus. Quos quum venissent statim decollari iussit et civitatem eorum cum ingenti exercitu occupavit incolas vero ipsos pecunia in Turciam vendiderunt. Nunc ex illis oppidulis ac civitatibus occupatis eruptiones faciunt in reliquas partes Hungariae et sic quotidie abducunt in captivitatem infinitas animas, exercentque in eos inauditam tyrannidem. Iis malis adiunctum est aliud. Tempori regis defuncti, scilicet Waywodae, aliquae civitates in illis reliquiis Hungariae verbum. Dei receperant: nunc vero post mortem illius successerunt quidam tyranni nobiles, qui omnem Turcarum tyrannidem et Hungariae calamitatem reiiciunt in evangelium, putantes tantorum malorum causam esse. Eam ob rem mirum in modum seviunt in Christianos. Paucis adhuc diebus quaendam Christianum combusserunt: aliis civibus bona ac fortunas diripiunt, alios coniciunt in carcerem, quod ante nunquam factum fuerat. Nihilominus illi miserrimi Christiani, quum tantis calamitatibus sint subiecti, tamen non cessant audire et praedicare verbum Dei, etiam cum periculo vitae et omnium bonorum. Quum ergo ista audio et cogito, non possum me cohibere a maximo luctu. Etsi corpore ab illis procul sim, animo tamen sum praesens cum illis et una cum illis patior. Praeterea duobus proximis annis continue saevit pestis mirum in modum per totam Hun-

gariam, ita ut quicumque fuerunt doctiores, tum in ecclesia tum in republica, peste sublatis sint omnes. Ad hoc aliud malum additum est. Mense Julios superioris anni maximum agmen locustarum advolavit in Hungariam, ac uno die devoravit omnes fructus agri, unde maxima fames consequuta est. Quum viderem tantam calamitatem patriae, etiam literis nostratim admonitus, deinde paupertate quoque urgente, statui in his proximis nudinis redire in patriam, ut possem illi afflictæ ecclesiae inservire. Sive hoc fiat per meam vitam, sive per mortem, non curo: modo in Dei gloriam cedat. Etsi certo sciam, ex una parte periculum mihi imminere a Turca, ex alia vero a tyrannis et persecutoribus veritatis, tamen ista contemno et a suscepto itinere non desistam. Itaque te oro, mi domine Calvine, ob caritatem Christi, ut digneris preces fundere ad Deum patrem, una cum tota ecclesia vestra, pro hac nostra afflictæ ecclesia, ut pater ille misericors mitiget poenam illatam nostræ afflictæ ecclesiae. Deinde tuis literis ne desinas me recreare ac consolari: nam per Wendelinum facile poteris ad me literas dare. Scis enim quantum eiusmodi homines egeant consolatione talium virorum.

Huic meo dolori ac luctui præter omnem meam spem aliud male accedit. Nam quum essem apud vos, Joanni bibliopolæ vestro, socio Guillelmi commendavi meas sarcinas, propterea quod esset homo pius et mihi amicus, cui tantum confidebam, quantum homini christiano ac fratri, ut quam primum fieri posset res meas ad me mittendas curaret. Ille recepit in fidem suam se velle curare et mittere, etiam si abesse cogeretur, ipse tamen velit commendare vel uxori vel socio suo, quo commode ad me mitterentur. Jam ab eo tempore præterierunt sex menses: adhuc nondum accepi res meas in tanta opportunitate mittendi, præsertim quum etiam ipse iam sim in itinere. Socius suus Guillelmus venit, tantum attulit literas nostri Gelasii, ac respondit se non potuisse res meas cum suis ferre, eo quod vas non satis fuit capax. Et sic negligentia illius boni viri res mihi pereunt, nec unquam poterunt deinceps ad me tam procul pervenire. Ut ingenue fatear, maluissem sedicim coronatos perdere, quam res meas sic amittere, et si non tantum valeant, tamen mihi erant valde utiles. Hic noster Joannes sua negligentia me hominem exterum coniecit in damnum. Certe nunquam puto me posthac res meas accepturum, nisi tu per literas diligenter egeris cum Wendelino: ille multum poterit iuvare, ne omnia pereant.

Revertor ad propositum. Obsecro te, mi D. Calvine, vestris precibus instate apud Deum patrem pro hac nostra afflictæ ecclesia, quo Dominus illam poenam mitigare dignetur. Vale

Argentinae 26. Martii anno Domini MDXLV.

Gregorius Belenyesi
natione Hungarus.

Címzés:

Eximio Domini Jesu Christi ministro Joanni Calvino antistiti
ecclesiae Genevensis domino suo carissimo.

Genevae.

VII.

Belényesi levele Huberthez. Frankfurt a. M. 1545. március 29.

A strassburgi Szent Tamás-káptalan levéltárának I. alatt jelzett kötetében 207. szám alatt.

Gratiam domini, mi domine *Conrade*, habeo tibi gratiam quod in me hactenus plurima beneficia contulisti, nunquam crede mihi, futurus sum immemor tantorum beneficiorum, deinde quod rerum mearum es diligentissimus curator, significasti enim te magnam diligentiam adhibiturum meorum librorum; dicis fuisse in *Gallica* contione quendam amicum meum cui libros meos credidisses, et mea causa istuc venisse, qui communes libros nostros commisisset famulo *Gymnici*, ego hic *Francofordiae* conveni de hac re *Gymnicum coloniensem* qui respondit, nec se, nec famulum suum fuisse in *Gallia*, ab aliquot annis, deinde altero *Brismanum* quendam rursus convenimus cum eodem *Gymnico* de hac re, qui fuerat in *Gallia*, sed dixit se nullum librum accepisse a quoquam; Jam nescio quo ille amicus fecerit libros meos; Puto illos periisse — tali fortuna sum praeditus, eo in navigatio accepi plus damni quam duorum aut trium coronatorum, ut in summa dicam sum filius damni.

Deinde quod scribis te in damno esse propter ducatos a me acceptos, quod scilicet non possunt commutari Baciis 25, propterea ex rebus meis libenter compensare hoc damnum velis. Novit dominus in cujus conspectu stamus uterque, ego et tu quod nunquam minori pretio cuiquam mortalium dedi quam 25 baciis. Interroga dom. *Michaelen Hebaeum* hospitem meum cui etiam bis dedi, consule domi (!) *Wendelinum* cui etiam bis vel ter dedi tales ducatos, consule dominum *Oporinum* cui etiam plus dedi quam 20 bacios, praeterea veniat tibi in mentem cum primum venissem *Argentnam* in primo meo adventu, ex meo suasu, me praesente interrogasti quemdam aurifabrum, qui statim indicavit valere 25 bacios, et quoque in *Dienen* (!) et *Nautae* et hospitibus dedi tales ducatos, qui libertissime semper acceperunt, etiam hic *Francofordiae* exposui tales ducatos pro baciis 25, si ergo mihi parum fidis, (sicut video te fidere) accipe hos viros et interroga an sic a me acceperunt tibi dicent probe quid de hac re judicent. Sed scio unde tibi suscipio fraudis de me venerit in mentem. Cum adissem cum *Piloto* unum et alterum hominem, quorum alter, lucro suo studebat alter vero me decipere volebat, aut quod non erat illi animus compendii, praeterea et ex baciis petebat; eam ob rem non sequitur, si unus et etiam alter tanti non accipiat, non velere 25 baciaos.

Quum scis nostram monetam non omnibus utentibus esse usitatam, sin vero pergis ac perseveras, in tali suspitione fraudis de me, cum tamen nunquam fuerim, novit dominus, propediem res meae provenient ad manus tuas, accipe ex illis tuum damnum etiam si omnino retineris pro tuo damno; imo nullus duxit annus non multum juro. Imo si tali dolo usus sum apud te tum apud alios, dominus deus, mihi perdat non tantum illas res quas apud te habebo, sed etiam has quas in manu mea habeo coactus sum sic jurare coram deo, ut me, apud te, possem purgatum reddere, et talem suspicionem fraudis de me, quam *Pylotus* (!) tibi movit, ex animo tuo eximere possem. Jam video me hominem miserum et calamitosum damnis ac jacturis omnibus obnoxium, recipio damna semper etiam illinc, unde nunquam putaram, hoc non de te dico sed, communi mea fortuna.

De rebus meis cum *Wendelino* diligenter agi, ille promisit omnem operam, pannum mihi a tineis defende rogo — et pro tuo labore, si dominus voluerit, ut aliquando ad manus meas perveniet, tibi bene respondebo.

Ut adhuc ad propositum redeam, mi *Conrade*, si non es contentus mea fide, rebus meis utere pro tuo arbitrio, ego mavolo in damno manere, quam tu, nihil cura meum damnum, quum dominus sic voluit fortassis, ut sim malis quam plurimis subjectus, fiat voluntas domini. In me et in rebus meis, valeant res meae caducae et periturae, manebit tamen dominus in promissionibus suis firmus et constans. Ergo ut dixi erit in tuo arbitrio, si putas te a me deceptum esse (quod christianum hominem non decet) vende pannum et ex pretio eius tuum damnum recompensa, sin vero non senseris te a me defraudatum fuisse, tunc reserve mihi pannum, quemadmodum te rogavi. Sed hoc me male habet quod dum essemus praesentes iudicio (!) eorum hominum, qui valorem nostratum ducatorum probe noverunt, non exposuerimus. Utinam sic fecissemus, nunc a quod te non essem suspectus. Verum jam absens cogor talem suspicionem ferre. Sed quid facerem: ego feram. Deinde te hoc unum rogo, causa mea nullo modo patiaris te esse in damno, sed ex rebus meis ut scripsisti resorcies tibi damnum. Non me monebis. Modo ne sim apud te suspectus, a quo plurima bona accepi. Dominus tibi benefaciat. Saluta uxorem tuam. Vale. Argentorati.⁴ 29 die Martii.

Anno domini 1545.

Gregorius Belenyesy nationem
Hungarus, tui amantissimus.

Címzés:

Docto et Pio Viro I Conrado diacono d. I Buceri, Amico suo I Charissimo I Argentinae.

A címzés alatt vörös írónnal, valószínűleg Hubert kézvonásával: Ungarus.

⁴ Tollhiba. A szövegből kiviláglik, hogy B. e levelet Frankfurtban írta.

VIII

Hubert Konrád elszámolása. Keltetés nélkül. (Strassburg, 1544—45.)

A strassburgi levéltár jelen közlésünkben I. sorszám alatt felvett kéziratának hátlapján, Hubert tollából.

De hac pecunia dedi ex jussu possessoris coronatos triginta.
Item rursus coronatos 30 *Roberto Winter Basel.*
Item ipsi pro medicis 1 ducatum.
Item antea pro itinere (?) 5 ducata*

IX.

**Oporlnus János bázeli könyvkiadó levele Hubert Konrádhoz.
Bázel, 1544. november 25.**

A strassburgi Szent Tamás-káptalan levéltárának Epistolae ad historiam ecclesiasticam pertinentes című gyűjteményében a VII. 160. OP. jelzésű kötet 11. számú darabja.

S. Fuit quidam *Transsylvanus* nuper apud me biduum, qui se ad te profecturum dicebat. Eius nomen quare ignoro, non possum ei scribere, quod regere malebam. Is de libellis quibusdam sibi *Geneva* adservendis huc dicebat, inter quos exstant etiam *Perionii Dialectica* et *Petri* quiusdam *Rami* observationes in *Arist.*, quos si forte iam accepit, quaeso eum meo nomine ores, et exores, ut parvo quodam tempore remitti illos ad me sinat, rem mihi facturum longe gratissimum...

Basilae 25. November 1544.

Jo. Oporinus tuus ex animo.

D. *Conrado Huberto*, D. *Buceri* Diacono, amico et fratri charissimo suo. *Argentinae.*

X.

Oporinus levele Huberthez. Bázel, 1545. január 2.

Ugyanott, mint a IX. számú levél, 13. sorszám alatt.

... (*Az utóirat elején*) *Salutem diligenter D. Georgium (!) Transsylvanum* et exora quod iam eidem scribo...

Címzése ennek a levélnek nincs.

Közli: *Bucsay Mihály.*

EGYHÁZMŰVÉSZET — KONVENTI EGYHÁZMŰVÉSZETI BIZOTTSÁG.

1. Az emberi élet pillanaton, tengéleti tevékenységeken túlterjedő lehetőségeit a lélek élete, szabad áradása adja. A fokozatosan kibontakozó szellemiség minden vonalon érzeteti hatását, átszövi a legérzékibb mozdulást, leghétköznapiabb szükséglet kielégítését is, de a jelenen, az ösztöni hiányon s annak kielégítésén túlmenő tevékenységekre is indít, önálló alkotásokat is létrehoz az értelmi élet síkjában éppenúgy, mint a művészi kifejezések világában. A kultúra, a szellemiség megvalósulása összefűzi az elmúlt és jelen embernemzedékeket, egyben kincseket ad át a jövőnek is. A lelki élet legmagasabb fokán kapcsolódó szálaival Istenhez fonódik, a belőle nyert erővel átalakul s megújított, megváltott léletté lesz. A Hozzá induló vággyal, Tőle nyert váltsággal az újjátermett, megteljesedett életű ember azt is kifejezi a maga szavaival, jelképeivel, amit Isten közelében megélt. Így támad a vallásos művészet, más szóval (keresztyén talajon) az *egyházművészet*.

A kultúra, vallásos kultúra, alkotásokban megvalósuló szellemi, hívő élet végső gyökérszálai a múltba nyulnak vissza, mert a múlt, a történet vonalán valósultak meg döntő kincseikkel, páratlan alkotásaikkal. Ez részben a kegyelmi tények múltban történése, részben az elmúlt időnek jelennél nagyobb volta, részben az átélés, kifejezés több nemzedékre kiterjedő lehetőségei miatt van így. De mivel az emberi szellemiség alapszövedéke ugyanaz; mivel az emberi tett, alkotás utánérzése szinte hiánytalan: nem kell cserélni a kifejezéseket, hanem egymás fölé, egymás mellé halmozódva gazdagítják az emberiség életét, újabb kincsekkel halmozván el minden következő nemzedéket. Így lesz a pillanaton, a jelenen, a sürgető hiányokon felül emelkedő ember élete, nemcsak nyelvében, lakásában, öltözetében, zsákmányszerzésében, gépesített civilizációjában, hanem tudományában és az egyetemesen érthető kifejező művészetében is évszázadokban, sőt évezredekben gyökerező emberi élet.

A kifejező művészet alkotásai azonban a mulandóság törvényei alatt állanak. A tűzvész, a víz rombolása, a szélvész porlasztása, földrengés, emberi dulás és számtalan más ellenség, de maga az anyag belső összetartása és minősége is határt vet maradandóságának. Ám az alkotó emberi szellemnek, a hívő szív-

nek gondja is van mindannak megmaradására, amit alkotott. A veszedelem idején befedi, elrejti, a rombolások után újra megépíti, kijavítja azt, amit a pusztulás fenyeget. E gond addig megy, hogy pl. a nagy katedrálisoknak (így, amint láttam, a strassburginak is) állandó mérnöki hivatala gondoskodik a rongálások megelőzésén, omlások kijavításán. Sokak szeme függvén az egyházművészet alkotásán, ezrek gyülekező helye lévén egy templom, buzgóságának tere egy oltár, hozzáértők is hallgatván az orgona szavát, nemzedékek kezében forogván egy-egy úrasztali kehely, mindenki szeme előtt állván az úrasztali terítő: természetes, hogy nem marad pótlás, javítás, gondozás nélkül az ősök áldozatának, kegyeletének, hitének, művészetének drága emléke. Sőt romjaiban, emlékeiben is becses lesz az, mert drága volt az az indulat, mely azt létesítette, generációk telítődtek meg azon, mint csatornán keresztül a Lélek erejével. Ezért őriz meg mindent az utód, a gyülekezet, az alapvetésre is néző, de a szellemi élet folytonosságát is számontartó, a szentek egységét valóságként szemlélő hívő ember. Ekként lesz az egyházművészet összefoglaló neve mindannak a törekvésnek, amely a kész alkotásokat gondozza, amiket átvett elődeitől és kegyeletos számontartója a romoknak, a használatban eltöredezett, megkopott, de élő hitből fakadó, valamikor kegyes szomjúság oltásában drága eszközként szolgáló paramentumoknak; végül irányítója minden készülő, új ihletből fakadó műértéknek.

2. A református egyház *látszólag* nem kedvez az egyházművészetnek. Az Isten lélekben és igazságban való imádásának (Ján. 4, 24.) mindenekfelett való igénye mellett eltörpül minden más érdek. És a kezdet kezdetén a templomoknak, oltároktól, ereklyéktől, szobroktól és képektől, sőt aranykelyhektől való megtisztogatása idején mintha ellenkezőjét is csinálta volna minden művészeti igénynek. (Bár a Zwingli kívánsága szerinti aranykelyhek helyett fakelyhek használata nem zárja ki a művészi igényt.) Ám, midőn a templomot minden oda nem való elemtől megtisztította, ugyanakkor igen nagy becsületre méltatta azt, mint a hívek gyülekező helyét, mint az Urral lélekben találkozás páratlan alkalmát, népiesen az Isten házáat. Különös gondolat vette körül a két sákramentummal kapcsolatos szentenedényeket, az úrasztalát és tartozékait, a szószéket, mint az Ige hirdetésének helyét, a Mózes-széket, a padok célszerű berendezését és ami díszt ezután alkalmazott, az a mennyezet festése (nyitott Biblia, csillagos ég stb.) és a templom piacának, a karzat homlokzatának ékesítése körül történt. Minden mozzanaton az a hívő gond és szeretet örködött, hogy a templom lelki otthon legyen, de a figyelmet el ne terelje az élet Urától, Istenétől.

3. Mindez így történt a magyar református egyházban is, amint arról egy-két eléggé kezdeti korba mutató adat is tanus-

kodik... A vásárhelyi 1559-es zsinat már a határozott református szellem hatása alatt úgy rendelkezik: „*Rendeljük, hogy a templomokból minden mesés képeket ki kell hányni, a történelmieket pedig meg kell hagyni.*“ (IV. pont.) A XVI. sz. végén keletkezett Borsod-Gömör-Kishonti cikkek 8. pontja ekként szól: „... a szentek ily egybegyűlésének helyei legyenek tiszták és minden szennytől mentek, ne legyenek azok a félremenők rejt-helyei, vagy disznók ketrecai, avagy latrok barlangjai.“ A XVII. sz. elejéről már bőven vannak biztos adataink az esperesi látogatások során történő szentedények és templomi javak számbavételéről, templom és tartozékai gondozásáról, amint az Zoványi Jenő nagyszerű forrás-közleményeiből kiviláglik.¹ A kérdőpontok — a XVII. sz. elejéről, de valószínűleg még korábbi idők-ből — elseje így hangzik: „... templum et coemeterium *per-lustrandum.*“ A harmadik kikezdés ez: „*An habeant utensilia pro sacramentis?*“ És amint ismét végignéztük az egyházlátogatósi jegyzőkönyveket és zsinati fellebbviteli ügyeket, úgy találtuk, hogy a vizitációnak első gondja volt a templom javítása, építtetése, oda nem való dolgoktól (pl. oltárdarabok, szuszikok, oldalszalonnák, melyeket „az utonjáróktól való féltekben hordot-tanak oda“) megtisztítása; a temetőkerítés megcsináltatása; a hallgatók megeskettetése, szentedények szerzésére, javítására; vagy éppen annak nyugtázása, hogy ki tett adományt Isten dicsőségére való buzgóságból. A felvigyázás bizonyára már kialakult rendjét tételezi (1649-ben) Geleji Katona István, midőn az esperes egyházlátogató kötelességéről századokra kihatóan rendelkezik: „A templomokat, lelkészi (parochialis) házakat, iskolákat, temetőket s ezek körüli épületeket vizsgálják meg és ha azokban valami hiány van, annak helyrehozását a hallgatók-nak mind a lelkészi, mind a tanítói szolgálat beszüntetésének terhe alatt — felhasználva ahol kell és lehet, még a polgári hatóság hatalomkarát — parancsolják meg.“² A fennmaradt XVII. sz.-beli behivatalnoki díjleveleket tartalmazó egyházmegyei feljegyzése végén ott találjuk végül ezen címeket is: *Instrumenta sacri usus*, vagy *Instrumenta sacra* cím alatt a szentedények feljegyzését. Pár adatot közlök mutatónk Soltész János: A nagybányai reformált e. m. története c. munkájából: Szamostelek egyházközségé-nek ily javai: „Vagyon egy ezüstpohár, melyet adott Ladányi Sigmondné asszonyom; ismét egy ... fejeres abrosz, egy sző-nyeg és fehér recés abrosz; egy óntányér, egy kanna, egy öreg, és más, egy kicsiny, kereszteléshez való; Szaszar híveinek a követ-

¹ A *zempléni diocesis* egyházlátogatósi kérdőpontjai. Prot. Sz. XVIII. 40:9. A *zempléni református dioecesis* zsinatai 1629—1645. Tört. Tár 1909. 184, 406. — A Miskolci Csulyak István *zempléni református esperes* (1625—45.) egyházlátogatósi jegyzőkönyvei. Tört. Tár. 1906:48:266:368.

² LXXXVIII. kánon — Kiss Áron ford... Kecskemét, 1875.

kező szentedényei voltak: „Vagyon egy ezüstpohár, egy onnkanna, két onntányér, egy aranszinnal festett keresztelő kis onnkanna, egy abrosz, egy keszkenő... vagyon ezeken kívül egy cifrázott onnkanna, coenához való, melyet conferalt Szakmart lakozó Micskei Balázs“; az avasujvárosi szent instrumentumok a következők voltak: „Vagyon gyolcs, recés abrosz, egy ezüstpohár s egy aranyos rézpohár, három öregh on kanna, egy ezüst, egy óntányér, egy kis keresztelőkanna, egy szőnyeg a cathedrára.“³

De nemcsak az esperes gondja örködött a templom és a szentedények felett. Minden lelkészváltozás alkalmával (ami a papmarasztás idején bőven megesett) át kellett vizsgálni és adni az egyház ingó javait leltár szerint. Ugyanez történt a kurátorváltozások alkalmával, ami szintén nem ritka eset volt. Voltak ezenkívül hivatalos rendelethez történő összeírások (így 1802-ben). De év eleje során is történt számbavétel, mint azt egyik margittai adatom mutatja: „Midőn mostan 3 Januarii 1774 megvizsgáltattak a keszkenők: találatott 15 jó és rongyos“ (anyakönyv végén). És végül minden kezdődő, sőt több esetben második-harmadik anyakönyvben ill. jegyzőkönyvben a kezdőlap (esetleg lelkészek, tanítók sora) után az ekklesia „*Bonumai*“ során első helyen a szentedényekről, terítékekről, majd templomról és más épületről emlékezik meg az egykori lelkész. Tehát a helyi, hivatalos feljegyzések, változó személyek, elrendelt számbavétele, esperesi látogatások kapcsán volt gondja a magyar református egyháznak a múltban szent javaira, ma egyházművészeti emlékeire, kincseire.

Hogy pedig légyen mire gondja, arról gondoskodtak a hívek. Templomokat ugyan kezdetben nem építettek, hiszen az egész község néha papostól együtt a reformáció híve lett. Kezdetben a sákramentumi szent edények is nagyrészen átmentek a gyülekezet birtokába, de az úrasztala, az úrasztali terítő, a Biblia, énekeskönyv, persely, zsoltármutató és a szentély helyett a templompiaec ékességétele szükséges lett már a XVI. sz. második felétől kezdve.

A kegyes szívek hálájából művészi úrasztali kelyhek, tányérok, ónkannák, a legremekebb kézimunkával készült terítők, keresztelő edények, takarók, szószék és Mózes-szék borító szőnyegek, a XVIII. sz.-tól kezdve orgonák díszítik a templomokat. Nincs itt helye a stílusok, minták, ajándékozók felsorolásának. Az istenes indulathoz *conferálók* között találunk cigányokat, idegenbe elkerült cselédányokat, jobbágyokat úgy, mint patrónusokat, városi, falusi tanács közösségét, lelkészeket, lelkészneket, tanítókat, ifjakat, leányokat, férfiakat, özvegyeket stb. Mindenki

³ I. m. 129—135. o. passim.

ismeri a Lorántffy Zsuzsanna és Árva Bethlen Kata terítőit, de ki tudja, hogy br. Wesselényi Kata, későbbben gr. Rhédey Ferencné csak a nagybányai egyházmegye gyűlékezeti számára ⁴ 28 kisebb-nagyobb terítő adott 1770—1780 között, de e számot csak a piskolti egyház birtokában levő terítő már a 30 fölé emeli. És a minőség még a számnál is többet jelent! (Különösen a közszegremetei és a piskolti egyház birtokában levők páratlan becsűek azok közül, melyeket láthattam.)

Csak néhány adatot közlök a kegyes ajándékozók, építtetők, javíttatók lelkületének jellemzésére: a nagybányai reformátusok templomukhoz való jussokat egy régi felirattal igazolták 1705-ben, mely magyarul így hangzik:

„Mikor e városban Mészáros Lukács ült a bírói székben,
Ki igazán ítél, hűségesen eljár rábizott tisztében;
Akkor építette fel a néppel együtt a város tanácsa
Ujból e templomot, melynek tűz által lett iszanyu romlása.
*Óh, boldog az a nép, sokszorosan boldog, mely hű vallásához,
Melynek az ő hite a legdrágább kincse, s ezért mindent áldoz.
Boldogok ezek is, kik ezt a templomot újra építették.
Hogy itt egybegyűlve a hű kegyes lelkek Krisztust dicsérhessék!*“⁵

A kelyhek feliratai általában rövidebbek és általában ilyenek voltak, mint az tisztabereki egyház egyik helyhée és két cinnkannájáé. A kehely felirata ez: „Vas Anna adta Isten dicsőségére a t.-berki ref. ecclesiának 1698.“ Az egyik kanna felirása: „Flórizs János vette Isten dicsőségére 1700. ápr. 6.“; a másik kannáé: „In honorem Dei, tisztaberkiens, pro Ecclia. fieri curavit Joann. Soós de Szovát, 1691. die 6. Juni.“ A Wesselényi Kata adományozta terítőkön rendszeren csak ennyi áll: „B. Wesselényi Kata készítette Urasztalára“ és utána jön az adományozás évszáma. A terítőkön már az adományozó nevéen és dátumon kívül rendszeren található egy-egy bibliai íge, vagy más kegyes mondás, vagy néha az adományozó lelkületére jellemző meghagyás. Így az aranyosmeggyesi egyik terítőn a következőket olvassuk: „Az Urnak asztalára adatott ez az abrosz az ar.-megyesi sz. egyházban. Isten tisztességére szentelt marhát aki más dologra fordítaná, büntetését várhatja magára. Istennek szent sakramentuma osztogatassék ezen mindeneknek üdvösségére. Nemzetes Lónyai Istvánnak özvegye Báthori Kata dedicálta Ao. MDCXXVII.“ Igen megható a következő, rozsályi egyház birtokában lévő terítő felirása is: „Én Istenem, amit nekem adtál, irgalmasságodból adtad. Énis a tiedből, hozzád való szerelemből adom Neked e kis ajándékot a Te dicsőségedre és sz. asztalodnak ékességére, Tied legyen Uram a dicsőség, hogy engemet erre segítettél. 1665. ápr. 17. Rozsály. Nagy Jakabné, Dorkó asszony kevés költségével.“

⁴ Soltész János i. m.

⁵ I. m. 189.

A munka értékelésére pedig szolgáljon a dagálytól és kínrímektől eltekintve, Keresztesi István margittai lelkész következő, anyakönyvbe írt verses bejegyzése:

„Az Urasztalán levő újabb szőnyegnek szerzője kicsoda?
Ki szereti Istent s annak dicsőségét,
Szeme előtt tartja annak tisztességét,
Ha látja az olyan eszközök szükségét,
Melyek azt nevelik: nem szánja költségét.

Eskütt Kovács Mihály uram is szemlélvén
A templom piacát: attól méltán félvén,
Hogy megszólnak mások minket megítélvén:
Egy szőnyeget szerzett, még közöttünk élvén.

Szerette pedig azt Vizöntő havának
Tizennyolcad napján, mikor számlálának
Ezerhétszázat és még ehez adának
Kettőt és kilencvent, számára írának,

Szerette olyvéggel, hogy ékességére
Legyen a templomnak, ha teszik helyére.
S ezért helyezettett templom közepére
Az ott helyben álló asztal tetejére.

Az a szőnyeg pedig mellyel fedettetett
Az előtt az asztal, arról levéttetett
És a prédikátor székére téttetett,
Azon volt pedig másra helyezettett.

*Boldog, kit ilyenre bírhat az ő szíve:
Mert az az Istennek bizony igaz hive.
Emlékezetben lesz Isten előtt míve,
Mikor menyországban léssen is bevíve.“⁶*

4. A hívő buzgóság szüntelen buzgott, úgyhogy néhol annyira terítőt, kelyhet, kannát adományoztak a hívek, hogy egy nagy asztal és négy hatalmas fal is tele lenne velők. A gond, a felügyelet hivatalosan biztosított, azonban — fájdalom — a XIX. századnak különösen második felében valami lazulás, könnyen gondolkodás ütötte fel a fejét, és ami ennél is több, a kellő szakértelem általában nagyon hiányzott. A romladozó templomok stílszerű helyreállítása igen ritka helyen történt. A gondatlanság és hozzánemértés miatt számtalan templomról letörlődött a műemlék-jelleg. Olyan is megtörtént, hogy midőn a templomházzal kegyetlenül letörölték a gótika bélyegét, ugyanakkor a tornyot valami ál-gótikával ékesítették. Kelyhek, kannák tördelődtek, koptak. A régebbi kelyheket, a betegek úrvacsorája alkalmával használták; vagy ócska krajcárokat tartogattak benne, ha ugyan nem a lom közé dobták. Találtam régi kelyhet, cserépkannát, templomok utolsó padjai alatt, katedra, Mózes-szék mögött vagy éppen a toronyfeljárat alatti szemétkben. A régi terítöket sok helyen megette a moly, a gyűrés, mosás. Az még szép, amikor a

⁶ Második anyakönyv 201.

régi terítőt úgy használták fel a továbbiakban, hogy belekötötték a még ép kendőket; de láttam pohártörlőnek, és hallottam padló-surolnak használni és mint ilyen felette dícsérni, és hallottam régi arany-, ezüst-szál jól felkaparta a sarat a pádimentumról! Nagyon mostoha sorsa volt a leányegyházban több helyen gondatlan és rendetlen kurátor vagy egyházi ládájában, mindenes kosarában, padlásán heverő drága terítőknek is, amelyeket néha gyermekek cibáltak szét, vagy más méltatlan használatban pusztultak el. Találtam olyan úrasztalát is, amelyiknek zugában egymáson heverték régi kancsó, úrasztali terítődarabok, tört kenyereskések szomszédságában. A faalkotmányokat megette a szű, a festményeket a vakolat leverése, a sok meszelés, meg a por. Ha szám szerint talán nagy százalékban meg is maradtak a régi kegyesség emlékei, de az értékek pusztultak s az is megtörtént, hogy drága régi terítőket újakért szívesen cseréltek fel a hozzá nem értő vezetők. Ugyhogy a végső percben, ha már nem azon túl, történt az Erdélyi egyházkerület azon lépése, hogy megalkotván egyházművészeti bizottságát, hozzáfogott a mentőmunkához.

5. Egyházkerületünk már 1928 óta megkezdte az egyházaink tulajdonában lévő templomok, templomi berendezések, klenodiumok, hímezések összeírását, rajzban és fényképben való megörökítését. Ezt a munkát Debreczeni László végzi községről-községre járva, de, bár már nagyon sok helyen megfordult, és rengeteg rajzot készített, a teljes anyag még ma sincs feldolgozva. Elhanyagolt terület volt ez mindezideig. Ma már legalább a számbavétel nagy része megtörtént, de még hátra van az anyag tudományos feldolgozása. Az Erdélyi Református Egyházkerület 1928-ban kiadott egy albumot, amely 50 templomunknak Debreczeni László által készített rajzát foglalja magában. Az 1940-ik évben a Református Család rovatot nyitott református templomaink írásban és képben való ismertetésére. Remélhetőleg ez is eszköz lesz a műemlékeink iránti érdeklődés felébresztésére és fenntartására. A Debreczeni által feltárt adatokkal más szakemberek is foglalkoznak és renaissance kőfaragásainkról jelenetek meg már közlemények Balogh Jolántól, hímezéseinkkel pedig Palotay Gertrud foglalkozik.

Az Erdélyi Református Egyházkerület 1930-ban teljes mértékben átérezve a műemlékek gondozásában reá háramló feladatokat, Ugron István akkori vezető főgondnok elnöklete alatt egy Egyházkerületi Műemlékbizottságot küldött ki, amelynek tagjai voltak gróf Bánffy Miklós egyházkerületi főgondnok, gróf Teleki Domokos, Csutak Vilmos, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgatója, Kós Károly építészmérnök, Herepei János archeológus és Vásárhelyi Boldizsár kolozsvári lelkész. A bizottság megalakításánál szem előtt tartotta az Egyházkerület, hogy abban református múzeumi szakembereink, hozzáértőink,

építészeink és lelkészi karunk képviselve legyen, hogy megment-sünk mindent, ami régi, de számoljunk az élet követelményeivel is, és ne akadályozzuk az egészséges fejlődést. Ugron István lemondásával az elnökséget gr. Teleki Artur egyházkerületi főgondnok vette át, és az 1939. őszén új mandátumot nyert bizottság tagjai ma Ugron István, gr. Bánffy Miklós, gr. Teleki Domokos, Kós Károly, Herepei János, aki időközben átvette Csutak Vilmos örökét, Kós Károly, Vásárhelyi János, László Dezső és Szabó Attila.

Az igazgatótanács elrendelte, hogy minden 1850 előtt épült templom műemléknek tekintendő és azokon semmi javítás a Műemlékbizottságnak az igazgatótanácson keresztül való megkérdezése nélkül végre nem hajtható. Ugy szintén semmi egyházi ingó műemlék (klenódium, úrasztali terítő, szőnyeg, stb.) a Műemlékbizottságnak való bemutatás és a bizottság becslése és hozzájárulása nélkül el nem idegeníthető. Szükség volt ezekre az intézkedésekre.

A Műemlékbizottság megalakulása óta foglalkozott 36 templom restaurálásával. Nevezetesebb javítási munkálatok, amelyek a Műemlékbizottság közreműködésével történtek: a *kolozsvári Farkas-utcai* templom, a *bonchidai, magyargyerőmonostori, mezőveresegyházi, algyógyi, nagyrápolti, viczei, erdőszentgyörgyi* templomok helyreállítása Kós Károly és Debreczeni tervei alapján. A műemlékbizottság által jóváhagyott tervek szerint javították a *dési, somkerekeli, ormányi, szászvárosi* templomot a nevezetesebbek közül.

Véleményt adott a bizottság a *pókai, balavásári, nyárádtói, bernádi, sajósárvári* templomok lebontása ügyében.

Ingó műemlékek ügyében megbecsült a bizottság 9 régi erdélyi szőnyeget, 15 klenódiumot és több más tárgyat és tényleges eladás esetén ügyelt arra, hogy ezek az értékes darabok megfelelő helyre jussanak és az egyházközségek illő árat kapjanak értük.

Sajnos, a Műemlékbizottságnak *semmi pénz nem áll rendelkezésére és így nem tud segítyeket folyósítani* a műemlékeken történő javításokhoz. Közbenjárására azonban az igazgatótanács több esetben tudott az egyházközségnek segítyt nyújtani. Utmutatással és tanáccsal azonban minden esetben szolgált. És nem volt oka egyetlen egyházközségnek sem megbánni, hogy ezeket a tanácsokat megfogadta. Igaz ugyan, hogy a régi épület szakszerűen végrehajtott javítása némely esetben sokba került, de még mindig kevesebbe, mint egy új épület emelése, és a kolozsvári belvárosi, a magyargyerőmonostori, a bonchidai egyházközség méltán büszke lehet a Kós Károly felügyelete alatt helyreállított szép ősi templomára, éppen úgy, mint az algyógyi, viczei, vagy az erdőszentgyörgyi, ahol a munkálatokat Debreczeni

László vezette. Voltak, sajnos, olyan esetek is, amikor a hívek konoksága miatt a régi templomot nem lehetett megmenteni, így lebontották a baczei árpádkori templomot, a kétévesdi régi fatemplomot és híres szép fatornyot. Igaz, hogy volt egy időszak egyházkerületünk életében, amelyben még több rombolás történt, amelynek nyomán ugyanazon kaptafára húzott, egyforma, minden művészi értéket nélkülöző templomok foglalták el a történelmi múltú, sokféle szépségű templomok helyét.⁷

6. Ezen előzmények után történt, hogy a rohamos romlás és világégés kellős közepén megindult az egyetemes magyar református egyház gondozó munkája. Az Egyetemes Konvent 1942. december 17-én gr. Teleki Domokos elnöklete alatt összehívott egy bizottságot a konventi székházban. E bizottság megtárgyalta azt a szabályrendelet-tervezetet, mely ugyane bizottság 1943. május 17-én történt átjavítása, majd 285/1943. sz. konventi határozattal az egyetemes konvent teljes ülésében is elfogadtatott, és alapvető rendelkezése lett a műemlék-védelem terén református talajon.

A Konvent 1943. május 19—20. napjain tartott ülésén megalkotta az egyházi műemlékek és műtárgyak gondozása, valamint az egyházi építészet és művészet fejlesztése érdekében a Konventi Egyházművészeti bizottságot. Ennek elnökéül gr. Teleki Domokost, tagjaiul pedig gr. Bánffy Miklóst, Darkó Ákost, ifj. Czeglédy Sándort, Fáy Istvánt, Illyés Endrét, Lajtha Lászlót, Lenkey Gyulát, Medgyasszay Istvánt, Padányi Gulyás Jenőt és Szeghalmy Bálintot kérték fel.

A 285/1943. konventi sz. alatt kiadott *Szabályrendelet a műemlékek fenntartásáról a magyarországi református egyházban* három fejezetre oszlik. Az első fejezet az alapvető rendelkezéseket tartalmazza s ezek során is elsőbbsen a műemlékek fenntartásáról szóló 1881. évi XXXIX. tc. és az ezt kiegészítő, a múzeumkönyvtár- és levéltár-ügy némely kérdéseinek rendezéséről szóló 1929. évi XI. tc. s ennek különösen a III. számú, az ingó műemlékek és egyéb múzeális tárgyak felkutatását és védelmét tárgyazó fejezetének, valamint a vallás- és közoktatásügyi miniszter 9300/1935. III. számú rendeletének megállapításait és rendelkezéseit idézi. Ezek szerint a műemlékek a vallás- és közoktatásügyi miniszter felügyelete alatt állanak: és esetről-esetre ő, illetve a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa határozza meg, hogy mely építmények vagy romok tartandók fenn, mint műemlékek, melyeknek karbantartásáról vagy renoválásáról elsősorban a tulajdonos egyházközség köteles gondoskodni, de csak a miniszter engedélyével, esetleg segítségével. Fennáll a kisajátíthatás joga, hasonlóképpen feltárás, kutatás, ásatás esetén a két előbbi terület

⁷ Darkó Ákos: Az erdélyi ref. egyház műemlékei.

engedélyezésének kikérése is; de a vagyoni felelősséget is megállapítja a presbitériummal, illetve egyházközségi közgyűléssel szemben, ha az mulasztásban találtatnék műemléknek kimondott tulajdonával szemben. A különös becsű műemlékek mértékét a következőképpen tételezi: „Az 1712. év előtti megjelent magyar vonatkozású nyomtatványok; az 1526. év előtti iratok; képzőművészeti alkotások a művész halála utáni 25, iparművészeti alkotások a mű elkészítésétől számított 50 és külföldről behozott ingó műemlékek a behozatalt követő 25 esztendő után.“ Az ilyen műemlék, mint nemzeti kincs, felvétetik a magyarországi ingó műemlékek nyilvántartásába.

A szabályrendelet második fejezete, a konventi egyházművészeti bizottság, továbbá az egyházkerületi egyházművészeti bizottság megalakításáról, végül az egyházkerületenként létesítendő egyházművészeti múzeum beállításáról szól. Mint leglényegesebbet, mindenestől idézzük a konventi egyházművészeti bizottság munka- és hatáskörét, mely az alábbiakban így hangzik:

„a) Állandó kapcsolat fenntartása a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsával, a Műemlékek Országos Bizottságával és egyházkerületi egyházművészeti bizottságokkal.

b) Előterjesztéstétel a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez egyházi műemlékek fenntartási, vagy restaurálási költségének országos alaplóból fedezése iránt.

c) Előterjesztéstétel a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsához egyházi tulajdont képező és az egyházi műemlékjegyzékbe (lajstromba) már felvett ingatlan vagy ingó műemléknek az országos nyilvántartásba való felvétele tárgyában.

A konventi egyházművészeti bizottság üléseit negyedévenként tartja. Sürgős esetben, különösen építészeti ügyekben a konventi egyházművészeti bizottság elnöke előterjesztést tesz a konventi elnökségnek a megfelelő intézkedés megtétele végett.

Ügykezelését önmaga állapítja meg.“ (II. fej. 8. §.)

d) Az I. sz. jegyzékbe foglalt építményekre nézve felterjesztett egyházkerületi határozatok felülbírlata és a felterjesztéstől számított 3 hónapon belül nyilatkozattétel ezekkel kapcsolatosan. Az ilyen tervek kivételére a Műemlékek Országos Bizottságától az engedély kieszközlése.

e) Az I. sz. jegyzékben foglalt ingó műtárgyak javítása, elidegenítése, vagy külföldre való kivitele ügyében az egyházkerületek által felterjesztett határozatokra való nyilatkozattétel.

f) Az I. sz. jegyzékbe foglalt ingó műemlékeknek egyházi vagy más közgyűjteményekbe való letétbehelyezése ügyében hozott egyházkerületi határozatok felülbírlása és a letétek nyilvántartása.

g) Előterjesztés kutatási vagy ásatási engedélyek tárgyában.

h) Minden olyan új egyházi építkezés, terveinek az illetékes egyházkerületek véleményének meghallgatása utáni felülvizsgálása és en-

gedélyezése az egyházkerületi egyházművészeti bizottság véleményének meghallgatása után négy hét alatti nyilatkozattal, melyeknek költségvetése 50000- vagy ennél több pengőn felül van (E. T. t. c. 77. §. d. pont).

i) Templom, iskola és lelkési lakás építéséhez izléses és stílszerű tájékoztató tervdrajzok készíttetése.

j) Utazó szakértők alkalmazása, a műemlékek felvételezése és az újonnan feltárt vagy talált leletek, valamint restaurálások helyszíni szemléje számára.

Az egyházkerületi egyházművészeti bizottságok munka- és hatáskörét (a 9. §) a következőkben vázolja:

„a. Az összes lajstromozott ingatlanok javítása és helyreállítása, valamint az ingó műemlékek gondozása, és elidegenítése ügyeiben való intézkedés. Az I. sz. jegyzékbe foglalt ingatlan és ingó műemlékekre vonatkozó összes határozatoknak végrehajtása előtt a K. E. B.-hez való felterjesztése.

d) Előterjesztés és javaslatétel a konventi egyházművészeti bizottsághoz az I. sz. jegyzékbe foglalt műemlékek ügyeiben.

c) Az egyházkerületi múzeumok, (könyvtárak) létesítése és fenntartása. Ezekben, valamint más közgyűjteményekbe való letétbehelyezése, engedélyezése és nyilvántartása.“

E fejezet írja elő kötelező erővel az I. és II. sz. jegyzékbe foglalását, műemlékeink összeírását s mindkét jegyzék elkészítésére az egyházkerületet kötelezi a szabályrendelet, mely az I. számú jegyzék másodpéldányát felterjeszti a Konventhez. A II. sz. jegyzékbe foglalt — nem különös becsű — műemlékek dolgában az egyházkerületek végérvényesen döntenek.

A III. fejezet gyakorlati utbaigazításokat ad a műemlékek gondozásáról, „addig is, amíg egyrészt a beterjesztett kérdőívekben foglalt bejelentés alapján a vallás- és közoktatásügyi miniszter a megfelelő szervek útján gondoskodhatnék a református egyház tulajdonában lévő ingatlan- és ingó műemlékeknek az országos nyilvántartásba való felvételéről, másrészt pedig az egyetemes konventi és egyházkerületi egyházművészeti bizottságok munkába foghatnának.“ (10. §.)

Ezen átmeneti intézkedések közül legfontosabb a 11. §-ban foglalt következő rendelkezés: „Mindazon egyházi tulajdont képező templomok, iskolák, parókiák, tornyok, kapuk, kőkerítések, haranglábak stb., amelyek az 1850. év előtt épültek, műemlékként kezelendők mindaddig amíg a konventi egyházművészeti bizottság — az épület tulajdonosának kérésére — az épületeket felülvizsgálva, minden egyes épületre külön-külön meg nem állapítja, hogy az műemléknek tekintendő-e vagy nem.“

A részletes felsorolás előtt a következő megállapítást találjuk: „A jelen szabályrendelet hatálya alá tartoznak azok az alább

felsorolt és azokhoz hasonló tárgyak, amelyek korokra és eredetük idejére tekintet nélkül művészeti, népművészeti, néprajzi vagy történelmi szempontból értékeseknek látszanak.“ (12. §.)

Ezután következik a temetővel, templom külső és belső berendezési tárgyainak, templomi kegyeszek, felszerelések, azokat tartalmazó ládák- és butoroknak s az egyház fegyelmezéshez annak idején használt tárgyak részletes felsorolása.

A szabályrendelet ismételten figyelmeztet, hogy azok gondozatlanul hagyása, felelősséggel bárminő javítása is, engedély kieszközlésével jár. Az egyházközség lelkipásztorainak, tanítóinak, gondnokainak, presbitereinek kötelességévé tétetik, hogy minden műemlékmozzanat megőrzésére gondjuk legyen s bárminő multból származó felírást lemásolva küldjenek meg az egyházkerület egyházművészeti bizottságoknak. Különös gonddal őrködjenek a temetők emlékei felett. Az I. sz. jegyzékbe foglalt értékeket lehetőleg befalazott, tűzbiztos szekrényben őrizték, melynek beszerzésére öt évi haladék engedélyezhető.

A használatból már kivett, s kellőképpen gondozni nem tudott ingó műemlék az egyházi főhatóság engedélyével — a tulajdonos tulajdonjogának fenntartása mellett — az egyházkerületi egyházművészeti bizottság által alkalmasnak talált valamelyik múzeumban, vagy más megfelelő helyen helyezendő el letétképpen. Ezt el is rendelheti az egyházkerületi egyházművészeti bizottság akkor is, ha a lelkész hosszabb távolléte, betegsége, vagy a rendes lelkész hiánya esetében vagy más oknál fogva azok megőrzése nem látszik biztosítottnak.

A püspöki és esperesi vizilációk egyik feladatává teszi a Szabályrendelet a műemlékek gondozásának ellenőrzését.

A fegyelmi felelősség ismételt felemlítése után így végződik a Szabályrendelet: „Az Országos Zsinat az örállók céltudatos hűségétől, magasabbfokú műveltségétől, nemzetünk sorsával egybeforrt egyházunk multja emlékei és műkincsei iránti szeretetüktől, kegyeletes és hazafias érzéseiktől várja, hogy jelen szabályrendelet rendelkezésein túlmenő gonddal és buzgósággal foglalkozzanak műemlékeink felkutatása és megőrzése ügyével.“ (16. §.)

A Szabályrendelet záró (17. §) paragrafusa a végrehajtási utasítás kiadását jelzi.

7. Szabályrendeletünk legnagyobb értéke, hogy végre elkészült az a nagyon régen esedékes munkálat, mely annyi romlás, pusztulást megelőzött volna, ha legalább 100 évvel ezelőtt készühetett volna el. Nagy erőssége az állam idevonatkozó rendelkezéseivel való hajszerű pontos kapcsolódás. A szervezkedés felülről lefelé vezető irányvonala, a konventi szerv hatáskörét építi ki ugyan inkább, mint a kerületit, de ez nem hiba, ha a kerületek megalkotják a maguk szabályrendeletét. Igen fontos a megfelelő szakszerűség biztosítása mind a két vonalon. Az egyházművé-

szeti múzeumoknak kerületenként létesülése megadja a fejlődés helyes menetének irányvonalát. Az anyagi felelősség megállapítása komoly alapokat ad a további rongálások elkerülésére. A végrehajtási utasítás ígérete nagy reménység arra, hogy további lépések történnek e nagy jelentőségű ügyben.

Hibája azonban, amit az alkotók maguk is éreztek, hogy maga a Szabályrendelet is átmeneti alkotás, mivel az egész műemlék-kérdésnek gyökeres, új rendezése van folyamatban, talán már a törvény előkészítő bizottságok előtt. Nem elég világos az, amit mond az I. és II. sz. jegyzékekről. Kevésnek tartom a Konventi Bizottság három éves időszakonként való újjáalakítását. Legalább is ki kellett volna mondani, hogy a bizottság elnöke, előadója, tagjai újra is választhatók. Ismételések is vannak benne főleg az anyagi felelősséget hangoztató mozzanatoknál. A Szabályrendelet végrehajtási utasítása máris késik egy kicsit, s annak kiadása elé igen nagy várakozással tekintünk, akik az ügyet szívfünkön viseljük. Nagyon szeretnők, ha az minden várakozásunknak megfelelné. Legnagyobb hiba azonban, hogy a Szabályrendelet *nem intézkedik egyházmegyei egyházművészeti bizottságok létesítéséről, jogköréről, holott az egyházmegyén fordul meg minden*. Utazó szakértők alkalmazása (ha ugyan találhatóak olyan szakemberek, akik hajlandók a felvételezéssel hónapokat eltölteni) nem képesek belátható időn belül elkészíteni még az I. számú jegyzékeket sem, nemhogy a II. számúakat. Az egyházkerületi egyházművészeti bizottság 5—6 tagja, egyéb súlyos hivatali és tudományos munkája mellett nem képes felvételezni 2—300, vagy éppen 5—600 egyházközség műemlékeit. A 20—30 vagy 50—60 egyházközséget magában foglaló egyházmegye megfelelő szakembere el tudja végezni a kívánt munkát, sőt az esperes is szívesen tudja tartani látogatásai során a pótolhatatlan értékeket.

Mindent összevéve azonban csak a legnagyobb hálával és örömmel tekinthetünk a Szabályrendeletre, mint minden további jó munka hasznos fundamentumára, jelen vonatkozásban.

8. Felvetett kérdésünk azonban még ezeken továbbmenő megfontolásokra is vezet. Nemcsak arról van már szó, hogy mentsük, ami menthető, hanem súlyosabb kérdések is felmerülnek. Még ha lesznek is egyházművészeti múzeumaink, amelyek összegyűjtik a használaton kívül levő, vagy tovább már használni nem való paramentumainkat, de mi lesz azokkal a gyülekezetekkel, amelyek olyan műemléktemplomokban tartják istentiszteleteiket, amik már ma sem elegendők a hívő sereg befogadására, hiszen már karzat sem építhető több bennük (Egri, Karcza, Vaja, Tihany). Az érábrányiak úgy oldották meg a kérdést, hogy — az állítólag XII. sz.-ból származó — műemléktemplomuk mellett egy másik templomot építettek. Mit csináljon ez

esetben az egyház régi templomával? Nem lehetne-e az ilyen templomokban régi klenódiумokból, paramentumokból egyházmegyei egyházművészeti múzeumokat rendezni be, és itt elhelyezni megfelelő környezetben az egyházmegye műemlékszámba menő javait, kivéven azokat a ládafia sarkából, vagy esetleg a lelkészi lakás vitrinjeiből?

Híveink nem ismerik az egyház régi kincseit, *meg kellene tanítani a gyülekezetet annak megbecsülésére, amije van.* Nagyon megfelelő alkalom lenne minden esztendő konfirmandusainak lelkébe véteni a mult drága kincseinek megbecsülését. De a körzeti konferenciák alkalmaival, püspöki látogatások során szintén az egész gyülekezet elé lehetne tární az ősök hitének beszédes bizonyosságait. Sőt a ma új felelősséget hozó szórványgondozás munkájának is lendületet adna, ha a szórványbeli hívek visszakaphatnák annak idején megszűnt egyházuk *sacramentalis* javait, mely így kristályosodási pontja lenne a gyülekezet újjáéledésének.

A Szabályrendelet végrehajtási utasításának vezérfonalnak kellene lenni, mintákat, talán éppen színes mintákat kellene hoznia és megtanítania a nem szakembereket a műkifejezésekre, az értékek felismerésére.

Előre is bizalmatlanságunkat kell kijelentenünk a kérdőív-módszer szokásos alkalmazásával szemben, mert azok pontos kitöltésére nem szakember soha sem lesz képes, mégha lélekben kész volna is a munka végzésére. Több alapismeretet kell adnunk leendő lelkipásztorainknak és tanítóinknak. De addig is, amíg az az újabb, jobban felkészített nemzedék munkába állhatna, kerületenként egy vagy két hetes tanfolyamot kell tartani, ahová minden egyházmegye egy-két arravaló lelkésze, tanítója, vagy már kellő szakismerettel bíró nem egyházi, hivatalosa küldendő, hogy ott egy (esetleg két) tanfolyamon és az ott nyertek további tanulmányán képesítést nyervén, elvégezhezzék az alapfelvételezés (I., II. sz. jegyzékek) nélkülözhetetlen munkáját. Ezen munkálatok során egyben a levéltári felvételezést is elvégezhetik.

Szükséges az egyházművészeti munka részletkérdéseinek minél alaposabb és behatóbb elvi megvitatása a minták és formák minél bőségebb közlése. Sőt talán protestáns egyházművészettel foglalkozó munkák kiadásának segítése is. (Lásd: a Magyar Református Templomok c. kiadmányt!)

9. Annál kulturáltabb egy nép, minél jobban megbecsüli multját! Hiszen a multból élünk s annak javait kulturális alkotásokkal gyarapítani a legnemesebb emberi kötelesség. Nekünk magyar református keresztyéneknek tudnunk kell, hogy a mult mit adott és mire kötelez. Eötvös örökre emlékezetes sorai szerint:

„Büszkén mutatja Róma ó-falát
 Hellasnak kincse egy elomló rom,
 Tied hazám egy szentelt fájdalom!“

A mult romjainak, emlékeinek szeretete, az abból fakadó „szentelt fájdalom“, s az Istenre néző háládatosság össze kell, hogy kapcsolja életünket, lelkünket az ősökével s az eddig elért úton, a régi nyomokon új utak felé kell haladnunk.

„Mikor a templomból kiméne — mondá neki egy az Ő tanítványai közül: Mester, nézd, milyen kövek és milyen épületek! Jézus pedig felevén, monda nékik: Látod ezeket a nagy épületeket?! Nem marad kő kövön, amely le nem romboltatik.“ (Márk 13, 1—2.) Csak a Sírató Fal maradt meg. Hirdetni a mult emlékeit és dicsőségét.

Mi többet szeretnénk! Azt, ha minden kődarab bizonyoságtévő kő lehetne arról, amiről a Józsué 24, 27 beszél (amint azt a nagyhalászi régi templom egyik homlokdíszül alkalmazott köve fennen hirdette): „Ímé, ez a kő lesz ellenünk bizonyoságul; mert ez hallotta az Urnak minden beszédét, amelyet szólott vala nékünk...“

Bízást reméljük, hogy a mult beszélő kövei összegyűjtenek; kegyes javaj bizonyoságot tesznek és a megindult hivatalos intézkedése folytatásaként az egyházművészeti bizottságok már multranézésből az új, szabályozó, jövőre néző munka is megirulhat magyar református talajon Isten kegyelméből!

Illyés Endre.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Idősebb Szathmári Baka Péterné és fiaeskája siratója.

(1633.)

XVII. századbeli egyházi szertartásaink frott emlékeivel — a későbbi korokhoz mérten — nem nagyon bővelkedünk; különösen pedig a temetési cerimóniák sirató, búcsúztató versei azok, amelyek közül nem sok példával rendelkezünk. Csupán az eulógiumok, kárták verspárjai maradtak reánk nagyobb számban; ezek azonban talán soha sem voltak a szertartás függelékei, minthogy rendeltetésük is eltér a szorosán vett siratóktól.¹

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában levő kittin-geni *Eber Pál*-féle öröknaptár² több általános érdekű, nagyobb részben azonban csak családi vonatkozású kéziratos feljegyzést tartalmaz a XVI. század második és a XVII. század első feléből. A régebbi feljegyzések készítője, miként az utalásokból kétségtelenül megállapítható, *Szegedi Lőrinc* egykori debreceni diák, majd szathmári iskolamester. A XVII. századbeli feljegyző pedig önmaga nevezi meg magát a címlapra írott jelmonddal és aláírással: *Jehova est illuminatio atq. protector Vitae. etc. Pet: B.: Szathmarj. Ao 1619.*

Egyháztörténetünkben *Szathmári B(aka) Péter* neve nem ismeretlen.³ Tekintettel azonban arra, hogy nevezett a leydai egyetemre 1649. május 12-én mint 21 éves ifjú iratkozott be,⁴ ennél fogva az eddig ismert ily nevű egyén semmiképpen sem lehet azonos az 1619. évben feljegyzést készítő *Szathmári Baka Péterrel*. E naptárkönyv adatai azonban bizonyítják, hogy a két, egyező nevű férfiú között közelebbi, mégpedig szülői és fiúi viszony volt.

¹ Herepei J.: Adatok a RMK. I. és II. kötetéhez. 6—11.

² CALENDARIVM HISTORICVM CONSCRIPTVM. 1564. Wittenberg. A számozott lapok mindenike mellé egy-egy üres lap van kötve; főképpen ezek tartalmazzák a feljegyzéseket.

³ Bod Péter: Magyar Athenas 250—51. — Szinnyei J.: Magyar Irók Élete I, 311—12. — Zoványi J.: Theológiai Ism. Tára. III, 251. — Szabó K.: RMK. I. és III. — És így tovább.

⁴ Teutsch: Die Studierenden aus Ungarn u. Siebenbürgen an der Universität Leyden. (Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. XVI. 212.)

A feljegyzést készítő *id. Szathmári Baka Péter* életéről, főképpen saját adatai alapján, az alábbi vázlatot sikerült összeállítanom.

Születési ideje az 1590. év második felére tehető azon az alapon, hogy első feleségével való esküvője alkalmával, 1619. április 9-én, 29 évesnek mondotta magát, halálakor pedig, 1646. január 4-én, fia 55 évesnek határozta meg életkorát. Feltételezem, hogy születése helye a nevében is megjelölt város, szülei pedig kálvinista vallású polgárok lehettek. Az iskolákat is valószínűleg Szatmáron látogatta, minthogy neve sem a sárospataki, sem pedig a debreceni schola tanulójának névsorában nem fordul elő. Feltételezem, hogy külföldön sem járt, mint-hogy nevére a külső országbeli akadémiák rendelkezésemre álló névsorában nem akadtam rája. Reá vonatkozó első biztos adatunk pappá szentelése, amely az 1619. november 11-i csengeri zsinaton történt.⁵ Ekkor, az 1620. március 17-én született és meghalt első gyermeke születési helyéről következtetve, az (Olcsva-?) Apáti egyházközség lelkipásztora lehetett. Második gyermeke 1621. január 23-án (Szamosi)-Dobon született, 1623. január 4-én pedig már Vetés községben írja feljegyzéseit.⁶ Innen 1626. augusztus 16-án (Fejér-) Gyarmatra hivatott meg, ahonnan sok családi csapástól súlyos tizenegy évi lelkipásztorkodása után 1637. július 28-án Óváriba távozott.⁷ 1642. június 12-én az érmelléki egyházmegyébe tartozó Székelyhíd-Újváros gyülekezetének kormányzására választatott. Végezetül pedig, miként fia, *ifjabb Péter*, 1646. január 3. napjával kapcsolatosan latinul feljegyezte: *Ezen a napon az én nagyon kedves atyám, midőn templomi könyörgése után öregesen reszkető lábával a szószékről lelépett, érezte, hogy beteg. Majd pedig a reá következő éjjel, mintegy négy óra körül, a mi soha el nem múló bánatunkra örökre elaludt 1646-ban 55 éves korában. Az újpárosi temetőben temették el két beszéd kíséretében. A templomban a bagaméri lelkipásztor, a temetőben pedig Lőrinc diószegi pap beszélt.*

Idősebb Szathmári Baka Péter valószínűleg a kiválóbb egyházi szolgák közé tartozott; ezt bizonyítja, hogy állomáshelye a kor szokása szerint ámbátor eléggé gyakran változott, mégis a megelőzőt mindig nagyobb és nagyobb gyülekezetet papságával cserélte fel.

Családi élete csapásokkal teljes. Háromszor házasodott. Három feleségétől született tíz gyermeke közül csupán kettőt nevelt fel: a külföldi akadémiákat járt *Pétert*, a későbbi váradi iskolaigazgatót, majd ecsedi, királyhelmeci, sárospataki, fogarasi papot, és *Erzsébetet*,

⁵ A tiszántúli ref. egyházkerület jegyzőkönyve szerint 1619. november 10-én történt a felszentelés. (Borovszky S.: Tiszántúli ev. ref. papok. — Tört. Tár 1898. 627.)

⁶ Zoványi Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatóványai régi tizedjegyzékek mellett. (Magy. Prot. Egyh. tört. Adattár XIII. 5—141.) szerint 1625. szeptember 9-én Vetésen írta alá nyugtatóványát.

⁷ 1638. szeptember 13-án Óváriban írta alá elismervényét. (I. h.)

akit 1644. május 31-én Székelyhíd-Újvároson adott férjhez Szabó Márton csizmadiamesterhez. A többi gyermeket pedig rendre eltemette. Két felesége, négy fia és két leánya a fejérgyarmati templomban nyugszik.

Feljegyzései között az 1633. február 1-én négy és fél éves korában meghalt és 3-án eltemetett Márton nevű fiának, valamint ugyancsak az 1633. év december 3-án elhunyt és 4-én eltemetett első feleségének, a 29 éves Zólyomi Annának, sirató versét örökítette meg. Márton felett — mint ahogyan feljegyzései között olvassuk⁸ — *Sup(er) quem Lacrimans, Frater eius Maior natu Petrus, annor(um) 9. sic fatus finita contione.*

*Buczuzo éneket, ki fonyast sziveket, édes öczem képedben;
Hallank jwleinkkel, s edes szwleimmel, sirvan mongiuk ezenben;
Ha el menél túllünk kiert kőnyvez szemünk nyugodgiek Lelked
Menyben*

*Gyenge tested földbe, kit az halal mérge meg hatot mayd tetetik,
Ez ideig valo szallas, s valtozando honnet el kisirtetik)
Az fel tamadsnak, remensege alatt itiletigh tartatik.*

Ugyancsak ő jegyezte fel,⁹ hogy tizenöt évig hűséges hitestársa die Decemb(ris) h. e. Do(min)ica 2-da Adventus 1633. Summa cum tristitia in Templo Gyarmatien(sis) solemni(ta)te sepulta, jacet cum filiis 3 et filiabus 2. Sua contione primum ornavit R(everen)dus D(omin)us Paulus Nagi Idai Pastor Eccl(esi)ae Kér Semienien(sis), finita aut(em) Concione, filius N(oste)r Petrus B(aka) annor(um) 10. Lacrimans sic fatus:

*Angliali seregben az szep feniessegeben, Menyei diczossegeben,
En szerelmes Anyam, nyavaliaid utan vitetél az egekben,
Az holot veg nekül s fogiatkozás nekül örvendesz mar lelkedben.
De nekünk siralmat, hagyal nagy banatot Hogy edes arvaiddat
Hirtelen el hagial, engemet s Hugomat Neveletlen arvadat,
Melliel Nemzetunknek s io akaroinknak Neveled banattyokat
Túllünk el menesed s földben temeted, oh en szerel(me)s Anyam,
Nem azért keserves, hogy mostan Örvendesz Menyegben edes Anyam,
De hogi el marattunk s arvakka iutottunk oh oh szerel(me)s Anyam.
Seőt mind ezek felett veled kedvessen élt Tiszteletes Atyamat
Hogy megh keserited s özvegségen hagiad ily hűséges tarsodat,
Ezert minyaiunknak el hagiattatknak kőnyv osztatja orczankat.
Szollanom mar többet nem enged egiebet ez kis alkalmatossagh,
Hanem; hogy megh boczas szülem, mert volt bantas de hozta azt
gyarlosagh
Mellyet le vetkezni s uy eletet elni, engedgyen szent Haromsagh.*

Ezután pedig Concione 2-da, in Templo ornavit R(everen)dus ac doctiss(im)us Thomas Gyarmathi, Pastor Eccl(esi)ae Matochien(sis)

⁸ 320. lap mellé kötött üres lapon.

⁹ A 404., valamint a melléje kötött üres lapon.

*digniss(im)us. Finita Concione filius eius Casp(ar) in Persona Epiloghi
hos recitavit Rhythmos:*

*Ez vagon mar hatra, tekintven egy masra, ez megh hidegült testet
Fogiatok s azonban tegietek az sirban, mert kivan czendesseget,
Honnet fel tamadvan, az Ur szavat halvan, veszen örök eletet.*

Ijjobb Szathmári Baka Péternek, mind az öccse, mind pedig az édes anyja felett elmondott sirató versei, valamint *Gyarmathi Gáspár*-nak idősebb *Baka Péterné* temetési szertartását berekesztő szavai nyugodt lélekkel a gyászoló apának, illetőleg férjnek tulajdoníthatók. Ezt bizonyítja az egyöntetű versmérték mellett a közvetlen érzésből fakadó teljesen azonos hang is, amely csak a közeli hozzátartozó elvesztésekor szólhat ennyire fájdalmasan. Ezzel azután egy új versszerző nevét iktathatjuk a XVII. századbeli írók sorába. Igaz ugyan, hogy e rendek még nem éppen költemények, azonban hangjuk s az általuk kifejezésre juttatott érzés mégis csak kiemeli a hétköznapi siratók sorából. Ezen kívül a vers ütemezése és hangsúlya s eléggé kifogástalanul gördülő rímei semmiképpen sem rosszabbak az akkori átlagosan jónak mondható verselésnél. Formája tiszta *Balassa*-versszak, amely akkor még mindég teljes virágkorát élte az érzelmi költészet terén. Minthogy tehát e korból való ilyen fajtájú versek nem túlságosan nagy számmal maradtak reánk, már csak ezért is megbecsülendők ennek az új költőnek eleddig ismeretlen verssorai.

De azért is figyelemre kell méltatnunk e feljegyzéseket, mivel *néminemű világosságot vetnek a XVII. századeleji protestáns temetési ceremóniákra*. Úgy tűnik fel, mintha valamelyes kezdetleges formájú színjátékkal volna dolgunk, miként hogy a katolikus szertartások is bizonyos ókori párbeszédes drámának kereteit látszanak megőrizni.

A temetés talán prologussal (?) kezdődött, majd pedig az alkalmazott egyházi szónoklat után, de a halott érdemeit magasztaló beszéd és az ezzel összefüggő búcsúztató ének előtt, egyik közeli hozzátartozó (itt a halott kisleánya) a hátramaradottak fájalmát tolmácsoló sirató verset deklamálta el. A szertartás végén pedig végszó-, vagyis epilógusképpen egy világi (itt az egyik eltemető pap fia) megnyugvásra bízató szavak kíséretében jelt adott a test elhantolására. — Egyszerűbb temetéseknél s így gyermekek felett sem igen mondhattak második prédikációt.

Azt hiszem, aligha tévedek, ha e feljegyzésekben egy általános temetkezési szokás egyes részleteit vélem megtalálhatni, amelyeket azután a megfelelő alkalmi köz- és netaján karénekek tagolhattak több részre.

Herepei János

Cserepi Tódor harangöntő kívánságai Nagyberegen.

A munkácsi uradalomhoz tartozó szabadalmas város, *Nagybereg* református templomának ma ismert legrégebb két harangja közül a nagyobbikat *Georgius Mihály* eperjesi *gazda* vagy *polgár* öntötte, 1657-ben; a kisebbiket a nagybereg-i református egyház öntette a XVIII. század végén, talán 1701-ben az egyház költségén. Ma a két harang közül egyik sincsen már meg, sőt azok sem, amelyek ezek helyét foglalták el. Ez utóbbiak a világháború idején kerültek le a templom tornyából. De őrzi a kisebbik harang emlékét egy bejegyzés a nagybereg-i református egyház anyakönyvében.

Az anyakönyv folió nagyságú, szélességében azonban felényi méretű, félbörkötésű könyv. Születési, halálozási és esketési bejegyzéseket tartalmaz 1766—1789-ig. Első és második lapján az 1766-tól Nagyberegen szolgált lelképásztorok névsora olvasható, Nagyberegen töltött idejük feltüntetésével. A kötet utolsó két levelén — a könyvet fordítva tartva — nem anyakönyvi természetű bejegyzések vannak. A második levélen a nagybereg-i lelkész fizetése jegyeztetett fel a lelkészi földek pontos felsorolásával. Az első levél hátlapján két kéz írása olvasható. Egyik, az anyakönyv egyéb helyeivel való összevetésből megállapíthatólag, *Cseresnyés Sámuel* lelképásztoré, másik pedig, hasonlóképpen írásösszevetésből eldönthetően, *Kornai-Lehetay* másnéven *Hegedűs Péter* lelképásztoré. *Cseresnyés* 1778—1782, *Hegedűs* 1787—1793 volt nagybereg-i lelképásztoré.

Cseresnyés Sámuel *Harangöntő kívánságai* cím alatt sorbavette, hogy miféle és mennyi anyagot kell a harangöntő rendelkezésére bocsátani az egyháznak és milyen ellátásról kell számára gondoskodnia. A szöveg a következő:

Harang öntő kívánsági.

Viasz egy font
 Fadgyu. Harmad fél font
 Kenderfő. 80
 Csepü Egy Sákkal
 Szározfa formát szároztatni fel vág
 ni négy szekérrel.
 Szerinek valo felére szároz egészes
 Tölgyfa, jó négy szekérrel
 Föld forma Sárnak négy szekérrel
 Gyertya minden ejsszakára kétszál
 Három Deszka szépen meg bárdolva
 Nap számos, minden estve a' mennyi
 parantsoltatik másnap annyi kell
 A' Bereg Ujfalusi fuvot el kell hozatni
 Harang ütőjét tarto vas karikát
 Vas abroncsot Bereghszászból

Harimincz Téglát.
 Koronának valo szároz Tölgy fát.
 Hatvan font Vasat. Koronához és
 Ütőnek, négy Vas Pántnak a for-
 mát felemelni.
 Az Intertentioja magának a Maistern...
 Mindennap Délbe két Gazda főz
 Estvére egy Gazda főz
 Mindennap háromszor pálynikát
 Agybelit.
 A Lovának mindennap Szénát
 és abrakot, elegendőt.
 A Matériáért egy Lovas embert
 kell adni a' Mester ember mellé
 Máté Szalkára. Szerdán.

A harangöntőmester tehát, aki Mátészalkáról, ahol előzőleg nyil-
 ván dolgozott, jött Nagyberegre, igen pontosan és részletesen jelölte
 meg a munkájához szükséges hozzávalókat és természetbeni járandósá-
 gait, nem hagyva ki a napi pálinkát és az éjszakai gyertyát sem. Cseres-
 nyés Sámuelnek ez a feljegyzése bizonyára nem a harangöntőmester
ajánlatát tartalmazza, hanem inkább a *megállapodás eredményét* írta
 fel magának. A feljegyzésben szerepel ugyanis a *mester mellé szerdán*
Mátészalkára küldendő lovaseMBER, ami az egyház és a harangöntő
 közti megállapodás megkötését, a harangöntő kívánságainak teljesíté-
 sét és a munka megindulásának küszöbön álló voltát mutatja.

A harang valóban elkészült is. Ennek is van bizonyossága az anya-
 könyvben. Cseresnyés Sámuel írása után Hegedüs Péter lelkipásztor
 bejegyzése következik ezzel a szöveggel:

Cserepi Todor 212 fontos
 harangot szerentsésen ön
 tött Beregen és Rfta
 Sz Ekkla számára.
 A materia magáé lévén a Maii
 steré felére fizettünk fon
 tyáért 15. felére 16. garas
 sával. Discretioba fel
 lül reáadtunk három
 Rhénus forintokat.

A harangöntés *időpontja* sem az egyik, sem a másik bejegyzés-
 ben nem szerepel. Cseresnyés Sámuel 1778-tól lévén nagyberegi lelki-
 pásztor, ennél korább nem történt. A XIX. század második felében
 készült és a beregi egyházmegye történetére vonatkozó adatokat tartal-
 mazó, ú. n. Zágonyi-féle *Emlékkönyv* a harangöntést 1781-re tette. Ennek
 az adatnak forrása ma már ismeretlen. Mindenesetre érdekes azonban,

hogy a harangöntés megtörténtének tényét nem Cseresnyés Sámuel írta be az anyakönyvbe, hanem Hegedüs Péter. Még érdekesebb pedig az, hogy Cseresnyés Sámuel és Hegedüs Péter között még ketten szolgáltak közben Nagyberegen: 1782—1785 Téglási József, aki itt halt is meg és 1785—1787 Kúrmai Balog István. Ha 1781-ben, még Cseresnyés Sámuel idejében kész lett a harang, miért nem emlékezett meg arról ő maga vagy közvetlen utóda? Hegedüs szövege mintha arra mutatna (*fizetünk fontyáért . . . reá adtunk . . .*), hogy a harang inkább az ő idejében készült el. Ez esetben a Zágoni-féle *Emlékkönyv* adata téves lenne, esetleg éppen tíz évet tévedett, 1791 helyett 1781-et mondva. Lehet viszont hogy Hegedüs, amikor 1787-ben Tarpáról (itt volt 1775—1787.) Nagyberegre került, látván az anyakönyvben Cseresnyés bejegyzését és tudván, hogy a harang annakidején elkészült, emlékezetnek okáért odaírta a harangöntés befejezésének tényét és a mesternek kifizetett összeg nagyságát.

Harsányi András.

ADATTÁR.

A sárospataki főiskola diákjai. IV.

A. 1650.

Andreas P. Szkarosi. 21. Januarii. Rector R. Szombatiensis.

Stephanus Telki-Bányai. 21. Januarii. Rector Tartzaliensis, inde ad Acad.

Stephanus Keletsényi. 21. Januarii. Rector Szerentsiensis.

Sigismundus G. Azari. 22. Januarii. Rector Szattmár Nemetiensis.

Stephanus S. Tolnai. 3. Februarii. Rector Szikszoviensis.

Franciscus S. Pataki. 3. Februarii. Praebitor. Pastor factus est.

Stephanus M. Séllyei. 3. Februarii. *Senior*. Rector Papensis, inde ad Acad., redux fit Pastor Papensis et Episcopus in inferiori Hung. Damnatus est ad Triremes Neapolit. A. 1675., ex quibus liberatus rediit A. 1678. + 1692.

Michael M. Szántai. 3. Februarii. Rector Cassoviensis.

Michael B. Jenei. 3. Februarii. Rector Madiensis.

Andreas G. Samareus. 8. Februarii. Factus Pastor in Patria sua.

Stephanus C. Komáromi. 8. Februarii. Factus hic etiam Pastor Patriae suae.

Johannes Gidófalvi. 7. Aprilis. Rector Mandokiensis.

Stephanus F. Vadászi. 8. Aprilis. Rector Sepsiensis.

Johannes L. Mádi. 8. Aprilis. Rector Etsediensis.

Stephanus T. Bányai. 8. Aprilis. Rector Tartzaliensis.

Georgius R. Sziraki. 12. Aprilis. Rector Kaposiensis.

Andreas Benei. 15. Aprilis. Rector Toltsvensis.

Stephanus P. Vátzi. 15. Aprilis Salut. Acad., tandem Pastor factus Levae.

Petrus Vetesi. 24. Aprilis. Rector Heidiensis, tandem civis

Tallyensis.

Johannes Posaházi. 29. Aprilis. *Senior*. Prom. ad Acad., redux A. 1657. fit Prof. Sch. Patak per annos 29 Patakini et Albae Juliae, ubi obiit A. 1686. 3. Maji. Fuit A. L. M. et Philos. Doct.

Georgius Lutskai 2. Maji. Rector Onadiensis.

Johannes Terebesi. 5. Maji. Rector Fülekiensis.

Johannes Kaposi. 10. Maji.

Andreas Tsernatfalusi. 17. Maji. Rector Gyöngyösiensis.
 Petrus Salyi 19. Maji.
 Steph. Helembaides Damasdinus. 7. Julii. Obiit Érsek-Ujvarini.
 Mich. P. Eörségih Vizvarinus. 7. Julii. Valedixit Scholae.
 Paulus Tsekleszinus. 26. Julii. Vele dixit.
 Johannes Jász-berényi. 26. Julii. Promotus in Angliam.
 Johannes Helymetzi. 27. Septembris. Rector Ujheliensis.
 Georgius Losontzi. 19. Novembris. Rector Gyöngyösiensis.
 Johannes P. Tolnaeus. 23. Novembris. Rector Komaromiensis.
 Johannes P. Szákonyi.¹ 23. Novembris. Rector R. Szombatiensis.
 Martinus N. Laki. 23. Novembris. *Senior*. Rector Tokajiensis.
 Matthias P. Tartzalinus. 16. Decembris. Rector Miskoltziensis.
 Stephanus Alistali, alias Sámbekei. 28. Decembris. Rector Füle-
 kiensis.
 Jacobus M. Alistali. 28. Decembris. Discessit.

A. 1651.

Georgius Berényi. 21. Januarii. Rector Gálszetsiensis.
 Stephanus L. Károlyi. 13. Februarii. Rector Ungvariensis.
 Johannes Székelyhidi. 13. Februarii.
 Johannes Sz. Mándoki. 9. Martii. Rector Szantoviensis.
 Franciscus Simigius. Rector Benyeiensis.
 Martinus A. R. Szombati. 16. Aprilis. Rector Szikszoviensis.
 Johannes Beregszászi. 4. Maji. Abiit Debrecnum Kollégaságot
 keresni.
 Andreas Geberieni.² 4. Maji. Hic quoque.
 Stephanus B. Debretzeni. 19. Maji. Obiit.
 Georgius P. Göntzi. 5. Junii. Rector R. Szombatiensis.
 Johannes Etsedi. *Senior*. Rector Kereszturiensis.
 Michael S. Dioszegi. 22. Junii. Rector Munkatsiensis, inde ad
 Acad. prom.
 Thomas T. Papóltzi. 22. Junii.
 Stephanus P. Szántai. Rector Etsediensis 1654. 5. Aug.
 Johannes S. Bitskeinus.
 Franciscus Tsernatoni. Rector. Vámosujfalusiensis. Rursus
 ingressus, postea Gyöngyösiensis.
 Daniel Markusfalvi.
 Johannes Kota Kaposi. Rector Szerentsiensis, tandem Pastor
 factus.
 Stephanus F. Ovári. Rector Kaszonyiensis.
 Michael P. Dobrai. 26. Augusti. Rector Liscensis 1654. 5. Jun.
 Stephanus Toronyai. 10. Novembris.
 Andreas Töltzéki. Rector Zomboriensis.

¹ Szikonyi?² Gáborjání?

A. 1652.

Andreas Liszkai.

Stephanus Upori. 25. Januarii. Rector Ujlakiensis, tandem
Pastor factus et demum in senectute Senior Tractus Ungvariensis.

Stephanus Kállai. 19. Februarii.

Paulus Egri Kaposi. Rector Szepsiensis.

Petrus P. Tsetneki. Rector Beregszasziensis.

Petrus D. Debretzeni.

Dávid K. Jósvai. 24. Martii. Rector Gyöngyösiensis et Pastor
factus.

Stephanus Martzinfalvi. 6. Aprilis. Miles factus Onadini.

Nicolaus Kereszturi. 6. Aprilis.

Stephanus K. Helymetzi. 15. Aprilis. } Praebitores successive.

Stephanus R. Szombati. 18. Aprilis.

Matthaeus S. Regetei. 7. Máji. Rector Kaposiensis.

Johannes P. Tolnai. 23. Máji. *Senior*. Rector Liscensis.

Caspar K. Szepsi. 23. Maji. Rector Tallyensis, ibi mortuus.

Gregorius Szent Péteri. Praebitor 1654. Rector Galszétsiensis.

Johannes Kálmántsi. Rector Mádiensis.

Johannes Komáromi. Rector Érsekujvariensis, tandem Pastor
factus.

Johannes N. Kaszoni. Rector Beregszasziensis 1655. 10. Maji.

Franciscus P. Szaki. Promotus ad Acad.

Georgius B. Benyei. 15. Augusti. Rector Toronyaiensis.

Thomas Korodi. Obiit.

Georgius Rozgonyi. Rector Benyensis, ubi et obiit.

Gregorius Hernád Némethi. *Senior*. Prom. ad Acad. a Principissa Susanna Lorántfi, redux factus Pastor Göntziensis, inde per Pontificios eiectus A. 1671., venit in Transylv., ubi fuit Pastor in Küküllővár. Post rediit in Hung. et fuit Pastor Patakini Göntzini, unde iterum turbatus A. 1695. Obiit valde senex A. 1705.

Stephanus Marosi. Rector Papensis A. 1654.

Johannes N. Szepsi. 17. Decembris. *Senior*. Ductus Tarcalinum
A. 1654. et prom. ad Acad.

A. 1653.

Nicolaus Opilius Pataki. 6. Januarii. (*Senior*. Rector Tartaliensis, unde venit ad Acad., ubi obiit Franequerae Ao 1657.)³

Johannes C. Kapossi.⁴ Rector Sz. Peteriensis.

³ Ez részben zárójelben, részben ki van húzva s fölibe írva: Rector
Helmetziensis.

⁴ Utólag beírva.

Andreas J. Terjényi. Rector Miskoltziensis, inde ad Acad., fuit vir insignis.

Johannes Vasas⁵ Rivulinus. Homo sceleratissimus Rom. I. v. 27. Lev. XX. 12. Lege loca citata, negotium patebit totum.

Samuel P. Gelei. Salut. Acad.

Stephanus Zemlenyi. Rector Rima Szombatiensis.

Johannes Nagyidai. Debrecinum se contulit.

Andreas Szattmar Nemeti. Hic quoque, et factus Secularis, de-
mum Senator Debreceni, collab. factus, primarius ibidem.

Stephanus M. Szent Péteri. 10. Junii.

Gregorius Szikszai. Rector Fülekiensis.

Stephanus T. Kotsinus. Ersek Ujvarini Pastor factus.

Franciscus Balassa Rátzkevinus. 28. Julii. Rector Tokajiensis.

Factus Secularis.

Stephanus K. Sarai. 4. Augusti.

Gregorius Tokaji. 14. Augusti. Rector Tallyensis 1655.

Paulus Dioszegi. 14. Augusti. Rector Onadiensis.

Valentinus Sylo² Kereszturi. 14. Aug. Senior. Rector Ujheliensis.

Venit ad Acad. et creatus SS. Th. D., redux fit Pastor Szepsiensis, unde pulsus fit Pastor Debrecinensis famosissimus, et ibi moritur.

Isacus Sz. Szölkedi. 17. Augusti. Rector Hernad Nemetiensis.

Georgius Hosdati. 26. Novembris. Rector Ujheliensis.

A. 1654.

Michael Miskei. 18. Januarii. Rector Ungvariensis. Factus est Pastor, tandem Senior Tractus Dioszegiensis.

Martinus S. Szent Péteri. 29. Januarii.

Andreas Kolbasai. 19. Februarii. Rector Helymetziensis.

Georgius Josvai. 3. Martii. Rector Szepsiensis.

Johannes R. Szombati. 6. Martii. Obiit cum esset Bibliothecarius

Coll.

Johannes Felső Vályi. 18. Martii. Rector Mandokiensis. Praebitor, secunda vice ingressus. Tandem Pastor factus.⁷ 1655. 11. Mart.

Johannes Musnai. 25. Martii. Praebitor factus 2. Julii 1654. Rector Mandokiensis.

Stephanus Kolbasai. 25. Martii. Praebitor. Rationista factus in arce Patakini. Rector Hetzeiensis.

Stephanus Surki. 25. Martii. Rector Szerentsiensis.

Stephanus Tekei. 29. Martii. Valedixit Scholae.

Johannes K. Dombrádi. 23. Aprilis. Ductus Claudopolim.

Matthias Jaszberényi. 4. Maji. Rector Zomboriensis.

⁵ Kassai?

⁶ Sajó?

⁷ Lehúzva: Garanyinum.

Paulus Tiszabetsi. 8. Maji. Factus Pastor Palótzienſis.

Thomas Matóltſi. 16. Maji. Rector Szattmárieniſis.

Andreas Jánki. 16. Maji. Rector Ungvariſis.

Stephanus P. Töltzéki. 16. Maji. Rector Szántoviſis.

Gregorius S. Tolnai. 25. Maji. Rector Beregszasziſis.

Gabriel Perliciuſ. 5. Junii.

Johannes Láni. 5. Junii.

Paulus Láni. 5. Junii.

Johannes Perliciuſ. 5. Junii.

Quatuor hi erant natione
Sclavi. Honeste poſtea
valedixerunt Scholae.

Andreas Halmi. 24. Junii. Rector Bényeniſis.

Michael V. Mikolai. 24. Junii. Rector Ujlakieniſis.

Stephanus Gyöngyöſi. 4. Julii. Obiit.

Stephanus P. Szili. 4. Julii. Obiit.

Samuel P. Samareuſ. 4. Julii.

Franciſcuſ Nogradi. 4. Julii. Rector Kereſzteniſis, poſtea Komaromiſis.

Georgiuſ Ladányi. 4. Julii. Rector Gyöngyöſieniſis.

Pauluſ Uyvári.⁸ 9. Julii. Inhoneſte abiit.

Pauluſ T. Széli. 21. Julii. Rector Kapoſieniſis.

Johannes P. Zelizi. 25. Julii. Debrecinum venit. Paſtor factuſ.

Martinuſ K. Komáromi. 11. Octobriſ. Rector Etsediſis.

Johannes Margitai. 11. Octobriſ. Praebitor. *Senior*. Rector Kereſzturiſis.

Michael R. Szombati. 6. Novembris.

Johannes R. Szombati. 19. Novembris. Rector Sz. Peterieniſis.

Laurentiuſ P. Perei. 4. Decembris. Paſtor factuſ.

Johannes Gyarmati. 19. Decembris. Rector Kapoſieniſis.

Andreas Szentkirályi. 19. Decembris. Rector Galszetsieniſis, tandem rediens paſtor Rima Szombatiſis. Tandem Paſtor Sipiſis etc. Damnatuſ ad Triremes Adriaticas a Clero Pontif. Hung. A. 1675.

A. 1655.

Gregoriuſ Papai. 6. Januarii. Rector Gulatiſis, tandem Helmetziſis.

Abrahamuſ Halasi. 27. Januarii. Rector Szeregyeieniſis, tandem Advocatuſ.

Johannes N. Szkároſi. 22. Martii. Rector Munkatiſis.

Sigismund. D. Benedekfalvi. 5. Aprilis. Obiit eodem anno 5. Oct.

Gregoriuſ C. Somoſi. 5. Aprilis. Praebitor. Rector Hetzeieniſis.

Michael S. Ungvari. 22. Aprilis. Rector Szerenyeniſis, poſtea Galszetsieniſis. Paſtor Toronyeniſis, factuſ et Tractuſ Zeml. Scriba.

⁸ Ungvári?

Paulus R. Baskai. 11. Maji. Praebitor. Rector Toronyaiensis.
Stephanus Vásárhelyi. 15. Maji. A Tartaris ablatuſ erat. Tandem Pastor factuſ in Beretzki.

Balthasar P. Kapi. 16. Maji. Rector Szikszovienuſ A. 1656.

Stephanuſ F. Tolnai. 15. Maji. *Senior*. Rector Tarzalienuſ. Poſt redituſ ex Acad. Rect. et Prof. Colleg. Claudiopolitani per annuſ XX celebris.

Petruſ T. Miskoltzi. Rector Miskoltzienuſ, ibidem civiſ factuſ.

Andreuſ T. Szobozslai. 5. Junii. Rector Caſſovienuſ.

Georgiuſ Körmendi.⁹ Rector Komaromienuſ, poſtea Paſtor factuſ et *Senior* Paſtoruſ Barſini.

Nicolauſ Matóltſi. Rector Madienuſ.

Stephanuſ Tapoltsányi. Obiit.

Stephanuſ P. Oroſzi. Rector Ungvarienuſ, poſtea Paſtor et *Senior* Paſtoruſ.

David P. Szendi. 3. Julii. Rector Göntzienuſ. Tandem Paſtor in Tractu Abaujvarienuſ ad extremam ſenectutem. Obiit A. 1709.

Petruſ Körmendi.¹⁰ 3. Julii. *Senior*. Factuſ Paſtor Szatmarienuſ 1658. Demum Epicoſopuſ Trans Tibiſcanuſ praeclariffimuſ A. 1686.

Michael P. Malai. 3. Julii. Rector Benyenuſ.

Stephanuſ Tarnadi. 3. Julii. Rector Tartzalienuſ, inde ad Acad., ubi obiit.

Andreuſ Bajtſi. 3. Julii. Rector Gyöngyöſienuſ. Tandem Paſtor Enyedienuſ in Tranſylv. et Tractuſ ejuſ *Senior*. Filiuſ ejuſ hodie eſt Paſtor Enyedienuſ.

Emericuſ Tſontuſ. 3. Julii. Obiit.

Michael Boruſ Jenei. 1. Auguſti. Factuſ Paſtor in Szeregyne.

Stephanuſ Szőnyi. 24. Auguſti.

Franciſcuſ P. Devai. 12. Septembris. Rector R. Szombatienuſ.

Michael K. Szomotori. 13. Septembris. Obiit.

Stephanuſ M. Bátori. 10. Octobriſ. Praebitor conſt. Ductuſ Madinuſ.

Johanneſ Kiſ-Várdai. 26. Novembris. *Senior*. Rector Ujhelienuſ.

Johanneſ R. Szombati. 28. Novembris. Rector Caſſovienuſ.

Stephanuſ Tſengeri. 5. Decembris. Paſtor, factuſ eſt.

Andreuſ Gyöngyöſi. 14. Decembris. *Senior*. 1658. 29. Junii Rector Tallyenuſ. Poſt redituſ ex Acad. ibidem Paſtor celebriſ et *Senior* Tractuſ Abaujvarienuſ.

A. 1656.

Franciſcuſ Szendrei. 17. Januarii. Collab. quartae claſſiſ, Ao 2 do tertiſae claſſiſ. Promotuſ ad Acad. à Franc. Ibrányi.

Pauuſ K. Szobozslai. 8. Februarii. Rector Beregſzaſzienuſ, ite- rum rediit, ductuſ Sz. Peterinuſ.

⁹ Haraányi jegyzete: gályarab volt.

¹⁰ A ſeniorok jegyzéke ſzerint: Petruſ Körmöndi.

- David Bényei. 8. Februarii. Praebitor. Rector Szantoviensis.
 Johannes P. Marosi. Rctor Tyrnaviensis.
 Martinus N. Kaposi. 14. Martii. Rector Ujheliensis.
 Michael Hangatsi. 14. Martii. Rector Toltsvensis. Homo nullius
 laudis.
 Petrus L. Tsitseri. 15. Martii. Valde simplex fuisse perhibetur.
 Pastor tamen factus Tarnotzini.
 Johannes Palanki. 18. Martii.
 Jacobus Szattmari. Rector Sz. Peteriensis.
 Andreas Mandoki. 20. Aprilis. Rector Kaszoniensis.
 Stephanus D. Debretzeni.
 Johannes Somosi. Praebitor. Rector Zemleniensis. Postea Pastor,
 tandem Senior Tractus Abaujvariensis.
 Emericus Kolbásai. 3. Máji. Praebit. Rector Kálloviensis.
 Johannes Campens Debretzeni. 13. Máji. Scholarum syntaxos et
 poesos praeceptor. *Senior*.
 Paulus Tsetneki. 29. Máji. Pastor Körtvelyesiensis.
 Gregorius Tsholtzi. 2. Junii. Rector Beregszasziensis, inde ad
 Acad. Postea Pastor et Senior Tractus Beregiensis.
 Johannes Károlyi. Rector Szepsiensis.
 Stephanus Szattmári. 9. Junii. Pastor factus. Filius huius est
 Mich. Szattmári Professor Scholae Patakino — Alba Juliano — Maros-
 vásárhelyiensis.
 Johannes D. Kotsi. 9. Junii. Rector Cassoviensis.
 Thomas F. Tsekeinus. 9. Junii.
 Samuel Hil Körösi. 9. Junii. Salut Acad.
 Valentinus Madai. 9. Junii.
 David P. Oroszi. 3. Julii.
 Michael P. Veresmarti. 3. Julii. *Senior*. Rector Tokajiensis, tan-
 dem Komaromiensis. Postea Pastor Papensis.
 Johannes Ujvari. 3. Julii. Valedixit Scholae.
 Johannes Bánki. 3. Julii. Rector Gal Szetsiensis.
 Johannes Galfi. 3. Julii. Rector Beregszasziensis, tandem Szatt-
 mariensis. 1659.
 Valentinus Köpetzi. 5. Augusti. Rector Liscensis, inde ad Acad.,
 ubi creatur Medic. Doctor, redux fit Pastor Miskoltziensis et Rect. Sch
 Patakiensis circa A. 1665.
 Martinus Borsai. 13. Augusti. Rector Raczkeviensis.
 Petrus Pataki. 25. Augusti. Rector Zomboriensis. Postea Pastor
 in Betulia.
 Franciscus K. Porupkai. 4. Semtembris. Proscriptus Schola ivit
 Debrecinum.
 Andreas J. Batzoni. 5. Octobris. Rector Etsediensis.
 Petrus G. (P. ?) Papai. 5. Octobris. Pastor factus circa Vara-
 dinum.
 Johannes Nagy Szőnyi. 15. Octobris. Obiit.

Stephanus Kósa. 15. Octobris. Rector Benyensis. Miles factus Érsekújvariensis se in cuius obsidione A. 1663. est globo tormentario interceptus.

Matthaeus K. Komarominus. 15. Octobris.

Benedictus Szent Miklosi. 15. Octobris.

Michael Totfalusi. 20. Novembris. Rector Kaposiensis.

Caspar Ruszkai. 16. Decembris. Rector Szeregyeiensis.

A. 1657.

Johannes T. Szendrei. 12. Januarii. Praebitor. Rector Helmetziensis.

Michael P. Szendrei. 19. Januarii. Rector Gyöngyösiensis Ao 1658. 6. Oct.

Georgius P. Szetsi. 19. Januarii. Rector Fülekiensis.

Johannes S. Várallyai. Rector Mandokiensis.

Stephanus Szendrei. 20. Januarii. Praebitor. Rector Szepiensis.

Demetrius Nánási. 19. Februarii.

Andreas Illyésfalvi. 13. Februar. Emansit.

Martinus Mikóy* Neozoliensis. Sclavus. Illico rediit.

Stephanus V. Fogarasi. 14. Febr. Rector Szattmariensis.

Franciscus Kisvardai. 20. Februarii. Praeceptor classis poëseos. Rector Szikszoviensis.

Andreas Ratzkövi. 20. Februarii. Rector Tolnaiensis trans Danub.

Petrus K. Debretzeni. 20. Februarii. Rector Onadiensis.

Andreas Töltzéki. 25. Februarii.

Michael Keresszegi. 2. Martii.

Andreas Tsehi. 5. Martii. Rector R. Szombatiensis.

Martinus P. Perlaki. 5. Martii. Rector Szattmar Nemetiensis 1659. 25. Apr.

Johannes P. Sarollyani. 7. Aprilis. Rector Zomboriensis. Tandem Pastor Semjenyiniensis.

Petrus Levai. 11. Aprilis. *Senior*. Rector Liscensis. Redux ex Acad. Pastor Szantoviensis et Göntziensis.

Johannes Zemlényi. 18. Aprilis.

Andreas Kereszturi. 18. Aprilis. Rector Redmetziensis et Nagy Mihalyiensis.

Stephanus Gidofalvi. 1. Maji. Rector Toronyensis.

Johannes Angyalosi. 10. Maji. Rector Szikszoviensis A. 1661. 25. Febr.

Petrus Kisvardai. 20. Maji. Rector Ungvariensis, tandem Pastor Bakaiensis.

Petrus Kajadi. 28. Maji. Pastor fit in Patria et ibi moritur.

Stephanus Salánki. Et hic Pastor fit in Patria.

Stephanus Németi. Rector Gyöngyösiensis ex tertia collatione.

* Nicolai?

Stephanus Sylvanus Kereszturi. Rector Ungvariensis.
 Franciscus Poroszlai. 22. Junii. Discessit sine venia.
 Georgius P. Szetsi. 22. Junii.
 Georgius H. Zombori. 22. Junii.
 Stephanus Inantsinus. 26. Junii.
 Stephanus Ratzkövi. 2. Julii. Rector Mádiensis.
 Johannes Banyai. 11. Julii. Praebitor creatus A. 1659. 6.

Decembris.

Andreas Naszvádi. 19. Octobris.

Jacobus Torkos Komaromi. Rector Komaromiensis. Tandem
 Secularis factus est.

Johannes Lenthi Papensis. Rector Papensis. Inde ad Acad.
 Redux fit Pastor Ketskemetiensis et etiam Miskoltziensis. Demum Pas-
 torum Senior.

A. 1658.

Moses C. Szabadi. 28. Januarii. Rector Etsediensis.

Stephanus Szepsi. 4. Februarii.

Michael Szikszai. 6. Februarii.

Stephanus P. Göntzi. 7. Februarii. Rector Taruzaliensis.

Michael G. Toltsvai. 13. Februarii.

Johannes Tsernaton. 13. Martii.

Georgius F. Bányai. 3. Martii.

Stephanus Szétsi. 7. Martii. Paedagogus ultimus Principis Franc.
 Rákóczy I., post cuius apostasiam Aula egressus Acad. salutatus. Redux
 fit Pastor Szatt. Nemetiensis, Rivuliensis, Madiensis et Senior Tractus
 Abaujvariensis. Obiit A. 1705.

Stephanus Ladmotzi. 18. Martii. Rector Miskoltziensis. Tandem
 Pastor. Citatus Posenium et damnatus ad carceres et Triremes A. 1674.
 liberatus A. 1676.

Stephanus R. Szombati. 20. Martii.

Martinus Gönyüi. 4. Aprilis.

Georgius Petrovits. 19. Maii. Rector Mándokiensis.

Johannes F. Losontzi. Ascendit ad Comitiam Poseniensem, in reditu
 factus Turcarum captivus, sed liberatus etc. Eppatum Veszpremiensem
 consecutus, senex venerandus.

Petrus Debretzeni. Pastor factus.

Michael M. Marusi. 16. Junii. Rector Szentziensis.

Johannes P. Bathori. 16. Junii.

Michael Szattmar Nemeti. 19. Junii. Rector Tokajiensis, inde ad
 Acad., postea Pastor Göntziensis, unde A. 1671. pellitur a Pontificiis
 et fit Pastor Claudiopoli et Tractus ejus Senior dexterrimus. Obiit ibi-
 dem A. 1689.

Jeremias B. Batorinus.

Jacobus Tseh Tsuzi. 25. Augusti. Senior. 1661. 29. Junii Rector
 Komaromiensis, inde ad Acad., ubi fit SS. Th. D., redux fit Pastor

Comaromien. et Losontziensis. Citatus ad Tribunal Ponium et ad carceres damnatur. A. 1674 liberatus fit Pastor Debrecini, tandem Papae et simul Episcopus Transdanubianus. Obiit. A. 1695.

Daniel Endredi. 25. Aug. Rector Kereszturiensis.

Thomas J. Szentzi. 25. Aug. Obiit.

Stephanus Kaszoninus. 2. Septembris.

Stephanus Veszpremi. 12. Octobris. *Senior*. Rector Szattmariensis, inde ad Acad., redux fit iterum Rect. Szattmar, tandem in Transylv. Pastor Udvarhelyiensis et eius Tractus *Senior*, demum Episcopus Transylvaniae. Obiit A. 1713.

Johannes R. Kis Komaromi. 12. Octobr.

Stephanus P. Zelizi. 12. Octobr. Rector Miskoltziensis.

Basilius N. Sallainus. 12. Octobr. Rector Benyeiensis.

Georgius D. Tsitseri. 12. Octobr. Rector Etsediensis, inde venit Enyedinum et educitur ad Recturam Albam Juliam, tandem fit Secularis magni nominis, Scriba Principis, hinc demum fit requisitor capituli ecclesiae Albensis Transylvaniae. Simulque civis Albae Juliae praestantissimus.

Andras L. Hatházi. 4. Novembris.

Michael Marosi. 12. Novembris.

Michael P. Kajari. Rector Gulatsiensis.

Petrus Bányátskai. 15. Novembris. Fit Pastor Keserüinus.

Thomas Losontzi. 17. Novembris.

Andreas E. Ujvári.

Nicolaus Matóltsi. 28. Novembris. Rector Szeregyeiensis.

Martinus Györkei. 1. Decembris. Rector Munkatsiensis.

Johannes Kanssai. 4. Rector Fülekiensis.

Hibaigazítás az 1635—1649. évi névsorhoz.

A. 1639.

Petrus Naemnyi h. Petrus *Namenyi*.

Stephanus Ttörtöki h. Stephanus *Tsötörtöki*.

A. 1641.

Joh. F. Komáromi nevénel: . . . obiit h. *abiit*.

A. 1642.

Caspar Hathazi nevénel: 16. Nov. h. 6. Nov.

A. 1644.

Paulus P. Szantai h. Paulus *M. Szantai*.

Johannes Zemplenyi h. Johannes *Zemlenyi*.

A. 1646.

Samuel Szent Miklósi Rector *Szeregyeiensis*.

A. 1648.

Michael P. Szepsi után *kimaradt*: Caspar P. Miskoltzinus. Salutavit Acad.

Közli: Gulyás József.

Papok, léviták, mesterek a marosi református egyházmegyében a XVII.—XIX. században.

A marosi református egyházmegye az idők folyamán kétszer osztódott. A régi, római katolikus telegdi és ózdi főesperességekéből alakult reformáció-korabeli, Kolozs-Torda megye és Maros Szék területére kiterjedt hatalmas egyházmegye testéből kormányzati nehézségek miatt vált le 1641-ben a görgényi egyházmegye.¹ A mai bekecsaljai egyházmegye pedig, szintén az egyházmegye gyülekezeteinek még mindig nagy száma és nagy területre kiterjedő volta miatt vált ki és lett önálló egyházmegye 1927-ben. Ez évig tehát a marosi egyházmegye esperesének felvigyázása alá tartozott és innen van az, hogy az alábbi névsorösszeállításban a mai bekecsaljai, régebben a marosi egyházmegyéhez tartozott anya- és leány egyházközségek papjai, lévitái és oskolamesterei is szerepelnek.

A névsort az egyházmegyei levéltárban² őrzött esperesi egyházvizsgálati (vizitáció) jegyzőkönyvekből állítottam össze. Ilyen vizitációs jegyzőkönyvek 1692-től kezdődőleg vannak meg. Hogy azelőtt is voltak, az kétségtelen,³ de hogy azoknak mi lett a sorsa, nem lehet tudni.

¹ Az 1891. évi Névkönyv az erdélyi ev. ref. egyházkerület számára III. —XIV. lapjain Lénárt József esperes közli vázlatosan a görgényi egyházmegye történetét úgy, amint azt Péterfi László sáromberki pap és egyházmegyei főjegyző az 1761. és a következő években összeállította. Péterfi megállapításában, a rendelkezésére állott források hiányossága miatt többször téved. Így az osztatlan marosi egyházmegye első ismert esperesének Fogarasi Mihályt nevezi meg a XVII. század elején (IX. lap), holott Fogarasi 1686—1711-ig volt esperese a marosi traktusnak. Tévedésbe azok a *rongyos irások* ejtették, melyeket Simon János esperes talált az egyházmegye szekrényfelekén s melyek közt egy dátum nélküli, bándi vizitációs írás is volt a Fogarasi Mihály esperesi idejéből. (Erről lásd még a 3. sz. jegyzetet). Másik tévedése Péterfinék az egyházmegye kettéválási idejének megállapítása. Sejtí, hogy Herszegszöllősi István az önálló görgányi egyházmegye első esperese, de valószínűbbnek tartja, (IX. l.) hogy a megosztódás a Bacsoni Tamás idejében, tehát 1648-ban történt. Ezt a tévedést Lénárt a XII. lapon valószínűsíti s Kiss Lajos 1938-ban átveszi és ismét közzéteszi nyomtatásban az „Uram segélj!” c. görgényi egyházmegyei évkönyvben, a 14—15. lapon. (Szerkesztette Vajda István). A két egyházmegye kettéválása 1641-ben történt meg. A marosi esperese Borzási Péter kibédi prádikátor, a görgényié Herczegszöllősi István lett. (Marosi ref. egyházmegyei levéltár, 2. sz. anyakönyv. *Matricula Ecclesiarum Reformatarum in Sede Siculicali Maros dispersarum Renovata Tempore Senioris earundem Eccliarum Reverendi Domini Michaelis v:Fogarasi et Reverendi Domini Stephani Zagoni Jurati Notarii Per Sigismundi Boeloeni Ecclesiae Bere-Kereszturiensis p. t. Pastorem Anno Christi MDCLXXXVII. 7. lap és Pokoly: Az erdélyi református egyház története V. k. 235. l.)*

² A levéltár a marosvásárhelyi ref. kollégium egyházmegyei szobájában van elhelyezve.

³ Ezt éppen az 1. jegyzetben említett s a görgényi egyházmegye leveles szekrényében talált (1761) bándi vizitációs jegyzőkönyv-töredékből állítjuk

Az esperes vizitátor társaival rendszerint évenként meglátogatta az egyházmegye minden gyülekezetét.⁴ Szent Márton napkor, november 11-én keltek útra s ha valami zavaró körülmény közbe nem jött, a megszakított sorrendben járták végig a falvakat. E meglehetősen nehéz és fáradságos utazás eltartott január, februárig, sőt nem egyszer még márciusban is tart. Ha a sorrend megbomlott időjárásai viszontagságok, háború, járványos betegség, vizitátorok betegsége stb. miatt, előfordult, hogy egy gyülekezet egy polgári évben kétszer, tavaszon és őszön is szenvedett vizitációt. De ilyen esetekben az is megtörtént, hogy egy-két évig, vagy, mint a kuruc harcok idején, hat évig sem volt vizitáció.

A vizsgálat eredményét a főjegyző (juratus notarius) vezette jegyzőkönyvbe, amely gyülekezetenként a falu nevének, a vizitáció napjának és nyomban utána a pap (parochus), lévita, oskolamester (ludi magister) és presbiterek (jurati) nevének feljegyzésével kezdődött.⁵

A hivatalosak nevének feljegyzésében, különösen a keresztnevéknél sok hanyagságot, vagy más okból származó tévedéseket találunk. Pl. a berekeresztúri mester keresztneve 1752—1763-ig évenként (Solymosi) András, 1764-ben János, 1766—1769-ig ismét András, 1770-ben János, 1771—1776-ig megint András. Az ilyen elteréseket esetenként lapalji jegyzetben közlöm.

Feltűnő a névsorban a sok községnévből alakított családnév. A XVI—XVIII. században ugyanis szokás volt minden falujából más vidékre elszármazott embert új állomáshelyén a származási helységéről elnevezni. E szokás alól nem voltak kivételek a jobbagyok, iparosok mellett az egyházi hivatalosok sem. Az eredeti családnévet a XVIII. század második felében kezdik csak használni, de addig már igen sok származási helységnév állandósult családnévül és maradt fenn napjainkig. Ezeket tudva, a legtöbb itt kimutatott papnak, lévitanak és mesternek származási helyét is megismerhetjük nevéből.

Az állások sokszor évenkénti cserélődésének oka a papmarrasztás szokásában keresendő. Ez 1778-ban eltöröltetvén, ettől kezdve már nagyobb állandóság van egy papi, vagy mesteri állásban.

és arra következtetünk, hogy a megelőző vizitációs jegyzőkönyv ismeretlen okból a görgényi egyházmegyébe került, ahol lappanghat, vagy elhallódhatott. Magam eredménytelenül kerestem. Az a bándi vizitáció, melynek jegyzőkönyvét Péterfi szószerint idézi, az 1686—1692 közötti évek valamelyikében lehetett. Az 1692 előtti vizitációkról az említett *Matriculában* is sok feljegyzést találunk. Nem lehetetlen, hogy az 1692 előtti vizitációk jegyzőkönyvei bekötetlen, különálló levelekből állottak és szétkallódtak. Így kerülhetett a bándi levél a görgényi levelesládába.

⁴ A vizitálás a Rákóczi-szabadságharc alatt, 1704—1709-ig szünetelt. Ez időben a papok és mesterek nagy része elpusztult. Az 1703-ban élt 52 lelkész közül 1710-ben csak 25 van életben, a 34 mester közül 15.

⁵ A jegyzőkönyvnek ez a része rendszeren latinul vezetett; a további magyarul.

Az anyaegyház tanítója és a leányegyház lévitája több esetben egy személy, de neve csak egyik helyen, vagy, mint a máter mestere, vagy pedig, mint a filia lévitája jegyeztetett fel.⁶ Azért jegyzetben közlöm, hogy a filiának melyik volt a mátere.

A nevek előtti szolgálati időt jelző évszámok mind vizitációs évet jelölnek. Ha két vizitáció között több év eltelt s közben személyi változás történt, ezt a táblázat nem mutathatja. Így az is előfordulhat, hogy hosszabb vizitátatlan időközben egy, esetleg több lelkész, vagy tanító is működhetett ugyanazon a helyen, akiknek nevét összeállításunk szintén nem tünteti fel. Így a belső személyek szolgálati kezdőévüil az van megjelölve, amelyikben a vizitáció először ott találta, utolsóul pedig szintén az, amelyikben a vizitáció utolszor találta abban a gyülekezetben.

A névsort az 1849—1850 évi vizitációig állítottam össze.

A falunkénti névsor után közlöm az egyházmegyei levéltár legértékesebb és legrégebb adatokat (1579) tartalmazó *Matriculájának* (lásd I. sz. jegyzetben) a papok nevére vonatkozó 1692 előtti adatait is.

Ezekután rátérünk a névsor közlésére, a falvak betűrendszerinti következésében.

*Atosfalva.*⁷ Léviták: 1766 Imre János, 1768—1802 Ajtai Mihály, 1804—1808 Dállyai János, 1811—1834 Sükösd István,⁸ 1835 Király István, 1836—1840 Bíró János, 1841—1850 Kerekes Márton.

*Akosfalva.*⁹ Léviták: 1734—1737 Bibarczfalvi Mihály, 1739—1746 Radnóthi Péter, 1752 Molnár Sámuel, 1759 Intze József, 1760 Intze István, 1761—1768 Gazda József, 1769—1773 Krizbai János, 1773—1776 Kádár József, 1777—1778 Ábrahám Ferenc, 1778—1822 Szász Dániel, 1823—1824 Beretzki Ferenc, 1825—1849 Szabó György.

Backamadaras. Papok: 1693—1697 Csinádi (Csenádi, Csanádi) János, 1699—1703 Makfalvi Péter, 1710—1717 Musnai Miklós, 1718 1722 Udvarhellyi János, 1723—1724 Dési György, 1725—1735 Oltszemi Sámuel, 1737—1741 Ajtai Mihály, 1741—1747 Ikafalvi János, 1749—1777 Ikafalvi B. Sámuel, 1778—1815 Válllyi József, 1816—1819 Válllyi Pál, 1820—1849 Losontzi Mózes, 1837—1849 Losontzi József, segédpap. — Mesterek: 1693—1695 Ballavásári Mihály, 1697—1732 Galambfalvi Zsigmond, 1733—1734 Szentgyörgyi Mihály, 1735 Zalányi István, 1737—1739 Pulkereczy Sámuel, 1741 Györfi János, 1743—1747 Hadnagy Ferenc, 1749—1750 Katona György, 1752—1769 Kerekes Zsigmond, 1770—1788 Dállyai Vas Sámuel, 1788—1830 Gergely András, 1832—1834 Gergely Sámuel, 1835—1849 Bitai Elek.

⁶ A leányegyházat, de más félreeső, kisebb gyülekezetet is rendszerint az anyaegyházban, vagy valamelyik központibb fekvésű gyülekezetben vizitálták, a vezetők odarendelésével.

⁷ Székelyszentistván filiája.

⁸ 1816: János; 1828: Péter.

⁹ Nyárádszentbenedek leányegyháza.

*Bede.*¹⁰ Léviták: 1758—1761 Ajtai Dániel¹¹, 1762—1767 Kováts István, 1767—1783 Borzás, v. Borzási János, 1784—1788 Dali Péter, 1789—1803 Dályai János, 1804—1821 Ajtai Mihály, 1823—1824 Horváth Sámuel, 1825—1842 Miháts Elek. — Papok: 1843—1849 Nemes Sándor, 1850 Szalma Mihály.

Berekeresztúr. Papok: 1692—1718 Debretzeni Péter, 1721—1730 Debretzeni Mihály, 1731 Albisi Gábor, 1732—1737 Bikfalvi János, 1739—1744 Solymosi Sámuel, 1744 Erdödi Pál,¹² 1745—1750 Vajai István, 1752 Dési József, 1758—1761 Zilahi S. József, 1762—1764 Zágoni A. András, 1766 Horváth János, 1767—1789 Katsó István, 1790—1807 Tétsi Miklós, 1809—1836 Ferentzi János, 1838—1839 Silvester János, 1840—1842 Agyagási Elek, 1843—1850 Gergely Lajos, — Mesterek: 1692—1694 Makfalvi Péter, 1695—1697 Vajai Gergely, 1700 Fogarassi Mihály, 1701—1703 Dályai János, 1710 Kibédi P. István, 1716—1718 Sz. Simoni Mihály, 1721—1724 Kovásznai Miklós, 1725—1727 Ajtai Mihály, 1728—1730 Pétsi Pál, 1732 Batzoni József, 1733—1741 Katsó Mihály, 1741—1743 Viski Pál, 1744—1750 Mogyorósi Gergely, 1752—1776 Solymosi András, 1776—1823 Musnáki Gábor,¹³ 1824 Miháts Elek, 1825—1828 Réti Mózes, 1829—1836 Ertsei Elek, 1838—1850 Kis Márton.

Csejéd. Papok: 1692—1700 Kovásznai János, 1701—1703 Vajai János, 1710—1713 Váradi Zsigmond, 1716—1721 Galambfalvi István, 1722 Mogyorósi Mihály, 1723—1727 Darótzai Márton, 1727 Bibartfalvi Sámuel, 1728—1735 Rétyi János, 1737—1741 Besenyei Gábor, 1743—1746 Musnai Mihály, 1747—1753 Venter Mátyás, 1758 Musnai József, 1759 Trintsini István, 1761—1781 Radnóthi Péter, 1782 Huszti Sámuel, 1783—1785 Orbán Péter, 1783—1791 Zilahi Sebess József, 1792—1803 Török László, 1804—1813 Simon Péter,¹⁴ 1814—1835 Bodó Dániel, 1836—1838 Erdélyi v. Erdei Sámuel, 1839—1849 Horváth Sándor. — Mesterek: 1758—1759 Bölöni János, 1783—1785 Máté András, 1788—1795 Mezei András, 1796—1806 Szép János, 1807—1813 Pete v. Pető István, 1814—1816 Fekete József, 1817—1818 Vajda Gáspár, 1819—1827 Szász Sámuel, 1829—1834 Jánosi Elek, 1835 Szász Dániel, 1836—1839 Szász Sámuel, 1840—1849 Lányi Elek.

*Cserefalva.*¹⁵ Léviták: 1818—1820 Farkas Pál, 1821—1831 Szász Dávid, 1832—1836 Bordi Sámuel. — Papok: 1838—1843 Agyagási Lajos, 1844—1847 Musnai Károly, 1849—1850 Kakasi György. — Mesterek: 1839 Péter István, 1840—1842 ifj. László János, 1843—1846 Szathmári Mihály, 1847—1849 Tamó János, 1850 Szász Ferenc.

¹⁰ 1842-ig Vadasd leányegyháza volt. 1843-ban Szentháromság filiaként való hozzácsatolásával anyásították.

¹¹ 1759 decemberében Bölöni családnévvel fordul elő.

¹² Berekeresztúr valamelyik leányegyházának a lévitája volt.

¹³ 1788: József.

¹⁴ 1812: Sámuel.

¹⁵ 1838 előtt Nyárászentbenedek filiája volt.

Csikfalva. Papok: 1758—1772 Mogyorósi Gergely, 1773—1778 Horváth János, 1788—1792 Krizsbai D. István, 1793—1794 Imreh Zsigmond, 1795 Sebestyén Zsigmond, 1796—1800 Márton Imre, 1801—1810 Gergelyfi Borbély Mihály, 1811 Szabó László, 1812—1815 Kováts József, 1816—1828 Kováts Miklós, 1829 Vészi Péter, 1830—1835 Simon Sámuel, 1836—1837 Oroszlány István, 1838—1839 Horváth Sámuel, 1840—1843 Szent Márton, 1844—1850 Gáspár József. — Mesterek: 1722 Tótfalusi József,¹⁶ 1844 Bardótzsi Simeon.

Csitszentiván. Papok: 1692 Vásárhelyi Sámuel, 1694—1697 Sz. Simoni Mihály, 1699 Szokolyai György, 1701—1702 Fartzádi Lőrinc, 1711—1722 Vásárhellyi György, 1723 Tordai András, 1723—1729 Udvarhelyi János, 1730—1743 Vajai Sámuel, 1745 Ikafalvi Sámuel, 1746 Ikafalvi István, 1747—1749 Ajtai István, 1753—1763 Szantsali Mihály, 1765—1775 Ertsei József, 1772—1775 Molnár Sámuel, 1775—1802 Sóváradi Sánta József, 1804—1808 Ertsei Pál, 1809—1811 Szabó György, 1812—1823 Imre Sámuel,¹⁷ 1824—1849 Kis József. — Mesterek: 1692—1697 Málnási János, 1699 Szatthmári István, 1701—1702 Havadi János, 1711—1716 Székesi Dávid, 1718 Fogarasi Tamás, 1719 Márkodi Mihály, 1720 Pávai Márton, 1722 Fogarasi Mihály, 1723—1727 Ketskeméti János, 1728—1837 Zilahi János, 1740—1741 Kőrispataki András, 1742—1743 Szentgyörgyi Mihály, 1743 Pulcheretzi Sámuel, 1745—1753 Ribartzfalvi István, 1758—1762 Kőrispataki András, 1763—1768 Albu György, 1769—1772 Kerekes Zsigmond, 1772 Siklódi József, 1773—1782 Kováts István, 1783—1890 Kádár, vagy Bakó Mihály, 1791—1793 Hajdu Mihály, 1795—1798 Vintzi Budai István, 1799 Kerekes Ferenc, 1800—1811 Kerekes Zsigmond, 1812—1832 Lányi Sámuel,¹⁸ 1833 Nagy Antal, 1834—1849 Bartha Benjámín.

*Demeterfalva.*¹⁹ Léviták: 1769 Mezei András, 1810—1813 Szász Dávid, 1814—1816 Igeni János,²⁰ 1817 Fekete József, 1819—1823 Miháts Elek, 1824—1825 Musnáki Gábor, 1826—1829 Várad Szóts József, 1830—1833 Virág Sámuel, 1834—1835 Biró Jónás, 1836—1838 Király István, 1839—1850 Madaras János.

Erdőszentgyörgy. Papok: 1692—1697 Deáki János, 1700—1703 Czabai András, 1710—1712 Dési György, 1713 Batzoni János, 1716—1729 Bikfalvi János, 1730—1731 Musnai József, 1732—1739 Zágoni András, 1741—1747 Détései Sámuel, 1748—1769 Szász István, 1771—1774 Molnár István, 1776—1785 Zilahi József, 1789—1829 Makai László, 1830—1850 László Gergely. — Mesterek: 1692—1695 Szathmári István, 1697—1701 Sepsi Sz. Györgyi István, 1703 Ujvárossi András,

¹⁶ Az 1722. január 21-i káli vizitációnál találjuk nevét feljegyezve. Neve előtt ez áll: Rector in Csikfalva.

¹⁷ 1818: Zsigmond.

¹⁸ 1826: István.

¹⁹ Nyárádszentanna filiája.

²⁰ 1816: Márton.

1716–1717 Havadi István, 1718 Tétsi György, 1721 Réti Mihály, 1722 Kibédi Mihály, 1723–1724 Pulcheretzi Sámuel, 1725–1728 Szentgyörgyi Benjámín, 1729–1732 Gyalakuti István, 1732–1741 Adorjányi Lőrinc, 1744–1752 Sándor Mihály, 1758–1763 Nemes József, 1764 Siklódi K. József, 1766–1776 Kádár Mihály, 1776–1781 Botos János, 1783–1788 Butsi Antal, 1789–1803 Sós András, 1804–1806 Somogyi v. Somodi János, 1807–1838 Szabó Sámuel, 1839–1850 Szathmári Abel.

*Fintaháza.*²¹ Papok. 1710–1727 Halászi Márton, 1728–1731 Kovásznai Kelemen, 1732–1735 Torjai István, 1737–1741 Gidófalvi Péter, 1743–1752 Csernátfalusi András, 1758–1760 Kovásznai Kelemen, 1761–1763 Bessenyei Gábor, 1764–1766 Győrfi János, 1768–1773 Vajai Sámuel, 1774–1804 Bajnóti Mihály, 1805–1819 Sebestyén Mihály, 1821–1847 Nagy Mihály, 1848–1850 Beretzki Farkas. — Mesterek: 1750 Szentgyörgyi Mihály, 1793–1818 Szakmári v. Szathmári Benjámín, 1820–1831 Bordi Sámuel, 1832–1850 Elek György, 1844–1850 Falka Ferenc, s. tanító.

Galambod. Papok: 1692–1697 Vásárhelyi György, 1699 Ujlaki József, 1701 Kovásznai János, 1701 Kovásznai Sámuel, helyettes, 1702 Váradi Jósa István, 1711–1722 Gyáni János, 1723–1727 Királyfalvi János, 1727–1729 Daróti Márton, 1730–1731 Betzei Sámuel, 1733–1741 Galambfalvi István,²² 1742–1746 Udvarhelyi József, 1747–1749 Galambfalvi György, 1752–1762 Szántai József, 1763–1785 Makfalvi Zsigmond, 1785–1891 Balog Pál,²³ 1792 Kónya János, 1793–1800 Lőrintzi Mózes, 1801–1802 Sebestyén Mihály, 1804–1807 Simon Sámuel, 1808–1814 Marton Imre, 1815–1819 Kis József, 1820–1827 Vészi Péter, 1828–1836 Bothos János, 1837–1838 Ráduly Sámuel, 1839–1849 Soos József. — Mesterek: 1695 Szathmári István, 1833–1835 Simon Elek, 1836–1849 Sebestyén József.

Geges. Papok: 1693–1712 Zaláni Miklós, 1717–1724 Kibédi Mátyás, 1725–1730 Udvarhelyi József, 1731–1735 Ajtai Mihály, 1737–1759 Szentsimoni Mihály, 1759–1769 Kónya János, 1770–1785 Albisi Bod Zsigmond, 1788–1792 Imreh Zsigmond, 1793–1802 Krizbai Deső István, 1803–1809 Bosi Szabó György, 1810–1820 Sente József, 1822–1835 Tegzi Mihály, 1836–1837 Szász János, 1838–1839 Pető János, 1841–1850 Orbán Elek. — Mesterek: 1758–1759 Kibédi Réti András, 1795–1807 Németi István, 1810–1827 Kádár Márton, 1828–1832 Kis Sámuel, 1833–1838 Szathmári Abel, 1839–1841 Fartzádi Károly, 1842 Getse Áron, 1843–1850 Nagy Sándor.

*Göcs.*²⁴ Léviták: 1760 Bibartzfalvi György, 1761–1763 Albu György, 1766–1771 Kerekes Ferenc, 1772–1778 Dali Péter, 1778–1783

²¹ Káposztásszentmiklós leányegháza volt 1710 előtt.

²² 1736: József.

²³ 1785: káplán.

²⁴ Székelyvaja filiája.

Kádár Mihály, 1784—1793 Barzás, vagy Borzási János, 1797 Kis Mihály, 1799—1801 Várdó Elek, 1803 Vajda Gáspár, 1804 Szász Lőrinc, 1805—1810 Szász Sámuel, 1814—1819 Szász Dávid, 1820—1826 Farkas Pál, 1829—1833 Biró István, 1835—1850 Kántor István.

Gyulakuta. Papok: 1692—1697 Hétzei János, 1700—1703 Vásárhellyi György, 1710—1716 Kovásznai Kelemen, 1717—1721 Gyalai Márton, 1722 Veres Zsigmond, 1723—1725 Szentgeritzei Zsigmond, 1727—1732 Erdődi István, 1732—1735 Gidófalvi Péter, 1737—1746 Galambfalvi György,²⁵ 1748 Csernátoni Péter, 1749—1750 Török Ferenc, 1752 Détsei Sámuel, 1758—1761 Zágoni András, 1762—1767 Sárközi József, 1767—1774 Zilahi József, 1776—1781 Molnár Sámuel, 1782—1791 Bartha Zsigmond, 1792—1805 Németi László, 1806—1816 Tolvaj János, 1817—1831 Szabó László, 1833—1836 Kováts Miklós, 1837—1843 Szabó György, 1843—1850 Nagy Tamás.²⁶ — Mesterek: 1692 Gyarmathi János, 1694—1695 Pulkeretzi Péter, 1697 Tordai András, 1700—1703 Zágoni András, 1710—1712 Málnási János, 1713—1721 Sófalfi Ferenc, 1722—1737 Kovásznai Péter, 1739—1741 Hermányi János, 1741—1749 Sófalfi Ferenc,²⁷ 1750—1752 Munkácsi Ádám, 1758—1763 Toltsvai Isak András, 1764—1778 Bontz György, 1779—1783 Dali Péter, 1784—1796 Németi Gergely, 1797—1798 Várdó Elek, 1799—1824 Kiss Mihály,²⁸ 1825—1835 Szabó János, 1836—1838 Bartha János, 1839—1850 Kis Mózes.

Hagymásbodon. Papok: 1744—1749 Horváth János, 1750—1752 Zágoni Sámuel, 1759—1763 Venter Mátyás, 1766—1768 Szántai József, 1770—1774 Sárközi József, 1776—1778 Trintsényi István, 1779 Szántai József, 1781—1785 Siklódi József, 1788—1791 Kónya János, 1792—1793 Farkas Ferenc, 1794—1809 Gidófalvi Mihály, 1809—1810 Gazda Sámuel, 1811—1819 Pápai István,²⁹ 1821—1822 Détsei János, 1822—1827 Horváth Dániel, 1829—1835 Málnási István, 1836—1850 Simon Sámuel, 1848—1850 Jánosi György, segédpap. — Mester: 1836—1850 Gidófalvi György.

Harasztkerék. Papok: 1693—1694 Csernáthoni András, 1695 Vásárhellyi István, 1697—1703 Fogarasi István, 1712—1713 Dálnoki Mihály, 1714—1719 Zalányi Tamás, 1721—1750 Réti Mózes, 1752—1774 Szabó György, 1776 Tétsi Dávid, 1778—1782 Gombási István, 1783—1785 Simon Péter, 1788—1835 Dózsa Zsigmond, 1836—1850 Warga György. — Mesterek: 1693 Szeregnyei Márton, 1694—1697 Vadasdi Gergely, 1699 Solymosi Ferenc, 1701—1703 Galambfalvi Dániel, 1712 1719 Kibédi András,³⁰ 1721—1730 Jancsó Péter, 1731—1733 Szent-

²⁵ 1741: István.

²⁶ 1843-ban segédpap.

²⁷ 1748: János.

²⁸ 1817: Nagy Mihály.

²⁹ 1812, 1819: Pál.

³⁰ 1714: István.

györgyi Benjámín, 1734—1741 Berkeszi János, 1741—1773 Gyalai B. Lajos,³¹ 1774—1789 Benkő Lajos,³¹ 1790—1838 Szászvárosi Pál, 1833 - 1850 Keresztesi György,³² 1850 Kováts Mátyás, segédtanító.

Harcó. Papok: 1694 Kibédi Pál, 1697 Szathmári Mihály, 1701 Sz. Mihályfalvi István, 1702 Darótzai Márton, 1718—1742 Málnási János, 1746—1793 Fartzádi György, 1795 Hajdu Mihály, 1796—1809 Szántó József, 1810—1819 Vészi Péter, 1820—1823 Kis József, 1824—1828 Imreh Sámuel, 1829—1848 Imreh Mihály, 1849 Kis Pál.

Havad. Papok: 1693 Kóbori Pál, 1694—1703 Dési K. György, 1710—1719 Dévai István, 1721—1724 Bakonyai Dániel, 1725—1732 Vas János, 1732 Dálnoki Mihály, 1733—1763 Sánta István, 1764—1773 Huszti N. Sámuel, 1774—1776 Ajtai István, 1778—1825 Horváth György, 1825—1829 Rákosi György,³³ 1830—1845 Molnár György, 1846—1850 Vas István. — Mesterek: 1759 Szathmári Ádám, 1759—1761 Kováts István, 1762—1764 Kis Lőrinc, 1767 Siklódi Kádár József, 1771—1772 Barabás József,³⁴ 1773—1785 Beretzki Péter, 1788—1817 Hadnagy József, 1819—1835 Demeter György, 1836—1839 Marosi János, 1840—1850 Nagy István.

*Havadtő.*³⁵ Léviták: 1794 Kis Lőrinc, 1796 Balog András, 1797—1801 Balog István, 1804—1805 Szenté József, 1806 Szász István, 1815—1830 Musnai Mihály, 1831—1832 Szabó János, 1834—1838 Simon Gergely, 1839—1846 Simon Lajos, 1847—1850 Király István.

*Ikland.*³⁶ Papok: 1728 Bibartzfalvi Sámuel, 1730—1735 Váradi Sámuel, lévita, 1741—1743 Darótzai Márton, 1744—1750 Zalányi István, 1752—1772 Erdődi István, 1772 Szantsali Mihály, 1773—1781 Kónya János, 1783—1795 Borbély, vagy Gergelyfi György, 1796—1799 Kováts György, 1800—1801 Vészi Péter, 1802—1808 Lórintzi Mózes, 1809 Simon Sámuel, 1810—1811 Kováts József, 1812—1829 Szántó József, 1821 Szőts István, káplán, 1830—1833 Fodor János, 1834 Oroszlány István, 1835—1847 Vészi Péter, 1848—1849 Tollas Antal.

Jedd. Papok: 1692—1703 Halmágyi István, 1712—1713 Sandi Mihály, 1716—1717 Fartzádi Ferenc, 1718—1719 Dobolyi György, 1721—1733 Sandi Mihály, 1734—1741 Musnai Mihály, 1743—1767 Simoni, vagy Simon János, 1769—1783 Gazda József,³⁷ 1785—1792 Bitai Ferenc, 1793—1795 Imre Sámuel, 1796—1808 Simon János,³⁸ 1809 Kováts József, káplán, 1810 ifj. Musnai József, 1812—1843 Gergelyfi

³¹ A két név valószínű egy személyt jelöl: Gyalai Benkő Lajost.

³² 1833—1838-ig segédtanító.

³³ 1825-ben segédpap.

³⁴ 1771 februárjában Mihály, ugyanezen év decemberében már József keresztnévet jegyzett a vizitáció a Barabás vezetéknev után.

³⁵ Erdőszentgyörgy filiája.

³⁶ 1728 előtt Székelykál filiája volt.

³⁷ 1772: Sámuel.

³⁸ 1807: Sámuel.

Mihály, 1841—1846 Rhéti Lajos,³⁹ 1847—1849 Szóts Lajos. — Mesterek: 1730—1731 Tóthfalusi Mihály, 1732—1734 Tóthfalusi Sámuel, 1741 Dobolyi Miklós, 1741 Dobolyi Benedek, 1750 Váradi Márton, 1752 Borzási Márton, 1753—1764 Váradi Márton, 1772—1789 Zalányi László, 1790—1795 Musnai Mihály, 1796—1801 Szathmári Pál, 1802—1822 Varró István,⁴⁰ 1823—1827 Sente József, 1829—1832 Nagy József, 1833—1834 Kádár János, 1835—1841 Szabó János, 1842—1845 Kuri Mihály, 1846—1849 Bentzédi Mózes.

Káposztásszentmiklós. Papok: 1693—1697 Szokolyai György, 1699—1703 K. Vásárhelyi Sámuel, 1710 Udvarhelyi János, 1712—1724 Fartzádi Lőrinc,⁴¹ 1726—1729 Zalányi Dániel, 1730—1732 Gyalai Márton, 1733—1737 Báthori István, 1739—1744 Huszti Sámuel, 1745—1752 Vajai Sámuel, 1758 Ajtai Mihály, 1759—1778 Simon István,⁴² 1778—1795 Török Ferenc, 1796—1834 Kakasi György, 1830—1850 Kakasi Sámuel.⁴³ — Mesterek: 1693—1694 Csibi Márton, 1695—1701 Szőlősi István, 1703 Szokolyi Gergely, 1710 Udvarhelyi József, 1712 Ilentzfalvi György, 1714 Sárdi József, 1716—1719 Kibédi Miklós, 1721 Sz. Mártoni Mihály, 1722—1723 Sz. Györgyi Mihály, 1724—1727 Sz. Mártoni Mihály, 1728 Batzoni József, 1729 Havadi István, 1730—1733 Szentgyörgyi Mihály, 1734—1735 Batzoni Sámuel, 1737—1743 Jantsó Péter, 1744—1749 Musnai Sámuel, 1750—1752 Málnási József, 1758—1760 Lengyel János, 1761—1776 Viski Pál, 1773—1776 Ábrahám Ferenc, 1777—1793 Solymosi András, 1795—1841 László János,⁴⁴ 1840—1850 Ósz Lázár.⁴⁵

Kebeleszentivány. Papok: 1692—1695 Galambfalvi István, 1697 Zágoni Péter, 1700 Thordatafalvi Mihály, 1701—1703 Tüséri István, 1712 Vajai János, 1713—1719 Zágoni Sámuel, 1721—1723 Dálnoki Mihály, 1724—1737 Vajai György, 1739—1741 Bibartzfalvi Mihály, 1741—1744 Zágoni Sámuel, 1745—1746 Torjai István, 1747—1750 Étfalvi Ferenc, 1752—1763 Györfi János, 1764—1771 Besenyei Benkő Gábor, 1772 Szantsali Mihály, 1772—1795 Erdődi Weress István, 1796—1801 Sebestyén Zsigmond, 1802—1811 Pápai István, 1812—1819 Nemes Elek, 1820—1821 Antal Zsigmond, 1822—1849 Jakab Ferenc.

Kelementelke. Papok: 1692—1694 Zágoni Péter, 1695—1697 Sz. Mihályfalvi István, 1700—1703 Váradi Zsigmond, 1710—1713 Ujlaki József, 1716—1718 Dálnoki Mihály, 1719 Bakonyai Dániel, 1721—1727 Kovásznai Kelemen, 1728—1732 Halászi Márton, 1733—1735 Galambfalvi György, 1737—1744 Torjai István, 1745—1750 Szantsali Mihály, 1752 Ajtai Mihály, 1758—1767 Vajai Sámuel, 1767—1780

³⁹ 1841—1843-ban káplán.

⁴⁰ 1815, 1817: József.

⁴¹ 1714: Ferenc.

⁴² 1760, 1761, 1766: János.

⁴³ 1830—1834-ig segédpap.

⁴⁴ 1805: Jósza László, 1806: László László.

⁴⁵ 1840—1841 segédtanító.

Györfi János, 1780 Henter György, káplán, 1781 Borbély György, 1782—1785 Kónya János, 1788—1802 Oltszemi Székely Sámuel, 1798—1849 Tollas István,⁴⁶ 1847—1850 Göntzi Lajos.⁴⁷ — Mesterek: 1799 1812 Igeni v. Egeni János, 1813—1814 Szász Sámuel, 1815—1817 Kádár János, 1818—1823 Kiss Sámuel, 1824—1828 Jánosi Elek, 1829 László Dániel, 1830—1842 Wass Sándor, 1843—1850 Szász Dávid.⁴⁸

*Kendő.*⁴⁹ Léviták: 1794 Sárközi Sámuel, 1797—1809 Marton Zsigmond, 1810 Váradi József, 1813—1815 Elek György. — Papok: 1815—1822 Sente Márton,⁵⁰ 1822 Szóts István, káplán, 1823—1829 Molnár György, 1830—1835 Vészi Péter, 1836—1849 Málnási István,⁵¹ 1850 Málnási Ferenc. — Mesterek: 1816—1818 Szász Sámuel, 1819—1824 Wajda Gáspár, 1825—1829 Málnási András, 1830—1834 Pete v. Pető István, 1835 Kis Dániel, 1836—1839 Orbán Sándor, 1840—1850 Virág Sámuel.

Kibéd. Papok: 1692 Darótzai Péter, 1695—1703 Musnai Miklós, 1710 Sz. Simoni József, 1713—1716 Ikafalvi János, 1717—1722 Kovásznai Kelemen, 1723—1729 Darótzai István, 1730—1732 Bikfalvi János, 1732—1735 Erdődi István, 1737—1752 Oltszemi Sámuel, 1758—1761 Dési József, 1762—1764 Zilahi József, 1766—1769 Sz. Simoni István, 1770—1784 Kolozsi János, 1788—1809 Musnai József, 1810—1815 Ertsei Pál,⁵² 1816—1836 Viski Pál, 1836 Pető János, s. pap, 1838—1850 Szász János. — Mesterek: 1692 Köpetzi Mihály, 1695 Királyfalvi János, 1697 Vajai Ferenc, 1700 Udvarhelyi János, 1701 Szemerjai János, 1703 Ketsedi Ferenc, 1710 Ikafalvi János, 1713 Étfalvi Ferenc, 1716—1717 Mezőmadarasi Venter Mátyás, 1718—1719 Vajai István, 1721—1722 Albisi Mihály, 1723 Madotsai Márton, 1724—1727 Csepelyi Gergely, 1728—1729 Jakots István, 1730—1731 Albisi Kelemen, 1732 Berkeszi János, 1733—1735 Batzoni József, 1737 Simoni János, 1739—1741 Fartzádi Sámuel, 1741—1749 Dályai Pál, 1750—1774 Imreh János,⁵³ 1779—1819 Szabó Mózes, 1821—1847 Szabó József, 1848—1850 Getse Áron.

*Kisgörény.*⁵⁴ Léviták: 1762—1763 Somosi Mihály, 1766—1768 Borzás János, 1769 Fartzádi József, 1770—1774 Mezei András, 1776—1785 Barabás József, 1788—1790 Hajdu Mihály, 1791—1792 Dali Péter, 1793—1794 Szász István, 1795—1799 Lányi Sz. Sámuel, 1800—1810 Bajtsi György, 1814—1819 László István,⁵⁵ 1820—1826 Ertsei Elek, 1829—1846 Réti Mózes, 1848—1850 Simon Károly.

⁴⁶ 1798—1802 s. pap. 1804: Zsigmond.

⁴⁷ 1847—1848 s. pap.

⁴⁸ 1847: Bálint.

⁴⁹ 1815-ig Berekeresztur filiája volt.

⁵⁰ 1817, 1819: József.

⁵¹ 1836: József.

⁵² 1813: családneve: Détéi.

⁵³ 1767: István. 1770—1.: Imrefi a családneve.

⁵⁴ Székelyvaja leánygyháza.

⁵⁵ 1819. jan.: János; 1819. nov.: István,

Koronka. Papok: 1693—1710 Zágoni Dániel, 1712—1741 Szent-simoni János, 1741—1749 Basa István, 1750—1753 Kolosi János, 1758—1759 Kónya János, levita, 1761—1773 Molnár Sámuel, 1774—1800 Horváth Márton, 1802—1830 Fogarasi János, 1804 Albert Márton, 1805—1817 Antal Mihály, 1818—1819 Antal Zsigmond, 1820—1825 Vállyi Pál, 1826—1849 Wiski Zsigmond. — Mesterek: 1693 Sz. Miklósi János, 1694—1697 Szeregyei Márton,⁵⁶ 1699 Székessi Dávid, 1702 Thordai Péter, 1703 Zaláni Dániel, 1710—1719 Galambfalvi Dániel, 1721 Donga István, 1722—1725 Zilahi János, 1726—1727 Dálnoki Tamás, 1828—1732 Kibédi Márton, 1734 Pécsi Pál, 1735 Kibédi Pál, 1737 Pécsi Pál, 1741—1758 Kovásznai Péter, 1759—1763 Bontz György, 1764 Isak András, 1766—1788 Kis György, 1789—1796 Ertsei Elek, 1796—1797 Némethi Ger-gely, 1798 Kováts József, 1799—1803 Somogyi János, 1804—1806 Sós András, 1808—1814 Ugrai Márton, 1815—1819 Jánosi Elek, 1820—1840 Kádár Mózes, 1842—1849 Szabó János.

Lőrincfalva. Papok: 1693 Almási Imre, 1694—1695 Vásárhelyi András, 1697—1703 Sz. Miklósi János, 1710 Fartzádi Lőrinc, 1712—1714 Rettegi István, 1716—1719 Váradi Dávid, 1721—1725 Gidófalvi József, 1726—1731 Torjai István, 1732—1737 Zágoni Sámuel, 1739—1761 Besenyei Mihály, 1762—1766 Tsernátfalusi K. András, 1766—1769 Simon Péter, 1770—1772 Horváth János, 1773—1785 Székely Sámuel, 1788—1792 Siklódi Bakó vagy Kádár József, 1793—1795 Kaka-si György, 1796—1798 Darótzai György, 1799—1807 Kováts György, 1808—1812 Lórintzi Mózes, 1813—1814 Tordai Márton, 1815—1818 Musnai József, 1819—1842 Makai József, 1843—1848 Agyagási Elek, 1849—1850 Oroszlány István. — Mesterek: 1759 Gödri István, 1760—1772 Dobolyi Gödri Benedek, 1792—1798 Bajtsi György, 1790—1800 Vajda Gáspár, 1801—1810 Jánosi Elek, 1811—1812 Fekete József, 1813—1824 Váradi Szóts József,⁵⁷ 1825—1850 Bende Ferenc.

Lukafalva. Papok: 1693—1694 Sz. Mihályfalvi István, 1695 Zágoni Péter, 1697 Vajai János, 1699—1703 Gidófalvi Péter, 1712—1716 Erdódi István, 1717—1722 Dési György, 1723—1731 Zágoni András, 1732—1737 Debreczeni Mihály, 1739 Körmendi György, 1741 Bikfalvi János, 1741—1752 Török Márton, 1758—1869 Dállyai Vas György, 1770—1773 Szász István, 1773 Bajnótzai Mihály, 1774—1777 Nagy Kelemen, 1778—1806 Csiki János, 1806—1812 Benedek Dávid, 1813—1850 Tállyai Sámuel. — Mesterek: 1693 Vajai György, 1694 1703 Uzoni Sámuel, 1710 Markodi Mihály, 1712—1722 Angyalosi István, 1723—1724 Mezei Márton, 1725—1728 Szentgyörgyi Mihály, 1730—1735 Dálnoki János, 1737—1739 Katona György, 1741—1744 Bibartzfalvi István, 1745—1759 Viski Pál, 1760—1762 Munkátsi Ádám, 1763 Imreh Zsigmond, 1764—1801 Garda János, 1806 Nagy Sándor,

⁵⁶ 1694: Mihály.

⁵⁷ 1813: Márton.

1806—1811 Lányi Sámuel, 1812—1815 Wajda Gáspár, 1816 Orbán Sámuel, 1818—1835 Orbán Sándor, 1836—1850 Gergely Sámuel.

Makfalva. Papok: 1692—1700 Bölöni Zsigmond, 1701—1703 Deáki János, 1713—1716 Gyulai Márton, 1717—1735 Ikafalvi János, 1737 Ikafalvi Mihály, 1739—1741 Ujvárosi András, 1741—1750 Ajtai Mihály, 1752—1769 Ajtai H. István, 1770—1776 Sz. Simoni István, 1778—1782 Simon Sámuel, 1783—1897 Vásárhelyi Nagy István, 1799—1802 Szegedi Sámuel, 1804—1815 Fogarasi János, 1815—1833 Szabó György, 1833 Péterfi Elek, s. pap, 1834—1836 Rákosi György, 1837—1839 Sebestyén István, 1840—1850 Silvester János. — Mesterek: 1692 Felfalusi Tamás, 1695—1697 Köpetzi Mihály, 1700 Felfalusi Tamás, 1701 Fartzádi Ferenc, 1703 Sz. Györgyi István, 1710 Kibédi Márton, 1716—1717 Baczoni Mihály, 1718—1719 Szekeresi János, 1721 Onadi György, 1722 Mezei Márton, 1723 Zágoni József, 1724 Örsi János, 1725—1732 Adorjáni Lőrinc, 1732—1734 Szantsali Mihály, 1735—1737 Rodnóthi Péter, 1739 Szantsali Mihály, 1741 Katona György, 1741—1752 Baczoni István, 1758—1770 Poson v. Posoni János, 1771—1783 Baczoni Mózes, 1784—1805 Fartzádi Ferenc, 1806—1808 Szabó Ferenc, 1809—1830 Fartzádi Sándor, 1831—1835 Marusi János, 1836—1839 Demeter György, 1840—1850 Marusi János.

*Maroskeresztúr.*⁵⁸ Papok: 1717—1719 Rettegi István, 1721—1722 Vajai György, 1724 Szentmiklósi János, 1725—1742 Kovásznai Miklós, 1759—1761 Gáspár János, 1762—1834 Kovásznai Mihály,⁵⁹ 1835—1850 Ferenczi József. — Mesterek: 1830—1840 Pungur Mihály, 1842—1850 Novák János.

*Marosszentanna.*⁶⁰ Mesterek: 1793 Barabás József, 1826—1834 Sente Mihály, lévita, 1838—1839 Kerekes Márton, tanító, 1840—1845 Simon István, tanító, 1847—1848 Szathmári Mihály,⁶¹ 1849 Szabó Ferenc.

Marosszentkirály. Papok: 1692—1702 Vajai István, 1711—1712 Martonfalvi János, 1715 Csekelaki Péter, 1716—1720 Küküllővári Péter, 1722—1723 Galambodi Mihály, 1723—1727 Tétsi György, 1727—1728 Dálnoki Mihály, 1729—1736 Zalányi Dániel, 1737—1743 Rétyi Benedek, 1745 Tétsi György, 1746—1748 Radnóthi Péter, 1752—1758 Bibartzfalvi Mihály, 1758—1762 Jakabfi Tamás, 1763—1772 Imreh Zsigmond, 1772 Kónya János, 1773—1777 Szantsali Mihály, 1777—1785 Sebestyén Mihály, 1788—1790 Krizbai Deső János, 1792—1795 Balog Pál, 1796—1800 Sebestyén Mihály, 1801—1809 Vészi Péter, 1810 Szántó József, 1811—1815 Szabó László, 1816—1820 Simon Sámuel, 1821 Novák Péter, 1822—1827 Szóts István, 1828—1838 Sente Már-

⁵⁸ 1717 előtt Nyárádtó filiája volt.

⁵⁹ 1804-ben neve előtt ifj. áll.

⁶⁰ Udvarfalva filiája.

⁶¹ 1848 őszén az oláhok megölték.

ton, 1839—1847 Ráduly Sámuel, 1849 Vizi György. — Mesterek: 1692 Galambfalvi János, 1694 Zágoni András, 1695—1697 Zágoni János, 1699 Thordai András, 1701 Székessi Dávid, 1702 Zágoni János, 1711—1712 Borbély János, 1715—1716 Kováts Péter, 1718—1719 Ketskeméti János, 1723—1724 Sipos János, 1725—1727 Bibartzfalvi András, 1727 Zilahi János, 1728 Dálnoki Tamás, 1729—1769 Szentgyörgyi János, 1772—1792 Osváth György.

*Mája.*⁹² Léviták: 1766—1776 Havadtői József, 1807 Musnai Dániel. — Papok: 1815—1819 György Zsigmond, 1820—1822 Kása Imre, 1824—1846 Zilnitzki Sámuel, 1847—1850 Pataki Lajos. — Mesterek: 1815 Szász Sámuel, 1816—1818 Elek György, 1819—1825 Bendo Ferenc, 1826—1829 Musnaki Gábor, 1830—1833 Kálmán Zsigmond, 1834—1838 Madaras János, 1839—1842 Király István, 1843—1849 László János.

*Márkod.*⁹³ Léviták: 1761—1764 Havadtői József, 1766—1769 Balog István, 1770—1779 Katsó Mihály, 1789—1783 Mezei András, 1784 Nagy József, 1785 Hajdu Mihály, 1788 Barabás András, 1789—1790 Dali Péter, 1791—1803 Musnai Dániel, 1792 Török Sámuel, káplán. — Papok: 1793 Benkő Mihály, 1795—1808 Gombási István, 1809—1813 Tállyai Sámuel, 1814—1821 Agyagási Mihály, 1822—1850 Antal Zsigmond. — Mesterek: 1807—1809 Rápolti György, 1810—1850 Gergely János, 1839—1846 Gergely József, s. tanító, 1847—1850 Lórintzi Sándor, s. tanító.

Mezőbánd. Papok: 1692—1695 Fogarasi István, 1697—1702 Vársárhelyi István, 1711—1712 Küküllővári Péter, 1715—1723 Madarasi Kis György, 1723 Galambodi Mihály, 1724—1731 Putnoki István, 1733 Dállyai György, 1734—1735 Szilágyi Dániel, 1736—1737 Tiszabetsi István, 1740—1745 Márkosfalvi Péter, 1746—1780 Pókai János, 1781 Tritsinyi István, helyettes, 1782—1791 Simon Sámuel, 1892—1808 Nagy Levél József, 1809 Szabó László, káplán, 1810—1842 Baló Sámuel, 1843—1849 Agyagási Lajos. — Mesterek: 1692—1712 Vajai Mihály, 1715—1716 Tsernátoni Gergely, 1718—1719 Kovásznai Kelemen, 1720—1722 Losontzi Dániel, 1723 Rimaszétsi János, 1724—1731 Málnási János, 1732—1740 Zabolai Ferenc, 1741 Léczfalvi József, 1742—1743 Körispataki András, 1743—1748 Szentgyörgyi Mihály, 1749—1753 Musnai Sámuel, 1758—1759 Adorjányi Lőrinc, 1760—1763 Régeni György, 1765—1785 Barabás Ferenc, 1787—1795 Szathmári Pál, 1795—1830 Zágoni Abu Miklós, 1830—1839 Nagy Antal, 1840—1849 Fekete Pál.

Mezőbergenye. Papok: 1692—1695 Mohai János, 1697 Zaláni János, 1699—1702 Etsedi János, 1711—1722 Zalányi Dániel, 1723 Udvarhelyi János, 1723—1727 Dálnoki Mihály, 1727—1741 Gyáni János, 1742—1748 Szántai József, 1752—1760 Radnóthi Péter, 1761—

⁹² 1815-től anyaegyházközség. Addig Berekeresztur filiája volt.

⁹³ 1792-ig Berekeresztur leányegyháza volt. 1793-tól anyaegyházközség.

1809 Intze Márton, 1810–1834 Horváth Sándor, 1835–1838 Nagy Mihály id., 1835–1849 Nagy Sámuel.⁶⁴ — Mesterek: 1692 Vadasdi Gergely, 1694–1695 Vajai György, 1697 Kibédi György, 1699–1702 Etédi György, 1711 Sárdi József, 1712 Málnási János, 1715–1716 Kecskeméti János, 1718–1722 Kádár Mihály, 1723–1724 Albisi Azaria, 1725–1727 Mezei Márton, 1727–1743 Csinádi Sámuel v. János, 1745–1746 Pais Sámuel, 1746 Pulchereci Sámuel, 1747–1748 Pais Sámuel, 1752–1772 Zilahi János, 1773–1775 Benkő József, 1775–1779 Siklódi József, 1780–1789 Szászvárosi Pál, 1791–1804 Szenté Mihály, 1805–1810 Ertsei Elek, 1811–1821 Szenté József, 1822–1849 Varró István, 1845–1849 Szabó István, segédtanító.

Mezőcsávás. Papok: 1692–1699 Fartzádi Lőrinc, 1701–1702 Küküllővári Péter, 1711–1712 Fartzádi Ferenc, 1715–1716 Darótzai Márton, 1718–1722 Thordai András, 1723–1731 Galambfalvi István, 1733–1740 Udvarhelyi József, 1741 Halmágyi József, 1742–1762 Makfalvi Zsigmond, 1763–1772 Sánta István,⁶⁵ 1773 1785 Krizbai János, 1787–1801 Orbán Péter, 1802–1807 Marton Imre, 1808–1814 Kovács György, 1815–1820 Kis Sámuel, 1821–1838—Tolvaj Zsigmond, 1839—1847 Ertsei Elek, 1849 Faluvégi József, 1830–1847 Oroszlán István s. pap. — Mesterek: 1692–1695 Potsai Mihály, 1699 Fartzádi Ferenc, 1701 Bibartzfalvi István, 1702 Vajai György, 1711 Zilahi János, 1712–1722 Albisi Azaria, 1723–1728 Dálnoki János, 1729–1730 Havadi István, 1731–1736 Jancsó Péter, 1737–1743 Dálnoki János, 1745–1746 Udvarhelyi József, 1747 Fartzádi József, 1748–1758 Nagy Ferenc,⁶⁶ 1758–1763 Bölöni János, 1765–1768 Kis Lőrinc, 1768–1772 Kováts István, 1773–1787 Dállyai János, 1789–1793 Szép János, 1793–1795 Várdó Elek, 1796–1804 Ertsei Elek, 1805–1807 Szenté Mihály, 1808–1818 Bitai Sámuel, 1820–1834 Bitai Elek, 1835–1841 László István, 1842–1846 Getse Aron, 1849 Pálosi Sándor.

Mezőfele. Papok: 1692–1697 Gidófalvi Péter, 1699 Küküllővári Péter, 1701–1702 Csengeri János, 1711 Zagoni Sámuel, 1712–1722 Királyfalvi János, 1723–1727 Gyáni János, 1727–1740 Halmágyi József, 1741–1745 Erdődi István, 1746–1749 Bibartzfalvi Mihály, 1752 Galambfalvi György, 1753–1761 Csernátfalusi András, 1761–1762 Torjai István, 1763–1768 Jakabfi Tamás, 1768–1779 Kónya István, 1779–1785 Musnai József, 1778–1802 Simon Péter, 1804 Sebestyén Mihály, 1805–1818 Bajnótzai Mihály,⁶⁷ 1819–1820 Gyalai István, 1823–1835 Gyalai Sámuel, 1836–1849 Dabóczi István. — Mesterek: 1692–1701 Kovásznai János, 1702 Székessi Dávid, 1712 Zilahi János, 1715–1719 Literáti György, 1720–1724 Bibartzfalvi András, 1725–1727 Szentmiklósi Ésaías, 1727–1728 Bibartzfalvi András v. Sámuel, 1729–1740 Létzfalvi Sámuel, 1741–1748 Málnási

⁶⁴ 1835–1838 segédpap.

⁶⁵ 1769–1770: József.

⁶⁶ 1748: István.

⁶⁷ 1806: István.

János, 1749—1752 Létzfalvi Sámuel, 1762 Nagy Ferenc, 1765 Szabó József, 1767—1768 Fartzádi József, 1790—1796 Zalányi László, 1799—1800 Fodor Márton, 1801—1812 Hajdu Ferenc, 1813—1828 Pető v. Pete István, 1829—1832 Váradi József, 1838—1849 Bőjte János.

Mezőkölpény. Papok: 1692—1697 Váradi Miklós, 1699 Halászi Márton, 1701—1712 Madarasi Kis György, 1715 Küküllővári Péter, 1716—1718 Ujfalusi Sámuel, 1720 Galambodi Mihály, 1722—1723 Zágoni Sámuel, 1723—1733 Madarasi Kis György, 1734—1742 Szekeresi János, 1743 Tétsi György v. János, 1745—1763 Rétyi B. Benedek,⁶⁸ 1764—1767 Gidófalvi Péter, 1768—1796 K. Vásárhelyi Nagy József, 1797—1802 Albert Márton, 1804—1808 Török László, 1809—1811 Imre Sámuel, 1812—1827 Szabó György, 1828—1835 Détsei János, 1836—1849 Molnár Dániel. — Mesterek: 1692—1697 Etédi György, 1699 Havadi János, 1701—1702 Zilahi János, 1711—1712 Dálnoki Tamás, 1716—1719 Vajai Mihály, 1720 Zilahi János, 1722 Szentgyörgyi János, 1723—1724 Kádár Mihály, 1725—1727 Zilahi János, 1727—1731 Kádár Mihály, 1733—1740 Málnási János, 1741—1749 Zilahi János, 1752—1758 Pais Sámuel, 1758—1773 Székely alias Nagy Zsigmond, 1775—1795 Kónya József, 1796—1801 Váradi József, 1802 Budai István, 1804—1846 Szegedi Ferenc, 1846—1849 Gergely József.⁶⁹

Mezőmadaras. Papok: 1692—1711 Fogarasi Mihály, 1715—1719 Galambodi Mihály, 1720—1731 Solymosi Sámuel, 1733—1743 Musnai Miklós, 1745—1753 Musnai József, 1758—1768 Kolosi János, 1770—1781 Vásárhelyi N. István, 1782—1793 Gombási István, 1795—1827 Móré Pál, 1827 Bothos János, káplán, 1828—1834 Sebestyén István, 1835—1837 Agyagási Elek, 1838—1849 Sebestyén István. — Mesterek: 1692 Székessi Dávid, 1701—1702 Martonfalvi János, 1715—1716 Makfalvi György, 1718—1719 Pávai Ferenc, 1720 Bátori István, 1722—1723 Besenyei Mózes, 1723 Gyalakuti János, 1724 Dálnoki Tamás, 1725 Batzoni István, 1727—1729 Kibédi Pál, 1730—1772 Csekei v. Csekelyi Péter,⁷⁰ 1773—1781 Butsi Antal, 1782—1822 Bothos János, 1824—1849 Sükösd István.⁷¹

*Mezőménes.*⁷² Léviták: 1753—1758 Munkácsi Ádám, 1758—1863 Barabás Ferenc,⁷³ 1768—1772 Kis Lőrinc, 1772—1793 Lengyel János, 1793—1795 Málnási András, 1796 Kónya József, 1798—1823 Zalányi László, 1824—1832 Bőjte János, 1833—1835 Váradi József, 1836—1843 Simon Elek, 1846—1849 Gidófalvi János.

Mezőpanit. Papok: 1692 Székely János,⁷⁴ 1694—1697 Székely-

⁶⁸ 1762: Kelemen.

⁶⁹ 1846-ban segédtanító.

⁷⁰ Az 1760 utáni vizitációkban gyakran Kende Péter, vagy Tsekei Kende Péternek írják nevét.

⁷¹ 1826, 1827: Péter.

⁷² Mezőfele leányegyháza.

⁷³ 1763: István.

hidi János,⁷⁴ 1699—1749 Vajai István, 1752—1758 Vajai István ifj., 1758—1763 Musnai József, 1765—1780 Makai Sámuel, 1781—1791 Miklósfalvi András, 1792 Imreh Sámuel, káplán, 1793—1833 Borosnyai Lukács Simeon ifj., 1835 Molnár Dániel, 1836—1849 Détsei János. — Mesterek: 1692—1695 Paniti Péter, 1697 Szathmári István, 1699 Költsei András, 1701—1702 Fartzádi Ferenc, 1712 Ketskeméti János, 1715—1718 Tanesi András, 1719 Némethi György, 1720 Keckskeméti János, 1722—1749 Pávai Márton, 1752—1753 Adorjáni Lőrinc, 1758 Intze István, 1758—1760 Intze Márton, 1761—1772 Lengyel János, 1772—1804 Zajzon György, 1805—1833 Zajzon Dániel,⁷⁵ 1834—1842 Kádár Márton, 1842—1844 Kádár István, 1844—1849 Balog Mózes.

Mezősámsond. Papok: 1692—1695 Zaláni János, 1697 K. Vásárhelyi Sámuel, 1699 Sz. Mihályfalvi József, 1701 Szokolyai György, 1702 Dálnoki Márton, 1711—1722 Daróczy István, 1723—1730 Vásárhelyi György, 1731—1741 Ajtai István, 1747—1749 Détsei Sámuel, 1752—1753 Vásárhelyi János, 1758—1760 Sz. Simoni István, 1761—1762 Huszti N. Sámuel, 1763 Makai Sámuel, 1765—1772 Oltzemi Székely Sámuel, 1772—1775 Gyalai K. István,⁷⁶ 1777—1800 Pápai István, 1801—1835 Asztalos János, 1836—1841 Gergely Lajos, 1842—1847 Makai József, 1849 Ráduly Sámuel. — Mesterek: 1692—1695 Thordai András, 1697 Pulkheretzi Péter, 1699 Szeregyei Márton, 1701—1702 Szilágyi György, 1711—1719 Bodoki Márton, vagy János, 1720 Almási István, 1722—1724 Szentmiklósi Ezsaiás, 1725—1727 Kádár Mihály, 1727—1729 Léczfalvi Sámuel, 1730 Kibédi Péter, 1731—1753 Kibédi Pál, 1758—1763 Elekes Zsigmond, 1765—1768 Régeni György, 1768—1779 Maxai, vagy Maksai Mózes, 1780—1806 Farkas Pál, 1806—1817 Vas Sándor,⁷⁷ 1818—1832 Nagy István, 1833—1849 Ósz József.

*Nagyadorján.*⁷⁸ Léviták: 1804 Batzoni József, 1809—1810 Sós András, 1811—1813 Váradi József, 1814—1818 Simon Gergely, 1819—1831 Elek György, 1832—1833 Simon Gergely, 1834—1835 Szász Lőrinc, 1836—1839 Jánosi Elek, 1840—1846 Péter István, 1847—1850 Simoni István.

Nagyernye. Papok: 1692—1703 Sárpataki Péter, 1710—1713 Sz. Miklósi János, 1716—1719 Parajdi István, 1721—1725 Bibartzfalvi Sámuel, 1726—1746 Venter Mátyás, 1747—1748 Musnai Mihály, 1750—1777 Várdó Sámuel, 1777—1795 Simon János, 1796—1809 Imre Sámuel, 1810—1823 Török László, 1825—1827 Sebestyén István, 1829—1830 Kovács Miklós, 1832—1833 Szász József, 1834—1849 Lőrinczi János. — Mesterek: 1701 Zilahi János, 1703 Retteghi István, 1710 Sz. Simoni Mihály, 1716—1717 Csinádi Sámuel, 1718 Sófalvi János, 1719

⁷⁴ A két név valószínű egy személyt jelöl.

⁷⁵ 1812 és 1818: András.

⁷⁶ Bánfihunyadra távozott.

⁷⁷ 1812, 1816: Ferenc.

⁷⁸ Havad leányegyháza.

—1723 Csinádi Sámuel, 1727—1728 Szentgyörgyi János, 1728—1730 Batzoni Sámuel, 1730—1733 Kőszeghi Ádám, 1734—1735 Sipos János, 1737—1741 Havadtövi József, 1743—1744 Bibartzfalvi András, 1745—1752 Dobolyi Gödri Benedek, 1753 Szent Györgyi Mihály, 1758 Kibédi János, 1759—1767 Szép János, 1769—1777 Katona György, 1779—1793 Várdó Elek, 1794—1808 Bitai Sámuel, 1809—1812 Farkas Pál, 1813—1814 Jánosi Elek, 1815—1832 Ugrai Márton, 1832—1834 Bartha János, 1835—1849 Kádár János.

*Náznánfalva.*⁷⁹ Mesterek: 1793—1813 Szente Pál,⁸⁰ 1814—1815 Rápolthi György, 1816—1823 Málnási András, 1824—1832 Vajda Gáspár, 1833—1849 Kis Mihály.

Nyárádkarácsonyfalva. Papok: 1693—1703 Sz. Simoni János, 1712 Pécsi János, 1714 Csekelaki Péter, 1716—1717 Thordai András, 1718—1719 Mártonfalvi György, 1721—1724 Mártonfalvi János, 1725—1732 Gidófalvi Péter, 1732—1737 Solymosi Sámuel, 1739—1744 Vajai István, 1745—1750 Pétsi János, 1758—1760 Huszti Sámuel, 1761—1764 Sz. Simoni István, 1766 Musnai József, 1766—1802 Musnai Miklós,⁸¹ 1804—1807 Erdődi Sámuel, 1808—1814 Gombási István,⁸² 1816—1835 Nagy Mihály, 1836—1839 Horvát Sándor, 1834—1835 Nagy Sámuel, segédpap, 1840—1850 Erdei, vagy Erdélyi Sámuel. — Mesterek: 1693—1695 Kibédi György, 1697—1701 Kakasdi Márton, 1703 Szőlősi István, 1710 Vajai Gergely, 1714 Pütkösti János, 1716—1717 Havadi János, 1719 Szentmiklósi Éσαιás, 1721—1724 Dálnoki Tamás, 1725 Mezei Márton, 1726—1733 Sipos János, 1734—1737 Bibartzfalvi István, 1739 Pétsi Péter, 1741 Pétsi Pál, 1741—1742 Berkeszi János, 1744—1750 Adorjáni Lőrinc, 1758—1770 Botos János, 1770 Zalányi László, 1772—1799 Kerekes Ferenc,⁸³ 1800—1802 Budai István, 1803—1830 Bontz György, 1830—1850 Hadnagy István.⁸⁴

*Nyárádmagyarós.*⁸⁵ Léviták: 1759—1761 Mezei Márton, 1762 Ajtai Dániel, 1764 Mezei Márton, 1766 Horváth János, 1767—1769 Ajtai Dániel, 1771—1795 Poson v. Posoni János.⁸⁶ — Papok: 1797—1810 Nagy István, 1811—1817 Détsei Pál, 1819—1832 Farkas Ferenc, 1834 Oroszlány István, 1835—1850 Orbán József, 1848—1850 Orbán Károly, segédpap. — Mesterek: 1799—1802 Bontz György, 1803—1805 Szász István, 1806—1807 Sükösd István, 1809—1810 Sükösd János,

⁷⁹ Valószínű, hogy a Marosszentkirály alatt felsorolt mesterek is náznánfalviak voltak. Azonban csak az 1793 évbéli marosszentkirályi vizitációval kezdődőleg van a nevek előtt feltüntetve, hogy *náznánfalvi iskolamester*, Marosszentkirály filiája.

⁸⁰ 1808: József.

⁸¹ 1744: József.

⁸² 1814: Mihály.

⁸³ 1793, 1797: Zsigmond.

⁸⁴ 1830-ban segédtanító.

⁸⁵ Anyásítása előtt Berekeresztur filiája volt.

⁸⁶ 1783: Botos János; 1785: Téglás János.

1811—1842 Soós András,⁸⁷ 1833 Ósz Pál, segédtanító, 1834—1850 László Dániel.⁸⁸

Nyárádselye. Papok: 1692 Kibédi Pál, 1694—1697 Thordátfalvi Mihály, 1700—1703 Paniti Péter, 1713—1717 Vajai György, 1721 Vajai János, 1722 Küküllővári Péter, 1723—1724 Vas János, 1725 Németi György, 1727 Rettegi István, 1728—1730 Ajtai Mihály, 1730 Vajai János, 1731—1732 Sánta István, 1733—1735 Losontzi Dániel, 1737 Ujvárosi András, 1739—1741 Simon János,⁸⁹ 1743—1750 Györfi János, 1752—1772 Zalányi István, 1774—1785 Somodi Márton, 1788—1795 Nagy István, 1797—1800 Gergelyffi Borbély György,⁹⁰ 1801—1804 Kása Imre, 1805 Nagy István, 1806—1807 Kása Imre, 1808—1818 Bod Sándor, 1819—1850 Kakasi György, 1847—1850 Kakasi Mihály káplán. — Mesterek: 1811 Siklódi József, 1821 Balog Imre, 1823—1827 Kálmán Zsigmond, 1836 Balázs Mihály, 1838—1841 László János, 1842—1843 Olosz József, 1846—1850 Bordi Károly.

Nyárádszentanna. Papok: 1692—1703 Sz. Györgyi Tamás, 1712 Bölöni Zsigmond, 1713—1716 Deési György, 1717—1726 Erdődi István, 1727—1744 Pétsi János, 1745—1752 Huszti Sámuel, 1759—1769 Tétsi Dávid, 1770—1782 Simon Péter, 1784—1809 Szász Sámuel, 1811—1815 Musnai Sámuel, 1816—1850 Tordai Márton, 1850 Tordai Sándor, s. pap. Mesterek: 1692—1694 Hétfalusi János, 1695 Bessenyei János, 1697 Kibédi Miklós, 1700 Martonfalvi János, 1701 Bibartzfalvi György, 1703 Kovásznai János, 1710 Pétsi János, 1712 Ketskeméti János, 1713—1717 Tétsi György, 1718 Dálnoki Tamás, 1719 Zabolai Márton, 1721—1726 Sófalvi Ferenc, 1727 Létzfalvi Sámuel, 1728 Kibédi Márton, 1728—1730 Szentgyörgyi Benjámín, 1731—1733 Hermányi János, 1734 Szentgyörgyi Benjámín, 1735—1739 Szentgyörgyi Mihály, 1744—1746 Farczádi György, 1747 Katsó Mihály, 1748 Katsó István, 1749—1788 Hadnagy Ferenc,⁹¹ 1790—1791 Farkas Ferenc, 1792—1793 Sipos Pál, 1794—1798 Korondi János, 1800—1810 Elek György, 1811—1815 Marton Zsigmond, 1816—1820 Ertsei Elek, 1821—1825 Bartha Benjámín, 1826—1829 Virág Sámuel, 1830—1834 Kiss Dániel, 1835—1842 Nagy Sándor, 1843—1845 Vas Sándor, 1846—1850 Pais László.

Nyárádszentbenedek. Papok: 1693 Némethi György, 1694—1695 Vásárhelyi Sámuel, 1697—1703 Mohai János, 1712—1713 Galambodi Mihály, 1717—1726 Pétsi János, 1727 Kállai János, 1728—1735 Makfalvi József,⁹² 1737—1760 Vajai Gábor, 1761—1773 Nagy Kelemen, 1776—1789 Tétsi Miklós, 1790—1793 Katsó István, 1791 Imreh Sámuel, káplán, 1794—1824 ifj. Benkő Mihály, 1825—1849 Wállyi

⁸⁷ 1818: Márton.

⁸⁸ 1834—1842 segédtanító.

⁸⁹ 1793-ban lévita.

⁹⁰ 1800: Mihály.

⁹¹ 1779, 1781, 83, 84: Sámuel.

⁹² 1731: Péter.

Pál — Mesterek: 1693—1695 Galambfalvi Zsigmond, 1697 Bánhorváthi Mihály, 1699—1701 Daróti Márton, 1703 Thordai Péter, 1712—1718 Márkodi Mihály, 1719 Besenyei Márton, 1721 M...⁹³ István, 1722 Szentmártoni Mihály, 1723—1758 Kibédi Mihály,⁹⁴ 1759—1789 Borosnyai László, 1791—1841 Szappanyos Tétsi András, 1842—1849 Miházt, vagy Miháltz Elek.

Nyárádszentimre. Papok: 1692—1700 Zágoni S. Mihály, 1701—1703 Bölöni Zsigmond, 1710—1712 Galambfalvi István, 1713—1735 Bölöni Zsigmond, 1737—1739 Erdődi István, 1741—1744 Zágoni András, 1745—1750 Vas János,⁹⁵ 1752—1766 Losontzi Dániel, 1767—1803 Losontzi Péter, 1804—1813 Novák Péter, 1814—1820 Nagy István, 1821—1850 Tolvaly János. — Mesterek: 1692 Zágoni János, 1694 Dallyai Zakariás, 1695—1697 Solymosi Ferenc, 1700—1703 Kibédi Miklós, 1712 Posen János, 1713 Purkeretzi István, 1716—1719 Sipos Péter, 1721 Kali Mihály, 1722 Zágoni József, 1723 Szentmártoni Mihály, 1724—1726 Szentgyörgyi János, 1727—1728 Batzoni Sámuel, 1728—1730 Batzoni József, 1730—1737 Bibartzfalvi András, 1739 Zilahi János, 1741—1743 Zalányi István,⁹⁶ 1744 Viski Pál, 1745—1750 Kerekes Zsigmond, 1752 Kereszturi József, 1758—1769 Katsó Mihály, 1770—1785 Albu György, 1788—1803 Barabás Ferenc, 1804—1850 Sükösd István, 1806—1811 Szente József, 1812 Jánosi Elek, 1813—1814 Farkas Pál, 1816—1818 Nagy István, 1819—1829 Was Sándor,⁹⁷ 1830—1833 László Dániel, 1834—1850 Kálmán Zsigmond.

Nyárádszentsimon. Papok: 1693 Szathmári Mihály, 1694 Kóbori Pál, 1695—1697 Makfalvi Péter, 1700—1701 Madarasi Kis György, 170 Halászi Márton, 1710 Halmágyi József, 1712 Kibédi Mátyás, 1716—1735 Sz. Simoni Mihály, 1737—1741 Rétyi János, 1744—1758 Besenyei Gábor, 1759—1766 Ajtai Mihály, 1767—1808 Aszalos Márton, 1810 Tsernátoni Sámuel, 1811—1819 Losontzi Mózes,⁹⁸ 1820—1839 Nemes Elek, 1840—1850 György Zsigmond, 1849—1850 Kis János, segédpap. — Mesterek: 1693—1694 Kolosvári István, 1695—1697 Vajai György, 1700 Bibortzfalvi István, 1701 Szathmári István, 1703 Bibortzfalvi István, 1710 Zilahi János, 1844—1848 Nagy József.

Nyárádszereda. Papok: 1692 Kovásznai Kelemen, 1694 Sz. Némethi György, 1695 Tüséri István, 1697 Fogarasi Márton, 1700—1703 Galambfalvi István, 1710 Sandi Mihály, 1712—1716 Udvarhelyi József, 1717—1718 Bakonyai Dániel, 1719 Dálnoki Mihály, 1721 Rettégi István, 1722—1732 Éthfalvi Ferenc, 1733—1746 Éthfalvi Bálint,⁹⁹ 1747—1750 Torjai István, 1753—1764 Ertsei József, 1766—1771 Szant-

⁹³ Négy betű olvashatatlan.

⁹⁴ 1749: András.

⁹⁵ 1747, 1748: Várada János iratik.

⁹⁶ 1741 nov.: János.

⁹⁷ 1823: Sámuel.

⁹⁸ 1811: Péter.

⁹⁹ 1746: Ferenc.

sali Mihály, 1772 Besenyei Gábor, 1773—1785 Angyalosi Imreh Zsigmond,¹⁰⁰ 1788—1803 Albisi Bod Zsigmond, 1804—1810 Losontzi Péter, 1811—1813 Nagy István, 1814—1821 Novák Péter, 1822—1829 Ertsei Pál, 1830—1843 Balog Pál, 1834—1850 Balog Sámuel.¹⁰¹ — Mesterek: 1773—1785 Dobolyi Gödri Benedek, 1789—1796 Váradi József, 1797—1815 Málnási András,¹⁰² 1816—1825 Marton Zsigmond, 1826—1834 Bartha Benjámín, 1835—1850 Ósz Pál.

*Nyárádtő.*¹⁰³ Papok: 1693—1695 Fogarassi Márton, 1697—1699 Tüséri István, 1701—1703 Zágoni Péter. — Léviták: 1827 Sebestyén Zsigmond, 1829 Sebestyén Mihály, 1830—1835 Sebestyén József, 1837—1850 Balás Mihály. — Mesterek: 1693 Etédi István, 1694 Padutz Miklós, 1695—1701 Kolosvári István, 1703 Kőrössi István.

*Nyomát.*¹⁰⁴ Léviták: 1807 Somodi János, 1813 Simon Gergely, 1815—1827 Hajdu Ferenc, 1829—1832 Szász Sámuel, 1837—1840 Novák János, 1841—1849 László János.

*Rigmány.*¹⁰⁵ Léviták: 1758 Batzoni Benjámín, 1789—1793 Bitai Sámuel, 1794—1817 Régeni György, 1818 Egeni János, 1819—1848 Régeni József,¹⁰⁶ 1850 Nagy József.

Somosd. Papok: 1693—1697 Halászi Márton, 1699—1701 Váradi Miklós, 1703 Némethi György, 1712 Udvarhelyi János, 1714—1718 Zalányi Miklós, 1719—1724 Gidófalvi Péter, 1725—1731 Martonfalvi János, 1732 Kovásznai Miklós, 1732—1749 Kovásznai Kelemen, 1750—1761 Ujvárosi András, 1762—1769 Bessenyei B. Mihály, 1770—1774 Tétsi Dávid, 1776—1777 Molnár István, 1778—1791 Dési József, 1791—1792 Nagy Mihály, 1793—1808 Török Sámuel, 1809—1814 Szabó György, 1815—1820 Ertsei Pál, 1821—1850 Agyagási Mihály, 1850 Agyagási Elek, segédpap. — Mesterek: 1693—1694 Szőlősi István, 1695—1703 Bándi Csibi Márton, 1710 Rettegi István, 1712—1718 Padocz v. Paduez Miklós, 1719 Sófalvi János, 1721—1724 Kibédi Miklós, 1725—1726 Léczfalvi Sámuel, 1727—1741 Sófalvi Ferenc, 1741—1747 Katona György, 1749—1750 Farczádi József, 1752—1759 Katona György, 1760—1763 Szathmári János, 1764 Berkeszi János, 1766—1777 Szathmári János, 1778—1784 Szathmári Pál, 1785—1793 Gidófalvi Mihály, 1794—1809 Sipos István, 1810 Sipos Pál, 1811—1814 Ertsei Elek, 1815—1816 Nagy János, 1819 Bartha Benjámín, 1820—1831 László István,¹⁰⁷ 1832—1837 Szász Dávid, 1838—1850 Nagy József, 1845—1850 Tusa György, segédtanító.

¹⁰⁰ 1776, 1779: Sámuel.

¹⁰¹ 1834—1843-ig sedédpap.

¹⁰² 1805-ben vezetékneve: Nánási. 1810, 1813: László.

¹⁰³ A Rákóczi-féle szabadságharc után anyaegyház jellege megszűnt és Maroskeresztur leányegyháza lett.

¹⁰⁴ Backamadaras leányegyháza.

¹⁰⁵ Nyárádszentsimon filiája.

¹⁰⁶ 1840-ben Nagy József.

¹⁰⁷ 1815, 1827, 1829: János.

Sóvárad. Papok: 1692 Sz. Simoni Mihály, 1695—1703 Kovásznai Kelemen, 1710—1713 Sz. Simoni Mihály, 1716—1722 Zágoni András, 1723—1725 Kovásznai Kelemen, 1726—1728 Sánta István, 1730—1732 Dálnoki Mihály, 1832 Vas János, 1733—1741 Csernátfalusi András, 1743—1750 Gidófalvi Péter, 1752—1778 Török Ferenc, 1779—1784 Simon István, 1784—1829 Péterfi László, 1830—1833 Rákosi György, 1834—1850 Musnai Sámuel. — Mesterek: 1692 Bölkenyi Balázs, 1695—1697 Felfalusi Tamás, 1700 Galambfalvi Dániel, 1701—1703 Felfalusi Tamás, 1710 Vas József, 1713 Ujfalusi János, 1716 Ujfalusi Sámuel, 1717—1719 Borzási Márton, 1721—1724 Jakabfi Péter,¹⁰⁸ 1725 Küsmödi Péter,¹⁰⁸ 1727—1728 Jakab, vagy Jakabfi Péter,¹⁰⁸ 1729—1730 Barátosi Sámuel, 1731 Batzoni József, 1732—1733 Jakabfi Péter, 1734—1737 Hermányi János, 1739—1741 Sándor Mihály, 1743—1745 Havadtői József, 1746 Szemerjai József, 1747—1750 Solymosi András, 1752 Szentgyörgyi Mihály, 1758—1776 Batzoni István, 1776—1778 Kádár Mihály, 1779—1798 Bontz György, 1799—1844 Fábián, vagy Pap István, 1842—1844 Fartzádi Károly, segédtanító, 1845—1850 Kádár István.

Szentgerice. Papok: 1693 Váradi Zsigmond, 1694—1695 Sz. Miklósi János, 1697—1699 Királyfalvi János, 1701 Udvarhelyi János, 1703 Ujvárosi János, 1710—1713 Ujvárosi András, 1716 Kibédi Mátyás, 1718—1737 Ujvárosi András,¹⁰⁹ 1739—1741 Ikafalvi János, 1741—1749 Ujvárosi András, 1750—1784 Bitai Ferenc, 1785—1802 Rétyi Gazda József, 1804—1807 Bod Sándor, 1808—1819 Kása Imre, 1820—1839 György Zsigmond, 1840—1850 Horváth Sámuel.

*Szentháromság.*¹¹⁰ Léviták: 1766 Bölöni János, 1766—1770 Batzoni Mózes, 1772 Nagy András, 1773—1774 Barabás József, 1776 Mezei András, 1776—1783 Németi Gergely, 1784 Gidófalvi Mihály, 1785 Szathmári Pál, 1788—1789 Musnai Mihály, 1790—1791 Sipos István, 1792 Sente Pál, 1793—1797 Osváth György, 1799—1842 Beretzki József, 1843—1846 Király István, 1847—1850 Péter István,

*Székelyabod.*¹¹¹ Léviták: 1759 Albisi Zsigmond, 1762—1766 Intze József, 1767 Horváth János, 1769 Poson János. — Papok: 1770—1771 Ajtai Mihály, 1772—1783 Benkő Sámuel, 1784—1802 Sente József, 1803—1821 Orbán Péter, 1821—1834 Orbán József,¹¹² 1835—1839 Fodor János, 1840—1850 Szóts István. — Mesterek: 1802—1803 Sükösd István, 1821—1823 Réti Mózes, 1825—1827 László Dániel, 1835—1850 Török András.

*Székelybere.*¹¹³ Léviták: 1759 Mihály András, 1770 Ajtai Dá-

¹⁰⁸ A három név valószínű egy személyt, Küsmödi Jakabfi Pétert jelöli.

¹⁰⁹ 1727, 1728, 1732, 1733: János.

¹¹⁰ 1842-ig Szentgerice, 1843-tól Bede filiája.

¹¹¹ 1770-ig Makfalva filiája.

¹¹² 1821-ben káplán.

¹¹³ Berekeresztur filiája.

niel, 1771—1772 Dályai János, 1774—1776 Kis Lőrinc, 1784—1788 Biró Lőrinc, 1793 Marton Zsigmond, 1803—1805 Régeni József, 1811 Elek György, 1813—1816 Orbán Sándor, 1817—1830 Igeni, vagy Egeni János, 1831—1833 Király István, 1835—1839 Virág Sámuel, 1840—1850 Orbán Sándor.

*Székelybős.*¹¹⁴ Léviták: 1759 Erdő Pál, 1761—1764 Bibartzfalvi István, 1766—1776 Váradi Márton, 1779—1781 Bibartzfalvi István, 1790—1792 Batzoni Mózes, 1794—1795 Marton Zsigmond, 1796 Mezei András, 1801—1802 Szász Sámuel, 1804—1805 Vajda Gáspár, 1806—1810 Fekete József, 1811 Rápolti József,¹¹⁵ 1812—1814 Rápolti György,¹¹⁵ 1815—1818 Sipos Pál, 1819—1830 Simon Gergely, 1832—1834 László István, 1835—1849 Kis Dániel.

*Székelybő.*¹¹⁶ Papok: 1716—1719 Vass János, 1721—1725 Venter Mátyás, 1726—1730 Betzei Sámuel, 1730—1750 Bakonyai Dániel, 1752—1811 Dályai Pál,¹¹⁷ 1813—1848 Dályai Barra Sámuel, 1846—1849 Barra Dániel.¹¹⁸ — Mesterek: 1716 Nagy Mihály, 1717 Székesi Mihály, 1718—1719 Literáti István, 1727—1728 Váradi Sámuel, 1737 Dosa Márton, 1743 Váradi,¹¹⁹ 1766 id. Magyar Ferenc.

Székelykakasd. Lelkészek: 1693—1701 Váradi István, 1703 Váradi Miklós, 1710—1713 Váradi Dávid, 1716—1717 Martonfalvi György, 1718—1719 Kassai János, 1721 Zágoni Sámuel, 1722—1725 Vajai János, 1726—1730 Váradi Zsigmond, 1731—1734 Udvarhelyi János, 1735—1739 Kovásznai Miklós,¹²⁰ 1741—1744 Szantsali Mihály, 1745—1747 Zágoni Sámuel, 1750—1752 Kovásznai Kelemen, 1758—1761 Torjai István, 1763—1766 Aszalos Márton, 1766—1769 Ajtai Mihály, 1770—1778 Szántai József, 1778—1795 Imreh György, 1796—1801 Aszalos János, 1802—1819 Sebestyén Zsigmond,¹²¹ 1820—1829 Simon Sámuel, 1830—1835 Novák Péter, 1834—1850 Simonfi Sámuel.¹²² — Mesterek: 1806—1808 Puskás József, 1836 Szabó Elek, 1838—1840 Lányi Elek, 1845—1850 Kádár József.

*Székelykál.*¹²³ Papok: 1692 Zilahi Márton, 1694 Szathmári Mihály, 1695—1697 Ujlaki József, 1700 Zágoni Péter, 1701—1703 Ujlaki József, 1710 Martonfalvi János, 1712—1713 Vas János, 1716—1719 Sandi Mihály, 1721—1722 Vas János, 1723—1725 Zalányi Dániel. — Mesterek: 1716 Vadasdi János, 1718 Literáti Mihály, 1719 Székesi

¹¹⁴ Kebeleszentiván filiája.

¹¹⁵ A két név egy személyt jelölhet.

¹¹⁶ 1716-ig Székelymoson leányegyháza volt.

¹¹⁷ 1809: Sámuel.

¹¹⁸ 1846—1848-ban segédpap.

¹¹⁹ A keresztnév olvashatatlan.

¹²⁰ 1739: András.

¹²¹ 1809—1810: József.

¹²² 1834—1835 segédpap.

¹²³ 1725 után Ikland filiája lett.

Mihály, 1721 Nagy Mihály, 1724—1725 Csinádi Sámuel, 1724 Kali Mihály,¹²⁴ 1807 Isák József, kántor.

Székelykövesd. Papok: 1692—1699 Csengeri János, 1701—1702 Királyfalvi János, 1711—1712 Sz. Gerlitzei Zsigmond, 1715—1716 Kassai János, 1718—1720 Darótzai Márton, 1723—1724 Váradi Zsigmond, 1725—1727 Bibartzfalvi Sámuel, 1727—1732 Királyfalvi János,¹²⁵ 1733—1739 Mezőmadarasi Kis Ferenc, 1741 Kovásznai András v. Miklós, 1743—1753 Kibédi Mihály, 1758—1760 Molnár Sámuel, 1761—1768 Albisi Bod Zsigmond, 1769—1772 Kónya János, 1772—1782 Vajai István, 1783—1807 Kováts Sámuel,¹²⁶ 1808—1812 Kováts György,¹²⁶ 1814—1820 Kováts Sámuel,¹²⁶ 1821—1822 Kováts György,¹²⁶ 1824—1830 Szász József, 1832—1849 Horváth Dániel. — Tanító: 1830—1849 Vajda János.

*Székelymoson.*¹²⁷ Papok: 1692—1697 Etsedi János, 1700—1703 Sz. Simoni Mihály, 1710—1713 Daróczy Márton. — Mesterek: 1692—1703 Apáztai András, 1710—1712 Bibartzfalvi István.

Székelyszentistván. Papok: 1692 Ujlaki József, 1695—1703 Darótzai Péter, 1710—1713 Zágoni András, 1716—1721 Sz. Gerlitzei Zsigmond, 1722—1729 Gyalai Márton, 1730—1732 Darótzai István, 1733—1744 Vass János, 1745—1752 Zágoni András, 1758—1764 Oltszemi Székely Sámuel, 1766—1767 Zilahi József, 1767—1769 Sárközi József, 1770—1773 Ajtai Huszár István, 1774—1781 Huszti Sámuel, 1781—1793 Détsei Pál, 1794—1797 Szász György, 1798—1802 Szabó György, 1803—1815 Musnai József, 1816—1833 Musnai Sámuel, 1834—1839 Szóts István, 1840—1850 Nemes Elek, 1850 Nemes Sándor, segédpap.

— Mesterek: 1692—1697 Havadi János, 1700—1701 Vajai György, 1703 Szerednei Márton, 1710—1713 Kibédi Miklós, 1716—1717 Dálnoki János, vagy Tamás, 1718—1728 Havadi István,⁶ 1729—1731 Jakabfi Péter, 1732 Pétsi Pál, 1733—1735 Kibédi Márton, 1737—1739 Váradi Sámuel, 1741—1744 Kerekes Zsigmond, 1745—1748 Létzfalvi Sámuel, 1749—1752 Kacsó Mihály, 1758—1761 Sándor Mihály, 1762—1769 Dályai Vass Sámuel, 1770—1795 Balog István, 1796—1807 Musnai Mihály,¹²⁸ 1808—1819 Kádár Mózes,¹²⁹ 1820—1822 Jánosi Elek¹³⁰ 1823—1828 Nagy József, 1819—1850 Sente József, 1842—1843 Erdő Pál, segédtanító, 1844—1846 Bentzédi Mózes, segédtanító, 1847—1850 Kuri Mihály, segédtanító.

Székelytompá. Papok: 1692—1695 Siklódi Márton, 1697 Galambfalvi István, 1700 Vajai János, 1701 Zágoni Sáska Mihály, 1703

¹²⁴ Valószínű Kál valamelyik filiájában volt mester.

¹²⁵ 1729: István.

¹²⁶ A négy név egy személyt jelölhet.

¹²⁷ 1716-ban megszűnt anyaegyház jellege és Székelybőnek, eddigi filiájának leányegyháza lett.

¹²⁸ 1805: Sámuel.

¹²⁹ 1817: János.

¹³⁰ 1822: Antal.

Sz. Mihályfalvi István, 1710 Zalányi Tamás, 1712 Kassai István, 1713 Ujlaki József, 1716 Vajai János, 1717—1719 Réti Mózes, 1721—1723 Tétsi György, 1724—1730 Zágoni Sámuel, 1732 Martonfalvi János, 1733 Dálnoki János, 1734 Dálnoki Mihály, 1737—1750 Losontzi Dániel, 1752—1759 Vas János, 1759—1774 Galambfalvi György, 1776—1781 Bartha Zsigmond, 1782—1790 Biró Miklós, 1791—1801 Kósa v. Kása Imre, 1802 Marton Imre, 1802 Tóth József, 1804—1808 Orbán Mátyás, 1809—1813 Bodó Dániel, 1814—1816 Simon Sámuel, 1817—1820 Tolvaj János, 1821 Horvát Dániel, 1822 Horvát Sándor, 1823—1825 Novák Péter, 1824—1830 Soós József,¹³¹ 1832 Kováts Miklós, 1832—1834 Varga György, 1835—1836 Rádúj Sámuel, 1837—1838 Botos János, 1839—1849 Kis Károly. — Mesterek: 1807 Bodor Ádám, kántor, 1825 Virág Sámuel, 1832 Gidófalvi György, 1835—1836 Kis Márton, 1837 Jánosi Sámuel, 1841—1845 Pataki Mózes, 1846—1849 Bende Ferenc.

Székelylvaja. Papok: 1693—1694 Tüséri István, 1695—1697 Szathmár Némethi György, 1699—1703 Galambodi Mihály, 1710—1712 Molnár János, 1713—1717 Udvarhelyi János, 1718—1722 Musnai Miklós, 1732—1744 Musnai József, 1745—1750 Solymosi Sámuel, 1752 Ertsei József, 1758—1761 Détsei Sámuel, 1762—1777 Dési József, 1778—1793 Sepsiszentgyörgyi Molnár István, 1794—1809 Détsei Pál, 1810—1848 Musnai József, 1839—1850 Musnai Károly.¹³² — Mesterek: 1693—1695 Kakasdi F. Márton, 1697 Zágoni András, 1699—1703 Vajai Gergely, 1710 Zágoni Sámuel, 1712—1717 Dobolyi György,¹³³ 1718 Szentgyörgyi Sámuel, 1719 Dálnoki Tamás, 1721—1723 Kovásznai András, 1724 Igmándi István, 1725—1727 Bacsoni József, 1728—1732 Szekeres János, 1733—1735 Fintaházi György, 1737—1739 Zalányi István, 1741 Kibédi Mihály, 1741—1744 Hermányi János, 1745—1746 Berkeszi János, 1747 Szathmári Sámuel, 1749—1759 Szathmári János, 1760—1768 Katona György, 1769—1785 Szép János, 1788—1823 Máté András, 1824—1850 Horváth Sámuel.

Székes. Papok: 1692—1695 Vajai János, 1697—1703 Vásárhellyi András, 1710—1712 Királyfalvi János, 1713 Galambfalvi István, 1716—1721 Váradi Zsigmond, 1722 Galambfalvi István, 1723 Küllővári Péter, 1724 Némethi György, 1725—1730 Bakonyai Dániel, 1730—1731 Udvarhelyi József, 1732—1735 Betzei Sámuel, 1737 Betzei István, 1739—1741 Zágoni Sámuel, 1741—1747 Bibartzfalvi Mihály, 1748—1750 Erdódi István, 1752—1764 Gidófalvi Péter, 1766—1772 Rétyi B. Benedek, 1773—1790 Ertsei József, 1791—1821 Ertsei Benjámin, 1823—1827 Détsei János, 1829—1830 Horváth Dániel, 1832—1849 Gazda Sámuel. — Mesterek: 1692—1694 Solymosi Ferenc, 1695—1697 Székessi Dávid, 1700—1702 Potsai Mihály, 1712 Vadasdi

¹³¹ 1824—1825 káplán.

¹³² 1839—1849-ig segédpap.

¹³³ 1713: István.

János, 1713—1717 Kádár Mihály, 1718 Kováts Péter, 1719 Bibartzfalvi András, 1721—1730 Sipos Péter, 1730—1732 Sipos János, 1733—1740 Gyalai Lajos, 1741—1744 Katsó Mihály, 1745—1747 Hermányi János, 1748—1753 Királyfalvi János, 1758 Musnai János, 1759—1772 Musnai Sámuel, 1772—1773 Kis Lőrinc, 1774—1783 Ajtai István, 1785—1794 Nagy József, 1795—1799 Szász István, 1800—1806 Lányi Sámuel, 1807—1812 Vajda Gáspár, 1813—1827 Kerekes Zsigmond, 1829—1833 Kádár Márton, 1834—1849 Szabó János.

Szövérd. Papok: 1692 Vásárhellyi András, 1694—1697 Kükelővári Péter, 1700 Csenádi János, 1701 Fogarassi Márton, 1703 Zágoni Mihály, 1710—1713 Bakonyai Dániel, 1717—1724 Udvarhelyi József, 1725—1767 Kibédi G. Mátyás, 1767 Bőjte Mózes, segédpap, 1767—1772 Somodi Márton, 1773—1792 Zalányi István, 1793—1816 Nagy Mihály, 1817—1850 Madaras István. — Mesterek: 1730 Batzoni Benjámín, 1752 Kibédi András, 1759—1785 Filep, vagy Fülöp Lukács,¹³⁴ 1788 Szép János, 1789—1831 Biró Lőrinc, 1833—1849 Kis Sámuel.

*Torboszló.*¹³⁵ Léviták: 1769—1771 Siklódi Kádár József, 1772—1784 Musnai Sámuel, 1785—1790 Musnai Dániel, 1791—1793 Siklódi Kádár v. Bakó Mihály. — Papok: 1794—1818 Farkas Ferenc, 1819 1828 Málnási István, 1829—1833 Szóts István, 1834—1839 Soós József, 1840 Fodor János, 1841—1848 Faluvégi József, 1850 Nemes Ferenc. — Mesterek: 1821—1827 Sebestyén József, 1836—1840 Simon István, 1845 Pais László, 1846—1850 László Ábel.

Udvarfalva. Papok: 1692 Ujlaki János, 1694—1699 Almási Imre, 1701—1702 Csenádi János, 1711—1727 Halmágyi József, 1727—1741 Tétsi György,¹³⁶ 1743—1753 Szekeresi János, 1758—1760 Soó Váradi József, 1761—1775 Sánta József, 1775—1785 Krizbai Deső István, 1787—1795 Sebestyén Mihály, 1796—1828 Balog Pál, 1829—1838 Ertsei Pál, 1839—1849 Tolvaj Zsigmond. — Mesterek: 1724—1725 Batzoni Sámuel, 1747—1785 Nagy Ferenc, 1814 Sente János, 1815—1821 Nagy József, 1822 Jánosi Elek, 1823—1826 Kis Sámuel, 1827—1832 Ósz József, 1833—1836 Nagy József, 1837—1841 Szász Dávid, 1842—1849 László István.

Vadasd. Papok: 1693 Thordatfalvi Mihály, 1694—1697 Váradi Zsigmond, 1700 Fogarasi Márton, 1701—1712 Vadasdi Gergely, 1716—1721 Éthfalvi Ferenc, 1722—1725 Rettegi István, 1726 Némethi György, 1727—1730 Vajai János, 1731—1739 Darótzai Márton, 1741—1752 Győrfi István, 1758 Simon János, 1759 Besenyei Gábor, 1761 Kovásznai Kelemen, 1762—1776 Sándor Mihály,¹³⁷ 1779—1801 Abra-

¹³⁴ 1773: Lőrinc.

¹³⁵ Anyaegyházzá alakulása előtt Nyárádszentimre leányegyháza volt.

¹³⁶ 1732: János.

¹³⁷ 1764, 1766: János.

¹³⁸ 1819: József.

hám Ferenc, 1803—1809 Szente József, 1809—1812 Simon Sámuel, 1813—1831 Gazda Sámuel,¹³⁸ 1832—1833 Soós József, 1834—1850 Péterfi Elek. — Mesterek: 1693 Uzoni Sámuel, 1694 Zágoni János, 1695 Galambfalvi János, 1697 Bibartzfalvi István, 1700 Málnási János, 1702—1718 Haraszkeréki István, 1723 Káli Mihály, 1724 Létzfalvi Sámuel, 1725—1734 Pulcheretzi Sámuel, 1737 Sipos Péter, 1739—1752 Sipos János, 1817 Bende Ferenc, 1823 Bényei István, 1836 Jánosi József, 1837 Péter István, 1838 Halai Mihály, 1843—1850 Magyar József.

Várhegy.¹³⁹ Lévita: 1849 Bardóczi Simon.

*

* * *

A bevezetésben jelzett Matricula papokra vonatkozó adatai:¹⁴⁰

Berekeresztur: 1579 Várfalvi Antal (227), 1668 Galambfalvi András (144), 1687 Bölöni Zsigmond (27).

Erdőszentgyörgy: 1648 Apátzai Kelemen (143), 1668, 1674 Fogarasi V. Mihály (144).

Gyulakuta: 1663, 1668 Uzoni Balázs (136).

Harasztkerék: 1633 Várallyi Jakab (229), 1676 Dályai István (398).

Kebeleszentiván: 1612 Georgiai Miklós (307).

Marosvásárhely: 1676 Dévai János (398).

Mezőkölpény: 1617 János Pap (398).

Nyárádszentanna: 1615 Vágási Dániel (243), 1633 Kis Görgényi Márton (229).

Nyárádszentbenedek: 1612 Enyedi Jeremiás (307), 1633 Barsi Péter (229).

Somosd: 1641 Intze Márton (87), 1669 Csiki alias Ethédi István.

Sóvárád: 1648 Sárpataki György (209), 1648 mester Udvarhelyi István (209).

Székelyszentistván: 1648 Udvarhelyi István (143).

Székelytomp: 1686 Hétzei Pál (256).

Udvarfalva: 1633 Fiadfalvi János (220).

Imrek Barna.

¹³⁹ Udvarfalva filiája.

¹⁴⁰ Zárójelben a Matricula azon lapszámát közlöm, melyen az adat előfordul.

EGYHÁZI LEVÉLTÁRAK.

A DEBRECENI KOLLÉGIUMI LEVÉLTÁR.

I. A levéltár rövid külső története.

A debreceni kollégium levéltárának legrégebb anyaga a XVI. század közepe tájáról, ha pedig a wittenbergi magyar diákcœtusnak a Kollégiumba került s ma a főiskola anyakönyvtárában őrzött egykorú emlékeit is tekintjük, a XVI. század elejéről származik. Az ezt megelőző kor kollégiumtörténeti adatai Debrecen város levéltárában találhatók. De csak elszórtan és igen hézagosan. Koronként kihagyó a kollégiumi levéltár leveles-, irat- és okmányanyaga is. A hiányokkal beékelődött korszakokban ugyanis kisebb-nagyobb helyi vagy országos megrázkódtatásokat élt át a kollégium, s ezek mind történelmi anyagpusztulásokat hagytak maguk után. Különösképpen észrevehető ez a kuruc-labanc világ korában, mikor az ifjúság háromszori „elszedése“-nek a legértékesebbül tekinthető *iskolatörténeti* anyag, többek közt a „coetus ládája“ esett áldozatul. Hasonlóan jókora anyaghalmoz enyészett el a kollégiumot gyakorta sujtott tűzvészekben, főleg a legnagyobb pusztítással járt 1802-iben. De igen gyér anyag maradt meg az 1848/49-i szabadságharc idejéből is. Ami írást, mint esetleges vádló bizonyosságot az iskolai hatóság Világos-után bölcs előrelátásból már eleve meg nem semmisített, pusztításra ítélte később az önkényuralom. Tintával áthúzgált s így olvashatatlanná tett tömérdek betűsor, sőt csomósószámra kitépett jegyzőkönyvi lapok üres helyei tanúskodnak e kor történelemgyilkolásáról.

A levéltár anyaga a mult század harmincas éveig egységesítve s megfelelő helyiségben elhelyezve nem volt. Rektorok, professzorok, ifjúsági tisztviselők a lakásaikon, legjobb esetben hivatali helyiségeikben őrizgették az elődeiktől átvett s utódaiknak átadandó, közben a maguk bejegyzésével gyarapított iratokat. És itt megjegyzendő, hogy ez iratok jórésze még a későbbi egységesítéskor és a többször megejtett rendezéskor sem került a levéltárba, hanem időközben vagy az egyházkerületi levéltár, vagy a kollégiumi anyakönyvtár osztotta be a maga anyaga közé. Ott van — eléggé indokolatlanul — ma is.

hám Ferenc, 1803—1809 Szente József, 1809—1812 Simon Sámuel, 1813—1831 Gazda Sámuel,¹³⁸ 1832—1833 Soós József, 1834—1850 Péterfi Elek. — Mesterek: 1693 Uzoni Sámuel, 1694 Zágoni János, 1695 Galambfalvi János, 1697 Bibartzfalvi István, 1700 Málnási János, 1702—1718 Haraszkeréki István, 1723 Káli Mihály, 1724 Létzfalvi Sámuel, 1725—1734 Pulcheretzi Sámuel, 1737 Sipos Péter, 1739—1752 Sipos János, 1817 Bende Ferenc, 1823 Bényei István, 1836 Jánosi József, 1837 Péter István, 1838 Halai Mihály, 1843—1850 Magyar József.

Várhegy.¹³⁹ Lévíta: 1849 Bardóczy Simon.

*

* *

A bevezetésben jelzett Matricula papokra vonatkozó adatai:¹⁴⁰
Berekeresztur: 1579 Várfalvi Antal (227), 1668 Galambfalvi András (144), 1687 Bölöni Zsigmond (27).

Erdőszentgyörgy: 1648 Apátzai Kelemen (143), 1668, 1674 Fogarasi V. Mihály (144).

Gyulakuta: 1663, 1668 Uzoni Balázs (136).

Harasztkerék: 1633 Várallyi Jakab (229), 1676 Dályai István (398).

Kebeleszentiván: 1612 Georgiai Miklós (307).

Marosvásárhely: 1676 Dévai János (398).

Mezőkölpény: 1617 János Pap (398).

Nyárádszentanna: 1615 Vágási Dániel (243), 1633 Kis Görgényi Márton (229).

Nyárádszentbenedek: 1612 Enyedi Jeremiás (307), 1633 Barsi Péter (229).

Somosd: 1641 Intze Márton (87), 1669 Csiki alias Ethédi István.

Sóvárád: 1648 Sárpataki György (209), 1648 mester Udvarhelyi István (209).

Székelyszentistván: 1648 Udvarhelyi István (143).

Székelytompa: 1686 Hétzei Pál (256).

Udvarfalva: 1633 Fiadfalvi János (220).

Imreh Barna.

¹³⁹ Udvarfalva filiája.

¹⁴⁰ Zárójelben a Matricula azon lapszámát közlöm, melyen az adat előfordul.

EGYHÁZI LEVÉLTÁRAK.

A DEBRECENI KOLLÉGIUMI LEVÉLTÁR.

I. A levéltár rövid külső története.

A debreceni kollégium levéltárának legrégebb anyaga a XVI. század közepe tájáról, ha pedig a wittenbergi magyar diákcoetusnak a Kollégiumba került s ma a főiskola anyakönyvtárában őrzött egykorú emlékeit is tekintjük, a XVI. század elejéről származik. Az ezt megelőző kor kollégiumtörténeti adatai Debrecen város levéltárában találhatóak. De csak elszórtan és igen hézagosan. Koronként kihagyó a kollégiumi levéltár leveles-, irat- és okmányanyaga is. A hiányokkal beékelődött korszakokban ugyanis kisebb-nagyobb helyi vagy országos megrázkódtatásokat élt át a kollégium, s ezek mind történelmi anyagpusztulásokat hagytak maguk után. Különösképpen észrevehető ez a kuruc-labanc világ korában, mikor az ifjúság háromszori „elszedésé”-nek a legértékesebbül tekinthető *iskolatörténeti* anyag, többek közt a „coetus ládája” esett áldozatul. Hasonlóan jókora anyaghalmoz enyészett el a kollégiumot gyakorta sújtott tűzvészekben, főleg a legnagyobb pusztítással járt 1802-iben. De igen gyér anyag maradt meg az 1848/49-i szabadságharc idejéből is. Ami írást, mint esetleges vádló bizonyosságot az iskolai hatóság Világos-után bölcs előrelátásból már eleve meg nem semmisített, pusztításra ítélte később az önkényuralom. Tintával áthúzgált s így olvashatatlaná tett tömérdek betűsor, sőt csomósószámra kitépett jegyzőkönyvi lapok üres helyei tanúskodnak e kor történelemgyilkolásáról.

A levéltár anyaga a múlt század harmincas éveig egységesítve s megfelelő helyiségben elhelyezve nem volt. Rektorok, professzorok, ifjúsági tisztviselők a lakásaikon, legjobb esetben hivatali helyiségeikben őrizgették az elődeiktől átvett s utódaiknak átadandó, közben a maguk bejegyzéseivel gyarapított iratokat. És itt megjegyzendő, hogy ez iratok jórésze még a későbbi egységesítéskor és a többször megejtett rendezéskor sem került a levéltárba, hanem időközben vagy az egyházkerületi levéltár, vagy a kollégiumi anyakönyvtár osztotta be a maga anyaga közé. Ott van — eléggé indokolatlanul — ma is.

A *Kollégium első levéltárosának* az iskola mind tehetségre, mind tudományra egyaránt kiváló professzorát *Sinai Miklóst* (1760—1791) tekinthetjük. Nem valamely hivatalos testület (ha csak a professzortársak nem), hanem mind tudományágának (többek közt a történelemnek) természete, mind ízig-vérig tudós egyénisége tette azzá. Lelkes és fáradhatatlan gyűjtője a református egyház általános történelmi, de kivált közjogi helyzetére és alkotmányára vonatkozó bizonyosságoknak. A legtöbb református főúri családdal levelezgetett (főképpen gróf Teleki Sámuellel), s a levéltár anyagát a tőlük elkért számos eredeti oklevéllel s egyéb hiteles kútfővel gyarapította. Roppant vesztesség, hogy ezekből ma már csak itt-ott bukkan fel levéltárunkban pár példány, mivel a többi a tragikus sorsú tudós bukása után vagy idegen kezekre (Budai Ézsaiás és Ferenc), vagy más levéltárakba (Nemzeti Múzeum) került, vagy éppen elkallódott. Gazdag levelezésének, az iskola különféle ügyében a helytartótanácshoz, vagy a *superintendentiához* intézett felterjesztésének azonban számos sajátkezű fogalmazványát őrzi levéltárunk is.

Az *első állandó s a superintendentia* által a tanári testület ajánlása alapján választott *kollégiumi levéltáros: Kerekes Ferenc*. A Kollégiumnak szintén egyik legnagyobb tevékenységű és alkotó professzora (1823—1850). Tisztét húsz éven át (1831—1850) viselte. Ő gyűjtötte először össze, aztán rendezte és helyezte el az anyagot *külön helyiségben* (1832). A *veteranus rhetorok* tantermét az iskola homlokzati részének első emeletén (a későbbi I. sz. akadémiai terem) kétfelé rekesztette: a terem egyik fele lett a szénior lakószobája, a másik a levéltár helyisége.

Kerekes Ferenc után *Búzás Pál* jogi professzor (1848—1894) lett kollégiumi levéltáros, egyelőre Szoboszlai Pap István püspök kinevezése alapján (mivelhogy akkor közgyűlést tartani nem volt szabad), de aztán a közgyűlés későbbi megerősítésével. A megerősítő közgyűlés egyszersmind elrendelte, hogy a levéltár „levelei”-ről készüljön pontos jegyzék, s ez a közgyűlésnek mutattassék be. Ezt a jegyzéket, a levéltár első rendszeres katalógusát, Búzás Pál el is készítette. Tisztét 44 éven (1850—1894) át viselte nagy lelkiismeretességgel és példás gondossággal, de csak mint hivatalnok; mint tudóst az anyag feldolgozás céljából nem érdekelte. Annak a derék írói gárdának (Géresi Kálmán, Sinka Sándor, Dóczi Imre, Gulyás István, Kulcsár Endre, K. Kiss József, Kovács János, Varga Bálint és Elek Lajos) munkájából, mely a debreceni református gimnázium 1894/95-i *értesítőjében* elsőnek írta meg a Kollégium nagyobb szabású összefoglaló történetét, részt nem kért. Egyébiránt e tájban már betegeskedett, s e miatt levéltárosi tisztéről 1894 őszén, halála előtt másfél évvel, le is mondott.

Búzást a levéltárosi állásban *Balogh Ferenc*, a teológiai aka-

démia egyháztörténelmi professzora (1866—1910) követte. Nálánál méltóbb és hivatottabb férfiúra alig eshetett volna a választás. Ő nemcsak az anyag őrzését, gyarapítását, rendezését tekintette feladatának, hanem a feldolgozását is. Kezdetől fogva az volt a terve, hogy megírja a Kollégium rendszeres történetét. A munkába bele is fogott, de 75 főlíólap terjedelmű kéziratában csak a részletesebb felvázolásig jutott el. A teljes kidolgozástól eltérítette egy hasonló munka megírására nyert megbízatása. A tiszántúli egyházkerület közgyűlése ugyanis az egyetemes konvent 1898 márciusi gyűlésének 49. sz. határozata alapján, mely úgy rendelkezett, hogy egyetemes egyházunk valamennyi gimnáziuma a maga mult és jelen állapotáról állítson össze pontos és kimerítő adattárt, azt a határozatot (1899 : 279) hozta, hogy ilyen történelmi adattár a debreceni kollégiumnak ne csupán a gimnáziumi, hanem egységesen valamennyi tagozatáról állíttassék össze. Ezt a munkát a közgyűlés Balogh Ferencre bízta. A munka elkészült, de Balogh Ferenc életében annak csak az első része jelenhetett meg nyomtatásban, eredetileg a Debreceni Protestáns Lap 1904—1906-i évfolyamaiban, aztán az azokról készült különnyomatokban. A munka másik részét az egyházkerületi közgyűlés megbízásából később S. Szabó József rendezte sajtó alá, nyomatta ki s a már előzőleg kinyomott 29 ível kötetbe egybe 200 példányban 1915-ben. Így jött létre a kollégiumi levéltár anyagának első részletesebb feldolgozásaként „*A debreceni református kollégium története adattári rendszerben*“. E munka számos vonatkozásban kimerítő, útmutatóul hasznosan alkalmazható, azonban létrejövetelének körülményességénél és a szerző elé szabott különleges szempontoknál fogva sem rendszeresnek, sem tudományosan módszeresnek nem tekinthető.

Balogh Ferenc a professzori állásáról 45 évi szolgálat után 1910-ben lemondott, levéltárosi megbízatását azonban továbbra is megtartotta s vitte 1913 október 8-án bekövetkezett haláláig.

Balogh Ferenc halála után a levéltárosok rövid időközökben váltakoznak. *Lencz Géza* teológiai professzor egyideig (1913—1915) elnöki megbízásból, majd 1915 novembere óta egyházkerületi közgyűlésileg megválasztottan viselte a tisztét. Megválasztásakor azt a megbízatást nyerte, hogy vegye rendezés alá a leggyakrabban keresett (gazdasági, alapítványi és pénztári) ügyiratokat és a legkevésbé rendezett írásokat; a történelmi anyag rendezésére majd csak azután kerülhet sor. A rendezésnél segédkező munkaerők díjazására és a bekötési táblák költségeire az egyházkerületi levéltárhoz hasonló összeg fog a rendelkezésére állni. A rendezést azonban *Lencz Géza* nem végezhette el, mivel — kollégiumi igazgatóvá választatván — tisztéről hamar (1916) lemondott. Nem végezhetette el utóda, *Rugonfalvi Kiss István* (1916—1921), majd *ifj. Kiss Ferenc* sem, az utóbbi

azért nem, mert mindössze egy évig (1921—1922) volt levéltáros; akkor meghalt.

A gyökeresebb rendezést *Csikesz Sándor* egyetemi professzor, választott kollégiumi levéltáros hajtotta végre. Állását 1923 óta viselte. A rendezésre az 1927 : 298. sz. egyházkerületi határozat adott neki utasítást, s rendelt mellé segítségül levéltári írnokokat. A rendezés 1930 őszéig zavartalanul folyt, ekkor azonban megakadt. Az egyházkerületi közgyűlés ugyanis a Kollégium súlyos anyagi válsága miatt a költségvetésből a levéltár rendezésére felvett összeget törölte. A rendezési munkálat azonban már addigra is szépen előrehaladt. Elkészültek a fiókokra osztott állványok s a fiókok száját záró, vászonnal szegett, kapcsolkon le- és feljáró, portól védő tékalapok. A fiókokban elhelyeztettek a tárgyilag hat (A, B, C, D, E, F) csoportba tömörített s egy-egy csoporton belül időrendi sorba szedett anyag kötetei, illetőleg kötegei és csomói. A fiókok zárólapjain kívül és belül nyomtatott jegyzék jelzi a tartalmazó anyagot.

A levéltár ilyen állapotában következett be *Csikesz Sándor* halála. Utóda az egyházkerületi közgyűlés egyhangú választásával (1940 : 306) alulírott lett. Megválasztása óta mindössze annyi történt, hogy — bár segítség nélkül kell dolgoznia — már kb. 15—18 ezerre menő olyan kollégiumi tanulónak személyi adatai állnak a kutatás rendelkezésére iránymutatóval, akik a 1657—1880 közötti években nemcsak a tiszántúli egyházkerületben, hanem az ország valamennyi részén működtek tanítókként mint akadémiai rektorok és préceptorok. Legközelebbi feladatnak az látszik, hogy 1. az anyag elrendezésében a tárgyi és időrendi összetartozás szempontja nagyobb átcsoportosítási munkálatok árán is a mostaninál jobban és pontosabban érvényesüljön; 2. az egyházkerületi levéltárban és az anyakönyvtárban eddig őrzött, de természetbenileg a kollégiumi levéltárba kívánczó anyag a megfelelő helyre kerüljön; 3. az így rendezett anyagról kötetek és csomók szerint bő kivonatos tartalomjegyzék készüljön; 4. általános művelődéstörténeti, vagy legalább azon belül a szorosabban vett iskolatörténeti nyers anyag megfelelő módon közzététessék. E feladatok elvégzéséhez azonban az időn kívül szellemi és anyagi erőáldozat szükséges. Az áldozatot megérné a nyomában fakadó eredmény. Mert lehetnek levéltárak a debreceni kollégiuménál anyagra nézve gazdagabbak, időátfogásra szélesebbek, de a gyökeres magyarság lelkiségének igazabb és eredetibb képéhez talán egyik sem járulhatna hozzá annyi építő anyaggal, mint a debreceni kollégium levéltára.

II. A levéltár anyaga.

A kollégiumi levéltár ezidőszerint az iskolaépület északi szárnyának első emeletén három helyiséget foglal magában. A

külső szoba a kutatók munkahelyisége, a legbelső a levéltáros munkaszobája; a levéltári anyag, melyet tűzveszedelemtől vasajtó biztosít, a középső tágas helyiségben van. A három fal mellett és a terem közepén elhelyezett, a padlótól csaknem a mennyezetig érő egy-egy szekrény hat osztályra csoportosítja az anyagot.

A. Az első, vagy az „A“ szekrényrész (a szoba főfala mellett) öt fióksorral, egyenként 12, tehát összesen 60 fiókkal, tartalmazza a *Kollégium valamennyi tagozatának* (teológiai, jogi és bölcsészeti akadémia, gimnázium, reáliskola, tanítóképzőintézet, elemi iskola, lelkészképzőintézet, polgári iskola) *tanügyi életére vonatkozó anyagot a XVI. század derekától 1914-ig, illetőleg napjainkig.*

1. Legértékesebb okmányosorozat itt az *alírási jegyzőkönyvek* (*Series studiosorum, Diarium inscriptionale, Catalogus civium scholasticorum, etc.*) hat kötete. Időközi terjedelmük 1588—1914. Ezek a kötetek őrzik nevét, személyi adatait a debreceni kollégiumban végzett valamennyi akadémiai tanulóknak. Külön nevezetességük, hogy a névsor időrendi folyamatosságában — pár év leszámításával — alig van megszakítás, s e vonatkozásban a jegyzőkönyvek egyedülállók a többi testvériskola anyakönyvei között.

Az első kötet az 1588—1774 között tanult akadémiai ifjak anyakönyve. A bejegyzések még szűkszavúak. Eredetileg csak a pusztá névalírásokat tartalmazzák, ahogy az iskola felső tagozatára beiratkozott tanuló a nevét a könyvbe beírta annak a fogadalomnak megpecsételésére, hogy az iskolai törvények rendelkezéseinek magát aláveti. Későbbi kor tanulója ezt a kötelezettségét már egész mondattal fejezi ki. Gyakori szöveg ez és az ehhez hasonló: „*Ego N. N. subijcio me legibus illustris collegii Debrecinensis*“. Mivel ez és még a későbbi kor nemzedéke is az iskolából kikerült ifjak további pályafutását élénk figyelemmel kísérte, az eredetileg csak pusztá nevek mellett gyakoriak a későbbi bejegyzések az illetők további sorsa, viselt hivatala, tudományos munkássága, sőt egyéni jelleme felől. Ezek a széljegyzetek kiválóan emelik a *subscriptiós* jegyzőkönyvek értékét, mert sokszor egyedüli útbaigazítói a kutatásnak.

Egyébiránt a levéltárban nyugvó eme kötet, amiről itt szó van, másolat (*catalogus renovatus*). Az eredeti példány a kollégiumi anyakönyvtárban van. Az eredetinek a lemásolását a Kollégiumnak kuruckori vizontagságos állapota tette tanácsossá. A Herbeville-féle beütés elől ugyanis a kollégiumi ifjúság „szét-széledt“, s a magával vitt *subscriptiós* jegyzőkönyvet csak sok vizontagság után tudta hazahozni. Hogy hasonló mostoha körülmények ismétlődése valahogy pusztulásba ne vigye ezt a fontos iskolatörténeti okmánytárt, az ifjakkal együtt hazatérő Kocsi Csörgő János professzor az eredeti példányról a diákokkal má-

solatot készítettett 1708-ban. A másolás aztán a későbbi években is folyt a kötet záróévéig, 1774. április 29-éig, sőt a második kötetet kitevő 1774—1792. évek bejegyzéseiről is; ez utóbbiról azonban az anyakönyvtárban őrzött eredeti kötet másaként példány a levéltárnak bírtokában nincs.

Meg kell itt jegyeznünk, hogy az 1588—1792 közé eső évek *subscriptiós* jegyzőkönyveiről nemcsak a Kollégium vezetett hivatalos másolatot, hanem készítették ilyen magánosok is, hozzáfűzvének kiki a talált adatokhoz a maga új megjegyzéseit. Ilyen másolat (legtöbbször másolatnak másolata) sok rejtőzik még szerte az ország litteratus családjainál. Levéltárunk is őriz egy ilyen másolatot a nagyotfalusi egyház letétjeként ilyen címen: „*Catalog. Omn. Civ. Illustr. Colleg. Debr.*“ Valamennyi másolatban sok van olyan új adat, ami a többenél nem található. Egyik sem oly értékes azonban, mint a Bakóczi János-féle, mely levéltárunkban négy, a névmutatóval együtt öt hatalmas kötetet tesz ki.

Bakóczi János, a Kollégium hajdani tanulója, majd széniora, végül hajdúböszörményi lelkipásztor (meghalt 1900-ban), egész életén át hangyaszorgalommal gyűjtögette az 1588—1792-s aláírási jegyzőkönyvek bejegyzéseit kiegészítő adatokat és utalásokat. Munkája annyira kimerítő, hogy az eredetinek nem másolataként, hanem valósággal önálló kalauzként tekinthető. Sok tanulónak, aki felől az eredeti jegyzőkönyv a nevénel többet nem tud, Bakóczi adataiban szinte az egész életrajza kidomborul. Ettől függetlenül Bakóczi arra is vett magának fáradságot, hogy külön kötetbe gyűjtse össze a *főiskolai széniorok*, ismét másikba a *főiskolai tanárok* életrajzi adatait.

Nagy hasznát venné a kutató iskolatörténet, ha az 1588—1792-es aláírási jegyzőkönyv, a különböző variánsmásolatok adatainak kritikai bedolgozásával, nyomtatásban megjelenhetnének, pótlásaként a különben is nagyon fogyatékos Thury Etele-féle *Iskolatörténeti Adattár* II. részének. Egyébiránt ezt a tervet a debreceni kollégiumról folyamatban levő öt kötetes történetírás alkalmasint meg fogja valósítani.

Az aláírási jegyzőkönyv további négy kötetében a tanulók személyi körülményei felől mind több és több adatot tudunk meg. A harmadik kötet (1792—1824) folytatja a második kötetben már 1748 óta szokásos módot: megnevezi a tanulónak nemcsak a nevét, hanem a származási helyét és az iskolát is, ahonnan a Kollégiumba jött. Új itt a „*togatus*“ és a „*non togatus*“ (*publicus*) megkülönböztetés, jelentvén gyakorlatilag azt, hogy a *togatus*diák lelkipásztori pályára készül, következésképpen tandíjat és egyéb iskolai járulékot nem fizet, ellenben a nem *tógás* ifjú, mert az egyház belső szolgálatára magát nem kötelezi el, az egyház gyülekezetei által fenntartott iskolának a tanítá-

sért pénzzel fizet. A szellemi élet ú. n. felvilágosodáskori lassú kétfeléválásának, majd többirányú elágazásának igen tanulságos és közelebbi vizsgálódásra érdemes jelensége rejtőzik e két rovat mögött: *togatus* és *non togatus*. Ha valaki egyik-másik, később nevesebb volt kollégiumi diák tanulmányai és lelkisége iránt érdeklődik, sok útbaigazítást tud neki adni ez a két rovat. A további három kötet (1824—1868; 1868—1898; 1898—1914) már a tanuló vallásának, korának, atyja s anyja nevének, állapotának, lakóhelyének adatközléseivel kimerítő útbaigazítást nyújt.

Pótlólag hasznosan értékesíthetők még ezek a részletanyakönyvek: *Nomina studiosorum* etc. 1806—1810; *Subscribált tanulók névsora* 1804—1819 és 1820—1838; *Protocollum universale* 1838—1869.

2. A tanulók előmeneteléről a Kollégium a múlt század elejéig rendszeres *osztályozási naplók*at nem vezetett. Addig az osztályozásnak az a módja volt szokásban, hogy a tanulóifjakat a professzorok a kedvezmények igazságos elosztása céljából bizonyos sorrendbe állították, de a besorolás alapja a tanulók felől csupán általánosan megalkotott megítélésük volt. Az ú. n. *álmosdi tanulmányi értekezlet* (1804) intézkedésének lett eredménye, hogy mihamar rendszeres osztályozási jegyzőkönyvek jelennek meg nemcsak az akadémiai tagozat, hanem a gimnázium és az elemi iskola tanulóiról is. De ez időben is sokáig még meglehetősen általános kerete van az osztályozásnak. Csak a vallásnak, az erkölcsi viselkedésnek van külön jegye, de már a tantárgyak összesített csoportonként kapnak érdemjegyet, külön egybefoglaltan a nyelvek s ismét külön egy csoportban a többi tárgyak. A tárgyakénti klasszifikálás a múlt század hatvanas éveitől van gyakorlatban.

Az osztályozati jegyzőkönyvek a velük kapcsolatos egyéb iratokkal (vizsgálati jegyzőkönyvek, származási ívek, bizonyítványmásolatok, stb.) 1820—1914 között 386 kötetre mennek. Legterjedelmesebb a *classificatio generalis academiae*, 1844 óta *főiskolai osztályzatok sorjegyzéke*, az 1914 évvel bezárólag. Ennek első kötete (1806—1819) hiányzik. A meglevő kötetek száma 148. Csatlakoznak hozzájuk a tanítóképzőintézet, a teológiai, a jogi és a bölcsészeti akadémia hasonló természetű jegyzőkönyvei különböző időkből, összesen 238 kötetben.

3. A levéltár legbecsesebb okmányai közé tartoznak a *szolgadiákok gondnokainak naplói*. A kötetek száma 28.

A szolgadiákok (*medicantes, servientes, servitores, famuli*, etc.) az iskola szegénysorsú tanulói voltak a mai gimnázium alsó hat osztályának megfelelő tanulmányi fokon. Őket a szükségleteikkel teljesen, vagy nagyobbára az iskola látta el ingyen. Kedvezményeik fejében aztán ők személyes szolgálatokat végez-

tek: takarították az udvarokat és a szobákat, éjjeli őrködést teljesítettek, kiszolgálták az akadémikus diákokat és a professzorokat, jártak temetésekre énekelni s szünidőben alamizsnát gyűjteni. Számuk időnként különböző: 1714-ben pl. 234. Felügyelőjük a negyedévenként számukra a nagydiákok közül rendelt *curator servientium vel neutralistarum*. A kurátor a maga gondnoksága idejéről naplót vezetett, s abba első sorban a felügyelete alá rendelt tanulók nevét beírta, de aztán az iskolát érintő nevezetesebb eseményeket is bejegyezte. Így tehát mindegyik ilyen napló értékes *annales*.

Legrégibb a *Series nominum neutralistarum, famulorum, leges curatorum ab anno 1692—1733* kötet. Ez örökíti meg Egri Mihály gondnok feljegyzésében az 1705. és 1706-i *fuga et dispersio* emlékét. Itt veszi kezdetét a nevezetesebb halottak és temetések bejegyzése (1709 óta). Említés van az 1711-i nagy pestisjárványról, s első nyomok a szolgatanulók számára végrendelező polgárokról (1711). Megható az, ahogy valamely ismeretlen nevű gondnok 1713 elején a hosszas nemzeti háború szerencsétlen végződésén és a pestis által okozott pusztuláson egy hét versszakos latin elégiában síránkozik. A Sion leányával személyesített anyaszentegyház az utolsó versszakban így kesereg:

„*Sum Rachel in Rama multum contristata,
Omnibus filiis pene destituta,
Circumdederunt me fletus et lamenta,
Quod ita per bella nuda sim relicta.*“

Folytatódik tovább a naplóorozat a *Series curatorum et famulorum ab anno 1734—1761* kötetel. Értékes feljegyzés itt a diáktűzoltóság számára hozott törvény a tűzoltó vedrek kezeléséről (*leges de urnis*, 1758). A pestisjárvány pusztításáról itt is találkozunk egy *chronosticonnal* (1739):

„*Letiferum patriis grassatur virus in oris,
Et fuit ingenti repleta cadavere terra.*“

Általában szokás, hogy mindenik gondnok egy-egy saját, vagy kölcsönzött rövidebb, vagy hosszabb latin szövegű, rendesen morális tartalmú verssel vezeti be a naplóját. Pl. ez, mely a szolgadiákok sanyarú sorsára alludál:

„*Haec est ista cohors tangit pauperrima quam sors,
Et de protrito pulvere tollit honos.*“

A szolgatanulókról legszebb és legpontosabb kimutatás ebben a kötetben található 1759-ből. Ez tünteti fel először a tanulóknak nemcsak a nevét, hanem szülőhelyét, szülei állapotát is; jelezve van, hogy a tanuló mely osztályba jár, ki a tanítója s mely nagy-

diákot szolgál. Hasznos forrás ez abban a korban, mikor a középiskolai tanulók felől olyan-amilyen anyakönyvi naplók hivatalosan majd csak félszázad múlva készülnek. A kiváló történeti érzékről tanuskodó Szathmári István gondnok más vonatkozásban is feltűnik, és azzal az utána következő kurátoroknak példaadója: naplójának címlapját színes rajzzal díszíti. Feltűnő jelenség ez abban a korban, mikor a művészi ízlés fejlesztésére az iskola még semmi segítséget nem nyújt, sőt legszívesebben látja, ha a tanulója rajzolással s ehhez hasonló hiábavalóságokkal nem fecsérli a komolyabb munkákra szánt időt. Szathmári színes rajza: két klasszikus oszlopot összekötő íven korona, az oszlopok külső oldalain szívből mint gyökérből fakadó zöld levelek közt nyíló virágok: sárgás lilium, piros szekfű s egyéb többszínű szírom. Szathmári példáját a többi gondnok is követi. Egymás után következnek a megkapó címlapok. Legművészebb a Szentmiklósi Sámuelé 1760-ból. Nála is megvan az ív feletti korona (a diadalmas küzdés jelképe) és a virágok; új mozzanat azonban: két fekvő oroszlán, mindenik mellett egy-egy ügyeletes szolgatanuló, az éjjeli őr lámpással, az ébresztő pedig csengetyűvel. A kép közepén két pálma és ajtó: az ajtó két szárnya kinyitható, s mögötte két cherubot lehet látni, egyiket fáklával, másikat jogarral.

A következő három kötet *Diarium famulorum* címet visel az 1762—1776, 1776—1794 és 1794—1823 közötti évekről. Nevezetesebb anyaga: Nyilvántartás 1764 óta a szolgadiákság *supplicatio*járól. Nyáron 13 *spártában* oszlik szét a tanulósereg, szüret idején pedig a mustalamizsna összeszedése végett 37 szőlőhegy vidékére. A diákság egyenruhája megváltozik: 1774 áprilisában az addig viselt süveg (*pileus*) és zöld tóga (*toga viridis*) helyébe a kalpag (*petasus*) és a fekete palást (*pallium nigrum*) lép. Az iskola kormányzatának megváltozásával (1792) az addig külön kezelt alapítványok egybevonatnak: ennek megörökítésében számos ismeretlen alapító neve merül fel. Az utolsó kötetben a történelmi feljegyzések már kezdenek gyérülni. A szolgadiákoknak is csak pusztá neveivel találkozunk. A vezetés hanyag. Tanári ellenőrzés nincs.

Gazdag anyag található még a naplókkal párhuzamos egyéb kötetekben is, mint: *Szolgák vétségeinek jegyzőkönyve* négy kötetben 1810—1842 közötti évekből; *Diarium officia per Fam. praestita* négy kötetben 1811—1828 között; a *cista nigra* számadása 1750—1760.

4. A kollégiumi ifjúság önkormányzati életének egyik érdekes megnyilvánulása az *iskolaszékben* (*sedes scholastica*) szemlélhető. Mivel azonban — kivált kifejlődése teljessége, a XVIII. század dereka óta — nagyjából a fegyelmi ügyek bírói testülete, általában ilyen neveken fordul elő: *sedes judiciaria, tribu-*

nal scholasticum, sedria, etc. Közigazgatási ügyeket is intéz: ingatlanokat vesz és ad, a közpénztárból kiutal és abba bevételez, végzi a tanulók felvételét, sorrendbe osztását, a jótétemények kiosztását, a rektóriákra és akadémiákra kibocsátást, iskolai szolgálatokra kirendelést, stb. Elnöke, de egyszersmind nem szavazó bírója a rektor, jegyzője a szénior, közvádolója a *contrascriba*, ülnökei az esküdtek (*jurati, assessores, officiales*). Akárcsak egy kis vármegye. Különlegesebb, súlyosabb fegyelmi vétség esetében a rendes törvényszék rendkívülivé válik azáltal, hogy résztvesznek benne az egyház és a város kiküldöttei is. A tárgyalások és az ítéletek perrendtartásszerűek. Megelőzi az előkészítés, vádló, vádlott, tanuk kihallgatása, a bírák érdekeltségi vagy elfoglaltsági eseteinek a tisztázása, stb. A büntetési nemeknek széles a skálája: pénzbírság, lejjebbhelyezés, jótéteményektől megfosztás, megcsapatás és kicsapatás. Ezekkel összekapcsolva, vagy tőlük függetlenül járta még: a nyilvános megkövetés, a deklamálás, a büntetésből kirótt iskolai (szellemi vagy testi) munka. Legsúlyosabb büntetés volt természetesen az iskolából eltávolítás. Ez bizonyos szertartásosság keretei között folyt le. Az eltávolításra dőlt ítélet meghozatalakor megszólalt az iskola tornyában a nagyobbik csengetyű, melynek csak nagy veszedelem és nagy gyász idején volt szava. Temetésnek számítódott az, mikor az iskola, a kegyes édesanya (*alma mater*), valamelyik megtévelyedett gyermekét kénytelen volt a szívről leszakítani és átadni az erkölcsi megsemmisülés sorsának. Egyik feljegyzés (1712 szept. 23.) szerint ilyenkor az egész ifjúság az akkori VI. osztály termébe egybegyűlt, s miután az elítéltet minden diákjellegétől megfosztottan (le kellett tennie a fekete köntöst és a zöld tógát) s esetleg már meg is csapottan (gyakori kitétel az ítéletekben: *virgis caesus*) elővezették, a szénior a törvényszék ítéletét felolvasta s aztán a delinkvenst a maga útjára engedte.

Ennek a tarka-barka, ott-ott romantikus kollégiumi életnek világába enged betekintést az *Acta sedis scholasticae judiciaria* 18 kötete az 1709—1897 közötti évekről. Kár, hogy a VIII. kötet (1777—1787) ma hiányzik, pedig Balogh Ferenc idejében még megvolt, hiszen a fentebb említett adattárban éppen ennek a kötetnek anyaga alapján írta le Mándi Márton Istvánnak, a pápai főiskola későbbi nagy professzorának a perét (1786), továbbá azt a bizonyos „Szent István-féle költött levél“ után való kutatást, melynek körülményei indítást adtak Jókai képzeletének a „Mégis mozog a föld“ bevezetésének annyira megkapó intuitív rajzához. A többi kötetben megemlítésre érdemes mozzanatok: a III. kötet (1738—1748) 222. lapján van említés a Kollégium első közvizsgájáról. Előző korban a professzorok magános *exameneket*, cenzurákat tartottak a nyilvánosság kizárásával. Maróthi György reformjainak következménye az első nyilvános vizsga,

1741 szeptemberében. Az említett helyen azonban nem ez, hanem az 1744 október 2. és 3. napján tartott közbizsga rendjének leírásával találkozunk. Értékes iskolatörténeti adatok meríthetők innen: professzorok, tantárgyak és tankönyvek nevei.

A X. kötettől (1792—1797) kezdve válik az iskolaszéki jegyzőkönyv kizáróan fegyelmi ügyek megörökítőjévé. Legnevezetesebb itt a *Csokonai-féle per.* Csokonai ellen az iskolai törvényszék már 1794 decemberében több vádat emel a hatodik, a tizenhetedik, a tizennyolcadik és a tizenkilencedik ülésin. Ismeretes sorsát azonban mégis az 1795 június hatodiki és huszadiki tárgyalás dönti el.

A XI. kötet (1797—1801) az egyik legnagyobb diákszavargás részleteit tartalmazza 1800 elejéről. Egyébiránt a múlt század első felében feltűnő sok bizonyossága van az ifjúság zabolátlanságának.

A XVII. kötet (1840—1867) címe már magyar: *főiskolai törvényszék jegyzőkönyve.* Itt is feltűnően sok a tömegvétségek száma. Egyéb iskolai kihágások felől a tanárkari jegyzőkönyvek szintén bőséggel értesítenek.

Az önkényuralom idején az iskolai törvényszék kormányhatósági tilalom miatt nem alakulhatott meg; feladatát 1850—1862 között a tagozatokra (hittudomány, jogtudomány és gimnázium) bontott Kollégium egyes igazgatóságai végezték. A „magyar világ“ beköszöntésével azonban ismét megalakult. Hancs az idő ekkorára már eljárt felette; szerepét 1873-ban a hit-tanhallgatók, illetőleg a joghallgatók *becsületszékének* engedte át.

Az iskolaszéki jegyzőkönyvek tartalmát értékes anyaggal pótolják még:

Index protocollis causarum az 1793—1829 közötti évekről 23 füzetben. Vezette a szénior a jegyzőkönyvekkel párhuzamosan annak nyilvántartására, hogy ki miért, hogyan és hányszor volt büntetve.

Vigilia puniti, pane privati (1803—1836) 9 füzete az éjjeli őrségre büntetésből kirendeltek és a koplalásra ítélték nevét tartja számon.

Az előbbiekhöz hasonló természetű a *Diarium, cui nomina vigilium, praeconum, praecentorum et lectorum inscribuntur* (1800—1826) két kötete és a *Diarium, cui janitores inscribuntur* (1826—1828) egy füzete. Tartalmazzák a büntetésül éjjeli őrséget, előimádkozást, kántorságot, bibliaolvasást és kapusi munkát végzők névsorát.

5. A Kollégium történetéhez értékes adalékokkal szolgálnak a *tanári gyűlések jegyzőkönyvei.* Az 1749—1914 évek közötti időben e kötetek száma 135-re nőtt fel.

Legrégibb a *Protocollum professorale* (1749—1794). Voll

ilynemű jegyzőkönyv — ahogy az 1749 október 15-i bejegyzésből kitűnik — régebről is. Hanem elpusztult vagy a Strassoldofé kétszeri dúlás (1672 és 1676), vagy a háromszori „labancfutás“ (1705 és 1706) viszontagságai között. Bár e kötet bejegyzései felette hézagosak s nagy időközöket átugrók, mégis egy s más vonatkozásban korjellemzők. Szembetűnően sok adat és írás foglalkozik Sinai Miklós professzornak mint választott püspöknek az ügyével. Az utolsó okmány Budán kelt 1791 november 2-án.

A következő két kötet címe *Acta curatoratus et professoratus collegii Debrecinensis* (1792—1804, 1804—1831). Az előző kötetétől elütő cím az iskola szervezetének a megváltozásával van összefüggésben. A budai zsinat rendelkezése értelmében az iskola kormányzata Debrecenben is az egyházkerület kezébe megy át, illetőleg az annak nevében helyi felügyeletet gyakorló debreceni egyházéba. Ez a professzorok mellé gondnokokat küld ki, s ettől fogva a tanárok a gondnokokkal közösen tanácskoznak. A tárgyak és a határozatok heterogén összetételűek. Válogatás nélkül jönnek tárgyalás alá most szellemi, majd gazdasági ügyek s kinek-kinek egyformán kellett felelősség mellett érteni mindkét fajta üggyhöz. A professzorok adási vagy vételi szerződések előnyösségén vagy hátrányosságán döntenek, viszont a kurátorok az előadott teológiai tudományok felől mondanak véleményt. Igaz, hogy ebben a korban (1800 óta) a professzori testületben már kifejezetten jogtanár is működik, viszont a régi idők tisztességes hagyományaként a nem lelkészi „urak“ közt még ez időben sem ritka, aki nem mindennapi teológiai készülségre tett szert; mindazáltal sok, bár abban a korban éppen nem szembetűnő visszasság nyilvánul meg a szellemi és anyagi ügyek intézésének még meg nem vont elhatárolásában. De ez elhatárolásnak is eljött az ideje. A következő kötet már ennek az emléke.

Ez a kötet, a *tanárkari gyűlések jegyzőkönyve* (1831—1839), ismét pusztá professzori testületi határozatokat tartalmaz gondnokok részvétele nélkül. Ennek pedig az a magyarázata, hogy 1831-ben a Kollégium gazdasági ügyeinek végzésére külön szerv létesül, a *gazdasági tanács*. Elnöke a kollégium helyi gondnoka, aki egyszersmind a város polgármesterével rendszeren egy személybe eső prezbiteriumi nem-lelkészi elnök, tagjai pedig vegyesen az egyházkerület, a helyi egyház, a város és a tanári testület (testületek) képviselői. E tanácsnak tehát már külön jegyzőkönyve van egész napjainkig. (Ezekről hátrább lesz szó.) A szabadságharc ideje (1848—49) óta a tanárkari gyűlések jegyzőkönyvének tartalma is módosul. A gimnázium az egységből kiválik, és külön tanári testülettel önálló tagozattá lesz. A tanárkari gyűlések jegyzőkönyve kizáróan akadémiai tanárkari határozatok adattárává lesz. Az akadémiának is kétfelé (teológiai

és jogi szakra) elkülönülése, majd külön dékánások szervezése óta külön jegyzőkönyve van a teológiai és a jogi akadémiának: az előbbinek (1869—1914) 33, az utóbbinak (1878—1914) 19 kötetben. A közös ügyeket tárgyaló gyűlések határozatait (1898—1909) az *akadémiai tanácsülés* jegyzőkönyvei őrzik 9 kötetben. A Kollégium valamennyi tagozatát érintő ügyek tárgyalására szervezett *közös tanárkari gyűlések* jegyzőkönyveinek száma 1861—1914 közötti időből 37 kötetre megy.

Mindent összevéve az akadémiai tanárkari jegyzőkönyvek száma 1749 és 1914 között 135 kötet.

A *gimnáziumi tanári testület* gyűléseinek jegyzőkönyveiből csak 9 kötet van (1853—1882) a levéltárban, folytatásaik a gimnáziumi igazgatóság hivatalában vannak. Épp így van a *tanítóképzőintézet*i jegyzőkönyvsorozata 1871-től napjainkig az illetékes igazgatóság kezelése alatt.

6. A Kollégium valláserkölcsi életének s egyszersmind tanulmányi rendjének megismeréséhez első rendű források az iskola időnként hozott *törvényei*.

Az iskola első törvényét, az ú. n. *lex antiquát* 1588 tájáról csupán a ráutalásokból ismerjük, de azokból annvira világosan, hogy az iskola kezdeti szervezete meglehetősen tisztán bontakozik ki előttünk. Maga a törvény eredeti példánya, melynek pontjai a wittenbergi magyar *coetus* rendelkezéseivel a legközelebbi rokonságban vannak, ma már nincs meg.

Az első fennmaradt iskolai törvény, a *Leges scholae Debrecinae de studiis, moribus officiisque scholarium*, 1657-ből való. Megszerkesztésére a diákság zavargásai, a város tisztviselői és polgárai ellen intézett gyakori támadásai miatt lett szükség, hogy az ifjúság jogviszonya a tanáraihoz, a város előljáróságához és polgáraihoz, továbbá a lelkipásztorokhoz és a pártfogó urakhoz végre tisztázódjék. Forrásai az előbb említett *lex antiquán* kívül a wittenbergi magyar *bursa* 1571-i és a sárospataki főiskola 1621-i törvényei. Valószínű szerkesztője a törvény összeállítása végett kiküldött vegyes bizottság egyik tagja., Komáromi Csipkés György debreceni lelkipásztor, a bibliafordító. Abból következtünk erre, hogy a törvény egyetlen, szép írással fennmaradt példánya, mely most a Kollégium nagykönyvtárában van, az ő kezeirésze. Valóságos kincses bányája ez a törvény az akkori kollégiumi ifjúság vallásos, erkölcsi és tanulmányi multjára vonatkozó kutatásnak.

Nem egészen félszázad múlva új törvényalkotásra lett szükség. Az előző törvény néhány pontja a változott idők miatt korszerűtlenné vált, de meg a különben is nyugtalan kor fegyelmelazító hatása nagyon meglátszott az ifjúság viselkedésén. Ilyen okokból tanácsosnak látszott az előző törvénynek a meglévő helyzethez való átalakítása. Ez valósult meg a *Leges incluti re-*

form. Collegii 1704 című iskolai törvényben, mint az előzőnek átnézett s némi változtatással kötelezővé tett mása. Már eredetileg nyomtatásban jelent meg. Ennek egyik s egyetlen példánya féltve őrzött értéke a levéltárunknak.

Minden törvénynek értékmérő próbája a gyakorlat és az idő. Az 1704-es iskolai törvény is a futó idővel koronként módosításokra és pótlásokra szorult. Ezeket az ősök külön törvénygyűjteményben tartották nyilván ilyen címen: *Leges universales specialesque* (sic!) *statuta scholastica diversa collegii Debrecinensis 1704—1790.*

Egyfelől az imént említett időközi szabályzatok *consummalása*, másfelől az iskola szervezetének a XVIII. század kilencvenes éveit elején történt gyökeres megváltozása okából jött létre az a törvény, melynek már a pusztá átolvasásánál észrevehető, hogy ez már valami újabb, a multak romantikáját ködbe fuvalló korszakfordulás alkotása. Címe ez: *Leges collegii reform. Debrecinensis, 1792.* Megállapítja az oktatás rendjét mind az alsó, mind a felső tagozaton. Az iskola ügyeinek vezetésére újabb kormányzati rendszert léptet életbe. A törvénymódosítás és törvényalkotás jogát közvetlenül a helyi *consistorium*, közvetve pedig — mint főhatóságnak — a *superintendentia* hatáskörébe utalja. A törvény egyes pontjai mögött még a betűk is hangosan beszélnek annak a nevezetes századforduló korszaknak sok tanulságáról.

Ez utóbb említett törvény kiegészítője, mondhatnók: javított mása a *Leges renovatae Collegii 1796.* E törvény első része szóról-szóra az 1792-i törvénnyel egyezik meg, második része azonban teljesen új, és a „nem tógás ifjak“ (*non togati*) tanulmányi rendjét és erkölcsi életét szabályozza. Tógaviselésre nem kötelezett, mert világi pályára készülő tanulói eddig is voltak a Kollégiumnak; ők is a tógások, tehát a lelkipásztorjelöltek meglehetősen szigorú törvényeinek voltak alávetve, s ezeknek a törvényeknek a XVIII. század ötvenes éveitől fogva ők is aláírtak. Az 1792-i törvény sem tesz még különbséget tógás és nem tógás ifjú között. Ugy látszik azonban, hogy az a hatalmaskodó szellem, mely akkor a *superintendentia secularis* uraiban testesült meg, míg egyfelől kemény marokkal vonta szorosabbra a kollégiumi professzorok és az ifjúság önkormányzó jogait, addig másfelől ki tudta erőszakolni, hogy a Kollégium nevelő rendszere a nem tógás ifjak iránt enyhébb követelményekkel legyen. E szigorúbb és átlagosabb erkölcsi követelmény közt különbség az 1796-i törvény első és második részének tükrében tisztára látható.*

* A fentebb elősorolt törvények korunkban nyomtatásban is megjelentek. Az 1796-i törvény kivételével a többi bő vezetéssel ellátva közzétette Békefi Remig ilyen címen: „A debreczeni ev. ref. főiskola a XVII. és XVIII. századi törvényei.“ Budapest, 1899. — Az 1796-i törvény pedig ere-

A többi iskolai törvény (1836, 1845, 1862, 1873, 1878, 1895, 1900), mely az egyetlen 1862-i kivételével már a maga korában nyomtatott alakban jelent meg, minél közelebb esik korunkhoz, annál jobban halványulnak benne a régi kollégiumi élet sajátos vonásai.

7. Az iskola külső és belső történetének ma még sok, részletesben fel nem dolgozott mozzanatát tartalmazták a *Collegium tanügyi iratai* néven összegyűjtött, mozaikszerűen vegyes iratcsomók. Ezek száma az 1579—1912 évek közé eső időből 16. Mivel a *fasciculusok*ban az iratok tartalmi összefüggés nélkül helyezkednek el, belső kapcsolódásukra irányvonalat megszabni lehetetlen. Ellenben a bármely vonatkozású kutatás megkönnyítésének, vagy figyelemkeltésnek céljából tanácsosnak látszik, hogy e kötegekben fontosabbaknak mutatózó iratokat felsoroljunk, esetleg a magunk szerény megjegyzéseivel közelebről ismertessük.

Az első köteg 53 irata az 1579—1699 közötti évekből való. Ebben értékesebbek: Kivonatos másolat a wittenbergi egyetem 1522-i anyakönyvi bejegyzéseiről. Báthori Gábor erdélyi fejedelemnek Hodászi Lukácsot a *superintendensi* székében megerősítő okmánya 1608-ból. Az 1624-i tasnádi zsinat határozatai. II. Ferdinánd kiváltságos levelének egy másolata 1636-ból. Szilágyi Tönkö Márton és Lisznyai Kovács Pál professzorok eredeti aláírásai egy záloglevelen. Négy oldalas nyomozati irat 1630 tájáról (az iskolai törvénytől felől a legrégebből ismert nyom). Körmendi Péter *superintendens* körlevele a tiszántúli esperesekhez (1687) a Kollégium felsegélése tárgyában, mert „amaz híres anyavárosban Debrecenben levő sok hasznos ifjakkal virágzó collegium annyira nagyon, hogy ha abban levő próféták fiait mi próféták nem gyámolgtatjuk, most hamar az Isten házában nagy kárával elfogyatkozik és elalszik.“ A *coetus* levele 1686-ban az esperesekhez, melyben az ifjúság Caraffa tábornoknál közbenjárást kér. Caraffa és Heister császári tábornokok védőlevelei (1686). A *coetus* kérése 1687-ben a szepesi kamarához, hogy az adományként neki járó tized tőle ne vétessék el, és a főleg Szabolcs megyében tőle szedett nyolcad fizetése alól mentesüljön. Lotharingiai Károlynak a derecskei mezőkön 1687. október 3-án kelt kiváltságos levele. Gróf Sauran Károly császári tábornok védőlevele Sztármár, Szabolcs, Bereg és Ugocsa vármegyék református lelkészei, egyházai, lelkészi lakásai és iskolái részére; kelt Sztármárott 1691. február 16-án. Kivonatos másolatok I. Lipót különböző időkben kelt (1686, 1691, 1693) diplomáiból.

deti latin szövegében és magyar fordításban megjelent Nagy Sándor: „A debreceni református Kollégium,“ Hajdúhadház, 1933. című munkája függelékeként.

I. Lipótnak Bécsben 1697. július 10-én kelt nyiltlevele, melyben a Thököly-féle mozgalomban résztvevők elfogására 1000 tallér jutalmat tűz ki; a hűségére visszatérőknek bocsánatot ígér. A többi írás nyugtatvány, szerződés, kötelezvény, adománylevél stb. a *coetus* pénztárát illető különféle esetekben.

A második köteg 1700—1749 között 90 iratot tartalmaz.

II. Rákóczi Ferenc kiváltságos levele a református lelkészek özvegyei számára, melyben őket, míg férjeik nevét viselik, mindennemű adózás alól felmenti; kelt 1707. május 17-én a szerencsi várban. Az 1739-i nagy pestis áldozatairól táblázatos kimutatás; a kb. 11—12 ezerre becsülhető debreceni lakosságból 1739. május 16-ikától az év végéig 8594-en hullottak el. Maróthi György professzornak a Kollégiumot illető igen értékes tanügyi írásai 1738—1743 közötti időkből. A többi irat a *coetus* pénztárát érdeklő különböző adásvételi, kölcsönzési és hagyományozási esetekre vonatkozik. De megjelennek itt már a helytartósági rendeletek is eredetiben vagy másolatban.

A harmadik köteg 347 irata az 1750—1779 közé eső korból származik.

Igen gazdag kortörténeti anyag. Számos eredeti és másolatot tartalmazó helytartósági rendelet, azokra adott válaszok, a városi tanács és a professzorok levelezése egymással. Valamennyi együtt a Kollégium egyik zaklatott időszakába enged betekintést, abba a korbá, mikor királyi rendeletek tiltják az iskolának a segélygyűjtés valamennyi módját, a kápsálást, a *supplikálást*, a legációt, stb. Vizsgálatok a Kollégiumban, kereseti perek a professzorok ellen.

A negyedik köteg az 1780—1799 közé eső kor írásait tartalmazza. Az iratok 10—10 évre két csoportban.

Kimutatás néhány (55) kollégiumi pártikula állapotáról a tanulói számáról; kelteve 1785-ben. A helytartótanácsához beadott jelentés a Kollégium alapítóleveleiről, jövedelmeiről (1782) Terjedelmes felterjesztés első fogalmazványa — valószínűleg Hatvani István professzor írása — a királyi felséghez az iskola állapotáról (keltezés nélkül). A Kollégium 1798-i órarendje a professzorok neveinek és a tananyagnak feltüntetésével. Helytartósági rendelet, hogy katolikus gyermekeket a Kollégiumba bevenni nem szabad (1798). A tiszántúli *superintendentia* konzisztóriumának rendelkezése, hogy ezentúl magyar nyelven kell tanítani (1797). Az evangélikusok véleménye a vallásszabadság felől (1790). A többi írás nagyjából adósságlevél, kötelezvény, stb.

Az ötödik, hatodik és hetedik köteg (1800—1825, 1825—1850, 1850—1875) iskolatörvényszéki vallomásokot tartalmaz. Természete szerint az iskolaszéki anyaghoz tartozik.

A nyolcadik köteg (1860—1882) különféle ügyekben frott kérvények halmaza.

A kilencedik és tizedik kötegben (1883—1914) csaknem jelentéktelen iratok vannak.

A tizenegyedik köteg 177 irata 1800—1829 közé eső évekből származik. Jelentősebbek: az 1820-ban tartott egyházkerületi közgyűlés határozatából életbe léptetett két szemeszteres iskolai év professzorai előadásainak időbeosztása. (Előadások vannak reggeli 7 órától esti 6 óráig a 12—1 való időköz kivételével). Simonyi öbester megkeresi a professzorokat, hogy az általa létesített „alé“ (a Nagyerdőre vezető mai Simonyi-út) fáinak kímélésére intsek az ifjúságot; erre adott megértő válasz (1819). Az 1816. évi álmosdi tanulmányi küldöttség határozatai. Kimutatás Budai Ézsaiás, Ercsey Dániel, Péczeli József, Varga István, Madarász Dobrossy János és Sárvári Pál professzoroknak aláírási és egyéb mellékdíjából származó időszakai jövedelméről (1816—1817). Pártikulák lajstroma 1814-ben; (rektória van 147, korrektória 7 és preceptória 53). A *supplicatiós* helyek jegyzéke 1814-ből; a helyek száma 1437. A Kazay-féle éremgyűjtemény jegyzéke (1813). Az iskola *alumnusainak* fenntartási alapjairól jegyzék (1812). A *Ratio Institutionis* egy nyomtatott példánya (1807). A professzorok adománykérő levele az egyházkerület híveihez az épülő Kollégium megszorított költségeinek fedezésére (1806). A professzorok javadalomemelését kérő levele a *superintendenciához* (1807). Kimutatás a Kollégium pénztári csoportjairól (1822). A dunamelléki és a tiszántúli *superintendentia* közös bizottságának jegyzőkönyve tankönyvek nyomtatása tárgyában (1825). Terjedelmes jelentés az *alumnusdiákok* számának megállapításáról és azok eltartásáról (1827). Ezeken kívül nagy számmal vannak még konventi és egyházkerületi jegyzőkönyvi kivonatok, kormányhatósági rendeletek, stb.

A tizenkettedik köteg (1800—1833) hatalmas anyagában általában ilyen iratok találhatók: az iskola és a tanulók állapotára, a legációkra, a rektóriákra és a preceptóriákra vonatkozó levelek; az iskolából kitiltott, de visszavételüket kérő tanulók levelei a *superintendenshez* és a főkurátorhoz; alapítványok és ösztöndíjak elnyeréséért írott folyamodványok, jegyzetek, a debreceni egyház presbiteri határozatai: sok keletnélküli levél, melyeknek még a vonatkozásai sem állapíthatók meg.

A tizenharmadik köteg (1800—1839) bőséges, de évek szerint nem rendezett anyagában, mely nagyobbára az iskola belső életével kapcsolatos egyházkerületi határozatok halmaza, általános érdekűeknek ítéltetők ezek az iratok: A dunántúli egyházkerület javaslata a tanítás rendjének megújítása tárgyában (1839). A debreceni egyháztanács jegyzőkönyvi kivonata a Sárói Szabó-, a Hatvani István- és a Váradi Sámuel-féle alapítványok állapotáról (1839). Szombati Istvánné Veresmarty Zsuzsanna végrendeletének másolata a tanúk részletes jelentésével együtt a Kol-

légium javára tett alapítvány felől (1810). Zákány József professzor tervezetének másolata és az azzal kapcsolatos intézkedések a *paedagogicum seminarium* felállítása tárgyában (1837). Részletes — 46 lapra terjedő — utasítás a tógásdiákok tanulmányi rendbe sorolásához, az 1835/36-ban tanult ifjak névsorával, tantárgyaival, leckeóráival és professzoraik nevével együtt (1836). Lugossy József professzor beszámolója az „olvasó ifjak” könyveiről és pénztáráról (1836). A professzorok nyomtatott „Felelet”-e az 1835. évi „Rajzolatok” 48. és a „Jelenkor Társalkodója” 101. számában megjelent gúnyiratokra* Csatlakozik ehhez a professzori testületnek a *superintendentia* konzisztóriumához előzőleg (1833) benyújtott előterjesztése, mely a „Hazai és Külföldi Tudósítások” 1833: 48. számához csatolt és szétküldött vádakat tisztázza. A kollégiumi *Olvasó Társaságra* vonatkozó iratok, a társaság könyvválományának és tagjainak jegyzékével együtt (1834). Az 1796-i iskolai törvény másolati példánya, kapcsolatban új törvény szerkesztésére irányuló munkálatokkal (1833). A „Collégiumi élés különféle módjai” (1834) érdekes betekintést enged az akkori diákellátás képébe. A Kollégium épületének kórházzá berendezési terve az 1831-i kolerajárvány idején.

A tizennegyedik köteg (1834—1849) anyaga szintén gazdag, de rendezetlen. Nagyobbára adósságlevelek, számadások, továbbá jelentések alapítványok állapotáról és kiosztásáról, intézkedések diákkihágások ügyében: kitiltások és visszavételek, gyülekezeteknek rektor- és legátuskérő levelei, stb. Jelentősebbek: a diáktüzoltóság panaszlevele a miatt, hogy a város nincs iránta megbecsüléssel (1836). Kérés a professzorokhoz 1835-ben, hogy a király születésnapjához fordulóján rendezendő bált 24 hármóniában éneklő diák nyithassa meg (nem engedélyezett). Az *Olvasó Társaság* kérése rendtartása módosításának tárgyában (1836).

A tizenötödik köteg (1850—1860) irattömegére az abszolutizmus nyomasztó levegője nehezedik. Tömérdék itt a hol német, hol latin nyelvű kormányhatósági rendelkezés és az azok értelmében tett *superintendensi* (Szoboszlai Pap István) és iskolaigazgatói intézkedés egyszer az iskolarendszert átformálni sürgető kérdésekben, máskor az ifjúság kihágásainak ügyében. Kiemelésre érdemes írások ezek: Kimutatás a Kollégium nyolcosztályú gimnáziumának első érettségi vizsgájáról (Nagyváradon 1851 tavaszán) a vizsgát tett 25 tanuló nevével és érdemjegyével. Szőnyi Pál értesítése a kormányhatalom által tervezett nyolcosztályú gimnázium szervezete felől (1851). Szoboszlai Pap István püspök körlevele a gyülekezetekhez az új rendszerű gimnázium

* A Csokonai síremlékének felállításával kapcsolatos eme történet részeit bővebben ismerteti Nagy Sándor a fentebb idézett munkája 247. sk. lapjain.

zium felállításához szükséges anyagi erők megajánlása ügyében (1852). A kollégiumi ifjúság hódoló nyilatkozata a királyi felséghez abból az alkalomból, hogy az ellene irányult gyilkos merénylet nem sikerült (1853). Az államhatalom által követelt tanítói vizsga feltételei (keltezés nélkül). A városi hatóság némely kifogása a diáktűzoltóság viselkedése ellen (1854). Búzás Pál professzornak, a diáktűzoltóság felügyelő tanárának jelentése arról, hogy a társaság a „bot“-ot fejszékkel cseréli fel (1855). A főiskolai ifjúsági könyvtár újabb alapszabályai (1855). A főiskolai tápintézet alapszabályai (1855).

A tizenhatodik köteg (1884—1912) anyagából figyelmet érdemelnek: I. Ferenc József király fogadására tett püspöki és tanárkari intézkedések (1890). Tanárkari javaslat az akadémiai szakok különválasztásáról (1891). Kovács Lajos javaslata a bentlakás rendezéséről (1892). Szerződésmásolat a Fűvészkertnek a Gazdasági Tanintézettel való közös használatáról (1892). Sass Béla professzor internátusi tervezete (1896). Az oratóriumi emléktábla iratai (1899). Zsigmond Sándor tervezete egységes internátus felől (1902). A jogtanárok internátusi tervezete (1903). A *Magyar Irodalmi Önképző Társulat* alapszabályai (1904). A joghallgatók vívőegyesületének alapszabályai (1904). A konventi bizottság jelentése az Egyetem ügyében (1906).

8. A kollégiumi ifjúság legrégebbi élelmezési körülményeiről némely szétszórt és egymáshoz lazán illeszkedő értesüléseket az ifjúsági tisztviselők által vezetett jegyzőkönyvekből, az iskolai törvényekből, az iskolaszéki iratokból és a szolgáldiakok gondnokainak naplójából szerezhetünk. A múlt század kezdő évétől fogva azonban korunkig (1801—1916) a levéltárnak már 92 kötete, illetőleg kötege nyújthat összefüggően felvilágosítást a kollégiumi diákélelmezésnek mind bizonyos korra szorított állapotról, mind annak folyamatos fejlődéséről. Ez írások időszerű összefüggéseiben is vannak itt-ott megszakítások 1890-ig, attól fogva azonban a könyvek, naplók hiánytalanok.

9. A tanulók internátusi körülményeiről az 1761—1893 közé eső évek 18 kötete értesít. Az együtt- vagy bentlakás intézménye kezdettől fogva megvolt a Kollégiumban, sőt egyik legjellegzetesebb vonását ez adta meg. A legtöbb helyiség internátusi célt szolgált, s voltak idők, mikor éjjelre még a tantermek is hálószobákká alakultak. Az internátusi helyiségek minden korban

* A kollégiumi ifjúság élelmezési és bentlakási viszonyairól kisebb-nagyobb összefoglalásokat lehet olvasni: Géresi Kálmán: A református tanügy, különösen a debreceni főiskola legrégebbi történetéből (A Tiszántúli Református Középfiskolai Tanáregyesület Évkönyve 1879—80. évről 102. sk.); Debreceni ref. gimnázium millenniumi értesítő: A kollégium külső történetének vázlata a legrégebbi időtől Martonfalvi Györgyig; Szűcs István: Szabad királyi Debrecen város történelme II. kötet 599—611; Nagy Sándor i. m. 34—48.

zsúfoltak, mert a kollégiumi építkezések a szükségletekkel nem tudnak lépést tartani. Ez iratcsoport nagyobbára a lakószobák bútorzatát s a diákság szállásait tartja nyilván.

10. A beteg tanulók gyógyításáról a legrégebb idők óta maga a tanulóársadalom összessége, a *coetus* gondoskodott. A kiadásokat az egyik pénztára, a *bursa sacra* viselte, s a gyógyítást legtöbbször a városi sebészek teljesítették. Hatvani István professzor kezdeményezte, hogy a beteg tanulók gyógyítására innenonnan származó különféle fedezet külön pénztárban, az ú. n. *cassa infirmorum*-ban egyesíttessék és növekedjék, míg a költségen kórházat lehet szervezni. A pénztár növekedett is. Forrásai voltak a kívülről jött adományokon kívül: az itthonmaradt (*remansens*) tanulók javára begyűlt pénzek bizonyos hányada, a temetésre kirendelt, de azon meg nem jelent diákok büntetéspénze, 1795 óta az igényesebb tanulók számára épített „kunyhók“ kiadási árának minden forintja után megállapított „taxá“-ja. A pénztár 1807-re annyira megerősödött, hogy az egyházkerület ebben az évben megszervezhette a Kollégium hátsó udvarán, a Kocsis András-féle házban, mely 1771 óta már a főiskoláé volt, a kollégiumi kórházat. A kórház további fejlődési mozzanatairól már e levéltári csoport írásai beszélnek. Különösebb figyelmet érdemelnek itt Hatvani professzornak a beteg tanulók számára frott receptjei az 1749—1786 közé eső évekből.

11. A Kollégium legrégebb épületéről semmi kép vagy ábrázolat nincs. Bizonyos azonban, hogy többször változtatta a formáját részint a gyakorta szenvedett tűzvész pusztítása miatt, részint a természetes fejlődés követelményeként. Ezek felől adatokat szétszórta találunk Debrecen városa levéltárának anyagában és a mi levéltárunk különféle írásaiban. A tervezett vagy végrehajtott építkezések felől levéltárunkban az 1802-i nagy tűz óta sorakoznak az írások törés nélküli folyamatosságban napjainkig. Ez írások s egyéb emlékek és források 38 fasciculust tesznek ki. Nagyobbára azonban a református hívek áldozatos lelkiességét annyira jellemző alapítványok, adományok, egyéb megajánlások és az azokról való számadások iratait tartalmazzák. Külön megemlítésre méltók azok a tervezeti rajzok, melyek a Kollégiumnak az 1802-i tűzvész után való újjáépítésére készültek. Ezek közt kiválnak az architektura történetében is jelentős helyet elfoglaló Péchy Mihály katonai vezérkari mérnök vázlatai. (A Kollégium mai homlokzati része csakugyan Péchy Mihály tervezete alapján épült fel új klasszikus (vegyes) stílusban 1803—1816 között.)

A Kollégiumnak újabb, a homlokzati részt most már szintén kétemeletesnek bezáró többi három szárnya 1870—1873 között épült meg. Az ekkori tervezetek közt találjuk rajzolatát az 1803-i tűzvész előtti Kollégium áttekintő és alapi képének.

Legújabb építkezések: Új épület a Kollégium hátsó udvarán a konviktus és internátus számára (1912); új gimnáziumi épület az anyaiskolából kitelepítve a Péterfia-utca elején (1912).*

B. A második, vagyis a „B“ szekrény öt fióksorral, mindegyikben hat, tehát összesen harminc fiókkal tartalmazza a kollégiumi pénztári számadásokat 595 fasciculusban. A sorozat kezdő éve 1742, záró esztendeje 1921. Az ősök nagy gondosságára és lelkiismeretességére vall, hogy a sorozatban egy esztendő kihagyás sincs. A számadások egymással összefüggése tisztán mutatja a Kollégium vagyoni erejének nemcsak koronként való állapotát, hanem erejének fokozatos fejlődését is. A számadásokat 1792-ig az iskola ifjúsági tisztviselői (szénior, *contrascriba*, stb.) vezetik, 1793 óta hivatásos pénztárosok (*perceptor*). Kezdetben a különféle pénzcsoportok egységesen kezeltek, legfeljebb a beteg és szolgadiákok pénztáráról van külön számadás (1819—1831). A többi csoport „a kollégium pénztára“ általános keretében oszlik szét. A XIX. század végére a pénzkezelés 10 pénztári csoportot fejleszt ki: *közzükségleti, kórházi, könyvtári, nyugdíj-intézeti, ösztöndíj, szépművészeti, kiegészítésre váró, tápintézeti, énekeskönyvi* és *építettő* alapokat. Ehhez képest nyílnak a főkönyvekben a megfelelő rovatok, s a pénztár évenkénti állapotát 1832 óta hűséggel mutatják a „Számadás a kollégium pénztáráról“ című kötetek.

A pénztár, mint hivatal, a szabadságharc előtti időben, valószínűen 1832-ben létesült. Ekkor váltották fel a *perceptorokat* (ilyen *perceptor* volt Fazekas Mihály is, a Ludas Matyi költője) a pénztárnokok. Külön számvevői tisztség 1909-ben létesült. Addig e hivatalt megbízásból egyik-másik tanár látta el. A számvevő mellé később könyvvezető ellenőr, számtiszt, stb. állított be.

C. A harmadik, vagyis a „C“ csoportba osztályozott s 15 fiókban elhelyezett 299 köteg, illetőleg kötet az *ifjúsági tisztségekre, egyesületekre, keresetforrásokra* vonatkozó iratokat tartalmazza a XVII. század végétől napjainkig. Az iratok a *kutatást gazdag* iskolatörténeti adatokkal jutalmazták. Legterjedelmesebb s csak itt-ott szakadozott folyamatosságú a *széniori napló* (1732—1914). Itt található a könyvtáros számadásai (1834—1886). Itt vannak

* Idevonatkozóan olvashatók: Szücs István i. m. 117 sk.; Balogh Ferenc: A debreceni református kollégium rajza a XVI. században (Theológiai Közlöny, Debrecen, 1899, 4. szám); Barcsa János: A debreceni kollégium épületének története (Debreceni Protestáns Lap 1905: 52—53. szám); Nagy Sándor i. m. 328 skk.; Nagy Sándor: A debreceni kollégium története, I. kötet, első rész 273 skk. (A tiszántúli egyházkerület kiadványa, 1940.); Karai Sándor: A gimnáziumi építés története s az intézet helyiségeinek ismertetése (a debreceni ref. gimnázium értesítője 1918/19. 9 skk.).

a főiskolai olvasó társaság jegyzőkönyvei és elszámolásai (1834—1886), a főiskolai zeneegylet, a kuglizó társulat, a tornaegylet és a gyorsíróegylet írásai. Itt vannak a *Magyar Irodalmi Önképző Társulat* jegyzőkönyvei (1839—1885), tagjainak megörökítésre elfogadott munkái (1839—1897), „Heti Közlöny“-ének nagyobbára kéziratos példányai (1857—1890). Sorakoznak mellettük a *Főiskolai Hittanszaki Önképző Társulat* jegyzőkönyvei (1870—1922), „Közlöny“-ének példányai (1871—1937), a *Hittanhallgatók Segítő Egylete* pénztári naplói (1877—1918), a *Jogászkör* iratai (1905/6). Értékes útbaigazítást adnak az akadémikus rektorok kiküldéséről és szolgálataik helyeiről vezetett jegyzőkönyvek (1768—1890), ugyanígy a *supplicatiók* és a temetések után befolyt jövedelmek elszámolásai (az előbbieket az 1782—1854, az utóbbiak az 1864—1910 közé eső évekből). A legációra vonatkozó iratok 34 kötegben őrzik többek közt a legátusokat kérő gyülekezetek névsorát (1793—1811), a legátusok neveit (1812—1838), a széniori elszámolásokat (1909—1935), stb.

D. A negyedik, vagyis a „D“ csoport négy fiókjának 24 rekeszében vannak a Kollégium alapítványaira vonatkozó iratok, letétek, régi pecsétek, ingatlanokról szóló okmányok s a Szilágyi Mihály Intézete (internátus) némely irata.

Az alapítványok okmányai 1550—1943 között 10 hatalmas csomóban 723 számot tesznek ki, s azokban csak a történelmi nevek közül ezek merülnek fel: Apafi Mihály fejedelem, Bánffyak, Báthori Gábor, Bethlen Gábor, Bocskay István fejedelmek, Bornemisza Anna fejedelemasszony, Bökönyi Bek Pál, Csernák László deventeri professzor, Debrecen városa, Degenfeldek, Hajdú-városok, Hatvani István professzor, Hegyi Mihályné, Holland és angol egyházak, Kenessey István — Szondi Zsuzsánna, Kövesdi János, Récsei János, Svájc, Skót szabad egyház, Szombati, Veresmarti, Szőnyi Pál, Tiszák, Tőköly Sabbás, Utrecht, stb.*

Letétek alatt nagyobbára levelek értendők címzők vagy címzettek szerint vegyesen. Így jön elő Gróf Ráday Gedeon, Eröss Lajos, Szabó Aladár, Tisza István, Szabolcska Mihály, Degenfeld József, Baltazár Dezső, stb. neve.

E csoportban pihennek még különféle kötelezvények, vég-

* A Kollégium alapítványiról nyomtatásban 1911-ben megjelent Balogh Ferencnek ilyen című munkája: „A debreczeni református főiskola alapítványi törzskönyve.“ — Előzőleg is voltak már ilyenmű kimutatások, de kéziratban. Így: Sinai Miklós: *Relatio de fundationibus collegii Debrecinensis* (ennek eredeti példánya megfordult az 1896-i országos millenniumi kiállítás is), továbbá Kerekes Ferenc *Deductió*-ja, s végre a főiskola gazdasági tanácsának 1863:283. sz. jegyzőkönyvi foglalata, mely a kollégiumi pénztáros jelentése alapján készült.

rendeletek, szerződések, óvadékok s végül a *Szilágyi Mihály Intézete* számadásai az 1899—1916 közötti évekből.

E. Az ötödik, vagyis az „E” csoport 30 fiókjának 464 kötege, illetőleg kötete a Kollégium *gazdasági életére* vonatkozó iratokat tartalmazza a XVII. század elejétől máig.

Legrégibb keletűek itt a Kollégium volt szikszói birtokával, valamint szikszói, tokaji, pataki volt szőlejevel foglalkozó, ez ingatlanok kezelését és hasznosítását gazdag anyaggal világosító levelezések, számadások s itt-ott felmerülő peres iratok. Koruk az 1616—1866 közé eső éveket tölti be.

A diaktársaság önellátási életébe világítanak bele a *bursa sacra* és a *bursa victualis* szeniori számadásai (1724—1789) és az élelmezést végző *praebitor*- és *dispensator*diák 18 csomót kitevő számadásai az 1747—1842. évekből. Ide vannak besorozva, noha természetük szerint a második csoportba tartoznának, az 1793 óta évről-évre vezetett s hiánytalanul megőrzött kollégium^e gazdai számadások 1914-ig 144 iratsomóban. Ugyancsak az előbb említett csoportba kívánkoznak a kollégiumi pénztár és gazdálkodás történetére annyira fontos adattári sorozat, a gazdasági választmány (későbbi nevén: gazdasági tanács) jegyzőkönyvei (1836—1914).* A régi diaktisztviselők (*praebitor*, *dispensator*) gazdálkodása felől 20 köteg írás beszél az 1747—1842 közé eső évekről. Ezek nagyobbára az élelmezésre fordított kiadások elszámolásai.

Nevezetesebb iratsorozatok még itt: A Kollégium követelési főkönyvei és számlakönyvei (1800—1916), a Kollégium személyi és dologi kiadásainak könyvei (1891—1913), a kollégiumi fűvészkert és múzeum számadásai (1841—1902), peres és ügyészi iratok (1741—1905), tandíj- (*minervale*) elszámolások (1800—1873), kollégiumi alapítványok elszámolásai (1849—1858), családi okiratok s egyéb letétek (1642—1834), az egyetem létesítésére tett alapítványok iratai és számadásai (1893—1908).

F. A hatodik, vagy „F” csoport harminc fiókjának 226 kötege és 122 kötete az előbbi(E) csoport ikertestvére. Tartalmazza a háznagyai számadásokra, tandíjakra, internátusi díjakra, gazdasági tanácsvégeztésekre vonatkozó újabb iratokat 1875—1924.

Végére jutottam a debreceni kollégiumi levéltár tartalmi ismertetésének. Vékony vonalából összerótt keresztmetszetes, hal-

* A gazdasági választmány megszervezését a Kollégium egyre fejlődő gazdasági apparátusa tette szükségessé 1836-ban. Eszmependítője és megszervezője Kerekes Ferenc professzor levéltáros volt. Ő írta meg is a kollégiumi vagyon állapotának és kezelésének történetét az 1742—1840 évekről 52 ívrétű lapon. Ez a dolgozat a már fentebb ismertetett *Vegyes iratok* hatodik kötegében található.

vány kép ez. De részletesebb ismertetést már csak a közlésül rendelkezésre álló hely szűk volta miatt sem adhattam. Arra azonban még e megkötöttség mellett is figyelemmel voltam, hogy az iratokat és iratcsomókat a kutatói érdekeltség szemponjából értékelvén, közülük a gondolhatóan fontosakat kiemeljem, s esetleg hozzájuk az előző időkből a kapcsolatot pár szóval érintsem. Bizonyos, hogy a debreceni kollégiumi levéltár anyagából nemcsak iskolatörténészek, hanem általában az egyetemes magyar művelődéstörténet kutatói is bőséggel meríthetnek.

Nagy Sándor

EGYHÁZTÖRTÉNETI IRODALOM.

Egyházalkotmányunk kezdetei.

Miklós Üdön könyvéről.*

Hazai egyháztörténettudományunk — a katolikust is beleértve — egészen a legújabb időkig feltűnően kevés figyelmet szentelt az egyház jogi és intézményes életkeretei kialakulásának és változásainak Magyarországon. Még az idevonatkozó kútfők sincsenek kielégítő mennyiségben közzétéve, a kiadott és ki nem adott kútfők feldolgozása és értelmezése pedig még hézagosabban történt. A reformáció előtti és alatti magyar egyházi állapotok kutatásmezején természetesen még fokozza a bajt az éppen egyházalkotmány- és jogtörténeti szempontból számbajöhető, kiadott és kiadatlan kútfők viszonylag csekély száma, aminek következtében a kutatók itt lépten-nyomon hozzávetésekre, kombinációkra, külföldi analógiák figyelembevételére kényszerülnek — s érezve a talaj ingatag voltát, nem is szívesen lépnek rá. Ezért van az, hogy sem a középkorvég, sem a reformáció magyar egyházainak jogi és intézményes kereteiről, azoknak lassú vagy gyors átalakulásáról, különösen pedig az alsóbbrendű egyházközigazgatási szervek milyenségéről és működéséről nincs részletes és pontos képünk mind e mai napig — s. következőleg arra sem vagyunk képesek találgatásoktól ment végérvényes feleletet adni, hogy a középkori magyar egyházi életkeretek, meg azok között, amelyekben a reformáció elhelyezkedett, van-e s ha igen, mily mértékben van folytonossági kapcsolat, más szóval: mily mértékben érdemlik meg az „új” jelzöt (a mindig feltételezett történeti viszonylagosság értelmében) a magyar reformátori egyházformák.

Zoványi Jenő és Pokoly József nagyérdemű úttörő kutatásai után annyit már több mint egy emberöltő óta tudunk ugyan, hogy a középkorvégi alsóbbfokú egyházalkotmányi keretek — elsősorban az archidiakonátusok — megfelelő módosulásokkal tovább éltek a reformátori egyházalakulatokban is, mégpedig a vérbeli magyarság reformált területein is, ahol ezt a folytonosságot ő előttük a történetkutatás még csak nem is igen sejtette (a régebbi történettudat számára ez a folytonosság középkorvégi és reformátori egyházformák között csak az erdélyi száz

* Miklós Üdön: A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában. Pápa, 1942. 193 lap.

és a szépebb német területeken volt — minden különösebb kutatás szüksége nélkül is — szembeszökő). Azonban ez úttörő megállapítás után is még nagyon sok felderítendő részletprobléma maradt. Egyházvidékekről egyházvidékekre egyenként kellett megkísérelni annak tisztázását, hogy az ott fennállott középkorvégi római berendezkedés a maga kisebb-nagyobb alkotmányi, szervezeti és igazgatási egységeivel milyen mértékben lett alapja és kerete az új, protestáns rendezkedésnek, mi maradt meg belőle, mi módosult rajta és — ami aztán a kérdések kérdése — milyen elvek szerint, milyen rendszer vagy minta szemmel tartásával történt egyfelől a réginek a konzerválása, másfelől annak átalakítása, új elemekkel kibővítése.

Magam a *Magyar Református Egyháztörténetben* — ahol ezt a kérdést, szintézisről lévén szó, teljes szélességében és mélységében meg nem vizsgálhattam és saját, e téren kismértékű kutatásaim mellett nagyobb mértékben az előző kutatók szolid vagy annak látszó eredményeire kellett támaszkodnom — arra az álláspontra helyezkedtem, hogy legősibb egyházalkotmányunk kétségtelenül a középkorvégi formák közül nő ugyan ki, lényegileg azonban lutheri típusú: *positive* azért, mert az egyházhatalmat mindenestől fogva a lelkészek kezébe teszi le, akiket ennek a hatalomnak gyakorlásában a hitsorsos világi felsőség támogat, igaz, hogy egyben olykor korlátoz is (lutheri típusú *consistoriumok* csak a magyarországi közjogi helyzet eltérő volta miatt nem alakulnak!) — *negative* pedig azért, mert sem általában a helvét reformáció, sem különösképpen a kálvinizmus egyházalkotmányi alapeszméiből és főtípusaiból nem lehet benne egyetlen egynek a hatását sem fölfedezni. Megvallom azonban, magam sem voltam túlságos mértékben belenyugodva ebbe a megállapításomba, mert éreztem, hogy az előmunkálatok hézagos volta miatt ez inkább csak logikai következtetés a részemről, mint minden ízében tényekre épített álláspont.

Ezért szolgált nagy örömömre a Miklós Ödön fentebb jelzett könyvének elkészülte. A szerzőről rég tudtuk, hogy egyébirányú jeles egyháztörténelmi munkálatai után minden erejével legősibb egyházalkotmányunk problématikájára vetette rá magát s e téren több kisebb dolgozatával méltó figyelmet ébresztett. A falusi lelkipásztor sokféle akadályoztatása közepette példás szorgalommal és lelkesedéssel munkálkodott, egészen tekintélyes tudományos anyagot dolgozott át s évek türelmes munkájával sikerült egy olyan monográfiát létrehoznia, amelyre minden komoly tudományos munkás csak tisztelettel nézhet s amely — alább megemlíthető fogyatkozásai ellenére is — határkö az eddigi kutatásban s irányjelző a továbbira.

Miklósnak nevezetesen sikerült a vizsgálódás homlokvonalába állítania azt az eddig jóformán észre is alig vettényt, hogy Magyarországon is, és a *vérbeli* magyarság közt is — mint a középkor második felének római egyházában mindenütt — megvoltak (gyér, de világos nyomok szerint) az *archidiaconatusok*, méginkább a *decanatusok* vagy *capitulum ruralek* keretei között szervezve a papságnak bizonyos mér-

télig autonóm testületei, a legtöbbször ú. n. *fraternitások*. Ezeket olybá lehet tekinteni, mint a papságnak szellemi, erkölcsi és anyagi önsegély céljából való szabad szövetezéseit, amelyek rendszeres időközönként gyűléseztek, imaközösséget alakítottak, az elhalt tagok tisztességes eltemetéséről s a lelkiüdvükért mondandó misékről gondoskodtak, megtárgyalták a testületet közösen érdeklő ügyeket, foglalkoztak teológiai kérdésekkel, atyafiságosan fegyelmezték egymást. Ezek a *fraternitások* nem voltak hivatalosan beletagolva az archidiakonatus, illetőleg *decanatus* (*capitulum*) szervezetébe: azok kisebb-nagyobb közigazgatási egységek voltak, a püspök kinevezte főesperessel, illetőleg a neki alárendelt dékánokkal az élükön, önkormányzatuk elvileg nem volt s a gyakorlatban is csak esetről-esetre kivívott s áthagyományozódott kiváltságként; a *fraternitások* pedig — noha a gyakorlatban tagjaik, vagy legalább azok nagy többsége azonos volt az illető archidiakonatus ill. *decanatus* papságával — elvileg független társulások voltak, modern szóval élve félig már „egyház-társadalmi egyesületek“, külön *előljárással*, s viszonyukat a hivatalos közigazgatási egységhez körülbelül analógnak lehet mondani azzal, amiben ma áll a református egyházmegyei lelkészegyesület magával az egyházmegyével, mint alkotmányi és jogi alakulattal.

Miklós már most azt teszi kutatásai eredményeként valószínűvé, hogy a reformálódó magyar egyházi életben mindenütt ezek a *fraternitások* lehettek az új alkotmányi alakulás magvai. Ezek százados autonómiájuknál fogva cselekvőképességgel bírtak abban az esetben is, hogyha a hivatalos szervezet felbomlófélben volt — akár azért, mert a főesperes vagy dékán nagyon erősen akarta a hatalmát érvényesíteni a reformátori áramlattal szemben s ezzel annál jobban felkorbácsolta az ellenállást, akár meg azért, mert egyáltalán nem akarta vagy nem tudta érvényesíteni hatalmát s e miatt el is hagyta a helyét vagy maga is a reformátori párthoz csatlakozott. A *fraternitások* az ilyen esetekben is, a hivatalos szervezet csődbejutásakor, könnyen mozogtak, hiszen saját vezetőségük volt — elsősorban az egy vagy több *senior* — s ennek reformátori irányításával az új rendezkedéseket megindíthatták a nélkül, hogy szakítaniok kellett volna többszázados testületi hagyományaik folytonosságával, amely bizonyos mértékig a *jogfolytonosság* szempontjából is pótlékot jelentett, különösen a laikus világ felé.

Nagyban és egészen véve ezek a *fraternitások* tekintendők a ma ú. n. *egyházmegyéék* (*esperességek*) *magvaiul*. Az ezeknél magasabb egységek (mai fogalom szerint — amelyet azonban minden további nélkül nem lehet arra az időre is ráhúzni —: az *egyházkerületek*) pedig *több-fraternitás régi gyökerű vagy újkeletű szövetségeiből* alakultak (itt már területileg nem mindig alkalmazkodva a középkori egyházi keretekhez) olyanformán, hogy a *fraternitási seniorok* (a mai *esperesek ősei*), más tekintélyes papokkal — a „presbyterekkel“ — együtt *kormányzó testületet, presbyteriumot* alkottak. Ez a testület gyakorolta aztán a római egyházból átvett, de természetesen evangéliumi szempontból átértékelt

püspöki jogokat vagy együttesen, vagy úgy, hogy e jogok egy részét — a testületnek való felelősség feltétele alatt — egyenként a *seniorokra*, később pedig a vezető *seniorra*, azaz a püspökre vagy *superintendensre* ruházta. Ez a *senior-presbyteri* testület lett a magva a későbbi generális zsinatnak (egyházkerületi közgyűlés), viszont a *partialis* zsinat (egyházmegyei közgyűlés) őse kétségkívül a fraternitási gyűlésben keresendő.

Ez Miklós Ödön tanítása a magyar protestáns — éppúgy lutheri, mint református és unitárius — egyházalkotmány eredetéről és rendező főelveiről. „Úgyhogy — mondja — a magyar protestáns egyházalkotmány ... a magyar szellem önálló termékének bizonyult. Gyökereivel az évszázados magyar egyház talajába fogózva, belőle fakasztotta ki az európai protestantizmus egyik értékes alkotórészeként a maga életfáját. Benne a magyarság önfenntartó konzervatizmusa egyesült a megújhdott egyházi élet kívánalmaival, — e nagy átalakulás közepette ismét bizonyosságot téve arról, hogy a magyar lelkiség tengernyi akadály mellett is meg tudja keresni a maga önálló útjait.“ (177. l.) Ezt a tételt valamennyi magyar reformátori egyházvidék XVI. századi kialakulására vonatkozó adatok megvizsgálása, bírálata, értelmezése s a nagyon nagyszámú hézagoknak kombinációval kipótolni próbálása útján vezeti le. Ez a részletes vizsgálat ott is, ahol — sok helyt — nem könnyen áttekinthető és főként nem meggyőző, a szakember számára becses új szempontokat vet föl és szinte kényszerítőleg követeli az eddigi, többé vagy kevésbé hagyományosnak tekinthető felfogás revízió alá vételét, ha nem is a Miklós részleteredményeinek minden további nélkül elfogadását. Áll ez elsősorban a tiszántúli egyházkerület kialakulásával foglalkozó tüzetes vizsgálataira, amelyek egész könyvének legtanulságosabb fejezetét adják, mert legtöbb új és termékeny szempontot vetnek fel s magát a forrásanyagot is a leggondosabban kiaknázzák. Kiválóan érdekes — habár már sokkal kevésbé meggyőző erejű — a mai tiszáninneni egyházkerület ősi keretei kialakulásának vizsgálata. Kevesebb új nézőpont vetődik fel az erdélyi és a dunai fejlődés kutatásában, ahol épp ezért a végeredmény is kevésbé alkalmas eddigi tudásunk és felfogásunk revízió alá kényszerítésére, annál inkább, mert itt a szerző tárgyalási módja sokkal kevésbé tudja szétartatani a könnyen összekuszálódó vékony adatbeli szálakat és könnyen szakadó következtetési fonalakat, mint a tiszántúli és a tiszáninneni fejlődés vizsgálatában.

Am, aki részletes bírálataát akarja adni a Miklós aránylag kis terjedelemben is hatalmas anyagot és kemény elmemunkát hordozó könyvének: annak magának is pontról-pontra végig kellene dolgoznia mindazokat a forrásokat és feldolgozásokat, amelyeket ő, mind a hazai, mind a külföldi vonalon — az előbbin csaknem hiánytalanul, az utóbbin is megbecsülendő nagy számban — végigdolgozott. A jelen alkalommal erre nem vállalkozhatunk, reméljük, elvégzik azt, ha mások nem, majd a további kutatók, akik a Miklós Ödön könyvében nagyszámú hasznos és fejlesztő kapcsolódási pontot fognak találni részletmunkájukhoz. Csupán néhány megjegyzésre fogunk szorítkozni, amelyek nagyobb-

részt általános természetűek lesznek és a részletekben csak egy-két konkrét pontra fognak vonatkozni.

Miklós Ödön fejtegetéseinek lényegével egyetértek s ennek következtében a magyar protestáns egyházalkotmány ősi kialakulásában a lutheri hatást most már nem látom olyan uralkodónak, amilyennek láttam *Magyar Református Egyháztörténetem* írásakor. Hogy volt lutheri hatás, azt ezután is fenntartom, amint maga Miklós Ödön is elismeri (bár én még most is tágabbkörűnek és többfélének látom a lutheri hatást, mint ő). Azonban azt most már igen is megokoltnak látom, hogy a magyar protestáns egyházalkotmány kezdeteinek felvázolásában a fő súlyt a középkorvégi egyházalkotmányra, ne pedig a közvetlen lutheri hatásra vessük. Természetesen fennmarad a kérdés: *hát maga a XVI. századi németbirodalmi lutheri egyházalkotmány oly mértékben új létesítmény-e, hogy eredetének kutatásában a középkorvégi egyházalkotmány teljesen figyelmen kívül hagyható?* Ezt alig hinném, viszont az erre vonatkozó kutatásban — hézagos ismereteim szerint — a külföldi nagy szakirodalom eddig éppoly kevésbé jeleskedett, mint a hazai. Itt tehát még tulajdonképpen nemcsak hazai, hanem külföldi vonatkozásban is további megoldandó problémák merülnek fel, s ezért is, de egyébként is, kissé elsietettnek kell tartanom Miklósnak azt a különben nagyon szépen (és némileg „korszerűen“) hangzó megállapítását, hogy legősibb egyházalkotmányunk „a magyar szellem önálló terméke“. Abszolút mértékben már csak azért sem lehet az, mert hiszen a következő mondatban maga Miklós állapítja meg róla, hogy „gyökereivel az évszázados magyar egyház talajába“ fogózik. Ezt a talajt pedig — s épp ezért a beléje fogózó ősi protestáns egyházalkotmányunkat is — legföljebb relatív mértékben lehet „a magyar szellem önálló termékének“ tartanunk, talán nem kell magyarázni, miért. Maga a szerző különben azzal is korlátozza e megállapítása értékét, hogy — nézetem szerint sikeresen — elég messzemenő analógiákat mutat ki az ősi magyar protestáns és a *cseh-morva testvéruniói* alkotmány között, amely analógiák nem lehetnek mind pusztán véletlenek, hanem bizonyos közvetlen hatásra is utalnak az utóbbi részéről, csak a hatás módja és alkalma kideríthetetlen még egyelőre.

Miklós Ödön igen gondosan próbálta megkeresni az analógiákat s a lehetséges összekötő szálakat a középkorvégi külföldi és hazai római katolikus egyházalkotmányi fejlődés között, főként a fraternitások rendszerének vizsgálatában. Nem tette volna azonban rosszul, ha még sokkal világosabban és határozottabban, mint ahogy cselekedte, rámutat arra, hogy itt a kutatásnak még külföldi vonatkozásban is határozottan nagy hézagai vannak — érdekes, viszonylag mennyire elhanyagolt területe ez a különben oly gazdag külföldi egyházjog- és alkotmánytörténeti irodalomnak! — magyar vonatkozásban pedig nemhogy gyermekecipőkben járna a kutatás, hanem még azokat sem vette föl Pl. összefoglaló munka nemhogy a hazai, hanem a külföldi középkorvégi fraternitásról sincsen *mint* e napig; amik vannak, azok nagyér-

demű részletmonográfiák, amelyek a fraternitási rendszerről a részletekben olyan tarka képet adnak, melyet valamennyire egyeztetni is nehéz, annál nehezebb a magyar viszonyokra analógikusan alkalmazni. Ezt azért jó tisztán látni, mert aki csak a Miklós könyvét olvassa, annak helyenként határozottan az a benyomása, mintha a *részletkérdésekben* is *végleges* megállapításra jutott volna már el az érdemes szerző, aki helyenként erősen önérzetes és biztonságos hangot használ — holott valójában csak *feltevésekről* van szó, amelyekben van több vagy kevesebb valószínűségi mozzanat, de amelyeknek fenekén, ha az ember kissé utána nyomoz, vagy a döntő adatok hiánya tátong, vagy pedig egy ennél is alapvetőbb baj: nincs meg okmányilag igazoltan az összekötő szál a protestáns egyházalkotmányi kezdetek és a középkorvég egyházi életrendje között, mert, sajnos, éppen a minket érdeklő sajátos szempontból, a rendelkezésre álló adatok elégtelensége miatt, magyar középkorvég és magyar reformációkezdet egyformán ködbe-burkoltak.

A kiváló szerző azonban, megállapításainak igaz lényegével nem tudván betelni, a részletek terén kissé többet bízott következtető képességére, mint amennyit az megbír, sőt intuiciójára is, amelynek a történettudományban jogos helye van ugyan, de épp oly jogszerű határa is. Ezt a határt elég sokszor túllépi, különösen amikor a *senior-presbyteri* testületek 4—8—12—24-es számában bizonyos rendszert és következetességet vél föltételezni s a legutóbbi számot az *Apokalypsis* 24 vénével hozza összeköttetésbe. Ezeket a számokat azonban az esetek nagy többségében csak meglehetősen önkényes és szeszélyes, tehát egyáltalán nem meggyőző következtetések útján tudja „rekonstruálni” — amire, a komoly tudományos törekvés teljes megbecsülésével is csak az lehet a gondolkodva és több-kevesebb szakértelemmel olvasó felelete, hogy: „*vagy igaz a’ vagy se!*” Ahogyan a szerző — részben ettől az öt nyilván nagyon foglyulejtett számrendszertől indítatva — „ókeresztyén”, sőt „óskeresztyén” eszmevilágot vél felfedezni ősi egyházalkotmányunkban, az az intuíciónak szintén megokolatlan túlzása, mert hiszen teljesen elég volna annyit mondani, hogy az *ókatolikus* (*antepapalis*) episcopalismus egy bizonyos felújítása jelenik itt meg, ahol a püspöknek még megvan a maga tanácskozó „presbyteri” kollégiuma, amely különbözik a későbbi székeskáptalantól, sok egyebek mellett abban is, hogy a tanácskozó kollégium állásfoglalása az ókatolikus püspököt még bizonyos mértékig köti, a káptalanról pedig már ezt nem lehet elmondani. Ebből következik az is, hogy a szerzőnek — néhány félreérthető nyilatkozat elhagyásával — erősebben ki kellett volna domborítania azt is, hogy *ennek* az episcopalis-ókatolikus „presbyteri” rendszernek, amely kétségtelenül felújul egy sajátosan érdekes módosulatan a reformációtól felszántott magyar földön, *a kálvini presbitériumhoz a világon semmi köze nincs*. Ezt a szerző is nagyon jól tudja, csak egynéhány nem világos kijelentésével hagyta nyitva az ajtót a félreértésre.

Az egészen világos, határozott és félreérthetetlen fogalmazás álta-

lában véve nem tartozik a különben sok kiválósággal felruházott szerző erényei közé, sőt a gondolati vonalvezetés tisztasága és egyenessége sem. Ez az oka, hogy műve kiválóan nehéz, néhol idegesítő olvasmány, mert újra meg újra vissza kell rá térni, amíg az ember kihámozhatja egy-egy fölöttébb kuszált fejtegetésből az egészséges és értékes magot. Az ilyen feldolgozási és előadási mód a köztudat szerint általában véve inkább a filozófusok, mint a historikusok kiváltsága, s amelyik történetész mint egyéni sajátyságot — amely „plus fort que lui“ — a maga részére igényli (sőt tán bizonyos mértékig büszke rá, mert — tévesen — „tömörség“-nek képzei), annak bizony tűrnie kell, hogy egyes bírálói ezen a vonásán akadnak fenn s lényegi érdemét nem látják meg. Miklós Ödönt is elérte ez a sors — nézetünk szerint méltatlanul, mert amit ő ezen az elhanyagolt területen új meglátásokban, feltevésekben, ötletekben és indításokban hozott, azért érdemes végigkifolgozni formátlan és helyenként kusza könyvét. Pusztán azt a kérdést vetjük föl neki halkán: nagyobb logikai és írásfegyelemmel nem lehetne ezen valamit segíteni ezutánra várt becses dolgozataiban?

Ne kicsinylést és gáncsvetést, hanem megbecsülést lásson a szerző ezekben az általános megjegyzéseinkben, valamint abban is, hogy könyvéből két konkrét részletet külön is kielemelek (többre nem futja az időből), arra való figyelmeztetésül, hogy egy bármilyen helyes és termékeny alapgondolatból kiindul bármilyen ötletes és eredeti következtetésnek is megvannak a maga határai, amelyeket túllépni nem lehet a nélkül, hogy ingoványos talajra ne jutnánk. Mindkettő a Debrecennel és a Tiszántúllal kapcsolatos, egyébként — amint már említettem — nagyon elmemozdító fejtegetéseinek egy-egy láncszeme: az egyik a Dévai Bíró Mátyás, a másik az Arany Tamás esete.

Dévai Bíró Mátyásra vonatkozólag a neki tulajdonított 1544-i váradi tételekből s bizonyos egykorú feljegyzésekből tagadhatatlanul megnyerő érveléssel azt következteti a szerző, hogy ő 1544-ben debreceni plébános, bihari vicearchidiaconus és fraternitási *senior* volt s ilyen minőségben a „szükség történyt bont“ elve alapján, de természetesen evangéliumi megfontolásokból magához ragadta a lelkésszentelés jogát, ezáltal pedig alapját vetette meg a tiszántúli reformáció egyházalkotmányi kristályosodásnak. Egy, e sorok írásakor már készen álló, de más helyt megjelenésre szánt dolgozatomban, az 1544-i váradi tételek eredeti latin szövegének közlése és teológiatörténeti elemzése kapcsán részletesen kimutatom, tehát itt csak jelzem azt a megállapításo-mat, hogy az 1544-es tételeket igenis írhatta az 1544. *előtti* Dévai, akinek teológiai gondolkozását és tanítását ránkmaradt latin és magyar nyelvű műveiből elég részletesen ismerjük; *de semmiképen nem írhatta az 1544-i Dévai*, aki ekkor már, teljesen hitelreméltó egykorú és közelkorú feljegyzések szerint, „sacramentarius“, tehát helvétirányú meggyőződésű — természetesen legfőként az úrvacsoratanban — és ennek a meggyőződésének propagandát is csinál. A luther-melanchton-buceri szellemű, az úrvacsoratanban a Wittenbergi *Concordia* és a „variata“

ágostai hitvallás alapján álló tételek csakugyan szolgálhattak olyan célra, amilyenre Miklós felteszi — *fraternitási disputa* és *ordinandus-vizsgálat* céljára —, *de erre a célra az 1544-i Dévainak már nem felelhettek meg, mert az ő nézetével akkor már, legalábbis az úrvacsoratanban, nem egyezhettek.* A Xylander-féle közelkorú feljegyzés, amelyben, az egykorú adatokkal összevetve, nincs okunk kételkedni. éppen arra utal pedig, hogy Dévai *a sacramentarius nézetéhez való ragaszkodásból* nem engedte papokká lenni azokat, akik nem voltak vele egy véleményen. Egy *sacramentarius* Dévai viszont egy végkép *nem sacramentarius* tételsorozatot nem tehetett *ordinandus-vizsgálat* alapjává; egész életepályája sokkal több őszinteségről és bátorságról tanuskodik, hogysem ezt fel lehetne róla tenni; de még lutheri elvű hazai ellenfeleiről sem lehet feltenni, hogy őt Luther előtt már az 1544. év első felében *sacramentarius*ként áztatták volna el, ha ennek semmi tárgyi alapja nincs. A helyzet tehát úgy áll, hogy az 1544-i tételek csak egy *nem helvétirányú* Dévai debreceni plébánossága, bihari vicearchidiaconussága és *seniorsága* mellett szólhatnak — a Xylander-féle följegyzés viszont csak egy *helvétirányú* Dévainak ugyanolyan minőségben való 1544-i szereplésére lehet következtetési alap.

Még kevesebb szilárdsággal bír az a következtetés, amelyet az Arany Tamás ellen lefolytatott 1561-i debreceni *inquisitio*ból s az annak eredményeként kiállított eretnekreverzálisból vont ki Miklós Ödön. Szerinte ez a reverzális „együttal jegyzőkönyvi jellegű“ s az egész eljárás, amely ez alkalmából lefolyt, nem lett volna egyéb, mint Arany „szabályszerű és illetékes bírói fórumának“, egy négytagú papi kollégiumnak, az ősi *senatus ecclesiasticus*nak (= a *presbyterium*nak) az eretnek fölött való ítélkezése. „Az egész eljárás tényleg szorosan judiciális jellegű. Ha nem így lett volna, Arany bizonyára kifogást emelt és a reverzális aláírását megtagadta volna. A világi elem szerepe ugyanis kánonjogilag csak a *consensus populi* szolgáltatására szorítkozhatott.“ (36. 1.)

Ezzel szemben magából a reverzális szövegéből (1. „Debrecen lelki válsága“ c. dolgozatomat a Századok 1936. évi folyamában s külön is Bp. 1936.) a *praeconcepta opinio*tól el nem fogult hozzáértő olvasó számára első pillanatra kiderül, hogy az 1.) nem jegyzőkönyv, hanem valóságos reverzális (ha jegyzőkönyv volna, a jelenlévők közül is szerepelne rajta legalább a legfontosabb személyek aláírása, nem csak az Arany Tamásé egymagában); — 2.) az ügy abban a pillanatban legközelebről a „debretzeni ecclesiát“ érdekelte és így az is járt el benne, természetesen — 3. a világi hatóság, első rendben a földesúr és a *magistratus* segítő karjának ama kor gondolkozásában magától értődő igénybevételével, amit — 4.) maga a szegény eretnek is egészen természetesen kellett, hogy találjon s esze ágában sem volt, hogy az eljárás ellen a törvényesség szempontjából kifogást emeljen s a reverzális aláírását megtagadja; — 5. a túlnyomó többségben *világi* jelenlévők felsorolása pedig kétségtelenné teszi, hogy itt nem valami papi fórum bírói eljárás-

sáról és ahhoz ragasztott „consensus populi“-ról, hanem a *ius advocatiae*ba kapcsolódó helyi egyházi intézkedésről van szó (a szabolcsi alispán jelenléte kétségtelenül túlmegy a helyi érdekeltségen, de erre jobb egyszerűen „non liquet“-et mondani, mint a Miklós felettébb erőltetett magyarázatával próbálkozni); de különben is — 7.) ha tényleg egy illetékes és „hivatalos“ papi kollégium szabályszerű eljárása állana itt előtünk, annak valami módon mégis csak magából az okmányból ki kellene tűnnie, mert mi értelme lett volna a leplezésnek? Ha valaki ezekkel az egészen egyszerű tényekkel és azoknak éppoly egyszerű magyarázatával egy előre megalkotott kedvenc képzet miatt nem tud kibékülni, az azután szükségképen kényszerítve van olyan tétova tapogatózásokra, amelyeket Miklós a műve 36. lapjának közepén megkísérel — a középső bekezdés tizenöt sorában adva talán legjellegzetesebb példáját annak, hogy milyen szuverén örömmel tud egyes — neki alkalmasoknak tetsző — adatokat elmélete bizonyítására *per fas et nefas* felhasználni és épp az ilyen lelkes mindenáron bizonyítani akarás esetében — milyen kevéssé tudja magát világosan és meggyőző erővel kifejezni!

Végezetül még egyszer hadd hangsúlyozzam, hogy mindezeket — amelyeket még meglehetősen volna módomban szaporítani, ha időm és nyugalmam volna rá — nem a Miklós Ódön elkedvetlenítésére irtam le. Vegye nagyrabecsülés jelének, hogy kiválóan értékes műve hiányaira épp oly őszintén rámutattam, mint érdemeire, amelyek meggyőződés szerint a hiányokat túl fogják élni. Eléggé nyugodt is vagyok egyébként abban a tekintetben, hogy Miklós nem az az egyéniség, amilyen Ipolyi Arnold volt, akiről köztudomású, hogy fiatalon megírt *Magyar Mythológiája* I. kiadásának összes elérhető példányait megsemmisítette s idevonatkozó tanulmányait örökre abban hagyta az őt Csengery Antal részéről ért lesújtó bírálat miatt — pedig ebben a könyvben a fiatalosan fantasztikus következtetések és a naív kritikátlanság mellett oly hallatlanul értékes anyag volt összehordva s ez az anyag helyenként olyan eredeti, új és termékeny szempontokból volt megvilágítva, hogy az Ipolyi késői elégtételeként vagy két emberöltő mulva a dologhoz értő emberek méltónak tartották arra, hogy belőle új szövegkiadást rendezzenek! Miklós jelenleg igen erősen meg van arról győződve, hogy művének nemcsak *alapkoncepciója* igaz — amiben lényegileg egyetértünk vele —, hanem ennek a koncepciónak a részletekben való igazolása is *mindenütt* sikerült, amit már mi nem ismerünk el. Mint szakadatlanul tovább tanuló és vizsgálódó ember később talán másképp fog látni némely dolgokat — de a felől már most is nyugodt lehet, hogy könyvének módszerei és előadásbeli hibái már rég el lesznek felejtve, amikor kutató és feldolgozó utódaink még mindig őszinte hálával fogják fel-emlegetni az ezen és (reméljük) következő műveiből nyert értékes új indításokat.

Révész Imre.

Entz Géza: A dési református templom, Kolozsvár, 1942 (Erdélyi Tudományos Füzetek 144. szám), 18 l., 8° — **u. az: A esicsókeresztúri róm. kat. templom.** Erdélyi Múzeum, XLVII. (1942), 1. — **u. az Szolnok-Doboka középkori művészeti emlékei,** Kolozsvár, 1943, (Erdélyi Tudományos Füzetek 150. szám), 10 l., 8° — **u. az: A középkori székely művészet kérdései,** Kolozsvár, 1943 (Erdélyi Tudományos Füzetek 162. szám), 13 l., 8° — **u. az: Két székelyföldi vártemplom,** Pásztortűz, 1943, II. 15. — **u. az: Altorja műemlékei,** Pásztortűz, 1943, IV. 15.

A legújabb időkben mindenfelé öröndetesen halad a magyar középkori templomok kutatása. A mult század utolsó negyedében Rómer, Henszelmann, Bunyitay, Orbán Balázs, a jelen század elején Myskovszky, Divald, Szönyi, Zoltai Lajos foglalkozott alapos részletkutatásokkal. Az ő munkájukból indul ki a mai fiatal kutatónemzedék és eredményesen alkalmazza már az új stíluskritikai és technikai eszközöket. Az egész anyag még mindig nincs feltárva, még mindig monográfia-szerűen kell foglalkoznunk minden kis műemlékkel, mielőtt az összefoglaló stílus-összehasonlítás munkájához foghatnánk. Ez a munka alapos készültséget, széleskörű ismereteket kíván a kutatótól, hiszen a különböző vidékek emlékanyagának vizsgálatakor nem egy ízben kell átpillantania messze a magyar határokon túlra is.

Ilyen kutató *Entz Géza*, a kolozsvári egyetemi könyvtár tisztviselője, aki, bár nem erdélyi születésű, rendszeres és tervszerű munkát végez ezen a területen. Rövid időn belül igen szép eredményeket ért el, és fiatalos erővel folytatja a Köpeczi Sebestyén József által hűséges odaadással megkezdett székelyföldi munkát is.

Első füzeté a *dési református templom* ez időszerint lehetséges legjobb leírását adja. Rendszeres felépítésével, kitűnő módszerességével példaképe a világos, tömör áttekintésnek. A történeti adatokat épűgy felhasználja, mint a megmaradt stíluskritikai nyomokat (arányok, ornamensek formája, bordaprofilok, pillérfejezetek és lábzatok alakítása az egyes korszakokban). Benne van a leírásban a templom berendezésének története is. A templom alaprajza és világos felépítése olyan, mint a nagyobb magyar falusi templomoké. A templomon első látásra azonnal feltűnő három dolog: először az, hogy a hajó ma igen magas és rövid arányú az alacsony szentélyhez viszonyítva, a diadalív fölötti falrész is túlságosan magas; másodsor az, hogy most kétfajta táмок vannak: falpillérek és más helyen álló oszlopok, ezek egykor két különböző bordaboltozatot hordtak; harmadszor pedig az, hogy a későbbi helyreállítás igen szerencsétlenül és csúnyán történt: a lapos famennyezetet úgy feszítették rá a bordakezdetekre, mintha ezek lennének vágva. A tető mai, törött formájából és abból a tényből, hogy a külső táмок nem a falpillérek, hanem az oszlopok folytatásai, Entz jogosan következteti, hogy itt rövid egymásutánban két bordaboltozat épült (a XV. század végén és 1520—30 között), és hogy a magasabb

második stílusa szerint összefüggésben áll a kolozsvári farkasutcai templommal.

A templom építéstörténetéről itt csak a következő adatokat közöljük: Valószínűleg 1400 után kezdik építeni, 1453-ban már mint használható egyházat említik, pátronusa Szent István király; 1458-ban a templomot körülvevő várfalak délkeleti szögletébe épített Szentlélek-kápolnát említik (ezt sajnos 1887-ben lebontották). A század második feléből valók a déli ajtó és ablakok (Entz ezeken és a Szilágyság templomain forma-rokonságot állapít meg), 1500 után pedig az emeletes sekrestye, a különösen szép északi bejáró és a gyönyörű, karcsú formájú, öteleletes torony már készen áll.

Az egész épület régi lábazata a XVI. század elejéről való. 1450 után már volt bástyás kőfal a templom körül. 1554 után a város reformációja során a templom hamarosan luteránus, református, majd unitárius kézre kerül. 1556-ban valószínűleg megsemmisült a templom régi, középkori berendezése. A XVII. század elején a református egyház végleg átveszi a templomot. I. Rákóczi György Sárospatakról hozatja a templom javításához szükséges anyagot. Az 1642-i, villámcsapásból támadt nagy tűzvészben beomlik a torony és a hajó boltozata. A boltozatot, sajnos, nem újították meg, mint Kolozsvárott, bár ez a korszak még jól ismerte a gótikus boltozat felépítésének a módját. 1650-ig elkészül a mainál másfél öllel magasabb deszkamennyezet. 1697-ben újabb tűzvész pusztít a templomban. A XVIII. század elején labanc katonák elpusztítják a templom szép berendezését, kincseit elrabolják. 1726-ból való a mostani mennyezet, 1752-ből a szép kőszósék, Sipos Dávid egyik legfinomabb munkája a késői erdélyi virágos renaissance kedves formáival. 1753—54 táján kijavítják a tetőzetet és a torony párkányát. 1764-ben készül a padozat, 1765-ben a mostani orgona- és az északi oldalon húzódó énekeskarzat (szép, világoskék fatábláinak festett motívumai hasonlítanak a magyarlónai református templom 1752-ben készített mennyezetéhez és karzatához). 1776-ban kapja a szentély boltozata mai formáját. 1779-ig a hajó mai mennyezete és a szósék szép fakoronája készül el. A hívők búzgósága és szinte középkori áldozatkészsége ekkor látja el a templomot új klenódiumokkal és trüfökkal.

Ezután a legszomorúbb adatok következnek: 1884-ben lebontják a régi várfalat és a Szentlélek-kápolnát; 1902-ig, művészettörténeti szempontból leglaposabb időkben, renoválják a templomot, 1902-ben a Magyar Országos Műemlékbizottság már szót emel a renoválás helytelen végrehajtása ellen, és sajnos, csak e tiltakozás után avatják műemlékké a templomot. Az óvári románstílusú templom utolsó maradványát, egy szép, karcsú ikerablakos tornyot a románok pusztították el 1938-ban.

E világosan áttekinthető, értékes munkából, a templom viszonylagos, de éppen azért igen érdekes történetéből sokat tanulhat mind

a kutató, mind a műemléket gondozó lelkész és presbitérium. Melegen ajánljuk különösen a teológusok és lelképásztorok figyelmébe.

*

Entz második munkája egy rövid, de rendkívül értékes cikk a *csicsókeresztúri* régi római katolikus templomról. Az első, XIII. századbeli románstílusú templomból csak a hajó főfalainak alsó része maradt meg. A románkori szentélyt a XIV. században a 3/8-ad záródású mai szentéllyel építették körül. 1500 utánról való a boltozás és a templom széleszelt-ívvű déli kapuja. A XVIII. század második felében megújították a templomot, ekkor kapta szép barokk oltárait (két szobor és egy pietà-csoport; a kolozsvári Nachtigall János munkája). 1801 után épült fel az elegáns torony, építésze talán Blaumann segédje volt.

*

Míg az eddig említett két mű monográfia-szerűen foglalkozik a *szolnokdobokai* templomokkal, a harmadik dolgozat a megye összes magyar falusi templomairól próbál áttekintő képet adni. Ez a szándék annál dícséretesebb, mert az eddigi műszettörténeti leírások jobbadán Erdély magyar vagy szász *városi* műemlékeivel foglalkoztak, a *falu* művészetének kutatása nálunk egészen háttérbe szorult. Nem vitás pedig, hogy a régi magyar falusi templomok művészete tisztább képet ad a magyar ízlésről és gazdag településtörténeti tanulságokkal is szolgálhat. Erdélyben, csakúgy mint más vidékeken (az Alföld peremén, a Dunántúl), teljesen ismeretlen és igen nagyszámú emlékmű áll rendelkezésünkre. Jól tudja ezt Entz, maga is rendszeres munkamenetet kíván a helyzet rögzítésétől (művészettopográfia) a komoly részletkutatáson át (monográfia) a megbízható összefoglalásig.

A két Szamos és a Sajó völgyében sok középkori templom található, annál kevesebb az északi hegyes vidéken. A pápai tizedjegyzékben felsorolt templomok nagy része még a XIII. századból való. Entz megállapítása szerint Szolnok-Dobokában két alaptípus van, mindkettő a kétészűtű térrendszerhez tartozik. A négyyszögletű hajóhoz vagy félköríves vagy egyenes záródású szentély csatlakozik (belül félkörös diadalív van). Seholsem találunk tornyot, mint a dunántúli és a felvidéki templomokon. Egyszerűek ezek az épületek, ritkán és akkor is takarékosan vannak díszítve. E templomokon a román stílus gyakran átvezet a gótbá. A régi templomot sok helyen átépítették vagy kibővítették a Dunántúllal ellentétben: itt ugyanis a román kori templomokat ritkán építették át. Erdélyben (és az Alföld peremén is) e templomátépítések korszaka a XV. század, stílusuk a későgót. Sok új templom is készült ebben az időben.

E gótikus templomok nagy újdonsága a sokszögű szentélyzáródás és a helyenként felbukkanó homlokzati torony. Az arkhitektonikus

díszítés most már gyakran fordul elő a bordák, gyámkövek, lábzatok, mérműves ablakok, a kapuk faragásában és alakításában. (A kapukon a XIV—XV. században csúcsív, 1500 közül leszelt ív található.) Szentségfülke ekkor már minden templomban található. A falfestés a XIV—XV. században igen elterjedt, különösen az ablaknélküli északi falon. Feltehető, hogy sok kis falusi templom szép középkori freskója még a későbbi átmeszelés alatt rejtőzik. Igen természetes, hogy a régi felszerelésből csak igen kevés maradt fenn.

A szerző végül azt állapítja meg, hogy a megye műemlék-anyaga nem játszott vezető szerepet az erdélyi művészetben; hatott rá a kolozsvári és a marosmenti művészet, jelentősége főleg az, hogy átvette és közvetítette a nyugati országrészeknek Szatmáron és a Szilágyságon át beáramló hatásai.

*

A negyedik munka szintén első hozzászólás egy egész terület, a Székelyföld, középkori templomépítészetéhez. Csík és Háromszék megye mindig zárt, önálló terület volt, Maros-Torda és Udvarhely megye átmenetet alkot. A Székelyföldet általában minden stílushatás későbbben éri el, de a meggyökerezett stílus sokáig meg is marad. Az itteni társadalmi rétegződésből hiányzik a főúri elem, hiányzik az udvar tevékenysége is, e miatt nincsenek nagyszabású műemlékek, de annál jobban megnyilvánul a helyi, az egyéni ízlés. Sehosem forr össze annyira a magas művészet a népművészettel, mint itt. E mellett állandók a nyugati kapcsolatok is.

Románkori emlék itt ritkán maradt fenn érintetlenül, igen gyakori az egész szerkezetet megváltoztató XV. századi átépítés. Mint a Mezőségen, itt is gyakori a kétsejtű rendszer, a félköríves, ritkán — a Mezőséggel ellentétben — az egyenes záródású apszis. Ezek az egyszerű, de viszonylag késői — XIII. századból való — művészeti emlékek a székelység ittlétének legkorábbi műemlékszerű bizonyítékai. Csík és Háromszék betelepülésére valószínűleg csak a XIII. században kerülhetett sor.

A Székelyföldön egyébként ma 30 árpádkori templomról tudunk. A gótikába áthajló építmények majdnem mind Maros- és Udvarhelyszéken találhatók. A boltozás és a támrendszer csak a XV. században terjedt el, amikor egyébként az egész székely gótika nagy lendületét kapta. A nyugati székek ekkor átmenetet mutatnak a vármegyei magyarság felé, a keleti székek pedig az *erődtemplom* jellegzetes székely típusát fejlesztik ki (ennek mindig van tornya, Csíkban többnyire igen hatalmas). Entz azt állítja, hogy a székely erődtemplom a kolostor-templom típusából ered, s bizonyítékul a marosvásárhelyi volt ferences (ma református) vártemplomra, a hajdani marosszentkirályi pálosok templomára és a régi csíksomlyói ferences templomra hivatkozik.

A külföldi kutatás részéről sokszor példának említett *szász temp-*

lomvár (Kirchenburg) egészen más felfogásban építi össze a várépületet a templom testével. Entz Géza külön érdeme a különbségek világos kimutatása. A változatos, festőies képet mutató szász várépítményben a templom teste szinte elmerül a bástyák, falak, tornácok körülötte felhalmozott tömegei között, arányai eltolódnak a magasba, a torony alapterülete a temploméhoz képest igen nagy.

A székely erődtemplom ezzel szemben a magyar felfogást mutatja: egyszerű marad a felépítése, áttekinthető egész tagoltsága. A templomépület maga nem válik erőddé, hanem érintetlenül csak templom marad, de vastag bástyákat hordó falakkal kerítik. A torony elhelyezése háromféle módon történik. 1. a hajó nyugati végéhez épül, a templomtesthez tartozik, a várfal mindkettőt körülveszi (pl. Kézdiszentlélek), 2. a templomtorony egyben a várfal bástyatornya, azaz a várfal a torony földszintjéből indul ki két oldalra (pl. Szárhegy), 3. a torony különválik a templom testétől és csak kapubástya lesz (pl. Sepsiszentgyörgy). A nyugati székek templomai változatosabbak, de kevésbé határozottak. Ritka itt az erődtemplom: e dombos terület támadásoknak nem volt annyira kitéve.

A boltozás legtöbb helyen csak a szentélyre terjedt ki, s általában fejlettebb formákat mutat, mint a Mezőségen. A csiki templomszentélyek jellegzetessége a rövid, sűrű boltozatszakaszok sorozata. Entz az ötletes, emberarcú gyámkövekről is beszámol, ismerünk ilyeneket Felső-Szabolcsból is (Kisvárda, Tiszabezdéd). A korai gótikus templomhajók keskenyebb szentélyeivel szemben a késői gótika korában a szentély és a templomhajó egyforma szélességet mutat, így azután az egész belső térség egy testté válik.

A cikk végén a szerző a székely templom részleteit, a kaput, a szentségfülkét, a keresztelőkutat tárgyalja, majd a falfestményekre tér át. Ezek különösen nagy számban és eredeti formulájukban díszítik sok székely templom hajófalait, különösen a XIV. század óta; ikonográfiailag kedvelt tárgyuk Szent László király legendája.

*

Entz Géza ötödik és hatodik tanulmánya egy-egy cikk a *Pásztortűzből*; monográfia-szerűen mutatják be az árkosi, a zabolai és az altorjai régi templomokat. Mindhárom Háromszékből való és valamennyi erődtemplom.

Az *árkosi* unitárius templom ma már nem áll, 1830-ban teljesen lebontották, de megvan az eklézsia akkori jegyzőjének leírása és ezekből a rendkívüli becsű feljegyzésekből a szakember előtt teljesen kibontakozik a régi templom képe. Entz Géza cikkének gondos átolvasását melegen ajánljuk lekipásztornak, teológusnak, tanítónak egyaránt, hiszen ma sem tudnánk jobb irányelveket adni egy műemléktemplom leírásához, mint aminőkkel *Barabás János* az árkosi, *Pál László* lelkész

pedig a zabolai templomot leírta. Nem voltak művészettörténészek vagy építészek, józan eszükkel, nyílt szemükkel csak a fontos dolgokat vették észre, de régies zamatú tömör mondataikból minden lényegeset kiolvashatunk: „A templom falának belső világa volt tiz öl hosszúságú és négy öl szélességű, a *napkeleti vége kereken építve* a föld színétől három öl magosságra...“ „volt a régi templomnak mennyezete, mely négy szegű formára szagatott és különbféle módon festett deszkák-ból állott, nagyobb részt setét kék színre festve.“

Zabolán még áll a régi későgótikus templom, a szentélyben és hajójában gyönyörű kasszettás mennyezete van. Mikor 1778-ban tornyát újra felépítették, gombjában írást helyeztek el, s ebben minden tudnivalót elmondottak a templom építéstörténetéről. Hűségesen átírják a lerombolt régi torony 1666-ból származó feliratát. Ebből pedig kiderül, hogy a tornyot Basa Tamás építtette újra, s Bethlen Mihály magasíttatta. Az 1778-as irat elmondja még, hogy a templom mennyezetét ekkor készítették gróf Teleki Krisztina és fia, gróf Toldi Zsigmond. Így válnak az egyházi férfiak régi, böles feljegyzései az egyházi művészettörténet fontos forrásaivá.

A legutolsó kis cikk *Altorja* műemlékeivel foglalkozik. Bálványosvár romjainak történetéről az Apor-család régi altorjai udvarházára tér át, végre a falu római katolikus templomáról beszél. Ennek a tornya a XV. századból való, a jelenlegi templomtest azonban csak a múlt század elejére utal. Található benne két érdekes munka: egy nehézkes, kehelyalakú keresztelőkút 1785-ből igen késői erdélyi renaissance díszítésekkel és egy szép nagy feszület a XVIII. század első feléből. Mindkét műtárgy megfogalmazása és formavilága magyar mesterekre mutat.

Entz Géza mélyenszántó tanulmányai kitűnő kezdetet nyújtanak további alapos részletkutatások számára. Olvasóinkat főleg azért érdeklik, mert a felsorolt műemlékek igen jelentős része a református egyházné. Valósággal meglepetésként hat, mennyi régi magyar műkincs maradt meg kis falukban elrejtve. Szent kötelességünk szerető kézzel és hozzáértéssel megvédeni nagy multunknak e szerény szemtanúit, különösen ma, amikor hatalmas országok régi műkincsei omlanak össze a modern hadigépezet szörnyű csapásai alatt.

Baranyai Béláné.

Benke Imre: Abaúji lelkipásztorok 1685—1799. Kassa, 1943. — 172. l.

A szorgalomról tanuskodó munka doktori értekezésésként jelent meg a tudományos világ előtt. Szerzője az abaúji egyházmegyei levéltár kezelője, aki a gondjára bízott okmányok rendezésében, az adatok felkutatásában és kiegészítésében sokat fáradozik. Levéltáros elődeinek érdemeit (Sárkány Pál, Dóczy András, Füzy János, Révész Kálmán) elismeri és kutatásai eredményeit — megnevezésükkel — értékesíti. Előszavában utal a református lelkészek nagy történeti szerepére. Sze-

rény munkának nevezi művét, nyers anyagszemle szerepet szánt neki. De mégis kiteljesedik az egyházmegye s a levéltár történetével, a levéltár anyagának vázolásával. Rámutat a hiányzó jegyzőkönyvek nagy fontosságára.¹ Forrásainak feltárása után hozzákezd a lelkészek névsorának összeállításához, jelezvén rangjukat is (H D, R D, Cl D.) rámutatván életük változó folyására (vagabundus², vacans). A 24 oldalnyi bevezetésben oly sok adat van összeszorítva, hogy az maga is dicséretre méltó munka. S a ráadás: a névsor még értékesebbé teszi a végzett kutatást.

Am aki ilyen nehéz munkához fog, (nehéz, mert az adatok nem mindég hozzáférhető helyen vannak) magának is tisztában kell lenni azzal, hogy milyen munkára vállalkozott. Benke Imre érzi ezt is, de nem fejezi ki elég világosan. Először is pontos névjegyzéket kellett volna összeállítani az abaúji egyházmegye parókháiról, az egyházmegye történelmi változásainak³ figyelembevételével, mert a laikus sok, ma más vármegyében lévő egyházközséget talál benne, s ha nem tudja, hogy ez régen Abaújhoz tartozott, zavarban van. Másodsor az egyházmegyék határai ma sem esnek össze mindég a politikai határokkal (pl. Vis, Kenézlő, Zalkod az alsózempléni egyházmegyéhez tartoznak). Az abaúji egyházmegye régen 7—8 vármegyére terjedt, tehát igen sok, parókhia volt benne. (Példa erre a 9. lap számadása, mely csak az eredményeket közli. $108 - 14 - 12 - 1 = 81 - 29 = 52 + 9 + 8 + 1 = 70$.) Hogy a munkát kisebbítse, 1685-öt veszi fel a szerző kezdő határnak, amióta folyamatosan adja elő a levéltár a lelkészekre vonatkozó adatokat. 1799-ben az egyházmegyéket a vármegye területére korlátozták s a tiszáninzeni 4 nagy egyházmegyéből 7 egyházmegyét alkottak. Eddig halad a könyv is.

1840. óta van hivatalos levéltárosa az egyházmegyének. (Dóczy András, 1873 Füzy János, 1907 Révész Kálmán, a cseh világban Lengyel József, 1940 Benke Imre). Ma modern, célszerű helyisége van a levéltárnak. A századok viharai alatt sok irat elpusztult, különösen, mikor maga az esperes is azt ajánlotta, hogy az iratok nagyrészét el kellene pusztítani. Volt olyan levéltáros, aki magánál tartotta az iratokat. (1853: *Ez még most itt marad nálam rövid időre.*) Volt olyan jegyző, aki sok dolgot hallgatással mellőzött. A levéltár legnagyobb értéke az 1689-ből való jegyzőkönyv. A Kérben 1692, II. 22. tartott gyűlés határozata folytán minden lelkész sajátkezűleg írja be nevét a jegyzőkönyvbe, a következő évtől fogva az újonnan bekebelezett lelkészek, — 1774-től a notárius jegyzi be, 1802, 1802—1863-ig Dóczy András pótolta utólag a beírásokat. A dolgozatnak ez volt a főforrása. Még egy fontos forrása van: Sárkány Pál nagyfontosságú följegyzései a

¹ Utal arra, hogy az elveszett I. kötet a pataki könyvtár kéziratai közt rejtőzhetik. Sajnos nincs ott. A 34. sz. kézirat Szőke Ferenc kerületi jegyző, borsodi senior kezeírása. Nem azonos a B. I. által elvitt irattal?

² Olyasféle, mint a tanítók közt a „tarisznyás mester”. (Görömbei P. A nagykovácsi ref. egyház. tört. 139—140. l.).

³ A XVII. sz. közepén egyesül Tornával.

Zempléni egyházmegyéről.⁴ A lelkészek sorrendje az 1692-i aláírási sorrend. 490 lelkész nevét és adatait találjuk feljegyezve. Az ismertettek közt sok az azonos nevű (379 és 477, 86—87, 190—298, 100—137, 214—49.) Szerző sokszor rokonsági kapcsolatot keres és talál az azonos nevek között (16—111, 233—263, 4—108, 300—420.) Van eset, hogy tévedésekre utal (303—314). Az elsőt még a jegyzőkönyv vezetője is állandóan összetéveszti hasonló nevű társával.⁵ Szinnyei Magyar Írók című gyűjteményét több helyen kiegészíti (379.) A rokonsági kapcsolatot feltételezése azonban nem mindig biztos. (84—99, 75—120.) A 475-nél nem említi, hogy később pataki tanár lett. Végül betűrendes névsor van, amely nem mindég azonos pontossággal említi a nevet. (Szathmári Mihály = Szathmári Paksi Mihály, Vécsei István = Vétsei M. István (44, megkülönböztetésül a 271-től), Szombati R. András = Rimaszombati András (240). A névsorban Szendrei Mihály (148) kétszer is szerepel. Sajnálattal nélkülözzük a pataki diákok *subscriptiós* adatait is.

Mindent összevetve jó szolgálatot tett Benke Imre az egyháztörténetnek az abaúji lelképászorokról szóló műve összeállításával. Óhajtható, hogy ez folytatódjék ne csak Abaújban, hanem másutt is.
Gulyás József.

Horváth Eugen: Die Geschichte Siebenbürgens. — Budapest, 1943. Danubia, 216, 1. — 8°.

Erdély eleven tollal megírt s széleskörű forrástanulmányokra épített története a legrégibb időkől napjainkig, így jellemezhető a legtalálékosabban Horváth Jenő könyve. Mint olvasmány tehát élvezetes, irodalmi utalásai szerint pedig megbízható munka; csak ne volna annyira át-meg átszőve politikai szálakkal, melyek az érdeklődés felkeltésére kiválóan alkalmasak, semmiképen sem időállóak azonban. A román politikusokkal és íróhadukkal vette fel a harcot komoly fegyverekkel, becsületes szándékkal, de a siker legkisebb reménye nélkül, mert az ilyen ellenfelet tudományos eszközökkel meggyőzni alig lehet. Annyira telítve vannak ezek az apriori elfogadott igazságok és valóságnak vélt mesék tömegével, hogy a tudomány fegyverei visszapatannak róluk. A történetírás romantikus korának is nevezhetnők ezt az irányt, ha igazi meggyőződésből fakadna; úgy látszik azonban, hogy inkább Romain Rolland jellemzése (*Dans la maison*, 225. l.) illik rá: *L'histoire fournit à la politique tous les arguments, dont elle a besoin*, s ennek alapján megszűnik tudomány lenni. A német nyelven kiadott munka egyébként elsősorban a német olvasóközönség számára készült, nálunk inkább csak a politikusok forgathatják haszonnal.

⁴ A zempléni egyházmegye régi jegyzőkönyveinek bekötési táblája megvan a sp. könyvtárban. Sárkánynak abaúji feljegyzései pedig a levéltárban.

⁵ Nem lehet rossz néven venni tehát Szombathi Jánostól sem, ha a 257-et összetéveszti a 248-al, s a 420-ban nem a frankfurti, hanem a frankfurterai egyetemre járhatja Nádudvarit. Ez a hihetőbb!

Ami most már a munka érdemét illeti, nem látjuk eléggé kiemelve benne azt a tényt, hogy a régi Románia területén élő sokféle néptörédeket a görögkeleti egyház kovácsolta eggyé, ennek hatása alatt nyert kulturális szint, amiben természetszerűen sok a szláv elem is. Ugyanezt láthatjuk az erdélyi szászoknál, kiknek sajátos lelkiségét szintén egyházi szerveztük javára kell írni, amint ennek ékesen szóló bizonyítéka Meschendörfer „Die Stadt in Osten“ című regénye, melynek jóformán minden sorából kiütközik a szász lelkiség. Ilyen kulturális egységet alkotott az erdélyi református magyarság is mindaddig, míg az ellenreformáció meg nem bontotta sorait. Ez az ellenreformáció egyházi téren sikeres volt, az erdélyi magyarság erejét azonban határozottan csökkentette. A reformáció jelentőségét Erdély történetében Horváth Jenő nem hajlandó elismerni s tévesnek hirdeti azt az álláspontot, amely Bocskay, Bethlen és a Rákócziak szerepét vallási okokra vezeti vissza. (*Die Fürsten waren Anhänger der kalvinistischen Kirche und die Geschichtsforscher, die sich mit ihnen befassen, gehen in der Regel von dieser Feststellung aus. Nur wenige bemerken stb.* 96. l.) Ezzel szemben Horváth úgy véli, hogy Bocskayt, Bethlent és a Rákócziakat a magyarság egyesítésének a gondolata vezette, nem számol azonban azzal, hogy ez az egyesítés éppen azért nem valósulhatott meg, mert a vallási szakadás politikai szakadásra vezetett s az ellenreformáció el nem mondott célja a vallási egységesítésen keresztül a politikai egységesítés volt. Ámbár Horváth szerint Bocskayt, Bethlent és a Rákócziakat politikai elgondolás vezette, mégis kénytelen elismerni, hogy a linzi béke korának Erdély társadalmá protestáns volt. (*Die vier Jahrzehnte... hatten die kalvinistische Kirche zur herrschenden in Siebenbürgen gemacht*), amiben ellentmondást látunk az előbbiekkal szemben. Ezt a protestáns erdélyi társadalmat a katolizálás meggyöngítette, a görögkeleti románságban azonban kevés kárt tett, s ennek tulajdonítandó a román politikai törekvések előtérbe jutása. A román veszedelem közel hozta ugyan egymáshoz az erdélyi magyarság katolikus és protestáns elemeit, ez úton azonban nem lehetett ellensúlyozni azt az erőt, amit a románság vallási s ezen keresztül lelki egysége képviselt.

Mindamellett el kell ismerni, hogy Horváth Jenő komoly készütséggel és becsületes eszközökkel egyikezett megoldani feladatát s ha német olvasóközönsége körében sikerül a román politikai törekvésekkel szemben a kritikai készséget felkelteni és ébren tartani, akkor nem hiába dolgozott.

Gárdonyi Albert.

Vecsey Lajos: A kőszegi róm. kat. Kelez-Adelffy árvaház története 1741—1941. (A szombathelyi egyházmege multjából.) Szombathely, 1943. 503. l.

Kőszeg a XVII. század végéig a protestánsizmus egyik legerősebb fészke, míg a Szelepcsényi—Kollonics-féle eljárások során protestánsizmusát az 1670-es években meg nem törik, tíz évvel később pedig az

a katasztrófa nem éri vallásos életét, hogy Fekete István evangélikus püspököt konvertitává teszik s a város élére állítják a város bírójául. Ettől kezdve megszűnik a protestántizmus hegemoniája s a római katolikus egyház különösen Mária Terézia szívós katolizáló törekvései eredményeként egyre több súlyra tesz szert. Mária Terézia Kőszegét aztán valóságos ellenreformációs központtá tette annyiban, hogy az 1741-ben alapított kőszegi árvaház iránt tanusított különleges érdeklődése ezt az árvaházat konvertita otthonná, a vas megyei vendég katolikus hitre visszatértését munkáló tanító és papnevelő intézetté változtatta és minősítette át egyszerű árvaházból!

Hogy ez számszerint mit jelent, azt a növendékek számszerű kimutatásából az a pár adat mutatja, hogy az árvaház 1791-től 1846-ig 1539 konvertita gyermeket nevelt, hogy ezek közül 248-an vendégszülöttek voltak, s a végzettekből negyven-ötven római katolikus tanító s legalább húsz római katolikus lelkész és szerzetes került ki, vagyis ez az intézet volt „a vendvidék vezető rétegének nevelő iskolája” — a szerző megállapítása szerint, ami csak annyiban nem áll meg, hogy nem foglaltatik benne az a megszorítás, hogy az árvaház csak római katolikus vezetőket nevelt a vas megyei tótság részére. Mert voltak és vannak a vendvidéknek protestáns vezetői is.

Az árvaház története azonban ebből a szempontból is érdeklődésre mindkét protestáns egyházunk történetét.

Vecsey Lajos igen alaposan, az elérhető források gondos átkutatása után írta meg a kőszegi konvertita-árvaház kialakulását, hivatása teljesítését, története mozzanatait és belső élete jellegzetes vonásait, sőt 233 lapon összeállította hozzá — megfelelő kiegészítésekkel — az árvaházi növendékek lehetőleg teljes névsorát s vázolta életrajzukat is.

Az önmagában is elég bőbeszédű könyvet ez a névsor teszi tekintélyes kötetté s ez adja meg hely és családtörténeti jelentőségét, mert az árvaház egyébként kb. százötven évvel ezelőtt az 1790—1808-as évek közt érte el kulminációs pontját s akkori kétszázezer forintos tőkéje devalvációját soha ki nem heverte többé. A szerző egyébként gondosan és tüzetesen felhasználta a rendelkezésére álló nagy mennyiségű helybeli irattári és egyéb levéltári anyagot s ezzel a szorgalmas munkájával nyilván rászolgált arra, hogy jobb és jelentősebb téma súlyosabb teretű kidolgozásával is megbírkózhassék.

Szimonidesz Lajos.

Csorba Zoltán: Miskolc és Borsod az irodalomban. Miskolc, 1942. a szerző kiadása. (Fekete Pál és Társai Felsőmagyarországi Nyomdavállalat), 160. l. 8°.

Csorba Zoltán műve nem egyháztörténeti szempontú munka. Mindamellettt anyagának jelentős részét egyházirodalmi alkotások nyújtják, s mint helytörténeti munka is számot tarthat folyóiratunk érdeklődésére.

A szerző bevezetésében elvi alapvetést nyújt, s munkájának

vezető szempontjait közli. Kutatni óhajtja a borsodi irodalom „multba vesző szálait“, s a meggyökerezett tévedéseket, az „irodalmi orvvadászoknak“ a borsodi szellemi birtokállomány ellen elkövetett merényleteit akarja helyreigazítani. Felveti azt a kérdést, lehet-e jellegzetes irodalomihlető és irodalomformáló borsodi tájról beszélni. Nemmel felel ugyan rá, mégis — szerinte — „a közösségi összetartás indokolja a közös irodalmi érdeklődést, és magyarázza egyes borsodi írók szellemi rokonságát, költészetük hasonló színfoltjait.“ Könyve „nem az irodalomtörténet borsodi kivonata“ óhajt lenni, hanem „szellem- és fejlődéstörténeti összefüggésben“ kísérelte meg összeállítani „Borsod irodalomtörténetét.“

Szép célok, gazdag terv-vázlat, megvalósítása azonban nem kevés akadályba ütközik. Legelőször azzal kellene tisztában lennünk, mit akarunk borsodi irodalomnak nevezni. Mi tesz valakit borsodi íróvá? A születés? *Geleji Katona István* Borsodban született ugyan, de íróvá léteében a szülőföldnek semmi része nincs, az erdélyi művelődés nagy alakja ő, s nézetünk szerint Borsod semmi különleges igényt nem tarthat rá. Talán több joggal nevezhető borsodinak a székely születésű minorita, *Kelemen Didák*, bár ő is csak élete utolsó éveit töltötte Miskolcon, munkáit nem itt írta. De mi teszi borsodi íróvá például *Gusztinyi Jánost*, a későbbi nyitrai püspököt (1718—77), csak azért, mert *három évig* miskolci plébános volt? Vagy azt a sok protestáns lelkészt, jezsuitát, aki Szinnyei életrajzi lexikona szerint több-kevesebb ideig forgolódott Borsodban? (*Thuri Farkas Pál, Tolnai Dali János, id. Köleséri Sámuel, Vályi András, Kovách Flórián, Miklóssy Ferenc* stb.) Nem borsodi író *Gvadányi József*, nem az *Dayka Gábor*, sőt *Tárkányi Béla* vagy *Vadnai Károly* sem, bár valamennyien Borsod szülőttei. Hacsak meg nem elégszem szervesen adattár összeállításával, mindezeket ki kell rekesztenem a borsodi írók sorából. Csorba Zoltán művében pedig első sorban a borsodi származású vagy itt működött írók adatainak összeállítását kapjuk a bevezetésben megjelölt „szellem- és fejlődéstörténeti összefüggések“ feltárása nélkül.

E fejlődéstörténeti erővonalak feltárása nem is sikerülhet addig, míg anyagunkat gyökeresen meg nem tisztítjuk bele nem való adattömegektől. Lehet, hogy így Borsod (és első renden Miskolc), „irodalomtörténete“ jóformán csak a XVI—XVIII. századi református egyházi irodalomra és a XIX. században Léway József személyében és körülötte kibontakozó tájköltészetre korlátozódik, de legalább valóban *borsodi* lesz. A második kérdés azután az: lehet-e ebben a jól megrostált borsodi irodalomban valóban jellemző és egyedül csak reá érvényes *borsodi jellemvonásokat* találni? E borsodi vonások kielemezésével a szerző adósunk marad.

Ismételjük, nagyon tisztában vagyunk a szerző megkísérelte vállalkozás nehézségeivel, hiszen a tájszemlélet a magyar irodalomtörténetírásban újszerű szempont, s igazi nagyvonalúsággal, bár vitatott sikerrel mindössze Farkas Gyula alkalmazta (*Magyar romantika*, 1930,

Akadémia) országos irodalmi viszonylatban. Éppen ezért ajánlunk rendkívüli módszertani óvatosságot ilyenfajta kérdések megoldásában. Hogy mennyire bizonytalan talajon mozog egy vidék „rendszeres irodalomtörténetének“ kutatója, azt jól mutatja Csorba korszak-felosztása. Szerinte a borsodi irodalomtörténetnek a következő korszakai vannak: *Legrégibb borsodi irodalmi emlékeink 1525-ig.* — *Az egyházi irodalom kora kb. 1750-ig* (Thúry Páltól Kelemen Didákig). — *Nagy magányos költők kora 1812-ig.* — *Az irodalmi élet kezdetei 1812—1852* (Szigethy nyomdájától Lévy felléptéig). — *Lévy-Vadnai kora 1852—1899-ig.* (A szerző ezzel az évszámmal anyagát lezárja!) — Az első korszak két korhatároló írója *nem* borsodi, a harmadik korszak szinte önmagától kiesik a fejlődés rendjéből, a negyediknek határvonala pedig egy nyomda megalapítása. Egyébként is oly központi elhelyezkedésű irodalmi táj, mint Borsod, nyilván az országos fejlődéssel egy ütemben mozog, s nézetünk szerint nincs szükség rá, hogy különleges és mesterseges korszakhatárokat jelöljünk ki számára. Csaknem bizonyosra vesszük, hogy Lévy Józsefeg egyetlen borsodi íróban sem merült fel a különleges „borsodiasság“ tudata, a debreceniekkel, dunántúliakkal vagy erdélyiekkel szemben; ezek ugyanis a XVIII—XIX. század fordulóján világosan látták különállásukat.

Legyen szabad még néhány kisebb-nagyobb elírást szóvá tennünk, mivel történeti munkában zavarólag hatnak. *Martinuzzi György* sohasem volt nádor (16. l.), az 1596-os *mezőkeresztesi csata* pedig nem a keresztény hadak győzelmével, hanem kezdeti sikerek után, súlyos vereségével végződött (u. ott). — *Miskolczi Csulyak István* esperesnek nem csupán a szerző által említett jelentéktelen respondensi értekezései vannak, hanem igen nevezetes egyházlátogatási jegyzőkönyvei, érdekes önéletrajza, egy sor gyászbeszéde, meg leveleskönyve (v. ö. Történelmi Tár 1906, 1909, Magy. Prot. Egyházt. Adattár 1911, 1927, 1928, 1929). — A puritanizmus nemes törekvéseit képviselő *Tolnai Dali János*ról modern történetíró mégsem emlékezhetik meg úgy, mint „az egyházi életben sok zür-zavart okozott“ emberről (25. l.). — *Szathmáry Király Ádám* XIV. Lajos udvarában aligha látta Pompadour márkinét, hiszen a derék magyar nemes 1717-ben már itthon volt, XV. Lajos mindenható kegyencnöje pedig csak 1721-ben született. — *Ungvárnémeti Tóth László* halálának körülményei egyáltalán nem titokzatosak: kolerában halt meg Bécsben 1820. augusztus 31-én, amint azt Igaz Sámuel leveléből tudjuk. (V. ö. Kazinczy levelezése XVII. 236—37.) — A színműíró *Bárány Péter* méltatója nem Bayer Róbert, hanem a magyar játékszín történetének ismert kutatója, Bayer József volt (48. l.). — Alighanem túlzás az, hogy *Csenkeszfi Póts András* felülmúlja Gyöngösi Istvánt stílusának magyaros zamatával (51. l.). — Ki az a *Lieb Mihály* festő? (71. l.). Az ilyen adalék magyarázat nélkül félreértésre adhat okot, hiszen mindenki Munkácsyra gondol. — A miskolci városi jegyzőkönyv 1787-es adata nem vonatkozhatik *ösv. Landererné* állítólagos miskolci nyomdájára; a Landerereknek Kassán is volt nyomdája,

bizonyára arról esik itt szó (u. o.) — *Tárkányi Béla* nem fordította le Klopstock egész „Messiás“-át, csak az első 10 énekét. (A nagy éposz 20 énekből áll.) A Ványi-féle Magyar Irodalmi Lexikon erről közölt adata téves (v. ö. Pintér Magyar Irodalomtört. VI. köt., 1933, 730. l.). — A „l'art pour l'art“ szemlélet nem nevezhető „művészietlen kaosznak“ (117. l.), hiszen ez *contradictio in adjecto*. — Talán mégis túlzás báró *Saguna András* román metropolitát a borsodi írók között emlegetni (115. l.), csak azért, mert Miskolcon született.

Csorba Zoltán gazdag anyaggyűjtésre felépített munkája valóban lehetővé teszi a borsodi származású vagy itt működő írók áttekintését, de a sajátosan *borsodi* irodalom képe nem bontakozik ki belőle. Lehet, hogy ilyen nincs is — vagy ha van, csak Lévay József szép költészetében él —, a szerző akkor sem végzett haszontalan munkát, mert újolag ráirányítja a kutatás figyelmét az irodalom és a táj érdekes kapcsolatainak kérdésére.

Nem hagyhatjuk szó nélkül azt a minden megszokott mértéket túllépő sajtóhiba-tömeget, amellyel a miskolci nyomda a művet kiállította.

Bán Imre.

Tavaszy Sándor: A két Apafi fejedelem. (Erdélyi Tudományos Füzetek 148. sz.) Kolozsvár 1943. — **Vásárhelyi János: A számadás útján...** Kolozsvár 1942.

A *Moribunda Transsylvania* utolsó tényleges és utolsó névleges fejedelmeinek, a két Apafi Mihály belső, igaz életének megfestését, jellemüknek átértékelését adja Tavasz Sándor kis munkájában, amelyhez Vásárhelyi János püspöki beszámolójának végső fejezetei, s a két Apafi hamvainak végakarataukhoz híven a Farkas-utcai templomba való végleges elhelyezése (1942. nov. 23.) alkalmával mondott prédikációja szolgálnak eszméltető kiegészítésül.

Mindaketten, Tavasz tudományos dolgozatában, Vásárhelyi megemlékezésében, rámutatnak a két Apafinak eddig nem értékelt *belső lelki arcára*. Mindakettő fejedelem, s mindakettő fogoly: egyik a krimi tatár fogságban van négy évig, a másik német bécsi fogságban emésztődik 18 esztendeig. Egyik sem akar fejedelem lenni, mégis mindakettőnek azzá kell lenni. Egyiket a török teszi fejedelemmé, a másikat a hadkló, de élni akaró *Transsylvania* még gyermekkorában. A külső körülmények között, két pogány közt nem tudják megtartani a politikai Erdélyt, de, amit tudnak, megtesznek érte.

Eddig mindig tehetetlenségüket, passzivitásukat hangoztatták. Tavasz megmutatja I. Apafi Mihály belső arcát: a nagyszerű, szakképzett teológust, aki önálló munkát ír, aki ezer oldalas munkát fordít, aki szereti anyaszentegyházát és ennek külső szervezetet ad — olyant, hogy ez tartja meg a nehéz időben, aki a nagyenyedi kollégiumot új életre hívja Bethlen nyomdokain járva, Gyulafehérvár helyett; a bújdosó magyarokat, menekülő örményeket szeretettel befogadó, magyar nép-

ért nehéz búsulással aggódó, száz veszély közt tapogatva járó, prédikátorai kemény szavát alázattal meghallgató, az erdélyi lelket kialakító, bűneiben és árvaságában is igaz magyar embert. II. Apafi Mihály ifjúságától kezdve fogságban ülő, szelíd, népéért s önmagáért fogsága miatt már csak imádkozni tudó, ellenségeitől pusztulásba küldött ifjú fejedelem, aki II. Rákóczi Ferencnek és fiainak életét éli hívő lélekkel, imádkozó szívvel, amint erről naplója és zsoldáros nyelvezetű szép magyar imái bizonyosságot tesznek. „... Az Apafi nemzetség valóban megérdemli, hogy annyi kemény ítékezés után elégtételt adjon nekik a magyar nép, elsősorban Erdély kálvinista népe. Ha fegyver hatalmával nem is tudtak segíteni meggyötört nemzetünkön, de segítettek adakozó kezük jóságával. Iskolákat, templomokat építettek, eklézsiákat erősítettek, védték az Ige szolgáit... s amikor saját hazájuk a legszorongatottabb válságban volt, akkor is hazát adtak az itt oltalmat kereső örmény nemzetnek.“ Így foglalja össze Vásárhelyi életük áldásait (52 oldal). Tavaszynál emellett még ízes magyarságát, szépen zengő nyelvezetét kell megemlítenünk, amint leírja az Apafiak életében az igaz erdélyi, s az örök magyar sorsot.

Balázs László

Takács János: Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában. Zalaegerszeg, 1941. 336 l. — 8 r. A szerző kiadása.

Takács János nagy szorgalommal rengeteg adathól felépített könyvét nem a mi feladatunk ismertetni. Hogy az *Egyháztörténet* lapjain mégis foglalkozunk vele, azért történik, mert van néhány olyan adata, mely méltán kelti fel a Rákóczi-kor egyháztörténetével foglalkozó kutató figyelmét. Ezek az adatok az egyházi javadalmasok — köztük a református prédikátorok — e korbéli dikáljs adóztatása igen érdekes és még teljesen felderítetlen történetének mozaik darabkái.

A felkelés első éveiben 1707 nyaráig az uralmuk alatt álló területeken a kurucok nem szedettek adót. A szabadságháború katonai, közigazgatási és diplomáciai terheit kisebb mértékben a kincstár jövedelmeiből, túlnyomó részben a rézpénzverésből fedezték. Mivel a rézpénz már az 1706. év folyamán teljesen elértéktelenedett, pótlására nem maradt más mód, mint a közteherviselés bevezetése. Az 1707 júniusában tartott ónodi országgyűlésen 2.000.000 forint *subsídium* kivetését határozták el a *confoederatus* rendek és pedig Rákóczi kívánságára úgy, hogy „mind úr, mind szegény, attól amije van, adózzék.“ E határozat két nagy újítást hozott: szakított a portális adóztatás rendszerével és helyette a rovás (*dica*) szerint való személyi és vagyoni adót vezelte be. s fizetésére a privilegizált „fő és nemesi, egyházi és a hadakban levő rendek“-et is kötelezte.

Az adót dikáik számának arányában vetették ki a vármegyékre és a városokra. Országos összeírás során állapították meg mindenegyes adóköteles személy dikáinak számát; egy dikát alkotott minden 16 évet

betöltött személy és pl. 2 ígás ló, 2 fejős tehén, 12 sertés, 12 kassai köből búza, 16 köből liszt, 6 urna bor, kereskedők és iparosok 30 forintnyi jövedelme. „Az akármely religión való egyházi személyek“ abban a kedvezményben részesültek, hogy „sem személyük, sem feleségük, sem gyermekük, sem belső majorbeli cselédjük“ nem dikáltatott, s a dikák után ugyanazokat a pénz- és természetbeni adókat fizették, mint a nemesek. Az egyházi személyek közjogi állását illetőleg Rákóczi — ha némi megszorítással is — osztotta azt a történelmi fejlődés során kialakult felfogást, hogy „az egyházi rendek az Isten ecclesiájában való hivataljokra nézve *személyekben* nemeseknek tartatnak, mint más nemesi rendű lakosi az hazának.“

A dikális összeírások, majd a dikális adó személyekre való kivetése során rengeteg zavar származott abból, hogy a dikátorok és a vármegyék eltérő módon értelmezték az elég homályos szövegezésű utasításokat. Néhány vármegyében sor került az összeírások kiigazítására (*actio, augmentatio*) is, s ennek következtében egyes prédikátorok dikáinak a száma feltűnő mértékben megnőtt, pl. Tolnai Mihálynak, a bujdosók egykori híres tábori prédikátorának, kit Rákóczi birtokkal adományozott meg, dikáit 4-ről 25 és félre emelték fel. Az adót gyakran katonai karhatalommal szedték be a prédikátoroktól, s ez olykor vagyonkájuk elpredálásával járt. Keserves panaszaiából és a fejedelemnek a panaszok megszüntetésére irányuló rendeleteiből Takács is idéz néhányat, így Zádorfalvi Márton zempléni esperes folyamodványát, a vármegyéhez intézett, az 1707. dec. 15-i rendeletet, s néhány Zemplén vármegyéhez intézett utasítást is. Takács adataiból azonban még körvonalai sem bontakoznak ki annak a küzdelemnek, melyet főként a tiszántúli kerület és a zempléni egyházmegye folytatott a dikális adóztatás ellen a feletti elkeseredésében, hogy „a prédikátorok tributáriusokká tétettnek, szintén úgy mint a plebejusok, mely az előtt soha nem hallatot.“ E harcban tehát nem csupán anyagi érdekeiket, hanem vesztélyben forgó közjogi állásukat is védték. Takács könyvének köszönhetjük, hogy e kérdésre figyelmünk újból ráterelődött.

A Rákóczi-kor egyháztörténetének e fontos mozzanatára a kutatása során eléje került dikális összeírások felsorolásával is felhívta a figyelmet. E *conscriptiók* jelentős egyháztörténelmi adatokat tartalmaznak. Legtöbbször névszerint is megemlítik a prédikátorokat és az iskolamestereket, ami azért jelentős, mert egyes egyházmegyék Rákóczi-kori prédikátorainak és rektorainak névsorát vagy egyáltalán nem, vagy feletébb hiányosan ismerjük annak következtében, hogy a hadi veszély miatt nem tartottak vizitációkat. Ahol voltak vizitációk, mint pl. a zempléni egyházmegyében, ott is becses kiegészítései a vizitációs jegyzőkönyvek adatainak. Értékes források ezenkívül a prédikátorok és mesterek anyagi viszonyainak, gazdálkodásuk módjának megismerésére is: mennyi állatot tartottak, miként igyekeztek szerény jövedelmük gyarapítására, termeltek-e dohányt, főztek-e pálinkát? A zempléni *extraneus* szőlőbirtokosok adókvetési lajstromából látjuk, mennyire

igyekeztek még távol lakó prédikátorok is szállót szerezni a Hegyalján. Az Országos Levéltárban feltűnően kevés összeírás és kivetés található ebből a korból, az eredeti összeírások többnyire a vármegyei levéltárakból is hiányzanak, — kivétel Zemplén vármegye levéltára, mely szinte teljes sorozattal rendelkezik, — a közgyűlési jegyzőkönyvekben azonban többnyire megtaláljuk a kivetéseket, bennük az egyes prédikátorokra vonatkozókat is. (Pl. Borsod, Gömör, Pest vármegye levéltárában.)

A Rákóczi-kori dikális összeírások és adókvetések összegyűjtése, s egyháztörténeti szempontból való feldolgozása fáradságos munka, a mai közlekedési viszonyok mellett szinte elvégezhetetlen, de egy tudományos munkára alkalmasabb korban szép és hálás feladat. Aki végezni fogja, az úttörő műnek kijáró tisztelettel fogja említeni Takács módszertanilag sok tekintetben elhibázott, de még az egyháztörténész számára is értékes ösztönzést adó könyvét.

Esze Tamás.

Gulyás József: A sárospataki református templom. Sárospatak. 1942. 16 l.

A sárospataki Lorántfy Zsuzsánna vegyeskar szerte követésre méltó példát nyújtott akkor, amidőn a neves szerzővel, kis traktatusformájában, népszerűen megíratta a sárospataki mai templom felépítésének s berendezésének történetét. Minden tudományt bizonyos szükséglet hozott létre s akkor nyer igazolást, ha bizonyos hasznot hajt. A gyülekezeti közösségtudatot pedig semmi sem segíti elő jobban, mint a közös mult tudata, a mai rohanó világban viszont népünk történet-tudata meglehetősen gyöngé lábakon áll. Innen van, hogy a gyülekezeti iratterjesztésnek az általános hitébresztő célok mellett aligha lehet kiadósabb programja, mint az egyháztörténeti udomány végső eredményeit konkrét-pozitív tartalmú traktatusokban terjeszteni, még hozzá helytörténeti tartalommal, mert multunk hiterősítő s jövőt építő java inkább szemlélhető az egyszerű egyháztág számára azokban, mint az általánosságokban mozgó, országos vonatkozású egyháztörténeti tényekben. Szinte minden gyülekezet hozzájuthat, hogy a maga templomának például, színvonalas szerző tollából előadott multját megírassa traktátus formájában. Jó példát ad erre az előttünk fekvő füzet, amelyben minden felesleges szószaporítás elkerülésével a pataki templom egyszerű multjának adatai sorakoznak fel, amely adatok valóban magukért beszélnek. Köszönjük a patakiaknak multjukhoz méltó iránymutatását.

Tóth Dezső.

Kiss Zoltán: A terezoac-suhopoljel missziói egyház. Pápa, 1944. 19 l. — 8 r. (A Pápai Ref. Theol. Akadémia Kiadványai 45.)

Közvetlen hangú, meleg hangulatú visszaemlékezés szolgálatának kezdetén — 1909. májusától 1910. március 15-ig a terezoac-suhopoljei

missziós állomáson töltött. E missziói körzetet, mely három dravavölgyi járásban szétszórta élő mintegy ezer bevándorolt református lélekre terjedt ki, Antal Gábor dunántúli püspök létesítette 1904-ben. Kiss Zoltán a szervezést végző első lelkész, Horváth Lajos közvetlen utóda volt. Hívei négy istentiszteleti központ köré (*Terezovac, Vukosaljevica, Novi Gradac, Váska és Kozarovec*) csoportosultak. A hatodik központ *Slatnica* lett volna, ezt a vasúton könnyen megközelíthető helyet a tere zovaci misszió lelkészei azért nem tudták megszervezni, mert „hovatartozandósága Dunamellék és Dunántúl közt vitás volt.“ Ez a kis adat rendkívül jellemző a sok lelkesedést és munkát felemészítő horvát-szlavon misszió helyzetére. A terezovaci misszió csak időleges helytállást jelentett, a jövőt nem szolgáltatta, a gondozására bízott reformátusság eleve pusztulásra volt ítélve, mert nem volt iskolája. A horvát ellenállás miatt itt már nem lehetett Julián-iskolát létesíteni, Kiss Zoltán pedig minden visszhang nélkül emelte fel szavát a *Dunántúli Protestáns Lapban* szórványinternátus létesítése érdekében. „Ezt a Baranyához, Somogyhoz oly közel lévő magyarságot elsöpörte a katasztrófa“ a mostani háború során, ha nem söpri el, beolvadt volna. Kiss Zoltán visszaemlékezése, — mely a pápai egyházmegye lelkészértekezletének 1943. évi december hó 9-én tartott gyűlésén elhangzott felolvasás, — a Dráván túlra szorult magyarság összeomlás előtti történetének értékes dokumentuma.

Esze Tamás.

INHALTSANGABE.

Michael Bucsay (Dozent an der theologischen Hochschule in Sáros-patak): *Gregor Belényesi, der einzige ungarische Schüler Calvins.*

Eine eingehende Schilderung der Studienreise Belényesis in Strassburg, Paris und Genf in den Jahren 1543 bis 1545 ist erst möglich geworden, nachdem zu den bereits bekannten zwei Belényesi-Briefen zwei weitere, sowie fünf andere Schriftstücke in dem Strassburger Städtischen Archiv in Original aufgefunden wurden.

Der in Nagyvárad genossenen heimatlichen Schulbildung, die ihm auch vorzügliche griechische Kenntnisse vermittelte, konnte es Belényesi verdanken, dass er bereits während des ein- bis zweimonatigen ersten Strassburger Aufenthaltes, im Spätfrühling 1543, dort in einen humanistischen Freundeskreis aufgenommen wurde. Diesem gehörten u. a. Johannes Sturm mit zwei Lehrern seiner berühmten Schule, Sevenus und Lapidus, ferner Delius, Professor des Hebräischen, und vor allem Konrad Hubert, Seelsorger und Sekretär Martin Bucers, ein namhafter Kirchenlieddichter an. Diese Strassburger Freunde versorgten ihn dann mit Empfehlungen an Pariser Humanisten, als Belényesi Strassburg verliess, um sich an der Sorbonne den Magistergrad zu erwerben. In Paris verkehrte er im Hause des Humanisten und Geschichtsschreibers Schleidanus, des Vertrauensmannes von Kardinal Du Bellay.

Belényesi scheint in der ersten Hälfte seines Pariser Aufenthaltes noch jenem Humanistentyp unter den Reformfreunden anzugehören, der einen radikalen Angriff gegen Rom nicht für dringend notwendig hielt und noch weniger an ein aktives Auftreten sich heranwagte. Den Umschwung scheinen die Märtyrerverfolgungen in Paris, ferner Calvins Schriften erwirkt zu haben. Von Paris führte ihn sein weg über Genf nach Strassburg. In Genf sprach er mit Calvin, den er bereits in Strassburg im Jahre 1543 kennenlernte, über seine neutestamentlichen, wahrscheinlich abendmahlstheologischen Studien. Calvin machte tiefen Eindruck auf ihn. Nach einem gesundheitlich schwer durchgehaltenen Strassburger Winter, der biblisch-theologischen Studien gewidmet war, brachte ein Brief, den Belényesi aus Ungarn erhielt, die entschiedene Wendung. Der Brief sprach vom Leid und Elend des ungarischen Volkes in den Türkenkriegen, dann aber auch von den Verfolgungen, die die ungarischen Verkünder des Evangeliums von den einheimischen Machthabern erdulden mussten. Nach diesen Nachrichten erschien für Belényesi der Abbruch seiner wissenschaftlichen Studien unaufschiebbar. Er teilte nur noch Calvin seinen Entschluss mit, als Seelsorger und Reformator gerade in den von Türken besetzten ungarischen Gebieten sofort nach seiner Heimkehr

seinen Dienst zu beginnen. Mit dem Beginn seiner Heimfahrt wartete er nicht einmal solange, bis ihn einige aus Paris und Genf nachgeschickte Bücher hätten erreichen können. Der letzte Brief wurde bereits auf dem Wege in Frankfurt a. M. verfasst. Unsere Quellen hören hiermit auf.

Der Name Gregor Belényesi tauchte in Ungarn bis jetzt nicht auf. Vieles deutet dagegen darauf hin, dass Belényesi mit Gregor Szegedi, dem Stadtpfarrer und Reformator zu Debrecen identisch ist. In einer demnächst zu erscheinenden Studie soll eine lebensbeschreibung des Gregor Szegedi geliefert, werden um dann, als Frucht der beiden Vorarbeiten, in einer weiteren Studie den Nachweis der Identität von Gregor Belényesi und Gregor Szegedi führen zu können.

Andreas Illyés (Privatdozent a. d. Universität Debrecen): *Kirchliche Kunst — Konventskommission für kirchliche Kunst.*

Die Kunst ist eine der edelsten Betätigungen des menschlichen Geistes. Die Gott verbundene Kunst, die mit Hilfe menschlicher Symbole religiöse Erlebnisse ausdrücken will, ist gewiss der edelste Zweig der Kunst.

Die reformierte Kirche ist, dem Anschein nach, der Kunst nicht günstig gesinnt... Im Anfang verbannt sie entschieden allen Schmuck aus ihren Mauern (man denke ur an Zwingli!), aber nachdem das Gotteshaus von allen nicht hineingehörenden Dingen gereinigt war, wurde es mit besonderer Sorgfalt behandelt, als der Mittelpunkt des geistigen Lebens der Gläubigen. So entwickelte sich langsam auch die reformierte kirchliche Kunst. So gibt bei uns z. B. schon die reformierte Synode von Marosvásárhely von Jahre 1559 auch Anweisungen über Kunst, und die kirchenvisitierenden Seniore hatten schon im 17. Jh. für die heiligen Gefässe und andere kirchliche Kunstgegenstände Sorge zu tragen. Verfasser zählt interessante Beispiele auf, was für Kunstgegenstände die reformierten Kirchen im 17.—18. Jh. besaßen. Die Stifter stammen aus allen Schichten der Gesellschaft, wie das auch interessante alte Aufschriften beweisen.

In der zweiten Hälfte vorigen Jahrhunderts wurde die zur Erhaltung der Kunstgegenstände und Kunstdenkmäler notwendige Sorgfalt häufig verabsäumt. Viele wertvolle Gegenstände sind so verschollen und gingen zugrunde infolge unverzeihlicher Nachlässigkeit.

Der Kirchendistrikt jenseits der Theiss war es der 1928 institutionell begann, seine Kunstdenkmäler und Kunstgegenstände zu schützen. Der siebenbürgische Kirchendistrikt gründete 1930 die kirchendistriktliche Kunstdenkmälerkommission, die eine sehr wertvolle Tätigkeit entfaltet hat, dank ihrer ausserordentlich sachverständigen Mitglieder (unter anderen Karl Koós, des bedeutenden Architekten und Schriftstellers). Nach diesen vorangehenden Ereignissen gründete der Generalkonvent in der Sitzung vom 19.—20. Mai 1943 die Kommission für kirchliche Kunst und erliess ein statut für Erhaltung der Kunstdenkmäler. Verfasser macht im Einzelnen mit den Anordnungen dieses Statuts bekannt, deutet auf einige seiner Fehler hin und macht einige Vorschläge im Interesse des gesteigerten Schutzes der kirchlichen Kunstdenkmäler. Das Statut ist an sich gut, muss aber vor allem auch

praktisch vollzogen werden. Der Vollzug hängt aber zu einem guten Teil von der kunstschtlichen Bildung und Kenntnis der Seelsorger ab: Die kunstgeschichtliche Ausbildung unserer Theologen erscheint somit unerlässlich.

Kleinere Beiträge. *Johannes Herepei* (Direktor des Székler Nationalmuseums): *Trauerklage auf Frau Peter Baka von Szatmár d. ä und ihr Söhnchen.* — *Andreas von Harsányi* (Hilfssekretär im Ministerpräsidium): *Des Glockengiessers Theodor Cserepi Wünsche in Nagyberég.*

Quellensammlung. *Josef Gulyás* (Direktor der Hochschulbibliothek in Sárospatak): *Die Studenten der Sárospataker Hochschule IV.* — *Barna Imreh* (Reformierter Seelsorger in Mezöbánd): *Geistliche, Leuten und Magister im reformierten Kichenkomitat von Maros im 17—19. Jh.*

Kirchliche Archive. *Alexander Nagy* (Ref. Pastor, Professor und Archivar des Reformierten Kollegiums zu Debrecen): *Die Geschichte des Archivs des Debrecener Kollegiums.*

Die Anfangsjahre dieses Archivs gehen auf die Mitte des XVI. Jahrhunderts zurück. Sein Material war bis zum Beginn des vorigen Jahrhunderts ein organischer Teil der Bibliothek. Sein eigenständiges Leben begann mit dem ersten Facharchivar, Professor Franz Kerekes (1831—1850.) Weitere Archivare: Paul Buzás (1850—1894) Franz Balogh (1894—1913), Géza Lencz (1913—1916), Stefan R. Kiss (1916—1921), Franz Kiss (1921—1922), Alexander Csikesz (1923—1940), Alexander Nagy (von 1940 an).

Sein Material ergibt nicht nur in grossen Umrissen die Geschichte der Kollegiums, sondern erweist sich auch als brauchbare Quelle für kulturgeschichtliche Forschungen jeglicher Art. In sechs Abteilungen aufgeteilt, nach sachlichen Zusammenhängen geordnet, enthält es die Aufzeichnungen, die sich auf das Schul-, Disciplinar-, Jugend- und Wirtschaftsleben der einzelnen Zweiganstalten des Kollegiums beziehen (theologische, juridische und philosophische Akademie, Gymnasium, Lehrerseminar, Real- und Bürgerschule, Elementarschule, neuerdings auch Theologen- und Oberlehrerseminar), Protokollbücher, Urkunden, Matrikeln, unter ihnen als wertvollste die Matrikel „series studiosorum“, die von 1588 an mit geringen Unterbrechungen bis auf heute die Personaldaten der auf die oberste Zweiganstalt des Kollegiums (Akademie) eingeschriebenen Hörer enthält.

Die systematische Aufarbeitung des Materials ist jetzt im Gange in einem Werke „Die Geschichte des Debrecener Kollegiums“, das in fünf mächtigen Bänden, als bisher erstes grösseren Stils und wissenschaftlicher Methodik, im Verlage des reformierten Kirchendistrikts jenseits der Theiss erscheinen wird.

Kirchengeschichtliche Literatur. — Unter anderem: *Edmund Miklós*: Die Ausbildung der ungarischen protestantischen Kirchenverfassung im Jahrhundert der Reformation. (Rez. *Emmerich Révész*.) Unsere heimische kirchengeschichtliche Wissenschaft, die katholische miteingeschlossen, widmet bis in die neuesten Zeiten auffallend wenig Interesse der Ausbildung und Verände-

nung des rechtlichen und institutionellen Lebensrahmens der Kirche in Ungarn. Eugen Zoványis und Josef Pokolys wegbereitenden Forschungen wissen wir, dass die untersten Rahmen der Kirchenverfassung am Ende des Mittelalters — in erster Linie die Archidiakonate — mit entsprechenden Veränderungen auch in den Kirchengebilden der Reformatoren weiterlebten. Jetzt gelang es Miklós, in die Front seiner Untersuchung die Tatsache einzubauen, dass auch in Ungarn und unter den Rasseungarn Archidiakonate waren, eher unter den Dekanaten oder „capitulum rurale“, die bis zu gewissem Grade autonomen Körperschaften der Geistlichkeit organisiert waren die meistens sog. Fraternitäten. Diese waren der Theorie nahe im heutigen Sinne unabhängige kirchengesellschaftliche Vereine, mit eigenen Vorgesetzten. Im Leben der sich reformierenden Kirche mögen die Fraternitäten die Ausgangspunkte der neuen Verfassungskonstituierung gewesen sein; im Grossen gesehen entstanden aus ihnen die heutigen Seniorate, die Kirchendistrikte hingegen aus dem entweder seit altersher verwurzelten oder in neuerer Zeit entstandenen Bündnis mehrerer Fraternitäten. Das Endergebnis bei Miklós ist, dass die ungarische protestantische Kirchenverfassung das selbständige Erzeugnis des ungarischen Geistes ist. Wenn diese Behauptung vielleicht auch etwas zu weit geht, so ist es doch Tatsache, dass bei der ursprünglichen Gestaltung der ungarischen protestantischen Kirchenverfassung der Lutherische Einfluss in viel geringerem Masse eingewirkt hat, als man nach den bisherigen Forschungen annahm. Durch Miklós kritische Forschungen wurde nun offenbar, dass sich in der Erforschung der Fraternitätenwesens auch im Auslande viele Lücken finden. Nach detaillierter Analisierung einiger Behauptung schliesst Révész seine Kritik des Buches von Edmund Miklós damit, dass, wenn auch der Miklósschen Konzeption nicht überall im einzelnen geglückt ist, der Grundgedanke des Werkes doch zu recht besteht und den weiteren Forschern viel neue Anregung geben wird.

Entz Géza: Die reformierte Kirche in Dés. — Die katholische Kirche in Csicsókeresztur. — Die Kunstdenkmäler des Komitats Szolnok-Doboka. — Die Probleme der Kunst des Széklerlandes im Mittelalter. — Zwei befestigte Kirchen im Széklerlande. — Die Kunstdenkmäler von Altorja. (Rez. Frau Béla Baranyai).

Erfreulicherweise widmen heutige junge Forscher ihre Arbeitskraft der Erforschung der ungarischen Kunst des Mittelalters. Unter ihnen befasst sich Géza Entz in Kolozsvár (Klausenburg) mit den mittelalterlichen Kunstdenkmälern der verschiedenen Gebiete Siebenbürgens. In seiner ersten Abhandlung behandelt er die schöne gotische Pfarrkirche von Dés, deren Bau, zu Anfang des XV. Jh. begonnen, rasch nacheinander zweimal eingewölbt wurde und in künstlerischem Zusammenhange steht mit der ehemaligen Franziskaner — heute reformierten — Kirche in der Farkasstrasse zu Kolozsvár. Vom XVII. Jh. an endgültig im Besitz der Reformierten, erhielt 1769 ihr Schiff die noch heut sichtbare Kassettendecke, 1752 errichtete Meister David Sipos die schöne, mit späten Renaissanceornamenten ge-

schmückte Kanzel; der Chor wurde zuletzt 1776 eingevölbt. Leider wurde die alte Heiliggeistkapelle im Verlaufe der Wiederherstellungsarbeiten von 1884 niedergelegt.

Entz zweite Arbeit betrifft die katholische Kirche von *Csicsókeresztur*. Von dem alten Bau des XIII. Jh. sind nur die Grundmauern des Schiffes übriggeblieben. Die romanische Apsis wurde im Verlaufe des XIV. Jh. mit $3/8$ Schluss gotisch umgebaut. Einwölbung und Südportal um 1500. Wertvolle Barockaltäre XVIII. Jahrhunderts, Plastiken vom Kolozsvärer Bildhauer Nachtigall. Der elegante Turm wurde 1802 errichtet.

Der dritte Aufsatz des Verfassers gibt einen kurzen Abriss der Kunstdenkmäler des Komitates *Szolnok-Doboka*. In dieser Gegend, ähnlich wie im grossen Tiefland und rechts der Donau, sind eine ganze Reihe mittelalterlicher Dorfkirchen erhaltengeblieben, besonders in den Tälern des Szamos und Sajó. Unter ihnen befinden sich viele Denkmäler des XIII. Jahrhunderts. Ihr Stil geht oft schon in die Gotik über. Die romanischen Kirchen wurden oft im fünfzehnten Jahrhundert gotisch umgebaut. Damals erhielten die meisten Kirchen Kreuzrippengewölbe und polygonen Chorschluss. Im XIV. und XV. Jh. waren hier überall Fresken; heute liegt noch manches Wandgemälde unter der Tünche versteckt, mit der sie der puritanen Geist des XVII. Jahrhunderts bedeckte. Die Kunstdenkmäler des Komitates waren zu keiner Zeit besonders bedeutend innerhalb der siebenbürgischen Kunst, aber sie hängen doch mit dem Westen zusammen und vermittelten mit ihm, in dem sie die westlichen Einflüsse sammelten, die von Szatmár und Szilágy her einströmten.

In seiner vierten Arbeit bespricht Entz die Kirchen des *Széklerlandes*. Die östlichen Teile dieses Gebietes stehen künstlerlich fast für sich da, die westlichen standen den von Westen her kommenden Einflüssen offener gegenüber. Alle Stile erreichen das Széklerland ziemlich spät, bleiben dann dort aber lange bestehen. Die dreissig Kirchen der Arpadenzeit, die dort auf uns gekommen sind, sind zum grossen Teil einfache, zweizellige Bauten. Völbung und Strebepfeiler wird erst im XV. Jh. häufiger, überhaupt ist dies die Blütezeit der Székler Gotik. Im Osten des Széklerlandes beginnt in dieser Zeit der Bau befestigter Kirchen, die sich übrighens in Aufbau und künstlerischer Absicht von den malerischen Kirchenburgen der sächsischen Gebiete stark unterscheiden. Der Turm dieser Székler Kirchen ist entweder ein einfacher Westturm, dann umgeben die Mauern die ganze Kirche, oder er ist ein Basteiturm, dann geht die Ringmauer beiderseits von ihm aus, oder, steht, im dritten Falle, für sich, ohne Mauerverband mit der Kirche und gehört zur Ringmauer als Wartturm. Einwölbung finden wir vor allem im Chor, im Komitate Csik sind die Joche dabei sehr schmal. In fast all diesen Kirchen waren früher Fresken, das Hauptthema bildet die vita des hl. Ladislaus. Der Typ der befestigten Kirchen stammt hier wahrscheinlich von den Klosterkirchen (s. z. B. die Franziskaner — heut reformierte — Kirche in Marosvásárhely, die ehemalige Paulinerkirche in Maroszentkirály und die alte Franziskanerkirche in Csiksomlyó).

Entzs fünfter Artikel veröffentlicht die prachtvolle Beschreibung, die ein Kirchennotar uns von der alten romanischen Kirche in *Arkos* hinterlassen hat. Auf Grund dieser Niederschrift vom Jahre 1830 kann man die Kirche vollkommen rekonstruieren. Ein ähnlich wertvolles Dokument ist für den Fachmann die alte Beschreibung der Kirche von *Zabola*.

Des Verfassers sechste Arbeit beschreibt ein interessantes Taufbecken von 1785 und ein grosses Holzkruzifix von 1750 in der Kirche von *Altorja*.

Inhaltsangabe in deutscher und französischer Sprache.

RÉSUMÉ.

Michel Buesay (privat-docent de théologie à Sárospatak): *Grégoire Belényesi, l'unique disciple hongrois de Calvin.*

Le voyage d'étude de G. Belényesi à Strasbourg, à Paris et à Genève doit être reconstruit des lettres qu'il a adressées à Conrad Hubert, diacre de Strasbourg et à Jean Calvin. Deux de ces lettres étaient déjà connues auparavant, deux autres et cinq autres écrits rédigés par Belényesi ou ayant trait à lui, ont été découverts par l'auteur de cet article dans les archives municipales de Strasbourg.

Grégoire Belényesi fit, dans l'école capitulaire de Nagyvárad, de très bonnes études préliminaires à ses études universitaires, il apprit le grec aussi. Il devait à sa solide culture classique qu'il fut admis, lors de son premier séjour à Strasbourg, au printemps de 1543, dans ce cercle amical des humanistes dont Jean Sturm, fondateur du célèbre gymnanse strasbourgeois et plusieurs autres professeurs et prêtres étaient aussi membres. Belényesi se lia d'une manière intime avec Conrad Hubert, poète religieux renommé et secrétaire de Martin Bucer. Les bons amis de Strasbourg le pourvoyait de lettres de recommandation pour Paris et Belényesi fréquenta à Paris la société du cardinal Du Bellay et de l'historien Schleidanus, protecteurs fervents de la Réforme.

Belényesi n'est encore qu'un humaniste précautionneux quand, à Paris, il s'assied aux bancs de la Sorbonne. Mais la persécution sanglante des partisans de la Réforme, ses amis, l'étude assidue des écrits de Calvin le poussent peu à peu vers une décision définitive. À l'occasion de sa rentrée à Strasbourg, il fait un grand détour pour aller voir Calvin. À Genève, il détaille à Calvin ses opinions théologiques concernant probablement la sainte cène. Belényesi alla voir le théologien et il trouva le prophète: Calvin fit une profonde impression sur lui. Il passe encore six mois à Strasbourg, égotant, et il s'occupe maintenant de l'Ancien Testament. L'heure de la résolution définitive lui sonne au printemps de 1545. Il reçoit une lettre de sa patrie et il en apprend la misère indicible du peuple hongrois souffrant sous le joug ottoman; de plus, de potentats provinciaux en veulent à la vie des prédicateurs protestants qui apportent le plus grand bien moral aux Hongrois subjugués. En lisant cette lettre, Belényesi se décide à ne plus rester à l'étranger, il va rentrer en sa patrie et apportera les paroles de l'Évangile au territoire dominé par le Turc. Il fait part de sa décision à Calvin dans une lettre. Il n'attend même pas que ses effets et quelques livres restés à Paris.

et à Genève soient arrivés à Strasbourg: il se met en route. Sa dernière lettre adressée à Hubert est déjà datée de Francfort.

Avec cela, les sources relatives à Belényesi tarissent, son nom ne se figure même plus chez nous. Mais beaucoup d'arguments laissent à penser que Grégoire Belényesi soit identique avec le célèbre réformateur de Debrecen Grégoire Szegedi. Nous allons traiter ces arguments une autre occasion.

André Illyés (privat-docent à l'Université de Debrecen): *Art ecclésiastique — Commission d'art ecclésiastique.*

L'art est une fonction des plus nobles de l'esprit humain et l'art qui se rattache à Dieu et qui veut exprimer avec des symboles humains ses expériences religieuses, est, certainement, le domaine le plus distingué de l'art universel.

L'Église réformée ne semble pas favoriser les arts. À ses commencements, elle chassa résolument tout ornement de ses églises (pensons surtout à Zwingle), mais quand elle nettoya la maison de Dieu de tous les éléments étrangers, elle la soigna comme le centre de la vie spirituelle des croyants. Ainsi, peu à peu, un art ecclésiastique se constitua dans l'Église réformée aussi. Chez nous, le concile réformé de Marosvásárhely en 1559 émet déjà des ordonnances sur l'art ecclésiastique et les doyens, visitant les églises, avaient soin, dès le XVIIe siècle, des vases sacrés et d'autres objets d'art ecclésiastique. L'auteur donne des exemples intéressants des objets sacrés que les églises réformées possédaient aux XVII—XVIIIe siècles. Les donateurs se récrutaient de toutes classes sociales comme nous en parlent beaucoup d'inscriptions intéressantes.

La deuxième moitié du siècle passé négligeait bien souvent le soin nécessaire dans la conservation de ces restes précieux. Bien des objets se perdaient et se détérioraient à cause des négligeances peu pardonnables.

La surintendance transilbiscine était la première qui, en 1928, commença une protection systématique de ses monuments et objets d'art. La surintendance transylvaine constitua, en 1930, un Comité de monuments d'art qui développa une activité bienfaitrice grâce à ses membres experts, entre autres le célèbre architecte-écrivain Charles Koós. C'était après de tels antécédents que le Haut Conseil de l'Église réformée constitua dans ses séances de 19—20 mai 1943 sa commission d'art ecclésiastique et publia son Décret réglementaire sur la conservation des monuments d'art dans l'Église réformée hongroise. L'auteur fait connaître en détail les ordonnances de ce décret, en désigne quelques défauts et il fait quelques propositions concernant la défense plus efficace de nos monuments d'art ecclésiastique. Le règlement est bon, mais il faut l'exécuter et l'exécution dépend, en bonne partie, de la culture artistique de nos pasteurs: une solide éducation artistique de nos théologiens semble indispensable.

Petits articles. — *Jean Herepei* (conservateur du Musée National Sicule à Székelyudvarhely): *Une plainte faite sur l'épouse et le fils de Pierre Szathmári Baka père.* — *André Harsányi* (secrétaire adjoint à la

Présidence du conseil): *Les prétentions de Théodore Cserepi, fondateur de chloches à Nagybereg.*

Publications. — *Joseph Gulyás* (directeur de la bibliothèque de l'Académie à Sárospatak): *Les étudiants de l'Académie à Sárospatak IV.* — *Barnabé Imreh* (pasteur réformé à Mezöbánd): *Pasteurs, lévites et maîtres d'école dans le doyenné réformé de Maros aux XVII—XIX-e siècles.*

Archives ecclésiastiques. — *Alexandre Nagy* (archiviste): *L'histoire des archives du collège réformé de Debrecen.*

Les origines des archives du collège de Debrecen remontent au milieu du XVI-e siècle. Jusqu'au commencement du siècle passé, sa matière fit partie de la bibliothèque. Sa vie indépendante commence par la premier archiviste, la professeur François Kerekes (1831—1850). Les autres archivistes furent: Paul Búzás (1850—94), François Balogh (1894—1913), Géza Lencz (1913—1916), Étienne R. Kiss (1916—1921), François Kiss (1921—23), Alexandre Csikesz (1922—1940), Alexandre Nagy (1940—).

Le matière de ces archives est non seulement une matière première de l'histoire du collège, mais elle est une source précieuse de n'importe quelles recherches faites dans le domaine de l'histoire de la civilisation hongroise. Cette matière est classée en six sections et elle contient tous les documents écrits des écoles groupées sous le nom du „collège de Debrecen“ (académie de théologie, académie de droit et de philosophie, collège secondaire, école normale, école primaire supérieure, école primaire) et concernant la vie du collège au point de vue moral, disciplinaire, économique etc. Nous trouvons aux archives tous les registres et matricules desquelles la plus précieuse est cette „series studiosorum“ qui contient à partir de 1588 les données personnelles des élèves inscrits aux section académiques.

Un travail de synthèse de la matière des archives est en cours de préparation et il paraîtra dans cette vaste publication qui sera éditée en cinq volumes sous les auspices de la surintendance réformée transilbyscine et qui traitera l'histoire complète du collège réformé de Debrecen.

Littérature de l'histoire ecclésiastique (Entre autres). — *Emeric Révész* (professeur d'Université, évêque de la surintendance réformée transilbyscine): *Critique du livre d'Edmond Miklós sur la formation de la constitution ecclésiastique protestante hongroise au siècle de la Réforme.* —

L'histoire ecclésiastique hongroise — y compris celle du catholicisme — prêta jusqu'aux temps récents, bien peu d'attention à la formation et au développement des cadres constitutionnels et juridiques de la vie ecclésiastique. D'après les recherches fondamentales d'Eugène Zoványi et de Joseph Pokoly, nous savons déjà que les cadres constitutionnels les plus simples — les archidiaconats — survivaient, avec des modifications nécessaires, dans les organisations protestantes aussi. M. Miklós réussit maintenant à porter au premier plan des recherches ne fait que ces archidiaconats existaient en Hongrie et aux territoires de pure race magyare aussi et, près des doyennés ou „chapitres ruraux“.

existaient chez nous les „fraternités“ aussi. Ces fraternités étaient des associations, autonomes par principe, du clergé, nous dirions aujourd'hui des „associations sociales“ avec une direction indépendante. Dans la vie ecclésiastique à l'état de la Réforme, ces fraternités devaient être les centres des nouvelles organisations constitutionnelles, et c'est de ces fraternités que se formèrent les doyennés protestants. Quant aux surintendances protestantes, ce sont les alliances plus au moins anciennes des doyennés. Selon la conclusion finale de M. Miklós, la constitution ecclésiastique du protestantisme hongrois serait le produit autonome de l'esprit hongrois. Si cette thèse semble être un peu exagérée, il est tout de même vrai que l'influence luthérienne sur la constitution ecclésiastique hongroise se montre moins significative que nous n'avons pensé jusqu'ici. Les recherches de M. Miklós nous ont démontré que la question des fraternités est loin d'être examinée à fond même dans les littératures ecclésiastiques étrangères. Après une analyse détaillée de quelques assertions de M. Miklós, l'auteur termine sa critique en constatant que les résultats secondaires du livre ne peuvent être tous démontrés, mais sa thèse fondamentale est juste et donnera bien des suggestions aux recherches à venir.

M-me Béla Baranyai (historien de l'art, Debrecen): *Les études de M. Géza Entz: L'église réformée à Dés — L'église catholique de Csicsókeresztúr — Les monuments de l'art médiéval dans le comitat Szolnok-Doboka — Les problèmes de l'art médiéval des Sicules — Deux églises fortifiées sicules — Les monuments d'art à Altorja.*

Aujourd'hui de jeunes savants consacrent heureusement leur activité aux recherches faites dans le domaine de l'art médiéval hongrois. M. Géza Entz de Kolozsvár s'occupe, entre eux, des monuments d'art hongrois des différents territoires transylvains. Dans sa première étude, il traite la belle église paroissiale de style ogival à Dés qui fut commencée au début du XVe siècle, obtint, l'une après l'autre deux voûtes et, au point de vue de style, est en relation avec la vieille église franciscaine (aujourd'hui réformée) de Kolozsvár dans la rue Farkas. Appartenant, dès le XVIIe siècle, définitivement aux Réformés, elle obtint en 1769 dans la nef son plafond de bois à caissons; en 1752 la maîre David Sipos érigea la belle chaire en pierre avec des ornements Renaissance hongroise; la voûte actuelle du choeur date de l'année 1776. L'antique chapelle du Saint Esprit fut malheureusement démolie au cours des restaurations faites après 1884.

La deuxième étude de M. Entz s'occupe de l'église catholique de Csicsókeresztúr. De l'ancien bâtiment du XIIIe siècle ne restent que les murs de fondement dans la nef. L'antique abside de style roman fut au XIVe siècle, réédifiée et le chevet en 3/8 s'est maintenu intact jusqu'à nos jours. Les voûtes et le portail Sud datent d'environ 1500. L'église possède de beaux autels en style baroque du XVIIIe siècle et des statues de Nachtgall, sculpteur de Kolozsvár. La tour gracieuse fut construite après 1802.

Le troisième article du même auteur nous donne une rapide esquisse sur les monuments d'art du comitat Szolnok-Doboka. Dans cette région

aussi, comme dans l'Alföld et en Transdanubie, toute une série de petites églises rurales du Moyen-âge se sont maintenues, avant tout dans les vallées du Szamos et du Sajó. Il y a parmi elles un bon nombre d'églises du XIII-e siècle. Leur style nous mène déjà, bien souvent vers l'art ogival. Les anciennes églises romanes furent fréquemment remaniées, au cours du XV-e siècle, en style gothique. C'est à cette époque que la plupart de ces églises reçurent leurs voûtes sur nervures et leurs chevets polygones. Au XIV-e et XV-e siècles il y avait ici partout des fresques, bien des peintures se cachent de nos jours encore sous la couche de chaux avec laquelle la puritanisme du XVII-e siècle les avait recouvertes. Les monuments de ce comitat ne furent jamais éminents dans l'art transylvain, mais rattachèrent tout de même cet art à l'Occident et lui servirent d'intermédiaires en accueillant les influences de l'ouest qui venaient du côté des comitats de Szatmár et de Szilágy.

Dans son quatrième article, M. Entz parle des églises sicules. Les parties orientales de cette province étaient, au point de vue artistique, presque autochtones, les occidentales vers le Maros étaient plus ouvertes aux influences. Tous les styles atteignent assez tard le pays sicule, mais ils y restent pendant longtemps. Ces trente églises sicules qui datent de l'époque des Árpád, sont en général, de simples bâtiments à deux parties. Voûtes et contreforts commencent à devenir fréquents au XV-e siècle qui est d'ailleurs la véritable période de prospérité de l'art ogival sicule. Dans les parties orientales du pays sicule se produit, à cette époque, l'église fortifiée qui diffère beaucoup en construction et par les intentions artistiques des églises-châteaux fort pittoresques des régions saxonnes. La tour de ces églises est ou bien une tour de l'ouest et les murs entourent toute l'église, ou bien une tour fortifiée où l'enceinte de murs part aux deux côtés de cette tour; au troisième cas la tour est tout à fait distincte de l'église et s'élève des murs. Quant aux voûtes, nous en trouvons surtout dans le chœur, les sections de voûte sont très courtes particulièrement dans le comitat Csík. Il y a dans ces églises une grande quantité de fresques, leur sujet est, en général, la vie de Saint Ladislas. Le type de ces églises fortifiées descend probablement des églises de cloître (cf. l'église des Franciscains — aujourd'hui réformée — à Marosvásárhely, l'ancienne église des ermites de Saint Paul à Marosszentkirály, l'église des Franciscains à Csíksomlyó).

Le cinquième article de M. Entz nous fait connaître l'excellente description qu'un notaire ecclésiastique nous a laissée de l'ancienne église romane d'Árkos. Cette description de 1830 nous permet de reconstruire l'église. Un semblable document pour le spécialiste est l'ancienne description de l'église de Zabola.

La dernière étude de M. Entz nous décrit les intéressants fonts baptismaux (1785) et le grand crucifix (1750) de l'église d'Altörja.

Résumés en allemand et en français.

TARTALOM.

Bucsay Mihály: Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa.

Illyés Endre: Egyházművészet — konventi egyházművészeti bizottság.

Kisebb közlemények: *Herepei János:* Idősebb Szathmári Baka Péterné és fiacskája siratója. — *Harsányi András:* Cserepi Tódor harangöntő kívánságai Nagyberegen.

Adattár: *Gulyás József:* A sárospataki református főiskola diákjai. IV. — *Imreh Barna:* Papok, léviták, mesterek a marosi református egyházmegyében a XVII—XIX. században.

Egyházi levéltárak: *Nagy Sándor:* A debreceni kollégiumi levéltár.

Egyháztörténeti irodalom: *Révész Imre:* Egyházalkotmányunk kezdetei. — *Entz Géza* művészettörténeti tanulmányai. (Ism. *Baranyai Béláné.*) — *Benke Imre:* Abaúji lelkipásztorok 1685—1790. (Ism. *Gulyás József.*) — *Horváth Eugen:* Die Geschichte Siebenbürgens. (Ism. *Gárdonyi Albert.*) — *Vecsey Lajos:* A kőszegi röm. kat. Kelcz-Adelffy árvaház története. (Ism. *Szimonidesz Lajos.*) — *Csorba Zoltán:* Miskolc és Borsod az irodalomban. (Ism. *Bán Imre.*) — *Tavaszy Sándor:* A két Apafi fejedelem; *Vásárhelyi János:* A számadás útján. (Ism. *Balázs László.*) — *Takács János:* Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában. (Ism. *Esze Tamás.*) — *Gulyás József:* A sárospataki református templom. (Ism. *Tóth Dezső.*) — *Kiss Zoltán:* A terezovác-suhopoljei missziói egyház. (Ism. *Esze Tamás.*)

Inhaltsangabe. — Résumé.

ARANY TAMÁS BIRÓI FÓRUMA.

Öszintén hálás vagyok dr. Révész Imrének részletes fejtegetéseieért, melyeket e folyóirat legutóbbi számában közreadott volt.¹ Miután pedig az általam felvetett kérdéseknek jelentőségét felismerte, — mert bennük voltaképpen a magyar reformáció alapvető problémái rejlenek, — nem kétséges előtttem, hogy kívánatosnak tartja ő maga is, ha állításaimra vonatkozó megjegyzéseinek némelyikével adandó alkalommal foglalkoznék. Közelebbről és bővebben, mintahogy könyvemben tehettem, azokkal a ténykörülmenyekkel, amelyek megállapításaim alapját képezik. Amint eddig is szükségesnek tartottam könyvem megjelenése óta egyes kérdéseket alkalmmal szélesebb alapokon megvilágítani. Könyvem anyagának tárgyalási módja, mint utólag magam látom, helyenkint „túltömör“-nek bizonyult. Állításaim némelyike, jóllehet hozzájuk a szükséges vizsgálatokat elvégeztem, bizonyítás terén így némi kívánalmat valóban hagyhatott hátra. Ha előttem szilárdan állanak is azok, lehetséges, hogy igazolásuk nem minden tekintetben kielégítő. Nem lehetett azonban másként, amikor bizonyításaim menetét nem egyszer az egyes adatoknak az eddigi szemlélettől eltérő beállításával és újabb megvilágításával kellett megszakítanom. Hiszen így is felmerült ellenem a gondolati vonalvezetés hiányaira vonatkozó vád, — mennyivel szétfolyóbb lett volna előadásom, ha ez sűrűn ismétlődött volna. A címben jelzett Arany Tamás dolgát is pl. átvizsgáltam kánonjogi szempontból és azok alapján nyilatkoztam róla a nélkül, hogy a tárgyi összefüggés miatt állításaim részletes igazolására közelebbről kiterjeszkedhettem volna. Annyit mindenestre jeleztem, hogy az eljárás Arany ellen „szorosán judiciális jellegű“. Ezzel eleget véltem mondani. Ha most utólag mégis kívánatos az Arany ügyről kialakult szemléletem közelebbi megvilágítása, szolgálhatok vele. Alapjában tényleg nem jelentéktelen ügy, mert adatai reformációtörténelmünk szel-

¹ Egyházalkotmányunk kezdetei. Miklós Ödön könyvéről. (Egyház-történet, II. évf. 187—95. l.)

lemi képét, egyidejűen anyaszentegyházunk ősalkotmányi helyzetét megvilágítani alkalmasak. Semmiképpen nem közömbös azért, vajjon megfelelő módon interpretáljuk-e ezeket?

Egyházalkotmányi vonatkozásban ugyanis nézetem szerint a következő kérdések vizsgálandók. Ki lehetett, hol működhetett, egyáltalán milyen szerepkört töltött be Arany Tamás? Ha eretnek tanokat hirdetett, melyik volt az a bírói fórum, mely felette bíraskodni illetékes volt? Ezeket a kérdéseket azután bizonyos mértékig komplikálja egyházi életünk akkori állapota. A reformáció megrázta a középkori egyház külső életének kereteit, melynek eresztékei meglazultak. Hogyan igyekezett tehát ezen segíteni Arany Tamás esetében hazai egyházunk, miután az már is megállapítható, hogy a meglevő adottságok bizonyos módosításával munkálta a szűkségessé lett alkotmányos reformok ügyét?

Nem mondok semmi újat, ha megállapítom, — dr. Révész Imre is célzott rá könyvem ismertetésében, — hogy a hazai reformációnk történetével foglalkozó tudomány nem dolgozhatott s még ma sem dolgozhatik mindig olyan módszerrel, mint azt a történettudomány mai exakt kutató és kritikai szabályai az újkor adataira vonatkozóan előírják. Adattöredékekkel, sőt szinte fossziliákkal kell vesződnünk, mert nincs egyebünk. El kell sajátítanunk valamit a régész, a paleontológus, sőt az exegeta vagy az ókori történetkutatás munkamódszereiből. Mozaikdarabokból kell megalkotnunk az összképet! Bizonyosmértvű feltevéseket, olykor valóban „praeconcepta opinio“-kat kell felállítanunk, analógiákat segítségül hívnunk, hogy valamennyire megközelíthessük az igazságot, — csak soha egy pillanatra sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy történelmi keretekben dolgozunk, vagyis a történelem életjelenségeinek szabályai irányadók a munkánkban.

Ki volt tehát Arany Tamás? Révész Imre Méliuszra hivatkozással megállapította róla, hogy „prédikátori, általában lelkészi tisztet viselt“ vagyis klérikus volt. Hol működött, pontosan nem tudjuk. Egyik feltevés szerint talán Köröspeterden, ahonnan Debrecenbe ellátogatva, igyekezett tanításainak ott is hívektől szerezni, de Méliusz a debreceni hatóságok közbejöttével elnémtette.

Erről az ügyről kiállított reverzális szerint az első tekintetre tűnhetik fel úgy a dolog, mintha Arany tanítása csak a debreceni egyházat érdekelte volna, amelyet a földesúr és magisztrátus igénybevételével (jus advocatiae) kellett elintézni.²

² Természetesen csak némi részben és akkor is abban az esetben, ha Arany Tamás debreceni lelképásztor lett volna. Másként legfeljebb követőinek üldözéséről lehetett volna szó Debrecenben, maga Arany az illetékes, — feltevés szerint a köröspeterdi, — egyházának felettes hatá-
ága előtt tartozott felelni.

A baj azonban ott van, hogy mindeme feltevések nem felelnek meg sem a hazai perjog, sem a kánonjog követelményeinek, amelyek szerint egy eretnekkérdést elintézni kellett.

Feltehetnénk talán, hogy a reformáció világnézetét valló s az ügy elintézésében közreműködő debreceni helyi tényezők nem is tartották be az idevonatkozó törvényes intézkedéseket, hanem helyettük saját belátásuk szerint új jogszabályokat alkottak. Ilyeneknek azonban semmi nyoma. Vizsgálatainkból ellenben ki fog tűnni, hogy amennyire csak lehetett, ténylegesen mindakettőre vonatkozó törvényes jogszabályokhoz szigorúan ragaszkodtak.

1. Mégha Arany Tamás nem is lett volna pap, mint eretnekgyanús, feltétlenül egyházi törvényszék megítélése alá tartozott volna elsősorban. Ha pedig pap volt, ami kétségtelen, akkor hazai törvényeink szerint is csak az egyházi bíróság vonhatta őt felelősségre. Ősi jogelv nemcsak a kánonjog, hanem a hazai perjog szerint is, hogy egyházi személynek ilyen minőségben elkövetett vétke kizárólag az egyházi bíróság illetékesége alá tartozik. Ehhez a jogelvhez, ha senki más, úgy az Arany ügyében szereplő szabolcsi alispán, mint a magyar törvényeknek egyik hivatalos őre, bizonyára ragaszkodott volna.

Igaz, hogy Arany megítélésére a váradi püspök, a vizsgálat megejtésére pedig a bihari archidiakónus lettek volna illetékesek, akik viszont 1561-ben, még hozzá Debrecenben, már semmiképpen nem működhettek, mégha ezt a tisztet valaki ekkortájt egyáltalán viselte volna is Biharban. Valamilyen egyházi bíróságnak azonban pótolnia kellett helyüket az adott esetben, mely felette jogosultnak érezte magát. Sem a debreceni eklézsia, sem a magisztrátus ezt semmiképpen nem végezhette volna el, mert sem a középkori egyház, sem a reformáció egyházainak jogszabályai erre nekik hatalmat nem adtak.³ Nem lett volna erre módja a földesúrnak sem, aki legfeljebb elzavarhatta volna eretneknek számító prédikátorát. Egyetlen itt említett tényező sem volt a megítélésére illetékes. Külön-

³ A középkori kánonjogról jólismert tényezői miatt felesleges ismételnünk, a reformátori felfogás pedig világosan megnyilatkozik éppen Méliusz törvényhozásában. A debreceni hitvallás a törvényes hatóság kötelességeiről szólva megkívánja, hogy „büntessék testi hatalommal a megcáfolt makacs és az igazságnak nem engedő eretnekeket“. (Kiss A. A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései (Budapest, 1881.) 175. l.) A Majores 5. kánona az egyház közegyezése ellen újítókat „az egyházi törvényszék és a polgári hatóság által megbüntetendőknek“ ítéli. A 6. kánon szerint „a gonoszságot pártolják azon főemberek és lelkipásztorok, kik a hamisságot és a hazugságnak prófétáloít... meg nem tiltják.“ A 20. kánon a szuperintendenseknek és szénioroknak adja a hatalmat, hogy „az ellenfeleket cáfolják meg és az ellenmondóknak felel-

ben is milyen bíróság lehetett volna az, amelynek tagjai „nemes urak“ és papok vegyesen? Mit keresne a szabolcsi alispán akár Bihar megye székén, akár a debreceni főbíró magisztrátusában? A vizsgálatot lefolytatni szokott megyei szolgabíró sincs a résztvevők között. Ez a „sedes“ a magyar hazai bíráskodás követelményeibe sem illeszthető bele. Arra vonatkozó feltevéseket, mintha Arany reverzálisadásánál bármely világi hatósági tényező ebben a minőségben közreműködött volna, mint történelmileg fel nem használhatót, ki kell küszöbölnünk.

2. Ellenben a kánonjog szerint az eretnekség visszavonását *eskütétellel* kellett megerősíteni (abjuratio). Arany ügyének rendezésében ez a fontos, a kánonjog által megkívánt tényező, valóban szerepelt. „Amint megesküdtem az prédikátor uraim előtt szabad akaratom szerint, hogy ezek a vallások (t. i. tételeinek korrekciója) ... igazak“, mondja reverzálisában, kettőt bizonyít. Az egyik az, hogy az esküt nem kényszerítésre tette, ami töredelmes bűnbánat jele, úgyhogy további bírói eljárásra már emiatt sem lett volna szükség. A másik pedig az, hogy a Török János házában készült reverzális kiállítását *előtt* már külön egyházi törvénykezés folyt le felette, *mely a visszavonás esetére előírt eskütétellel végződött*. Ha pedig az eljárást ellene így a kánonjog szabályai szerint folytatták le, akkor ugyanazok a „predikátor uraimék“, a kánonjognak ugyancsak valóminő interpretációja szerint magukat Arany Tamás *kizárólagos* egyházi bírának tekintették.

3. Ezek az ismeretlen, illetve közelebbről meg nem nevezett prédikátorok voltak tehát Aranynek nemcsak a bírái, de egyúttal hivatali felsőbbsege, amelynek, ugyancsak a kánonjog szerint, az eskü letétele után egyedül volt még joga arra, hogy vele, mint pappal szemben, bizonyos fegyelmi rendszabályokat alkalmazzon. Nem késtek ezzel sem, mert ez a reverzális egyúttal nem más, mint a vizsgálat befejezése és az eskütétel után alkalmazott egyházi fegyelmezés eszköze.

A reverzális szövegében nem nevezték meg ilyen bírak-jenek“. A 48. kánon szigorúan ragaszkodik az egyházi személyek egyházi bírói megítéléséhez. A 64. pedig az 5., 6. kánon világos magyarázataként Isten Igéje szerint tanítja, „hogy az istenkáromlók és eretnekek, kik az igaz tudományból törvényesen megeáfoltattak és elítéltettek, halálos bűnösök, kiket az egyházból ki kell vetni, a hatóságoknak pedig a fegyver hatalmával megöletni.“ (V. ö. Kiss, I. m. 566., 575., 585., 599. l.) Mindezek a tételek teljesen összhangban vannak a középkori kánonjog követelményeivel, amely ilyen jogokat csak az egyházi és világi hatóságoknak és nem egyes gyülekezetnek vagy városi magisztrátusnak adott. A reformátori felfogás így e téren Méliusznál is szorosan középkori, csupán a püspök és az archidiakónus bírói eljárása helyébe a szuperintendensek és széniorok lépnek.

nak magukat mégsem, mivel bizonyos „leplezni valójuk“ tényleg volt. Nyilvánvalóan az, hogy Méliusz püspöki címének kihangsúlyozása ellenére sem érezték magukat Arany Tamás kánonilag teljesen törvényes bírának. Lévén ők csupán a debrecenvidéki lelkészek fraternitásának vezetőférfiai, akik a felbomlott egyházi keretekben, 1561-ben még csak *szükségből* (a Majores hat évvel később keletkeztek) láttak el jurisdikcionális teendőket, miután azok a fraternitások jogkörébe eredetileg nem tartoztak. Másszóval, ez a hatóság a *reformáció által létrehívott egyetlen egyházi hatóság volt*, amelynek jurisdikcionális illetékességét a reverzális megtörése esetén, mely már súlyos jogkövetkezményekkel járt, kétségbevonni lehetett volna. Éppen ezért használták a reverzális szövegében ilyen általános, de egyházi bíróság jelölésére mégis használható formulát (hiszen a lényeges kívánalmat, az esküt mégis csak letette előttük!), egyúttal ragaszkodtak egy, a világi bíróság által már mindenképpen szabályszerűnek nyilvánítható, később megtárgyalandó, alaki jogi kellékhez.

Mivel tehát „jegyzőkönyvileg“ négy papi személyt kifejezetten megneveznek, őket kell azonosítanunk az ugyanott említett „prédikátor uraimékkal“ vagyis Arany hivatalos reformátori felsőbbbségével. Előttük folytatta ő a vitát, tette le az esküt, — másként milyen címen kerültek volna a Török János házában lefolyt ünnepélyes aktus alkalmával Arany által „megirattatott levél“-be? Amint látni fogjuk, nem lett volna ott már semmi szükség rájuk, legkevesebbé mind a négyre, mégha mindnyájan debreceni papok lettek volna is!

4. Éppen ezzel kapcsolatban nem szabad tisztázatlanul hagyni egy fontos kérdést: volt-e csakugyan négy papja 1561-ben Debrecennek? *Zoványi* a debreceni lelkészekről közreadott névsorában azt állítja,¹ hogy a plébános mellett működő több pap alkalmazásának gyakorlata csak 1564-ben szűnt meg, amikor Debrecen leégett. Éppen ebből az egyetlen adatból, amely szerint Arany reverzálisában Gál és Miklós papok említettek, tartja őket debreceni „miniszter“-eknek, mintha ott ilyenként szerepelnének. Valójában pedig csupán „Gál és Miklós pap“ címen vannak jelölve, míg Szegedi Gergely plébánosi, Méliusz Péter püspöki tiszte szabályszerűen említve vannak.

Fel kell tennem azonban a kérdést, mely a helyzetet, -nézetem szerint ennél a feltevésnél jobban megvilágítja. — volt-e szükség még 1561-ben is négy debreceni prédikátorra, ha 1564 után már évtizedekig elég volt kettő? A reformáció haladásá-

¹ Zoványi Jenő: Debreceni református lelkészek. (Lelkészegyesület, 1933. évf. 35. I.)

nak üteme mennyivel volt lassúbb ott 1561 végén, mint 1564-ben? Azt még a debreceni viszonyok ismeretében meg tudnám érteni, ha 1550 után valameddig még szükség lett volna miséző papokra, — 1557 táján már eladták a felajánlott miseruhákat, — így a plébános mellett egyideig talán ilyeneket is tartottak. Miután Méliuszt a debrecenvidéki papok püspökükké tették, nem gondolnám, hogy ő megtúrta volna őket! 1564 után pedig mennyivel volt kevesebb dolga éppen neki, mint 1564 előtt, különösen mikor ekkortájt már erdélyi szuperintendenssé is tette János Zsigmond? Mégis el tudta látni másodmagával reformátori szolgálatát Debrecenben? Hasonlóan a debreceni hitvallásnak előszavát 1562-ben szintén csak másodmagával, Szegedivel, írta alá, — miért hiányoznak innen a többi debreceni paptársak, ha voltak ilyenek még akkor is?

Mindezekre egyetlen észszerű felelet lehetséges, az, hogy amint 1564-ben elég volt kettő, úgy már 1561-ben sem volt a jelek szerint több papja Debrecennek. A reformáció haladtával elmentek, ki erre, ki arra, helyüket többé nem töltötték be. Különben is Szegedi Gergely, akinek, mint plébánosnak, egyrészüket tartania kellett volna, a misedíjak megszüntével fizetni sem tudta volna őket.⁵

Annál a régibb feltevésnél, mintha Arany reverzálásában szereplő négy, pap mind debreceni lelkipásztor lenne, — amit egyetlen adat sem támogat, — azt hiszem, hogy az eddigiek szemmeltartása mellett mégis kézenfekvőbb az a „feltevés”, amely szerint csak az ilyenként valóban megnevezett és egyebünnen ismert kettő belőlük az, míg a másik kettő vidéki, mint a fraternitásnak vidékről való előljárói vagy széniorai. A fraternitási vezetőség legkisebb taglétszáma a középkorban tudvalevőleg *négy* papi személyből állt. Ennyi szerepel pl. a szepesi fraternításban, amelynek szabályzata szerint „*isti quatuor summa cum diligentia dicent, ordinent et conscribant, quidquid eis videbitur*” vagyis a kollégiumnak, mint a fraternitás vezetőségének, alárendelték magukat a paptársak.⁶ Arany reverzálásadásában szintén négy papról történik említés, akiknek együttes szereplésére egyetlen észszerű mert a törvény kívánalmaival összhangzó, magyarázat az, hogy Arany felett kizárólagos, mert egyetlen létező egyházi szervezetnek, a fraternitásnak vezetőségeként, mint szükséghatóság, híráskodhatott!

⁵ Zoványi hivatkozik Gönczi Kovács Györgyre, aki egy bizonyos Gál papot beiktatott a debreceni lelkészek névsorába. Nem is lehetetlen, hogy ez az 1561-es Gál pap, akit én Fehérvári Gállal vélek azonosnak, később valameddig működött Debrecenben is.

⁶ V. ö. Miklós, Ö.: A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása. (Pápa, 1942. 110., 158. l.)

5. Mindezek feltárása után foglalkozhatunk azzal a kérdéssel, vajjon mi szükség volt a már általam említett consensus populin kívül Arany reverzálisának világi urak jelenlétében írásbafoglalására? Ha egyházi bíróság szabályosan ítélkezett Arany Tamás felett, nem lett volna-e elegendő a négy pap tanuságtétele? Hiszen a tiszántúli egyházkerületnek még Gönczi György által lefektetett jegyzőkönyvében több olyan korai reverzális található, — természetesen nem eretnek-esetek, — amelyet csak maga a püspök írt belé, legfeljebb a deficiens lelkipásztor aláírta.

Kétségtelenül megvan ennek is a maga természetes és világos magyarázata, amiért így jártak el Méliuszék? Egyet-mást el is árul az egész eljárás a reverzális létrejöttének titkaiból. Az eretnekséggel vádolt egyénnel szemben lefolytatott egyházi eljárást, így főleg kanonikus esküvését, azért kellett Méliuszéknek írásba foglaltatni, mert az eretnek *visszaesés* esetén kánonilag halálbüntetéssel volt sújtható.⁷ Ezt a büntetést viszont a magyar törvények szerint a világi bíróságnak kellett kimondani, illetve végrehajtani.

Már most akármilyen kevésbé ismerjük az ilyenkor követni szokott magyar bírói eljárást, úgy látszik, a gyakorlat az volt, hogy az egyházi törvényszéken tárgyalt eretnek perhez a világi hatóság valamelyik képviselőjét meghívták, hogy a lefolytatott vizsgálatnak tanúbizonysága (testis) legyen. Erről olvashatunk pl. a szikszói zsinatot összehívó tiszáninneri papok Svendi Lázárhoz 1567. nov. 17-én intézett levelében.⁸ amikor Egri Lukács eretneksége dolgában kívántak törvényt ülni.

Ugyanez okból látták szükségesnek, hogy a vita és az eskütétel után Török János házában összegyülekezzenek, oda egy sereg „nemes urat“ egybegyűjtsenek, a történeteket előttük, *mintegy jegyzőkönyvbe foglalva*, írásban lefektessék és Arany Tamással aláírassák. Hogyha netalán Arany Tamás eretnokségébe visszaesne, — őt megítélés végett megfelelő bizonyágtétellel a világi hatóság kezébe adhassák. Ezeknek a „nemes uraknak“ a magyar világi joggyakorlat által megkívánt tanuságtételére volt Méliuszéknek szüksége, mivel adandó esetben igazolhatták volna, hogy Arany Tamás a szokásos eretnek-eljárásnak magát alávetette és tanait szabályos esküvel egyszer már visszavonta, — így ő visszaeső eretnek.

Már most Mátyás király 1458. I. törvényeikre *fejre*

⁷ Hinschius, P.: System d. kath. Kirchenrechts. (Berlin, 1869—95.) V. köt. 682. l. Az eretnokség maga különben a magyar törvényhozás szerint (1495. évi 4. t. c. 12. §.) a hűtlenség büntetével egyértelmű.

⁸ Lampe—Ember: Hist. eccl. ref. in Hung. (Utrecht, 1728.) 175. l.

teendő eskü esetén 12 nemes tanubizonyosságát kívánta meg⁹ és a reverzális pontosan ennyi nemeset sorol fel a Török János házában megjelentek közül, míg a többit *névszerint már nem tartotta szükségesnek említeni*. Ami szintén azt igazolná, hogy nem mint hatóság voltak jelen ez alkalommal, hanem mint tanuságtevő nemesek, ha később valamikor szükség lett volna erre. Míg a kassai zsinat esetében Svendi, mint a területileg illetékes királyi főkapitány, bizonyára egymagában elegendő lett volna az egyházi bíróság mellé tanubizonyosságul.

Mindenesetre, mint látjuk, a tanuságtétel szempontjából a négy pap jelenlétére nem volt szükség, hanem ők legfeljebb az eljárt egyházi bíróság tagjaiként igazolták a történeteket.

Azt hiszem tehát, hogy az a régi feltevés, — mert az eddigi sem volt más, — mintha Aranyt a debreceni egyházi és világi hatóságok közreműködésével hallgattatták volna el Méliuszék, sokkal indokolatlanabb, mint az enyém. A reverzális szövegéből, létrejöttének jogi körülményeiből ugyanis kitűnik, hogy az a magyar bírói joggyakorlat és egyházi törvénykezés kánoni jogszabályainak megfelelő. Bizonyításunknak azonban megvan az a történetkritikailag okszerű következménye, hogy a reverzális szövegében szereplő négy papot kell most már tartanunk annak a reformátori hatóságnak, mely a debrecenvidéki papság felett bíraskodni, egyáltalán egyházi hatóságként szerepelni jogosult volt. Ennek a papi kollégiumnak összetétele (kettő debreceni, kettő vidéki), különösen pedig az a körülmény, hogy közülök hiányzik Czeplédi György, az 1561-ben hitelesen váradi szénior, így Debrecenre, ha még a bihari fraternitás keretében élt volna, elsősorban lett volna Méliusz mellett illetékes, — egyszeriben megvilágítja a debrecenvidéki szuperintendenciának 1561 körüli valóságos egyházalkotmányi állapotát. Mindenesetre bizonyítja azt, hogy amit ezzel a helyzetképpel ellenkezően képzeltek el, az én „feltvéseimnél“ sokkalta ingatagabb, sőt részben légből kapott feltevés. Mindenképpen ilyen az, mintha Kálmáncsehi Sánta Márton már egy hatalmas egyházvidéket uralt volna, vagy akár Szatmárvidék már 1560 táján Debrecennel hivatalos kapcsolatban lett volna, vagy akár Méliusz már 1562 előtt Várad vidékén püspökösködött volna (a Kőrösszegi-névsor idevonatkozó adata tehát a hiteles!).

Történelmileg sokkal érthetőbb lesz mindennek következtében Kálmáncsehi Márton és a bihari fraternitás között korábban kitört konfliktus, mely nem múlhatott el sem Debrecen.

⁹ Erdélyi László: Magyarország törvényei Szent Istvántól Mohácsig. (Szeged, 1942.) 406. l.

sem a fraternitás felett nyomtalanul, mint eddig feltételezték. Érthető lesz, hogy miért kellett Méliusznak Nagyváradon egyebek között Czeglédi Györggyel is egyezkedni, miért kellett a debreceni hitvallásnak megszületni és kapocsá lennie a bihari fraternitás és a debreceni egyházvidék között, sőt miért választották két ízben püspökké Méliuszt? Sőt még az a körülmény is okszerűbb magyarázatot nyerhet, amiért ezt a hitvallást később senki sem emlegette — mivel egybeszerkesztése alkalmi volt és az események rövidesen túlhaladtak azon a körön, amelynek számára eredetileg megalkották.

Nyilvánvaló ezek után az is, hogy Arany Tamás nem kőröspeterdi lekipásztor lehetett, mert akkor Czeglédi György széniorsága alá tartozott volna, hanem valahol Debrecen környékén Méliusz főhatósága alatt működött. Ahonnan sokkal kényelmesebben bejárogathatott Debrecenbe, mint Kőröspeterd-ről lehetséges lett volna és sűrűbb látogatása nyomán tényleg kialakíthatott volna ott egy szektacsoportot, mely magára a városra veszedelmes lehetett volna. Ezért látták szükségesnek ellene többnapos hitvitával fellépni. Ellenben bátran lehetett kőröspeterdi származású, aminthogy a Debrecenben akkortájt tényleg szereplő egyéb Arany-családtagok onnan eredhettek.

Miklós Ödön.

A DRÉGELYPALÁNKI EGYHÁZMEGYE TÖRTÉNETÉNEK VITÁS KÉRDÉSEI.

1. Az egyházmegye keletkezése.

A drégelypalánki egyházmegye¹ keletkezése idejére nézve két vélemény áll egymással szemben: az egyik Thury Etelée, a másik Zoványi Jenőé. Thury a felsődunamelléki kerület egyházmegyéinek kialakulása kérdésével foglalkozva annak a véleményének ad kifejezést, hogy Dobronoki Miklós püspöksége (1592—1614) utolsó éveiben „a komáromi és a drégelypalánki egyházmegye még nem alakult ki.”² Zoványi szerint: a Felsődunamelléken „a reformátusok valószínűleg mindjárt kezdetben, midőn megszerkesztették a hitvallási kánonaikat, az egyházigazgatásiakat is, szervezték a későbbi öt egyházmegyéjüket is, drégelypalánki, bars-honti, komáromi, komjáti, samarjai néven.”³ Korábban feltételezett egy *protestáns* palánki egyházmegyét is, ebből bontakozott volna ki a reformátusok és az evangélikusok 1592-ben történt szétválása után a reformátusok másként nógrádi-nak és szokolyai-nak is nevezett egyházmegyéje.⁴ Eldöntésre váró kérdés, hogy e két ellentétes nézet közül melyik felel meg a történeti valóságnak.

A palánki traktusnak legnagyobb kiterjedése idején — a XVII. század közepén 21 anyaegyháza volt.⁵ Két dunántúli

¹ A drégelypalánki református egyházmegye történetével tudomásom szerint még senki sem foglalkozott. Nagy Mihály szokolyai prédikátor említi Sallai György ipolypásztói prédikátor ily című „irományát”: *Delinatio ecclesiarum reformatarum venerabili Dregel Palenkensi Tractui ingremiatarum*, ennek azonban csak az emlékezete maradt fenn. Sallai 1788 április 14-től lelkészkedett Ipolypásztón; ebben az időben a palánki traktus legrégebb jegyzőkönyve már nem volt meg, munkája tehát aligha tartalmazott adatokat a keletkezés történetére vonatkozólag.

² *A dunántúli református egyházkerület története*. I. Pápa, 1908. 129.

³ *Magyarországi protestáns egyházi szervezetek a 16. században*. Keresztény Magvető. LXXVI. (1944.) 181.

⁴ Cikkei a „*Theologiai Lexicon*” részére a magyarországi *protestantizmus köréből*. Budapest, 1940. 112.

⁵ Debreczeni Ember Pálnál is: *Historia ecclesiae ref. in Hungaria et Transylvania*. Utrecht, 1728. 564—567.

ekléziáját⁶ nem számítva mindegyik az Ipoly folyó mentén feküdt egy Losonc-tól Nagymarosig, a folyó felsőfolyásától torkolatvidékéig terjedő hosszú vonulatban. Ez nagyjából az egykori végvári vonalnak felel meg. Az egyházmegye 5 erődítmény (praesidium),⁷ 4 szabadalmas hely (oppidum)⁸ és 12 jobbágyfalu református gyülekezeteinek az egyesülése, és pedig három vármegye területéről: Szokolya, Palánk, Maros, Perőcsény, Szob, Helemba, Kövesd, Bél, Pásztó *hontvármegyei*, Balassagyarmat, Szécsény, Fülek, Losonc, Nógrád, Jenő, Nagyoroszfalu, Rétság, Nőténec, Verőce, Petény *nógrádvármegyei*, Marót *esztergomi* terület. Tehát nem organikus képződmény, sem földrajzilag, sem közigazgatásilag, de történetileg sem az: a katolikus egyház sohasem igazgatta egy korporációban ezeket a községeket, a palánki református egyházmegye területén az esztergomi archidioecesisnek⁹ 14, a váci dioecesisnek¹⁰ 7 községét szakította el részben vagy egészben hosszabb-rövidebb időre a reformáció. Még tarkább lenne a kép, ha számbavennénk a filiákat is. E 21 egyházközség a samarjai kerületben tömörült nyugatfelvidéki reformátusság peremvonala, mely két pontján, Losonc és Fülek közvetítésével, érintkezik a keletfelvidéki református tömbbel.

Első látásra nyilvánvaló, sem a tájegység, sem a megelőző katolikus egyházi szervezet hatásával nem magyarázható meg a palánki egyházmegye kialakulása. Az elképzelhető legrosszabb közigazgatási alakulat. Igazgatásának XVIII. századi emlékei¹¹ tele vannak panasszal arról, hogy az akkori közlekedési és postai viszonyok között milyen keserves feladat volt Losoncraól — 1728-tól 1794-ig mindig losonci predikátor a traktus esperese — délnógrádi és délhonti, vagy éppen dunántúli ekléziákat igazgatni és a gyülekezetekből az ügyek intézésére az espereshez fellátogatni.

A rendelkezésünkre álló adatok nem nyújtanak elegendő felvilágosítást kialakulásának idejére és a szervezését kikényyszerítő körülményekre nézve, annyi azonban az ismert forrásokból is kiderül, hogy egyes egyházközségei különböző református egyházközigazgatási egységekből kiválva lettek a palánki egyházmegye alkotórészeivé.

⁶ Pilismarót anya- és Dömsöd leányegyházat.

⁷ Drégelypalánk, Balassagyarmat, Szécsény, Fülek, Nógrád.

⁸ Szokolya, Losonc, Maros, Nagyoroszfalu.

⁹ Az esztergomi főegyházmegyére: Némethy Lajos, *Series parochiarum et parochorum archidioecesis Strigoniensis ab antiquissimis temporibus usque 1894*. Esztergom, 1894.

¹⁰ A váci egyházmegyére: (Chobót Ferenc), *A váci egyházmegye történeti névtára*, 2 rész. Vác, 1915.

¹¹ A drégelypalánki egyházmegye levéltárának töredékei Losoncon és Nagymaroson.

Perőcsény a XVI. század fordulóján — 1593-ban bizonyosan — még a lévai (barsi) egyházmegye gyülekezete.¹²

Losonc a XVII. század elején a borsod-gömör-kishonti egyházmegyéhez tartozott; Nagytályai Fabricius Balázs és Szegedi Benedek atyák 1608-ban még a borsodi egyházmegye részéről vizitálják.¹³

Fülek — Zoványi feltevése szerint¹⁴ — Losonccal együtt a borsodi traktusból jött át a palánkiba.

Nógrádverőce prédikátora, Tótfalui Péter 1629-ben és 1631-ben a dunamelléki kerület zsinatán volt jelen.¹⁵

Pülsimarót is a dunamelléki kerület ekléziája volt; prédikátora, Marussi János 1626-ban és 1628-ban e kerület ráckevei szinódusán vesz részt. Egy 1639. október 13-án kelt feljegyzés szerint a szintén esztergomvármegyei Csolnok-kal egyetemben a samarjai kerülethez csatlakozott.¹⁶

A fenti adatok összevetéséből könnyen adódik az a feltevés, hogy Thury állítása a helyes: a drégelypalánki egyházmegye a XVII. század első évtizedeiben még nem volt meg; mivel azonban a felsorolt ekléziák mind periferikus fekvésűek, ezért csatlakozásuk adatai mégsem szolgálhatnak döntő érv gyanánt. Feltehető ugyanis, hogy az egyházmegye törzsét alkotó 16 egyházközség — Szécsénytől Nagymarosig — már a feltételezett protestáns egyházmegyében is helyet foglalt, s a XVI. század utolsó évtizedében református hitvallásra térve át, gerince lett a később hozzája csatlakozott egyházakkal kiegészült egyházmegyének.

Az alábbi levéltári adat¹⁷ azonban eloszlat minden kétséget. 1615 őszén egy lekipásztorokból álló bizottság szállt ki Nagyoroszfalu — ma Nagyoroszi — mezővárosba, az ottani reformátusok és katolikusok viszályának eligazítására. „Jelön voltak illien fő uraim akkor velek az templomban: Bölezkej István Wáczon várbéli seregh praedikátora, senator; Wrögdj János Kosdon praedikátor, kivel akkor praedikáltattam; Pesti János¹⁸ Zokolián lelkj tanító. Ezök voltak velem“ — írja Vácott

¹² Thury i. m. 118.

¹³ Tóth Mihály, *Losoncz a forradalom előtt*. Losonczy Phönix. II. (Budapest, 1851.) 4.

¹⁴ L. Cikkei-t.

¹⁵ Földváry László, *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez*. I. köt. (Budapest, 1898.) 127, 139.

¹⁶ U. ott 114., 118., 122.

¹⁷ Országos Levéltár. Acta publica. Fasc. 33, no. 14.

¹⁸ Más forrás szerint Pétsi János: „A' templomnak menyezeten ilyen inscriptiót lehet olvasni: Anno 1615. u. m. ezer hat száz tizen ötödik esztendőben pünköst havának 10-dik napján ez az Isten háza pogány miatt való romlásából meg építettett Pétsi János predikátorságában.“ (*Ecclesiae reformatae Szokolaensis replicationes anno 1789*. A drégelypalánki egyházmegye levéltárában.)

1615. november 6-án kelt levelében Foktüji János¹⁹ váci prédikátor, aki hivatalos tisztéből kifolyólag intézi az oroszok dolgát: ő „az Iplion alól (való) prosenior“. Az orosz katolikusok késznek nyilatkoztak a református predikáció hallgatására, sőt „az mi az várass rëndölése szörént reaiuk essik az fizetésben, abbol sem vonzák ki magukat“, ha Gergely prédikátor lesz a város lelkipásztora, ha azonban Mátyás papot hagyják ott, „ök oda nem iarnak, sem fizetnek nekj“. Az itt említett Gergely prédikátor minden valószínűség szerint Kemenczei Gergely²⁰ nagyoroszfalvi prédikátor, később a drégelypalánki egyházmegye esperese, Mátyás pap pedig Siklósi Mátyás, ki 1621-ben balassagyarmati prédikátorként említetik Luka Benedek testamentumában.²¹

E levél a palánki traktus keletkezésének kérdésében perdöntő bizonyíték. Nagyroszi néhány kilométernyire van csak Drégelypalánktól, az egyházmegye névadó gyülekezetétől, — Ali budai basa Mártont, az orosz papot küldi üzenetével Drégely várába Szondi Györgyhöz — mégis, akárcsak Szokolya, vagy a ma is dunamelléki Kosd,²² a váci (pesti) szeniorátus tartozéka és ügyeiben az Ipolyon alól való prosenior illetékes. Az Ipoly folyó északról haladva Szécsény táján hirtelen megtörik és nyugati irányban megy tova Viskig, onnan déli irányt vesz. Az Ipoly nyugati irányú szakasza alatt a Dunáig — Vác vonaláig — terjedő terület az „Iplion alól“ (való) vidék, itt fekszik a palánki traktus gyülekezeteinek túlnyomó része. Ha „Mattias pap“ valóban Siklósi Mátyással azonos, akkor a váci egyházmegye eklézsiája volt Balassagyarmat is. 1615-ben tehát nyoma sincs még a drégelypalánki egyházmegyének, el kell vetnünk ezért azt a feltevést is, hogy a református egyházmegye előképe gyanánt valamikor egy protestáns drégelypalánki egyházmegye állott. A református egyházmegye törzse a váci traktus Ipolyon alóli proseniorátusa, az esztergom- és vácegyházmegyei, hont- és nógrádvármegyei protestánsok lett községek Vácról igazgatott szervezete. Ez később leszakadt

¹⁹ Foktői Jánosra nézve: Erdélyi Pál, *Foktői János ismeretlen predikációs könyve*. (Magyar Könyvszemle, 1887. évf.); Földváry i. m. I. 85—86.; Zoványi i. m. 147.

²⁰ Debreczeni Ember Pál (i. m. 569.) a komjáti szenioratus esperesének írja. Kőrösi István úrményi lelkésznek 1648. december 27-én hozzája írt levelét Thury közölte (i. m. 451—452.). E levél alapján veszi fel Zoványi a drégelypalánki esperesek névsorába.

²¹ *Balassa Gyarmat mezőváros történetit illető okiratok*. Össze- gyűjté Nagy Iván 1853-ban B.-gyarmaton. 94. (Kézirat.)

²² A kosdi egyházközség történetét megírta Biczó Pál: *A kosdi református egyház története*. Sajtó alá rendezte Molnár Lajos. (Budapest) 1929. Ürögdi Jánost a prédikátorok névsorában nem említi. Az 1624-ben említett „Mathias L. Vatzj preorans“ nem lehet a nagyroszi Mátyás pap.

egyházmegyéje, ezzel a dunamelléki kerület testéről is és a samarjai kerülethez csatlakozva, majd kebelébe lépő szomszédos gyülekezetekkel meg is gyarapodva, önálló egyházmegye ként élt tovább. Megalakulása és átsatlakozása az érdekelt lelkipásztorok Drégelypalánkon tartott zsinatán mehetett végbe.

Maga *Drégelypalánk*²³ sem régi erődítmény. 1575-ben kezdi építtetni a nógrádi bég, hogy támaszpontjául szolgáljon a bányavárosok felé irányuló török expanzióknak. A vár alatt fekvő Drégely község templomát vették körül kétezer lovas befogadására alkalmas palánkkal. Egy máshonnan hozott fogoly papnak tették kötelességévé, hogy a szomszédos falvaknak a fahordást megparancsolja, e szerint ebben az időben Drégelynek már nem volt papja. Bizonyosra vehetjük, azután sem volt, egészen 1593-ban bekövetkezett felszabadításáig. Valószínűtlen, hogy az alatt a négy évtized alatt, míg kezében tartotta, — 1552-től 1593-ig — a török hadivállalkozásoknak e fontos sarkpontja bármilyen keresztyén egyházi szervezkedés székhelye lehetett volna. A török exponált végváraiban nehezen tűrt meg keresztyén lelkipásztort. Midőn Érsekújvár 1663-ban kezére került, a várbeli prédikátor, Szatmári Ötvös István nem maradhatott meg a helyén, hanem „Kocsra plántáltatott“. A drégelypalánki egyházmegyének bizonyára volt valami köze a nevét adó erődítményhez, ezt a kapcsolatot azonban hiba lenne történetének török időszakában keresnünk.

Mikor született meg hát, s mi volt az a vagy kívülről ható, vagy az egyházi közigazgatás belső szükségéből fakadó kényszerűség, mely szükségessé tette megszervezését? — még csak hozzávetésekkel válaszolhatunk e kettős kérdésre.

Könnyen adódó és tetszetős magyarázat: a palánki egyházmegye Vác török uralom alá jutása²⁴ következtében alakult meg. Láttuk, hogy az Ipolyon aluli egyházközségek igazgatását a váci proszenior végezte. Vác e vidék katonai, gazdasági és szellemi fővárosa. E fontos végvár 1620 őszén újra a török birtokába kerül a császárral és Bethlen Gáborral való diplomáciai mesterkedésének eredményeképpen. A vár átadása előtt Bethlen kikötötte, hogy „Vácon kívül a végbeli törökök egy falut sem hódoltatnak.“ Az Alsóipolyvidék elszakadt természetes támaszától és önálló életre kényszerült egyházi tekintetben is. A katolikus egyházi élet Nógrádon veti meg a lábát, a református

²³ Drégelypalánkra nézve l.: Matunák Mihály, *Drégely és Palánk katonai szerepe a török alatt 1552—1593*. Korpona, 1901. A Hontvármegyei Múzeum Társulat Kiadványai. I.

²⁴ Vác átadására nézve l.: Angyal Dávid *Adalékok Bethlen Gábor történetéhez* c. tanulmányának *Törökösség* c. fejezetét. Századok, LXIV. (1930.) 577—591.

szervezkedés középpontja — úgy látszik — Drégelypalánk. E feltevés választ ad arra a kérdésre is, hogy az ipolyvidéki pro-szeniorátus miért vált el a Dunamelléktől s miért csatlakozott a felsődunamelléki kerülethez. Mivel a Dunamellék, Vácon felül való részét kivéve, egészen hódoltsági terület, az újonnan felszabadult vidék egyházai a királyi Magyarország egyházkerületéhez való csatlakozással szeretnék a maguk számára biztosítani a keresztyén emberhez méltó életet és az egyházi élet szabadságát. A vármegyék lelkes és állhatatos védelmezői a protestantizmusnak, a török „állhatatlanságot“ azonban félszázados keserű tapasztalatokból ismerik a nógrád-honti református gyülekezetek.²⁵ Még messze van az az idő, mikor az Ipolyvidék Pozsonyba citált prédikátorai a török védelmét kérik, s a vármegye idéző szolgabírái elől basák és bégek oltalma alá futnak.

Vannak azonban olyan adataink is, melyek ellene mondanak ennek a feltevésnek. Az egyik Beregi András feltételezett esperessége. Őt Zoványi elsőként említi a drégelypalánki esperesek névsorában. Egyike volt annak az öt prédikátornak, akiket a samarjai kerület komjáti zsinatáról 1617 decemberében a felvidéki és dunántúli református sérelmek jegyzékének átnyújtására küldöttek ki az országgyűléshez.²⁶ Hogy éppen őt megbízottat választottak, arra mutat, hogy ekkor már megvolt a samarjai kerületnek mind az öt egyházmegyéje, a drégelypalánki is. Mind az öt prédikátor a maga egyházmegyéjének espereseként fordul elő Zoványi esperesi névsoraiban. Bár nem találtam olyan forrást, ahol Beregi András *expressis verbis* palánki esperesnek lenne írva, esperessége a fentiek szerint valószínűnek látszik. Ha pedig valóban az volt, le kell mondanunk arról, hogy a palánki traktus kialakulását Vác bukásával hozzuk összefüggésbe.

A másik érv ellene Fülek korai csatlakozása. A füleki gyülekezet az 1619. évi sóki zsinaton hívja meg Komáromi Lengyel Miklóst Nagymegyerről prédikátorának. A samarjai kerülettel való még korábbi kapcsolatára utal az, hogy az új lelkipásztor előde szintén komáromi eredetű volt: Komáromi Angyal Pál.²⁷ Ezek is nyomós érvek a közvetlen 1615 után történt

²⁵ A vármegyék protestáns-védő szerepére és a török magatartás „állhatatlan“ voltára éppen a nagyoroszi reformátusok és katolikusok viszályának iratanyagában találunk igen jellemző sorokat. L. az előbbire a nagyoroszfalvai katolikusoknak a pozsonyi kamarához írt 1618 január 12-i folyamodványát, az utóbbira Kovaczy Boldizsár drégelyi kapitány 1617 április 16-i jelentését Pethe Lászlóhoz, a kamara prefektusához. (O. L. Acta publica. Fasc. 47, no 98. és Fasc. 33, nro 12.)

²⁶ Thury i. m. 366—367.

²⁷ U. ott 369.

kialakulás mellett, hiszen Füleket nem tartozhatott a váci egyházmegyéhez, s bizonyára azért lépett az új egyházmegye egyházközségei közé, mert a samarjai egyházkerülethez akart tartozni.

A rendelkezésünkre álló adatok még nem elégségesek a *mikor* és a *miért* kérdésének eldöntésére. További adatgyűjtésre van szükség a részletkérdések tisztázása érdekében is. Feltűnő, hogy már a váci proszeniorátushoz is tartozik nagy-nógrádi, azaz esztergomi érsek hatósága alá tartozó község: Nagyoroszi, míg a kis-nógrádi, azaz a váci püspöki megyéhez tartozó községek valószínűleg mind tagjai az ekkor még Nógrád vármegyéhez tartozó Vácról igazgatott református egyházi szervezetnek. Ezért különös, hogy az Ipolyon alól való proszeniorátusnak nem mindegyik eklézsiája került át a palánki traktusba, így a kétségtelenül hozzátartozó *Kosd* sem. A Kosddal szomszédos *Rád* és *Legénd* is az új traktus határán kívül rekedtek.²⁸ Viszont gyarapodott is új eklézsiákkal: *Verőce* és *Marót* alighanem jóval megalakulása után egyesültek vele. A csatlakozás indokát egy egyházközség esetében sem ismerjük, amint homály takarja Kosd és szomszédai elmaradásának okát is. A főkérdést azonban tisztáztuk: a drégelypalánki református egyházmegye aránylag friss hajtása a református egyházszervezetnek.

2. Oroszi István esperessége.

Zoványi Jenő egyháztörténeti lexikona az egyes egyházmegyéek történeténél az esperesek sorrendjét is tartalmazza. Az esperesi névsorok összeállítása sok nehézséggel járt, a felettébb szegényes forrásanyagból lehetetlen volt hiánytalan és hiteles névjegyzékeket készíteni. Zoványinak a közreadott források és monográfikus feldolgozások szinte teljes áttekintésén alapuló összefoglalása kiegészítésekre és helyesbítésekre szorul. Az újonnan előkerülő adatoknak a sematizmusokba való beillesztése és hiteles adatok alapján való kiigazítása mellőzhetetlen feladata egyháztörténettudományunknak.

A magyarországi református egyházmegyéek espereseinek jegyzékét először — majd két és fél századdal előbb — Debreczeni Ember Pál próbálta összeállítani. Zoványi előtt ez volt az egyetlen ilyen kísérlet. Nem volt módszeres történeti kritikával dolgozó tudós, — a maga korában nem is lehetett az, — nem egyszer csupán hallomásra, vagy baráti közlésre támasz-

²⁸ Kosdra: Földváry I. 113, 121, 126, 132, 139, 147; (1626, 1628—1632); Rádra 128, 132, 184; (1629—1630, 1652); Legéndre: 184 (1652). — A legéndi evangélikusokra: Bienik János: *A legéndi ág. hitv. evang. egyház története*. Balassagyarmat, 1917.

kodik, ezért adatai között tévesek is akadnak. Nagy művében azonban nem csupán történelmi adatokat közöl. Saját korának eseményeit éber figyelemmel kísérte, kiterjedt ismeretsége volt, sok egykorú eseményt is feljegyzett.²⁹ Műve a II. Rákóczi Ferenc korabeli esperesek nevét és szolgálati idejét illetőleg elsőrendű forrás. Egykorú adataiban is fordulnak elő tévedések, — azon kellene csodálkoznunk, ha nem fordulnának elő, — ha azonban ezeket összevetjük korának egyéb forrásból eredő adataival, bizalmunk nőni fog iránta. Oroszi István esperességére vonatkozó vizsgálatunk igazolni fogja állításunkat.

Oroszi István neve Debreczeni Ember Pál munkájában a drégelypalánki traktus esperesei között fordul elő: „*Stephanus Oroszi M. E. Marusiensis et Senior per 30. et quod longe excurrit, annos*“.³⁰

Életrajza elég hézagos, pályafutása nagyjából mégis rekonstruálható. Szolgálatát a palánki egyházmegyében kezdte, mint nagymarosi prédikátor. A marosi egyház elfoglalása után a komáromi egyházmegyébe ment át, Bátorkeszin lett lelkész, 1688 elején már bizonyosan ott volt, s ott működött 1699 márciusában történt elűzetéséig. Ekkor a barsi egyházmegyében talált menedéket, 1701-ben Szecsén szolgált. A Rákóczi-felkelés elején visszatért Nagymarosra. 1711 novemberében azonban már Madaron prédikátoroskodik.³¹

Zoványi igen szigorú kritikával rostálta meg nagy elődjének adatait, elveti Oroszi István harminc évet jóval meghaladó palánki esperességére vonatkozó tudósítását is. Két ízben azonban említi a palánki esperesek névsorában: előttem ismeretlen forrásból eredő adatai szerint 1669-ben mint marosi lelkész, 1711 őszén (adata november hóból való) pedig mint ismeretlen helyen, majd Madaron működő lelkész igazgatta az egyházmegyét, azonban nem sokáig, mert 1712-ben már Mátyóki János diósjenői prédikátor az esperes. Összeállítása e két

²⁹ L. erre nézve az Egyháztörténet-ben sorra kerülő dolgozatomat: *Egykorú adatok Debreczeni Ember Pál egyháztörténetében.*

³⁰ I. m. 570.

³¹ Életrajzi adatait nagyrészt Zoványi idézett munkájából vettem. — Bátorkesziből való elűzetésének idejére nézve l. Némethy Lajos, *Egyházi vizsgálat Esztergomvármegyében 1701-ben.* Esztergom, 1896. 5. — Hogy valóban ő volt a Bátorkesziből kiküldött prédikátor, erre nézve l. a barsi egyházmegye kiskálnai gyűlésének alább idézett megjegyzését, itt említetik szecssei lelkészisége is. (Sz. Kiss Károly, *Monográfiai vázlatok a barsi ref. esperesség múltja s jelenéből.* Pépa. 1897. 316.) — Debreczeni Ember Pál 1706 körül *Minister Ecclesiae Marusiensis*-nek írja. — Madari lelkész-ségét Zoványin kívül Kur Géza is említi, de évszám nélkül: „Oroszi István a komjáti traktus területén lelkészkedett, bár a palánkai egyházmegyének volt esperese“. (A komáromi református egyházmegye. Komárom, 1937. 91—92.)

dátum közé eső időből két esperes nevét tartalmazza: Miskolczi Mihály füleki lelkészét 1674-ből, Szentpéteri Hodor János losonci lelkészét 1702-ből.

Oroszi István neve azonban a komáromi traktus espereséről készített összeállításában is előfordul, 1688-ban mint batorkeszi lelkész esperesi tisztséget visel.³² A komáromi egyházmegye monográfusa, Kur Géza nem ismeri ezt az adatot. Feltevése szerint Csuzi Cseh Jakab³³ komáromi lelkész 1672-27-én történt kiűzése után a komáromi egyházmegyének nem volt többé esperese. Midőn azonban Csuzi az exiliumból 1675 őszén hazatért, távolból is igazgatta a traktust, s esperesi teendőket végzett akkor is, midőn Komáromba rövid időre (1686) hazatérhetett.³⁴ „Tényleg tehát másfél évtizeden át nem volt esperes a komáromi egyházmegyében, mert az csak megbízottjai útján közvetve folyhatott bele az egyházmegye irányításába.“³⁵ Művének megjelent első kötetéből nem tűnik ki, hogy az esperesi széknek másfél évtizedre (1672—1686) terjedő üressége után, mely alatt „a tatai egyházmegye esperese: Tholnai Borbély Gergely vezette az árva egyházmegyék, sőt az egész kerület ügyeit is“, ki igazgatta hat a komáromi traktust?

Oroszi Istvánt Zoványi adatai szerint változatos pályafutása alatt három ízben érte volna az a tisztesség, hogy két ízben a drégelypalánki, egy ízben a komáromi traktus esperesévé választotta. Ez azonban végképpen nem egyezik Debreczeni Ember Pál tudósításával, hogy 30 esztendőnél jóval hosszabb időn át volt a palánki traktus esperese: 1669-től minden bizonnyal, s bizonyára még 1711-ben is, mert 1712-ben kezdődik Mányoki János esperesi szolgálata. Ember 1695—1701 közé eső losonci szolgálatának ideje³⁶ alatt a drégelypalánki *szent korona* tagja volt, tudnia kellett, kicsoda egyházmegyéjének az esperese, nyilván személyesen is ismerte. A valószínűség tehát hitelessége mellett szól.

A megoldást egy ismeretlen és egy figyelembe nem vett adat szolgáltatja. Az ismeretlen Oroszi István pecsétnyomójának³⁷ a felirata: SIGIL. TRAC. COMA. AC PALANK STEPH.

³² L. *Cikkei*-ben a *Drégelypalánki ref. egyházmegye és a Komáromi ref. egyházmegye* címszavak alatt.

³³ Csuzi Cseh Jakab életrajzi adatait Zoványi *Cikkei*-ből vettem. Rácz Károly sok tekintetben eltérő Csuzi életrajza: *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben*. II. (Lugos. 1899.) 31—37.

³⁴ 1682-ben tért vissza Komáromba. 1686 őszétől Szőnyön szolgált.

³⁵ I. m. 182. — „Csuzi Cseh Jakab komáromi esperes volt kecsi, losonci, sőt debreceni lelkész korában is“. (U. o. 91.)

³⁶ Maga írja műve 571. lapján.

³⁷ Az 1826-ban készült *Elenchus archivi vener. Tractus Dregei Palankiensis* így írja le: „Vagyon a' Drégel Palánki Vener. Tractusnak petsétnyomója, a' mellyen körül ez vagyon: SIGIL. TRAC. AC PALANK

OROSZI. AN-NO 16—82. 1682-ben tehát a megnehezült idők miatt közös egyházi kormányzat alá kényszerült két szomszédos egyházmegyének: a komárominak és a palánkinak egy esperese volt Oroszi István személyében. Így volt ez még 1701-ben is. Ugyanis a barsi egyházmegye 1701. évi kiskálnai gyűlésén „Loco absentis presidis, presidebat R. D. senior Tractuum Palankiensium et Comaromiensium Steph. Oroszi Bátorkessio persecutus nunc in eccla nostra Szeeseiensi verbi Dei minister“.³⁸ Oroszi István tehát mindkét egyházmegyének területéről kiszorult és míg II. Rákóczi Ferenc felkelése következtében Nagymarosra vissza nem térhetett, a barsi egyházmegyből igazgatta az ekkor már alig néhány eklézsiára terjedő palánki egyházmegyét. Pecsétjét minden bizonnyal abban az évben készítette, mikor a palánki szeniorság mellé reá nehezedett még a komáromi esperesség terhe is. Az utóbbit Magyarai Kossa Péter ekeli lelkész 1702-ben történt esperessé választásáig viselte, s ettől kezdve már csak a palánki traktus esperese volt 1712-ig.³⁹ Debreczeni Ember Pál munkájának keletkezése idejében tehát — 1706 körül — már csak palánki szenior volt.

A fentiek Debreczeni Ember Pál adatának a hitelességet igazolták és módosítják a drégelypalánki és a komáromi egyházmegye kormányzatára vonatkozó ismereteinket. E két egyházmegye története Oroszi István hosszú esperessége ideje alatt egy közigazgatási egység, tehát történetüket sem választhatjuk külön. A Zoványi-féle esperesi névsorokból a palánki egyházmegyénél törölnünk kell Miskolczi Bodnár Mihályt és Szentnéteri Hodor Jánost, a komáromi egyházmegye esperesei közé Zoványi is csak fenntartással vette fel Szondi János komáromi (1693—) és Madi János nagymegyeri (1700 körül) lelkészeket. Oroszi István hiányzó életrajzi adatainak felkutatása

STEPH. OROSI. A' patsétnyomón vagyon egy leeresztett szárnyu galamb. a' melly ágat tart a' szájában, jobbról a' galambnak ezek vannak: AN-NO 16—82.“ (Az egyházmegye levéltárában.)

A református egyházközségek és egyházközigazgatási szervezetek, továbbá a prédikátorok pecsétjeinek összegyűjtésére és feldolgozására egyháztörténetírásunkban még kísérlet sem történt. Tudomásom szerint egyetlen református pecsét-történeti tanulmány jelent meg. Herepei Jánosé: *A kolozsvári református egyházközség címere*. (Református Szemle, XXXI. (1938.) 429—431., 462—466.) Egyházunk szimbólumkincsének összegyűjtése, a pecsételen lévő feliratok történeti értékesítése a levéltári anyag rohamos pusztulása miatt is fontos és sürgős feladatunk.

³⁸ Sz. Kiss Károly i. m. 316.

³⁹ Nagymarosról való távozása nincs összefüggésben a Rákóczi-korszak után újra fellángoló katolikus restaurációval; Maroson még 1713-ban is ott van a református prédikátor, Oroszi János. L.: *Papi és laikusok díjlevelei a palánki (szokolai) egyházmegyében a XVIII. század elején*. (Tatai János komáromi traktuális nótárius 1712-ben készített *Matrix Ecclesiasticorum*-ából. Dunántúli Protestáns Lap, IV. (1893.) 809—812.)

csak kiegészítheti, de nem módosíthatja megállapításunkat, mely Kur Géza feltevéseit is megcáfolja. Nem lehetetlen, hogy Csuzi Cseh Jakab 1679-től 1682-ig terjedő kocsi lelkészsege alatt valóban végzett esperesi teendőket a komáromi egyházmegyében, 1682-től kezdve, Kocsról való eltávozása után azonban semmiképpen nem. Az egyházmegye területéről való eltávozása után pedig semmi szüksége nem volt annak, hogy „megbízottai útján közvetve“ irányítsa az egyházmegye életét, hiszen annak teljes hatáskörű esperese volt Oroszi István személyében.

3. Élő és holt eklézsiák a Rákóczi-korban.

Debreczeni Ember Pál a felsődunamelléki egyházkerület eklézsiáit egy 1650-ben készült kimutatás alapján sorolja elő anélkül, hogy bármit is módosítana rajta. E kimutatást Perlaki Könczöl Márton lévai prédikátor készítette az egyháza multja iránt melegen érdeklődő és forrásait gondos szeretettel gyűjtögető Szilágyi Benjamin István tolesvai prédikátor számára.⁴⁰ Igen becses forrás a Felsődunamellék egykori birtokállományának megismerésére, de nem alkalmas arra, hogy tájékoztatást nyújtson a XVIII. század eleji állapotról is. Maga Ember is megjegyzi, hogy az eltelt jó félszázad alatt a palánki egyházmegyének néhány egyházközsége már megsemmisült: *degenerare vel oppressae sunt*. Viszont közben filialisokból *mater ecclesiae*-k lettek, így könyve írása idejében már régen anyaegyház volt *Vámosmikola*⁴¹ és minden bizonnyal a Pilismarót szomszédságában fekvő *Dömös*⁴² is. Most tehát a palánki egyházmegye 23 anyaegyházzá felnőtt eklézsiájának a sorsát vizsgáljuk egyházunk történetének abban a rövid, de jelentős időszakában, mikor II. Rákóczi Ferenc szabadelvű valláspolitikája minden egyes *oppressa ecclesia* számára — lett legyen akármi-

⁴⁰ Szilágyinak a debreceni kollégium könyvtárában őrzött *Synodalia* c. gyűjteményében maradt fenn. Perlaki jegyzékének teljesebb, mert a prédikátorok nevét is feltüntető kiadása: Thury i. m. 455–460. A két kiadás között levő eltérésekre nézve l. Thury megjegyzéseit.

⁴¹ Templomát 1701-ben a Balassa-féle vizitáció alkalmával foglalták el. (Ifj. Reiszig Ede, *Az evang. református egyház a Magyarország Vármegyéi és Városai* c. sorozat *Hont vármegye*-i kötetében. 366.) Sallay György pásztói prédikátor *Tudóssítás az ipoly pásztói reformata ekklesiáról* c. kéziratában (1788.) ezt írja róla: „Vámos Mikolán ezen seculumban fosztattak meg a reformátusok az exercitiumtól 1740 dik esztendőben, a' honnan turbáltatván tiszt. Dési István ur. ugy hozatott által másodsor ismét Ipoly Pásztóra predikátornak“. (A drégelypalánki egyházmegye levéltárában.)

⁴² Némethy Lajos. *Egyházi vizsgálat Esztergomvármegyében 1701-ben*. Esztergom, 1896. 14. L. még a 39. jegyzetben enlített publikációt.

lyen kicsiny — alkalmat adott a feléledésre, ha volt még benne életerő. A XVII. század folyamán majd mindegyik gyülekezet megerőtlenedett, különösen lélekszámában, a veszteséget tehát nem mérhetjük csupán az egyházközségek számának csökkenésével, teljes pusztulás azonban csak ott jelentkezett, ahol a szécsényi határozatok után sem volt már mit mentenie a magyar protestantizmusnak. Hány ilyen halálra vált ekléziája volt a XVIII. század első évtizedében a drégelypalánki egyházmegyének?

Alig néhány évvel a felkelés előtt, 1700-ban két oldalról: a váci egyházmegye és az esztergomi főegyházmegye részéről egyszerre indul meg a támadás az egyházak birtokbavételére. Dvornikovits Mihály váci püspök így ír Kollonich Lipót esztergomi érseknek: az eretnekség kisebbitésére és az egyházi javak visszavételére „soha alkalmasabb időt nem lehetett volna várni, mint most, az e részeken levő eretnekek ugyanis, béke lévén, a legnagyobb félelemben vannak, csak a parancsot várják”.⁴³ A Kis-Nógrád vármegyében lévő halálraszánt protestáns egyházközségek között a palánki egyházmegye 5 ekléziáját találjuk meg: *Jenő* egészen, *Szokolya* felerészben evangélikus birtok, Jánoky Zsigmondnak, később II. Rákóczi Ferenc alkancellárjának a tulajdonában van, *Rétság* földesura református, Vattay János, *Nőtincs* a katolikus Balassáké, *Verőce* a váci püspök birtoka. *Petényt* nem említi a püspök, mert csak azokat a községeket sorolja fel, ahol „praedicans latrat”, *Petény* már ekkor *Nőtincs* filiája.⁴⁴ A szécsényi gyűlés vallásügyi tárgyalásain⁴⁵ ezek közül csak *Verőce* kerül szóba, a többi sértetlenül érthette meg a szabadságháború kezdetét. Nincs is emlékezet róluk a felkelés vallásügyi iratanyagában, csak Zombori János szokolyai prédikátor panaszkodik arról, hogy a „nemzetünk vérét szomjúhozó rátz és német ellenség” már két ízben felprédálta, s „Istentül országunk szabadítására felindítatott szegény magyaroknak vezérlő fejedelmé”-től várja megvigasztaltatását.⁴⁶

Az esztergomi főegyházmegyében azonban már ebben az

⁴³ Jelentését Nagy Iván adta ki *Berkes András váci nagyprépost és kora c. dolgozatában.* (Magyar Sion VII. (1869.) 161—182. Újabb kiadása: Váci könyv. A Váci Múzeum-Egyesület évkönyve. Szerk. Tragor Ignác. Vác. 1907. 52—70. Magyar fordítása: Karesu Antal Arzén, *Vác város története V.* (Vác. 1885.) 20—26.) — Dvornikovitsra nézve: Lancz Kálmán, *Dvornikovits Mihály püspöksége.* Vác, 1943. Vácegyházmegye Multjából. II. 237—332.

⁴⁴ A *Matrix* szerint: „Nőtécshez tartozó filia Petyén”.

⁴⁵ A szécsényi országgyűlés vallásügyi határozatainak vármegyék és városok szerint való összefoglalását l. O. L. Lymbus. Ser. III. Saec. XVIII. Fasc. 14.

⁴⁶ O. L. Missiles. — 1706 augusztus 2-án kapott rá választ.

évben folyik is a templomok elfoglalása és a prédikátorok elűzése. Midőn báró Balassa Ádám 1700-ban egyházlátogatást végez Hontban, bezáratja az ipolypásztói, a mikolai és a perőcsényi református templomokat is.⁴⁷ A perőcsényiek harangjait a közeli tóban rejtették el, nehogy a katolikusok kezére jussanak. E három eklézsia világi birtokosok kezén lévő falvakban van, *Drégelypalánk* és *Kövesd* azonban az érsek birtoka, *Helemba* és *Szob* községekben pedig az esztergomi káptalannak volt földesúri joga,⁴⁸ elképzelhetetlen, hogy ezekben a Rákóczi-felkelést megelőző években református vallásgyakorlat folyhatott volna. A szécsényi döntésben valóban előfordul Mikola és Helemba neve, Garamkövesdét a vallásügyi biztosok jelentésében⁴⁹ találjuk meg. *Ipolypásztó* és *Perőcsény* vallásgyakorlatának kérdésével az országgyűlés nem foglalkozott. E két eklézsiának és még sok más a felkelés előtt elfoglalt gyülekezetnek a nevét hiába keresnénk a szécsényi aktákban, mert ezek — többnyire még a fejedelem prédikátorok bevitelét engedélyező 1704. évi rendeletének⁵⁰ megjelenése előtt — önhatalmúlag vagy protestáns katonák karhatalmával helyreállították vallásgyakorlatukat és a vallásügyi törvényhozást már kész tények elé állították, s az nem is tehetett egyebet, mint hogy hallgatásával legitímálta a tényleges állapotot.⁵¹ A vallásgyakorlatot az első adott alkalommal visszaállító Pásztó, Bél, Mikola és Perőcsény példája mutatja, mennyire nem volt igaza Dvornikovits püspöknek, mikor az eretnek faluk megtérését a prédikátorok eltávolításától remélte: a gyülekezetek alkalmazkodnának a behelyezett plébános előírásaihoz, s a kenyér nélkül maradt prédikátorok is megtérnének, mert „többen csak azért vallják a tévelyt, mivel másképp nem élhetnek, s nem fognának menni Angolországban“. *Mikolá-n* a Balassa-féle vizitáció után a borszönyi plébános, majd egy jezsuita szolgált, a jobbágyoknak azonban nem kellett a szolgálatuk a katolikus iskolamestert elkergették, az oltárt pedig két ízben

⁴⁷ L. 173. Reiszig Ede idézett fejezetét.

⁴⁸ L. Kudora János *A római katolikus egyház c. dolgozatát* Hont vármegye említett monográfiájában. 352—359. — Jezerniczky Pál lekéri apát 1701. évi vizitációja alkalmával azt javasolja, hogy az esztergomi plébániához csatolt Kakad mezővárost Kövesd faluval kellene egyesíteni, ketten együtt plébánost tudnának tartani. (Némethy i. m. 10.)

⁴⁹ A biztosok Breznóbányán 1705 november 30-án kelt *Relatio*-ja: O. L. Lymbus, Ser. III. Saec. XVIII. Fasc. 14.

⁵⁰ A vármegyékhez és a városokhoz intézett 1704. augusztus 12-i rendeletét kiadta Leskó József: *Adatok az egri egyházmegye történelméhez*. IV. (Eger. 1907.) 376—378.

⁵¹ Erre nézve *A Rákóczi-felkelés valláspolitikája a szécsényi országgyűlés előtt c.* megjelenésre váró dolgozatom nyújt tájékoztatást.

is kihányták a templomból.⁵² Bár a felkelés bukása után a vallásügyek újra rendezésének egyik alapelve az, hogy mindent a „motus rebellionis“ előtti állapotba kell visszaállítani, sok gyülekezetünk annak köszönheti fennmaradását, hogy e számunkra oly kedvező időben élt a restauráció lehetőségével és jogával. Peröcsényi és Ipolypásztói református vallásgyakorlata megmarad a felkelés után következő nehéz időben is. A rövid elnyomás emléke egy-két nemzedék alatt elhomályosul, s a század vége felé az ipolypásztóiak bizonyára jóhiszeműen állítják: eklézsiájok „soha meg nem háborított a mostani emberek emlékezetire“.⁵³ „Allítyuk — mondják a peröcsényiek is — a Reformációtól fogva soha tsendességében meg nem háborított, hanem másokkal edgyütt az revoluziókor szenvedett változást.“⁵⁴ Tudatukban már elhomályosult, hogy e „revoluziókor szenvedett változás“ nélkül aligha maradhatott volna fenn református egyházuk mind a mai napig. Az esztergomi érsek az 1721. évi pesti *Mixta Commissio* alkalmával előterjesztett református sérelmekre adott válaszában nem is mulasztja el megállapítani: Ipolypásztói, Peröcsényi és Vámosmikola revolúcióra vezethetik csak vissza szabad vallásgyakorlatukat.⁵⁵

Nem találjuk a gyülekezetek sorsáról rendelkező szécsényi határozatokban a palánki egyházmegye két Dunántúira eső eklézsiájának, az esztergommegyei *Pilismarót*-nak⁵⁶ és *Dömös*-nek⁵⁷ nevét sem. Az országgyűlés a dunántúli vallási sérelmeket nem tárgyalta, s bár a dunántúli protestánsok ígéretet nyertek, hogy a kiküldendő komisszáriusok az „ennek előtte való erőszakos időben manu violenti ell foglaltatott“ templomokat, iskolákat és parochiákat „minden ahoz tartozandó appertinentiákkal“ vissza fogják adni, „mindazonáltal is azon dicsiretes confoederationak kívánatos gyömilésében nem részesítetett“,⁵⁸ Marót is Dömös is katolikus egyházi bir-

⁵² L. ifj. Roiszig Ede idézett dolgozatát.

⁵³ *Puncta interrogatoria et responsoria intuitu eccl. I. Pásztoha.* (A drégelypalánki egyházmegye levéltárában.)

⁵⁴ *Puncta interrogatoria.* (1789.) U. ott.

⁵⁵ „Sub motibus ultimis Rákócziánis propria autoritate.“ (*Particularia gravamina romano catholicorum ex parte Archi-Dioecesis Strigoniensis.* Egykorú másolat a *Mixta Commissio*-nak a gróf Károlyi-nemzetiség levéltárában levő iratai között. 625—626.)

⁵⁶ *Pilismarót*ra nézve l. Némehy többször idézett munkáját, továbbá a *Status ecclesiae reformatae Maróthiensis* c. iratot a drégelypalánki egyházmegye levéltárában, ugyanitt a *Mixta Commissio* számára 1721. április 24-én készült *inquisitio* másolatát.

⁵⁷ *Dömösre* nézve még: Nedeczky Gáspár: *Dömös története és újabb leírása.* Esztergom, 1880.

⁵⁸ A dunántúli evangélikus és református státus 1706 június 8-án kelt folyamodványa: O. L. Archivum Familiae Rákóczi de Felső-Vadász. Fasc. 27.

tok ebben az időben: Marót a Pálos-rend tulajdona, Dömös a nagyszombati káptalané. Marótról „hogy török kezéből a Kereszténység meg vévén Buda várát, mindjárt ki üzték a prédikátort a Szent Pál rendén lévő földes urak és a templomot is el vették tőlök“. Dömös is árva eklézsia, katolikus iskolamestere van, Marót filiája. Mikor a Rákóczi-felkelés hulláma eljutott hozzájuk, mindkét gyülekezet önségélyhez nyult. Marót prédikátort vitt, szabadsága 1709-ig tartott, ekkor prédikátora, Dési István „innen ki hajtattván, ment prédikátornak Perőcsénybe“. Még a Jozefinum idején is megvolt egy úrvacsorai „törött tarka cserép korsótská“-ja rajta az 1709-es évszámmal. Dömös Rákóczi-korbeli vallásgyakorlatára abból következtünk, hogy még 1713-ban is volt prédikátora: Horvát Márton.

Mindezek kicsiny és többnyire egyhitű jobbágyfalvak voltak, vallásszabadságuktól való priváltatásuk, majd vallásgyakorlatuk helyreállítása — az egyetlen *Bél*-t kivéve — nem is vetett nagyobb hullámokat a református és katolikus közvéleményben. A felekezeti háború első vonalbeli állásai a drégelypalánki egyházmegyében is az egykori végvári és a mezővárosi helyek: Fülek, Szécsény, Balassagyarmat, Nógrád és Nagyoroszi. Idők folyamán mindegyikben kisebbségi sorsra, vagy teljes megsemmisülésre jut a protestantizmus a mindig jobban előretörő katolicizmussal szemben, mellyel ezeken a helyeken már régtől, talán kezdettől fova együttélésre kényszerült. Eredetileg — a XVII. század folyamán hosszabb-rövidebb ideig — e községek falain belül nem is két, hanem három vallásfelekezet élt egymás mellett. Még a Rákóczi-korban is háromfelekezeti: Fülek, Szécsény és Nagyoroszi. a reformátusok és a katolikusok mellett még az evangélikusok⁵⁹ is követelik itt az élethez való jogukat. *Balassagyarmat*-on⁶⁰ a XVIII. század elején már csak emléke él a református gyülekezetnek és a város 1663. évi szörnyű pusztulása idején elpusztult fatemplomának. A lakosok a katasztrófa után a szomszédos Kóvár községben húzták meg magukat, közöttük ekkor még lehettek reformátusok, mert az 1674. évi pozsonyi törvényszékre Lite-

⁵⁹ A nógrádi evangélikusokra nézve l. Okolicsányi József. *A nógrádi ágost. hitv. ev. egyházmegye monographiája*. Budapest, 1917. (Kézirat.) — Ő írta a Magyarország Vármegyéi és Városai c. sorozat *Nógrád vármegye* c. kötetébe a protestáns egyházakra vonatkozó részt.

⁶⁰ Balassagyarmatra Nagy Iván idézett munkáján kívül l. még: Haraszthy Lajos, *Balassagyarmat*. Az említett sorozat *Nógrád vármegye*-i kötetében. 697—721.); továbbá az evangélikus templom ügyében 1712. március 15-én készült *investigationalis* jegyzőkönyvet. (Acta Commissionis Religiosae. XX. 238—240. A Ráday-Könyvtárban.); végül *Balassagyarmat megtelepítése (1671.)* Közli: —nd— (Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. IV. (1897.) 530.)

rati Máté balassagyarmati református prédikátort is megidezik.⁶¹ Ez az utolsó adatunk Gyarmat egyházáról. Midőn 1690-ben a várost újraterelítették, az új telepesek között már nem voltak reformátusok, csak az evangélikusok élhetnek a telepítő földesasszony, Szunyogh Gáspárné orbovai Jakusith Kata kezdeményével: „Religio dolga pediglen kinek kinek az ő tevezése szerint szabad légyen.“ Egy évtized múlva ez a kiváltság semmivé lesz, 1705-ben az evangélikusok templomhelyért könyörögnek Rákóczi előtt, mert — bár többségben vannak — a választási biztosok ki sem szálltak a városba jogos igényük kielégítésére.⁶² Németi János katolikus plébános viszont „az ellenkező felektől“ szenvedett sérelmeit panaszolja.⁶³ Reformátusokról egy szó sem esik ezekben az iratokban, Balassagyarmat egyike a drégelypalánki egyházmegye elpusztult eklézsiáinak; kétségtelen, hogy nem az ellenreformáció áldozata. A másik elpusztult gyülekezet *Nógrád*. Valószínűleg végvári katonagyülekezet volt, multjáról egyetlen adatunk van: 1650-ben Malassi Gergely volt a prédikátora.⁶⁴ A szécsényi gyűlés a többségben lévő evangélikusoknak templomhelyet rendel.

Füleken és Szécsényben a ferences misszió növelte meg a katolikusok lélekszámát, de a katolikus restauráció mégsem a misszió gyümölcse volt, hanem a földesúr hatékony közbelépésével, Füleken katonai karhatalommal ment végbe. A *szécsényi* református eklézsia történetére nézve csak az előző század közepéről van néhány sovány adatunk,⁶⁵ azt sem tudjuk, mikor szakadt meg itt a két protestáns egyház vallásgyakorlata.⁶⁶ A Rákóczi-korra azonban még mind a két felekezet fenn tudta tartani magát, mert a szécsényi rendek mindkettőnek rendelkezni templomhelyet, „minthogy sem az augustana, sem

⁶¹ L. Rác Károly idézett munkáját, II. 118.

⁶² A „*Nagy Oroszenses et Balassa Gyarmathienses augustanae confessioni addicti*“ dátum nélküli folyamodványa: O. L. Lymbus. Ser. III. Saec. XVIII. Fasc. 14.

⁶³ „Az ellenkező balassa gyarmathi felektől maga köleségén épített házábul ki rekesztetett, két ízben meg kötötztetvén az helységnek piattzán meg hordoztatott, döföltetett, fizetését is, mely iránt m. generális Bercesényi uram ő Nga meg intette (öket), meg nem atték.“ (Extractus instantiarum. 1705. április 21-i 252. sz. bejegyzés. O. L. Archivum Familiae Rákóczi de Felső-Vadász. Fasc. 27.)

⁶⁴ Perlaki említi. Valószínűleg: Málasi. Málás ebben az időben még élt, a barsi egyházmegyéhez tartozó gyülekezet volt.

⁶⁵ 1656-ban Zágorhidai György volt a prédikátora. (Nagy Iván. *Magyarország családai* I. (Pest, 1857.) 207.) Perlaki szerint 1650-ben is ő volt a szécsényi prédikátor.

⁶⁶ P. König Kelemen, *Hatszázéves ferences élet Szécsényben 1332—1932.* (Vác, 1931.) c. munkája, valamint Simonides János, *A nagy-szécsényi ágost. hitv. ev. egyház multja és jelene.* (Nagyszécsény, 1899.) c. dolgozata nem tartalmaz értékesíthető református egyháztörténeti adatokat.

helvetica confessión való statusnak temploma nincsen⁶⁷. A szécsényi mezőn tartott országgyűlés, melyen prédikátorok is voltak jelen,⁶⁸ hogy jelenlétükkel is erősítsék a protestáns rendelkeznek egyházuk restituiálására irányuló buzgóságát, bizonyára a szécsényi reformátusok öntudatát is emelte. 1707-ben templomépítés tervével foglalkoznak, Rákóczi száz tallért adott erre a célra.⁶⁹

Fülek hitéért és megmaradásaért való — vértanú prédikátorához, Miskolczi Bodnár Mihályhoz⁷⁰ méltó — hősiességének mozzanatait elég jól ismerjük. Harca talán némi eredménnyel is járt volna, ha nem olyan konok eretnekgyűlölő ellenféllel került volna szembe, mint amilyen az öreg Koháry István gróf volt. Szabad vallásgyakorlatuk érdekében 1694 nyarán előterjesztett kérelmük teljesítését földesúri jogaira hivatkozva mereven ellenezte: a füleki protestánsokat csak mint végbeli vitézeket illette meg a *liberum exercitium*, Fülek azonban nem véghely többé, tehát vallási tekintetben teljesen földesuruk joghatósága alá tartoznak. Karhatalmat kért arra az esetre, ha a régi telkeikre vissztelepedő, prédikátort és mestert fogadó, iskolát és parókhiát építő reformátusok nem engedelmeskednének többször megismételt tiltó parancsának. Az uralkodó a magyar kancellár és a titkos tanács előterjesztésére egészen magáévá tette a gróf álláspontját és valóban karhatalmat rendelt ki ellenük.⁷¹ A plébániát ellátó ferencesekkel is meggyűlt a bajuk: 1675-ben, prédikátoruk kertjét Erdős Athanasius a rendház számára foglalta el,⁷² 1694-ben nagy sérelmüknek tekintették, hogy nagypénteken harangoztatni mertek, ezt Koháry is igen szívére vette és a császár előtt is szóvá tette. A szécsényi döntés csaknem teljes elégtételt szolgáltatott a sok próbát látott füleki protestánsoknak: „mind az augustana, mind a helvetica confessión való status maga templomához cum pertinentiis nyuljon“. Három harangjuk közül a legna-

⁶⁷ L. a 45. jegyzetet.

⁶⁸ Serki János otrokocsi predikátort Gömör vármegye vitte magával „cultu divini penes commissionem reverendissimi superintendentis“ az országgyűlésre. (Gömör vármegye Jegyzőkönyve XVI. 200. és 222.)

⁶⁹ Kassán 1707. december 28-án Csányi Györgyhöz intézett rendeletével. (Protocollum Rákóczianum V. O. L. Br. Jeszenák-család levéltára.)

⁷⁰ Életrajzát l. Zoványi *Cikkei*-ben. Szenvedéseiről részletes beszámoló: *Magyar vértanúk nyomában. A Szelepcsényi—Kollonics-féle reformáció vértanúi — Kocsi Csörgő Bálint műve a gályarab-per tizenkilenc vértanújáról.* Fordította s bevezetéssel ellátta Szimonidesz Lajos. Pápa, 1944. 19—27. Szimonidesz a füleki és nagyoroszi egyházközösségek történetére vonatkozó értékes adatokkal segített munkámban.

⁷¹ Az ügy iratai megtalálhatók a br. Jeszenák-család levéltárának *Collectanea Religionaria* c. gyűjteményében az Országos Levéltárban.

⁷² A gvardián 1675. július 6-án kelt kérvénye a pozsonyi kamarához: O. L. Camera Posoniensis. Litterae ad cameram exaratae I. 67.

gyobbat a reformátusok kapják vissza, a két kisebb azonban maradjon a katolikusoknál. 1706-ban a gombai rác veszedelemből megmenekülő Veresmarti Miklós pásztorolta a református gyülekezetet,⁷³ mely megkezdte templomának rendbehozását is.⁷⁴

A lakosok között lévő vallási ellentét sehol sem okozott annyi veszedelmet, mint a szabadalmas mezőváros, *Nagyoroszi*-ban. Nagyoroszi a legjobb példa arra, hogy milyen sűrű felekezeti indulat élt a XVII. század református és katolikus magyarjában, mely mindig tumultuozus jelenetekben robbant ki, mihelyt a legkisebb alkalom adódott reá. 1682-ben a közös harang adott okot a békesség felborítására. A „canista atyafiak” nagypénteken, mikor „az harangoknak is hallgatni, bánkódni és gyászolni köllött” volna „Urunk Jézusunk ártatlan halálának óráján”, reggel is, délesten is „reánk harangoztak” — panaszolkodnak az Orosziban lakos katolikusok a pozsonyi kamarának, a testi inzultusokról is emlékezetes nagypéntekről való beszámolójukban, s elhatározták: „nem szenvedik közöttük a kálvinistákat, minthogy többen is vagynak a katolikusok”.⁷⁵ Ennek ellenére a Rákóczi-felkelés idején még mindig vannak protestánsok a városban, bizonyára számosan, mert mindkét gyülekezetnek van prédikátora, a reformátusoké Szakmári Pál, az evangélikusoké Hojezius János. A katolikusok a pataki plébános alá tartoznak, s a plébános, Belay János 1705 augusztusában egy éjtszaka elhordatja a református prédikátor búzakeresztjeit, majd lekaszáltatja zabját és kenderét.⁷⁶ Az országgyűlés helyet adat a reformátusok egyházi épületei számára. Az evangélikusok egy pajtában tartották istentiszteletüket, róluk Szécsénynél megfeledkeztek, kénytelenek tehát a

⁷³ „Veresmarti Miklós most füleki ecclesiának praedicatora ennek előtte a gombai veszedelemkor Budára rabságra vitetttven tizen egy hétig raboskodott, az után ismét az ónadi veszedelemkor az ellenség által minden jóvaiból megfosztatott, annyéra jutott sorsa, hogy elégtelen maga táplálására, ki is Nagyságod alamsnáját supplicállya.” Rákóczi 50 rh. forintot rendelt számára. (Extractus instantiarum, 1706. december 7-i 353. sz. bejegyzés. O. L. Archivum Familiae Rákóczi de Felső-Vadász. Fasc. 27.)

⁷⁴ „In actionem templi Fülekiensis reformatorium renovandi conferuntur floreni 9 per dominum Franciscum Darvas iudlium exolvendi.” (Gömör várnegye Jegyzőkönyve XVII. 78.)

⁷⁵ Az ügy iratai az Országos Levéltár *Acta Publica* c. gyűjteményének 47. fascikulusában, továbbá a pozsonyi kamarai iratok *Expeditiones* c. csoportjában; a reformátusok védekezése a *Missilis*-ek között. — 1689 júniusában a kamara által odahelyezett Dombrinus János nevű licenciátust verik ki; a kamara négyüket maga elé idézi, Mészáros Jakab evangélikus és Dobsoni Pál református lakosokat elfogatja és Léván bebörtönözteti. (Camera Posoniensis. Expeditiones.)

⁷⁶ Az „*Oroszi praedicator uram instantiajára való inquisitio*” Nógrád vármegye levéltárában: Inquisitiones. Fasc. 1. no 14.

fejedelmet „busítani“ panaszukkal, emlékeztetvén őt arra is, hogy a „szabadságért való hadakozást vékony tehetségük szerint“ segítik.⁷⁷

Sem az országgyűlési határozatokban, sem a biztosok *Relatio*-jában nincs emlékezet a Nagyoroszival szomszédos *Drégelypalánk*-ról. Az egyházmegye névadó gyülekezetének multját az előző század közepétől sűrű köd takarja. Biztosan Drégelypalánkra vonatkozik Holocsány Györgynek, Palánkkal szemben az Ipoly tulsó partján fekvő Hidvég plébánosának e tudósítása: „eddig is az én filiálisomból való kálomisták oda (Nagyorosziba) folyamodtak communicálni és predikációt hallgatni“.⁷⁸ E szerint feltehetjük, hogy 1682-ben, mikor e tudósítás kelt, Drégelypalánkon már csak egy kis szórványszerű református közösség volt, mely, mikor Nagyoroszi is elvesztette prédikátorát,⁷⁹ lelkigondozás híján annyira megerőtlenedett, hogy a szécsényi lehetőségekkel már nem tudott élni, vagy éppen el is olvadt már. Diósjenőn a XVIII. században volt, talán ma is van még, *Drégeli* nevű református család,⁸⁰ alighanem egy Drégelypalánkról hite miatt költöző református ember maradéka. Palánknak 1710-től kezdve már katolikus anyakönyve van, állítólag csak a szatmári béke után szűnt volna meg református eklézsiája, mikor az érseknek már módja volt földesúri jogainak érvényesítésére.⁸¹ Mindez feltevés, mindenesetre feltűnő, hogy a Rákóczi-kor gazdag vallásügyi iratanyagában sehol sem fordul elő a neve. Alighanem Drégelypalánk volt a róla elnevezett traktus harmadik *desolata ecclesiája*.

Szob nevét is hiába keresnénk, pedig Szobnak bizonyíthatólag volt még református gyülekezete a XVIII. század első évtizedeiben. Erre nyomatékosan kell reámutatnunk, mert nemrég olyan állítással találkoztunk, hogy „Szob lakói egyáltalán nem voltak reformátusok“.⁸² E jelentéktelen kis református

⁷⁷ L. a 62. jegyzetet.

⁷⁸ 1682. április 8-án kelt levele a pozsonyi kamarához: O. L. Acta Publica. Fasc. 47, no 122.

⁷⁹ A nagy- és kisoroszi prédikátor kiűzéséről Zichy István magyar kamarai elnök 1671. november 8-án ezt írja a pozsonyi kamarának: „Ami a nagy és kis orosz praedikátor dolgát illeti, ha már egyszer ki igazátot onnan, meo videre talám nem offendálljuk vele ő felségét vele, ha meg nem engedgyük admissióját.“ (O. L. Camera Posoniensis. Litterae ad Cameram exaratae. I. 76.) Nem valószínű, hogy 1671-től a Rákóczi felkelésig már nem lett volna prédikátora Nagyoroszinak.

⁸⁰ 1761-ben Drégeli István presbiter, 1774-ben Drégeli András nevét találjuk a drégelypalánki egyházmegye irataiban.

⁸¹ L. Kudora János és ifj. Reiszig Ede idézett dolgozatait.

⁸² Csapodi Csaba, *Az északnyugati magyar-tót nyelvhatár megváltozása és a katolikus resturáció.* (Regnum. Egyháztörténeti évkönyv. V. (1942—1943.) 113—135.)

gyülekezetre Kőrös József terelte rá a figyelmet Hont vármegye nemzetiségi viszonyainak kialakulására irányuló kutatásai során.⁸³ Nagymarosról és Szobról, továbbá a barsi traktushoz tartozó Tergenyéről azt mondja, hogy e községek nemzetiségi viszonyainak a magyarság kárára történt eltolódását a református magyarok kiűzése okozta. E kérdés vizsgálata meghaladja fejtegetésünk kereteit, a tisztánlátás és a további kutatás érdekében csupán arra kívánunk rámutatni, hogy a Rákóczi-korban Szobnak is, Nagymarosnak is van református egyháza. Nagymarost illetőleg igaza lehet a Kőrös állítását cáfoló Csapodi Csabának, német telepésekkel való feltöltése nem XVII. századi esemény. A városka lakossága a felkelés idejében nagyobbrészt református, mert a szécsényi döntés a templomot a reformátusoknál hagyja. Maros életképes, prédikátort tartó egyházközség, innen kormányozza feleledő és a komáromi traktustól elváló egyházmegyéjét a bujdosásából hazatérő Oroszi István esperes. Szob református egyházának létét még annak ellenére is biztosra vehetjük, hogy nincs róla e korból közvetlen adatunk. Ez a hiány lehet a kuruc hivatali adminisztráció mulasztásából eredő hiányosság is. Így bár a „szegény nivedi kálvinistaságh“-nak temploma visszaadására vonatkozó kérelmét Szécsénynél felvették a teljesítendő bors-megyei kérelmek listájára, az országgyűlési jegyzőkönyv Névedet nem is említi, a biztosok instrukciójából is kimaradt.⁸⁴ Garamkövesd viszont csak a biztosok relációjában van megemlítve. Míg azonban Drégelypalánkra nézve a felkelés utáni időből sincs feljegyzésünk, addig Szob a samarjai kerület *Matrix Ecclesiasticorum*-ában is előfordul, pedig ebbe a jegyzékbe csak azokat az árva eklézsiákat vették fel, melyeknek feléledésére még ekkor — 1713-ban — számítottak. Szécsényt és Garamkövesdet már nem tartották nyilván. A *Matrix*-ban felsorolt gyülekezetek azonosak a *Mixta Commissio* irataiban előforduló gyülekezetekkel: Kövesdről és Szécsényről ezekben sincs szó, Szob azonban sokszor szerepel a sérelmek jegyzékében, sőt 1721-ben a reformátusok inquiráltattak is érdekében.⁸⁵ Mi értelme lett volna ennek, ha Szobon egyáltalán nem voltak reformátusok, vagy ha már ekkorára megsemmisült volna egyházuk? A valóság az, hogy még tíz esztendővel a felkelés bukása után is van itt református gyülekezet. Más forrás szerint Kövesdre és Szobra nem 1763 után, mint Kőrös írja, ha-

⁸³ *A Felvidék eltötösodása*. 2. rész. Budapest, 1898. 23—24., 40.

⁸⁴ A névediek dátumnélküli panasza: O. L. Lymbus. Ser. I. Fasc. 76.

⁸⁵ L. a protestánsok *Gravamina particularia evangelicorum* és *Contrareplica particularis evangelicorum* c. sérelmi jegyzékét a *Mixta Commissio* iratai között a Ráday-könyvtárban. XX. 1—167. és 349—361.

nem jóval előbb, 1720-ban telepítenek tótokat.⁸⁶ Hogy ez a telepítés együttjárt-e a református magyarok kiűzésével, ez eldöntésre váró kérdés, ez az utóbbi dátum azonban elég jól összevág az egyháztörténeti adatokkal. Szob esete tanulságul szolgálhat arra nézve, hogy miként az egyháztörténeti kutatómunka tartozik állandó figyelemmel kísérni a településtörténet eredményeit, a településtörténeti kutatás is könnyen jut téves megállapításra akkor, ha figyelmen kívül hagy nyilvánvaló egyháztörténeti tényeket.⁸⁷

Az eklézsiák állapotáról érdekes adatokat őrzött meg az országgyűlésből kiküldött biztosok jelentése.⁸⁸ A református Kántor István, az evangélikus Okolicsányi Gáspár és a katolikus Feja János kommisszáriusok igyekeztek lelkiismeretesen és tapintatosan megfelelni kényes feladatuknak. Mindenütt szorosán instrukciójukhoz tartották magukat, a református gyülekezetek részéről nem is emelkedett panasz tevékenységük ellen. Munkájukat Füleken kezdték el, innen Gyöngyösre mentek át, majd a nógrádi és honti gyülekezeteket vették sorra. Füleken a ferencesek jelenlétében visszaadták a reformátusok ingatlan és ingó javait, „régii templom helyeket parochiájokkal, oskolájokkal cum suis pertinentiis, amint annak előtte bírták“. „Amicabilis accorda szerint“ intézték el a harangok és a parókhiához tartozó kert dolgát, s átadtak a reformátusoknak „egy függő velencei réz örög gyertya tartót is“. A kosdi és a verőcei lakosokat Nógrádra hívták be,⁸⁹ s vallomásukból megállapították, hogy míg „helyekből az ellenség előtt ki nem nyomakodtak“, templomuknak és szabad vallásgyakorlatuknak birtokában voltak. Nógrádról Nagyorosziba mentek, az itt való reformátusoknak könnyen átadhatták volna régi templomuk helyét és paróchiájukat is, mert csak „egy külső ember“ la-

⁸⁶ Virter Ferenc. *Hont vármegye községei*. (Hont vm. említett monografiájában. 66.) U. ott a 366. lapon Reiszig adata is az 1720-ban történt telepítésről szól.

⁸⁷ Kőrösy Vámosmikolát „körülbelül az utolsó 100 év alatt megmagyarosodott terület“-nek mondja, ami képtelenség, akárcsak Bél és Garamkövesd tót voltának emlegetése; mind a három református magyar község a Rákóczi-korban. Vámosmikolára 1735-ben telepítenek németeket. Garamkövesdre tótokat 1720-ban. Hogy e telepítések milyen mértékben függöttek össze az ellenreformációval, ez továbbra is felderítésre váró kérdés, melyet azonban sem Kőrösy, sem Csapodi módszerével nem lehet megoldani. (Kőrösy említett állításaira nézve l. könyve 32–33., 42–43. lapjait és a *Hont megye magyar-tót nyelvhatára c. térképét*.) Korábbi munkájában: *Adalékok Hont megye nemzetiségi monografiájához* (Budapest. 1883.). Vámosmikola és Bél mellett még Ipolypásztót is az „elmagyarosodott, ill. magyarosodó félben levő községek“ közé veszi fel!

⁸⁸ L. a 49. jegyzetet.

⁸⁹ A kosdiak számára adott „konfirmáció“-jok *Nagyorosziban* kelt 1705. október 23-án. (Közölve: Biczó i. m. 18.)

kott rajta, ez a hely azonban túlságosan közel volt a katolikusoknak ítélt nagytemplomhoz, tanácsosnak látszott nagyobb távolságot vetni az egymással szívesen villongó két felekezet köze, ezért „azon darab helljecskét, mellj oskola volt, rajta való épülettel és mellette lévő haranglábbal“ adták át nekik. Parochiájok számára három házas telket jelöltek ki, ezeknek megváltását „ex communi proventu“ a község vállalta magára. A reformátusok önként lemondottak a harangokhoz való jussokról, s hogy maguknak harangot szerezhessenek, hűsz tallért kaptak a várostól. Az eljárásón a biztosok kívánságára jelen volt Belay János pataki plébános, nógrádi esperes, ki „alattomban“ elvitette a reformátusok „minden nyomásson lévő három három darab“ egyházi földjének ez idei hasznát. A prédikátor elégtételt kért most, a biztosok a maga törvényes útjára igazították az ügyet, a földek birtokában azonban megerősítették a reformátusokat. Legközelebbi állomásuk a honti Szakállos⁹⁰ volt, itt a katolikusok kezén lévő templomot adták át az evangélikusoknak. Szakálloson fogadták a béli reformátusok deputációját. Börzsönyből intézték el a marosi, helembai és kövesdi református egyházak dolgát, mert ezekre a helyekre „propter metum hostium“ nem mertek kimenni: közölték velük az ország határozatát, s a „resignatiót“ írásban vitték véghez.

Béli református lakosai templomuk, iskolájuk és parókiájuk birtokába való visszahelyezésüket kérelmezték, hivatkozáván arra, hogy „egy ujonnan lett catholicuson kívül az egész lakosság mind reformátussok“. A kommisszáriusok ez esetben is, mint eljárásuk során mindenütt, utasításukhoz tartották magukat, az instrukció szerint pedig a béli templomot minden járulékával együtt a „catholicus status“ kezénél kell hagyniok. Ez már a már a második veresége volt a béli reformátusoknak. Előő fájdalmas kudarcukat akkor szenvedték, midőn templomukat, melyet a hirtelen jött szabadság lázában önhatalmulag visszafoglaltak, Rákóczi a vármegyével újra a katolikusoknak adatta át. A fejedelem a vallási anarchia megszüntetése és a jogrend biztosítása érdekében kiadott rendeleteinek szerzett érvényt az ilyen szigorú intézkedésekkel. 1704 január 24-i rendeletében⁹¹ ugyanis eltiltotta a templomfoglalásokat.

⁹⁰ A tót evangélikus Szakállosnak is lehetett a XVIII. század folyamán református magyar lakossága, mert a 41. jegyzetben említett *Tudóssítás* szerint Pásztó filiája: „törvényessen Perőcsényhez való kötve, (de) a' magok instantiájokra, melly szerént az Ipoly vizének megáradásakor nem mindenkor lehetett a' perőcsényi anya ekklesiába menni, akkori tiszteletes esperest urunk az ipoly pásztói máter ekklesiához kötötte.“

⁹¹ Gömör vármegyéhez intézett rendeletét használtam a vármegye levéltárában.

megparancsolta a már birtokbavett szentegyházak visszajuttatását, e tilalmát 1704. augusztus 12-i vallásügyi rendelkezésében is megismételte és az összes vitás kérdéseket az országgyűlés elé utalta. A béliek templomfoglalása már e rendeletek kibocsátása után történt. Petróczy Tamás apát, honti vicearchidiaconus a honti katolikus parochusok *communitás*-a nevében nyomatékosan mutatott rá a katolikus egyház és a fejedelmi hatalom e közös sérelmére⁹² és könnyűszerrel eszközölte ki Rákóczi minden tekintetben jogszerű döntését. A béli templomra vonatkozó *szécsényi határozat* azonban már szöges ellentmondásban volt a rendezés ama fundamentális elvével, hogy „az hol csak evangelikusok vannak, azoknak assignáltasának a templomok“. Ezt az elvet azonban a katolikus klérusnak az országgyűlési tárgyalások során előterjesztett és egyes esetekben is hangoztatott kívánságára megpróbálták összehangolni a földesúri jog elvével, mert „az egyházi, úri, fő és nemessi szabadságh ellen való volna, ha azoknak jószágiban augustana és helvetica confessión való jobbágyok találatnak, a templomok nékiek, azaz jobbágyoknak adatnának, azért valahol örökös s földes úr vagyon, azon jószágokban és helyekben való templomok maradjanak azoknak“.⁹³ Bél esetében a magánkegyúri jog elve győzött a *maior pars* elvével szemben, ami azért volt lehetséges, mert a béli reformátusoknak *volt templomuk*. Mikor ugyanis kőből épült, bizonyára katolikus eredetű templomukat a felkelés előtti időben elvették tőlük, egy kis fatemplomot építettek maguknak. Az ilyen fatemplomocskák (*tempella lignea*) nem is hasonlíthatók azokhoz a művészi értékű fatemplomokhoz, melyeknek néhány megmaradt példányát műemlékként becsüli meg az utódok kegyelete, félig oratorium, félig pajtaformájú szükségmegoldásai voltak templomuktól megfosztott kis gyülekezeteknek. A béliek nyilvánvalóan kőtemplomukért folyamodtak, hiszen a másikat még a szabadságháború után is használták néhány évig, ezért intőzi el kérésüket szinte félvállról a bizottság: „az ott való reformátusok magoknak templomot, iskolát, parochiát alkalmas helyen, az hol az nekiek teczeni fogh, épéthessenek“. A béliek — úgy látszik — megnyugodtak e kedvezőtlen és méltánytalanul is mondható döntésben. A földesúrnak, Madocsányi Pálnak azonban ez kevés volt. Néhány évvel a Rákóczi-háború

⁹² Panaszirata 1704. szeptember 26-án a fejedelmi kancellárián volt. A fejedelmi tanács október 16-án döntött a benne említett viszkoi és litavai evangelikus, füzesgyarmati és béli református templomok és parochiák restituáltatásáról.

⁹³ „Az három religiobul álló confoederatus statusoknak religiójok iránt való punctumok“-at és a katolikus statusnak „Replicá“-ját Leskó adta ki i. m. 291—301. lapjain.

után „horrendo exemplo“ felgyújtatta és hamuvá égette templomcskájukat.⁹⁴

Szécsény-re csak 1706 elején került rá a birtokbahelyezés sora. Kántor István és Főja János azon a helyen, ahol annakelőtte is volt templomuk, 12 ölnyi szélességű és hosszúságú pusztá helyet mértek ki templomnak, parókhiának és iskolának.⁹⁵ Itt történik említés „némely helvetica confessión való familiák“-ról, azokról a példás hűségű és kegyességű nemesi családokról, melyek oly nagy erősségei voltak századokon át a magyar kálvinizmusnak és a drégelypalánki egyházmegyének, s amelyek olyan férfiakat adtak „inség alatt gőzölgő nemzetünknek“,⁹⁶ mint amilyenek a *Recrudescunt* és a *Lelki Hódolás* szerzője, a diplomata Ráday Pál, a karddal vitézkedő Gyürky Pál tábornok vagy a felkelés gazdasági adminisztrációjában fáradhatatlan Darvas Ferenc főhadbiztos voltak. Szécsény végvár voltának megszűnése után alighanem csak ez a néhány környéken birtokos nemes familia tette ki háznépével egyetemben a szécsényi ekléziát. Míg pontosan fel nem derítjük a református nemesi társadalomnak a történetét és fel nem mérjük egyháza megmaradása érdekében végzett szolgálatát, addig csak töredékes képet tudunk alkotni a drégelypalánki egyházmegye multjáról.

Az egyházmegye „metropolitana ecclesiá“⁹⁷-jának, *Losonc*⁹⁸-nak is a felsőnógrádi birtokos nemesség volt a főerőssége. Fülel és Szécsény bukása óta jelentősége megnövekszik, egyik északi véghelvé lesz a magyar reformátusságnak; szárnyai alá húzódnak a Füleken és Szécsényben otthonos „fényes református családok“, itt keresnek menedéket a Koháry által zaklatott füleki lakosok. Majd másfél század multán még mindig „32 leányegyház úri tagjait“ gondolzza.⁹⁹ E Rákóczi-karban is neve-

⁹⁴ A templom birtoklására és pusztulására nézve l. a protestánsoknak a 85. jegyzetben említett sérelmi iratait.

⁹⁵ A 49. jegyzetben említett *Relatio* utóirata szerint.

⁹⁶ Polgári Gáspár losonci prédikátor kifejezése a *Mérges Golyó*-ban.

⁹⁷ *Ecclesia metropolitana*-nak Horváth Mihály diósjenői prédikátor nevezte a losonci egyházat Paksi K. András espereshez írt 1753. szeptember 3-i és 1757. január 26-i leveleiben. (A drégelypalánki egyházmegye levéltárában.)

⁹⁸ A losonci templom történetét Kármán József losonci prédikátor írta meg „mind a Vármegye Leveles-tárába, mind a' Drégely-Palánki Tractusnak emlékezetül benyújtott“, elveszettek tekinthető munkájában. (Mocsáry Antal, *Nemes Nógrád vármegyének történelmi, geographiai és statistikai esmeretése*. Pest, 1826. I. 70—71.) — Kéziratban maradt Scherer Lajos. *A losonci református keresztyén anyaszentegyház vázlatos története* (Losonc, 1942.) c. munkája is.

⁹⁹ Tóth Mihálynak a 13. jegyzetben említett dolgozatán kívül l. még: Jeszenői Danó, *Losoncz története*. U. ott I. 6—30.

zetes két prédikátoros eklézsiának 1695 és 1701 között *Debreczeni Ember Pál* volt a vezető-lelkésze, mellette tudományos munkájában is segítőtársként az 1704-ben Baranyában vértanúságot szenvedő *Harsányi Ábrahám*¹⁰⁰ dolgozott. Ember Pált tisztében *Polgári Gáspár* követte, a Rákóczi-korban ő volt a losonci gyülekezet lelkipásztora, a másodlelkészt, *Szováli Biró János*-t 1704-ben a halottaiból megéledő gyöngyösi egyház hívta el lelkipásztorának.¹⁰¹ Losonc szószékében hangzott el a Rákóczi-kor egyetlen nyomtatásban megjelent prédikációja: *Polgári Gáspár Mérges golyóbis-a*,¹⁰² a „magyar vitéz meggyászásra méltó mérges káromkodása“ ellen.

Losoncon zajlott le e vallási vetélkedésekben bővelkedő nyolc esztendőnek talán legnagyobb hullámot vető háborúsága, a város reformátusainak és evangélikusainak harca. Az evangélikusok — az iratokban névszerint elősorolt hetedfélszáz ember — a szécsényi vallásügyi alapelvekre hivatkozva ugyanazokat az élethelehetőségeket követelték vallásgyakorlatuk részére, mint amelyet a sokkal kisebb számú reformátusok kívántak maguknak az evangélikus Eperjesen. A református jellegére féltékeny Losonc hallani sem akart erről az újításról, mire az evangélikusok Eperjesen éltek visszatorlással.¹⁰³ Ezt az éveken át húzódó viszályt, mely módszerében és hangjában már kezdett a nagyorosziak elfajult versengéseihez hasonlítani, Rákóczi méltán mondotta „kereszténységhez illetlen, gyűlölködésekkel tellyes veszekedésekre fakadott disconvenientiá“-nak.¹⁰⁴ Erélyes közbelépésére a két protestáns egyház egyezségével ért véget, ebből azonban vajmi kevés haszna lett az evangélikusoknak. E testvérháború érdekes és tanulságos történetének feltárása még adóssága egyháztörténetírásunknak.

Összegezve az elmondottakat, meglepetéssel látjuk, hogy a drégelypalánki traktus 23 ekléziája közül mindössze 3-ra áll Debreczeni Ember Pál megjegyzése: *degeneravere, vel opressae sunt*. Balassagyarmat, Nógrád és Drégelypalánk kivételével mindegyik él, vagy életre kel II. Rákóczi Ferenc szabadság-

¹⁰⁰ Debreczeni Ember Pál i. m. 675.

¹⁰¹ 1704. február 9-én introdukálták. (Feljegyzés a gyöngyösi eklézsia Öreg Graduál-jában. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában.)

¹⁰² RMK I. 1722.

¹⁰³ Az ügy eperjesi vonatkozásait l. Rimaszombati Kazai János. *Zöld olaj-fa-ágat szájában hozó Nőé-Galambja* c. imakönyvének új kiadása elé írt dolgozatomban: *Az eperjesi református egyházköztség 1705—1710*. A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén egyházi írói XVII.)

¹⁰⁴ Sárospatakról 1707. október 2-án Losonc városához küldött rendeletében. (Közölve: Margócsy József, *A losonci evangélikus egyház emlékhönyve*. Losonc, 1884. 13—14.)

háborúja alatt a fejedelem emberséges valláspolitikájának jóvoltából. Ezekről sem állíthatjuk, hogy a katolikus restauráció nyomása alatt enyésztek volna el. Mennyivel más az egyházmegye képe három évtizeddel a szatmári béke után! Mindössze 5 élő egyháza van: Losonc és az Eszterházy hercegi uradalom 4 jobbágygyülekezete: Ipolypásztó, Perőcsény, Szokolya és Diósjenő. Mind „véghely és a tövisek között áll”.¹⁰⁵ 14 árva eklézsiája közül a század végén a *Türelmi rendelet* életre kelt három egyházat: Nógrádverőcét, Nagymarost és Pilismarótot, — Dömös leányegyházként éled fel, 10 elveszett nyomtalanul. Híveik beolvadtak-e a nem egy helyen fajilag is idegen — német vagy tót — katolikuságba, vagy pedig vándorbotot vettek a kezükbe és szerencsésebb gyülekezetek lélekszámát emelték, olyan kérdés ez, melynek kutatási módszere még ki sem alakult. Fejtegetésünket azzal a tanulsággal zárjuk, hogy nem a gályarabok századában veszítettük el birtokállományunk tekintélyes részét, ha a vezérlő-fejedelem győz, Magyarország protestáns többségű ország marad. *A magyar protestantizmusnak a XVIII. század volt az „öldöklő százada”.*

Esze Tamás

¹⁰⁵ Idézet a diósjenői gyülekezetnek Paksi Kis András espereshez írt 1760. február 20-i leveléből. (A palánki egyházmegye levéltárában.)

A MAGYARORSZÁGI PROTESTANTIZMUS ÉRMÉSZETI EMLÉKEI.

Az újkori történet szellemi részének kialakulásában az összes tényezők közül kétségtelenül a reformáció játszotta az egyik legnagyobb szerepet. A Németországból megindult hatalmas szellemi áramlat korán elhatott hazánk területére is és a XVI. század közepén már teljes mértékben diadalra jutott. Alkalmas talajul szolgált a mohácsi csata és a kettős királyság következtében meggyengült ország, terjesztői voltak főként a német egyetemeket látogató tanulók, de végeredményben mégis csak az *általános korszellem* hatása eredményezte a gyors terjedést. *Már pedig a korszellem hatásának — legyen az valási, irodalmi vagy művészeti áramlat — tartósan ellenállni nem lehet.* Az immár több mint 400 éves protestantizmus hatalmas magyar vonatkozású emléktanyagából ezúttal egy szerény csoportot ismertetünk azon éremsorozat bemutatásával, melynek darabjai a magyarországi protestantizmus történetével állanak valamilyen módon összefüggésben. Sorravezessük tehát időrendben a reformáció egyes eseményeire és az egyházi személyekre, végül pedig az egyházi intézményekre vonatkozó érmekeket és igyekszünk ezek keletkezésének történeti vagy kulturális hátterét is megvilágítani. Ezek során kiderül majd, hogy az érem, mint a történelem érchevéssett illusztrációja, számos olyan esemény emlékét őrzi, melyekről az írott források alig vagy egyáltalán nem emlékeznek meg.

1—24. **Bibliikus érmeke.** A hitújítás egyik legfontosabb megnyilvánulása volt a Bibliának a hívek kezébe való adása. A köznép számára érthetetlen görög és latin szöveget mindenütt nemzeti nyelvekre igyekeztek lefordítani és az olvasni nem tudók részére bőven illusztrált kiadásról gondoskodni. Így született meg a *Biblia pauperum*. Szorosan összefügg ezzel a törekvéssel a bibliai jelenetekről készült nagyszámú metszet-ábrázolás és az az éremsorozat, melynek egyes darabjai előlapjukon az ószövetségből, a hátlapjukon pedig az újszövetségből vett jeleneteket ábrázolnak, köriratban a vonatkozó bibliai

idézettel. Körnöcbányán is jelentős mennyiségben készültek ezek az ú. n. „biblikus” érmek, melyek a hazai reformáció legkorábbi érememlékei. A körnöci veretű biblikus érmek a következő párosításokat mutatják:

1. Krisztus születése — Paradicsom (47),¹ 2. Krisztus születése — Angyali üdvözlés (80), 3. Krisztus születése — Húsvéti bárány (30), 4. Krisztus születése — Krisztus feltámadása (35), 5. Krisztus születése — Felirat (26), 6. Pásztorok imádása — Ézsaiás (37), 7. Pásztorok imádása — Felirat (22), 8. Krisztus és a samaritánus nő — Mózes vizet fakaszt a sziklából (31), 9. Utolsó vacsora — Pászkáünnep (21), 10. Ugyanaz más változatban (38a), 11. Golgota — Paradicsom (28), 12. Ugyanaz más változatban (64), 13. Golgota — Érekígyó felállítása (23), 14. Golgota — Ézsaiás próféta (38), 15. Krisztus feltámadása — Paradicsom (34), 16. Krisztus feltámadása — Jónás próféta jelenete a cettel (36), 17. Ugyanaz más változatban (60), 18. Krisztus feltámadása — Húsvéti bárány (25), 19. Ugyanaz más változatban (32a), 20. Krisztus feltámadása — Felirat (32), 21. Ugyanaz más változatban (33), 22. Krisztus zászlóval — Sámson jelenete az oroszlánnal (66), 23. Sámson és az oroszlán — Jónás és a cet (65a), 24. Ézsaiás próféta — Felirat (29).

Ezek a biblikus érmek a legnagyobb számban a csehországi Joachimstalban, majd pedig Körnöcbányán készültek. Keletkezésük kulturális előfeltételét a reformáció adta, a szellemi alapot pedig a Biblia magas értékelése. Megfelelő ajándékkul szolgáltak születés, keresztesítés, házasság, majd karácsony, húsvét és újév alkalmából és valóban készültek is az egyes alkalmaknak különösen megfelelő darabok is. Körnöcön a legtöbbet Fucszl Kristóf készítette, majd néhányat Richter Lukács és egyet Elsholtz Joachim pénzverdei vésnökök. A legkorábbi datált érem Körnöcön 1534-ben készült, a legkésőbbi pedig 1588-ban. Az éremképek ábrázolásai többnyire német metszetteknek mennek vissza és főként Dürer, Beham, Penz, Hirschvogel stb. metszeteit használták fel mintaképpül. Népszerűségüket mi sem jellemzi jobban, mint az a számos egykorú utánöntés, melyek gyakran díszes kerettel ellátva, egyes helyi ötvösök művének tekinthetők. Az egyre jobban terjedő reformáció kísérő jelenségei közé tartoznak e mind szélesebb forgalmi területen elterjedt biblikus érmek.

25. Deitricius Teke György. Evangélikus lelkész, böseletdoktor, Deitricius György tekei lelkész fia. Strassburgban

¹ A zárjelben levő számok *Huszár—Procopius, Die Medaillen- und Plakettenkunst in Ungarn, 1933.* mű éremleírásainak sorszámaira utalnak, ahol az egyes érmek részletes leírása és többnek a képe is megtalálható.

szerezett *magisteri* címet, 1591-ben Szebenben iskolaigazgató lett, 1594-ben apja után tekei lelkész, de 1598-ban állásából elmozdították. Irodalmilag is dolgozott.

- (E) GEORGIVS DEIDRICIVS DE TEKE + M +
Címerpajzsban háromfarkú oroszlán rozettával díszített koronát tart. Felette koronázott sisak, koronán ugyanaz az oroszlán.
- (H) · VICTOR POSSIDEBIT OMNIA APOCAL :
Korona alatt nap és félhold között kereszt. Alatta
SUSTINE | ET | ABSTINE
MTM ezüst, 40 mm. 22.35 g. Resch 16.

Az érem nincs ugyan keltezve, de minden valószínűség szerint 1591–94 között készült, tehát Deitricius György szebeni tartózkodása idején. Erre vall az érem stílusa, mely mind az 1605-i szebeni pénzek, mind a Básta György érmeit készítő NW monogrammista műveivel szoros stiláris egyezést mutat, különösen a betűformákat illetőleg. Készítője vagy ez az NW monogrammista vagy valamelyik szebeni ötvös lehetett.

26. Obeslaus László. Az érem széles keretére vésett felirat szerint az érmet a besztercebányaiak Wertner Ábrahám bíró idejében adták örök emlékül Obeslaus László organistának. Róla nem is tudunk többet, de az organista kifejezés szerint nem kántor volt, hanem csak az orgonán játszott, amint erre a bányavárosok egyházi életében több példa található. Maga az érem előlapján a Szentháromság három alakjával, hátlaapon pedig az Atyaisten képével² közkézen forgó biblikus érem, csupán a rávésett köriratok avatják magyar vonatkozásúvá a darabot. E köriratok szövege:

- (E) GROSSVS: A NOVISOLMENSIBVS: SVB: IVDICE: DN:
ABRAHAMO: WERTNER: DONO: DATVS:
- (H) DNO: LADISLO: OBESLAO: ORGANISTAE: IN: PER-
PETVAM: MEMORIAM: ANNO 1641 díszítmény .
MTM öntvény kerettel és láncsal. 65 mm 114.5 g. Num.
Közl. V. 98. 1.

Az érem utánöntése azon ismeretlen német mester által a XVII. század első felében készített vallásos éremnek, melyet a Lössbecke-gyűjtemény katalógusa 665. szám alatt ír le.³ Az

² Részletes leírása Num. Közlöny V. 1906. 98.

³ Sammlung *Arthur Lössbecke*, Braunschweig, Kunstmedaillen und Plaketten. München, 1908.

utánöntés valamelyik helyi ötvös műve lehetett, aki a közkezen forgó német érmet leöntve, széles szegéllyel látta el s e szegélyre vésett felirattal tette az általános jellegű érmet Obeslaus személyi érmévé. Hasonló jelenségre fogunk még példát találni, de általában szokásos eljárás volt ez a maga idejében. A közvetlen alkalmat, mely az érem készíttetésére és átnyújtására szolgált, nem ismerjük.

27. Tolnai János. Inkább Tolnai Dali János néven ismert református esperes. Külföldön tanult és sokáig élt Londonban, majd hazakerülve, előbb a pataki iskola igazgatója lett (1639), majd miskolci pap (1642), Rákóczi Zsigmond tábori papja (1644) és tokaji pap (1645), ezután ismét a pataki iskolához került rektori minőségben (1656), végül mint tarcali pap fejezte be életét 1660-ban. A személyére vonatkozó emlékérmét teljesen nem ismerjük, csak egykorú írott forrásból tudjuk, hogy 1642-i nagybányai látogatása alkalmából készült érem. E forrás szerint Nagybánya tanácsa Tolnai János sárospataki nagyhirű tanárt, ki e vidéken való utaztában, e napon (1642. június 20.), az itteni templomban prédikált, tisztelete kifejezésül négy tallér értékű s egyedül a jeles férfiú itt léte emlékére veretett ezüst éremmel ajándékozta meg.⁴

Felmerül a kérdés, milyen érem lehetett ez. Tolnai János nevével semilyen emlékérmét nem ismerünk, az is lehetséges, hogy rendes forgalmi pénzt, azaz I. Rákóczi György 1642. évi tallérját verték ki négyszeres súlyban és adták át neki. Mindenesetre ilyen sem maradt fenn. Természetesen, ha az emlékérem vagy emlékpénz valóban csak egy példányban készült, mint ahogy a forrás szavaiból következtetni lehet, számolni kell annak az idők folyamán való elpusztulásával és így egyelőre csak az érem elkészülésének tényét tudjuk leszögezni, a nélkül, hogy magát az érmet közelebbről meg lehetne határozni.

28. Schmid Dániel. Pozsonyi evangélikus esperes és a pozsonyi *contubernium* széniora. Augsburgban született 1604. március 11-én és 1635-ben került Pozsonyba. 1660. február 29-én hunyt el.⁵ Egyetlen irodalmi műve ismeretes, egy gyászvers a *Memoria Posthuma Wittenbergae* (1657) műben.

- (E) M. DANIEL SCHMID ECCL - POSON - SEN - & INSP -
Mellkép jobbra széles lehajló gallérral, ujjas papi palástban.

⁴ Nagybánya és Vidéke hirlap, 1881. 25. sz.

⁵ Klein J. S., Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften ev. Prediger. Leipzig u. Ofen, 1789. I. 362.

(H) Síma.

MTM. Öntvény, ezüst, 56.5—46 mm. 41.41 g. Weszerle G.
XXX. t. 10. Num. Közl. X. 107. l. 91.

Nem tudjuk, hogy az érem milyen alkalomból készült, a felirat sem utal határozott eseményre. A jelzetlen érem készítője valamelyik német manierista éremművész lehetett. Keltezésére a Schmidről fennmaradt metszetek sem nyújtanak támpontot, melyek különben mind Videmann 1651-i metszetére mennek vissza. A metszetek és az éremkép között azonban nincs olyan kétségtelen egyezés, ami egyiknek a másik után való készülését valószínűvé tenné.

29. **Böhm József.** Lőcsei evangélikus lelkész. Született 1626. szeptember 24-én Radebergben; Meissenben, Wittenbergában, majd Jénában tanult és 1650-ben magisteri rangot nyert. 1653. augusztus 27-én meghívták a pozsonyi evangélikus főiskola igazgatására, 1658-ban pedig Lőcsére ment lelkésznek. 1660. március 19-én hunyt el. Irodalmi munkásságot is fejtett ki. A személyére vonatkozó érem előlapja Krisztus keresztelésének jelenetét ábrázolja, a lesímított hátlapra pedig a következő felirat van vésvé:

(H) M. | Christoph: Böhm | p. t. | Pastor Leutschov. | Sup.
Hung. | A^o 1658.
MTM ezüst, ovális 33.5—38 mm. 15.68 g. öntvény. Num.
Közl. XXXVIII—XXXIX. 61. l.

A feliratban a „p. t.” jelentése *pleno titulo*, maga az érem pedig Böhm lelkészi beiktatásának emlékét őrzi.⁶ Hain Gáspár lőcsei krónikája részletesen leírja Böhm választásának és papi beiktatásának történetét. Az újonnan választott lelkész 1658. március 29-én érkezett meg Lőcsére, Június 2-án volt az ünnepélyes beiktatás és június 9-én tartotta első prédikációját. Az 1658-as évszámot viselő érem tehát kétségtelenül Böhm lőcsei lelkésszé választása, illetve beiktatása emlékére készült. Maga az érem ötvöskézre valló munka és az előlap valamelyik közkezen forgó keresztelő érem utánöntése. A jelen esetben a keresztelési éremkép a papi beiktatáshoz jól találó szimbolumot nyújt. Bizonyára valamelyik helyi ötvösmester műve. Egyszerre még nem sikerült azt a keresztelő érmet megtalálni, amelyik mintául szolgált ehhez az emlékéremhez. Közeli analógiát azon-

⁶ Huszár L., Böhm Kristóf emlékérmé. Num. Közl. XXXVIII—XXXIX. 61—62.

ban többet is említhetünk (pl. 1666-ból Cahn ár. kat. 1932. jún. 2. 2556. sz.); az eredeti érem mindenesetre német munka lehet.

30. Krumbholz (Krumbholz) József Keresztély. Pozsonyi evangélikus lelkész. Született 1663-ban Neustadtban, Drezda mellett. 1690. július 20-án jött Pozsonyba lelkésznek, 1694 februárban azonban Kolonics parancsára a várost el kellett hagynia. Visszatért Németországba, hol 1725. december 8-án tömlőben halt meg, Hamelnben. Ide lázító beszéde miatt került.

(E) WAS DEINES AMBTS NICHT IST DA LAS DEINEN FÜRWITZ etc. +

Tanácsház felett álló alak szemben papi ruhában. Épület fölött st. p!!! Rath haus

(H) DENN SOLCHER DÜNKEL HAT VIELE BETROGEN

Syr: 3 - +

Harangon STILCKE | TODE [RULAU | SEE | RÜGE | NATHO

MTM ezüst 32 mm 14.54 g. Jos. Hamburger Aukl. Feil (1908) II. 3659. sz.) Num. Közl. X. 105. l. 86. sz.

Az érem voltaképen gúnyérem és nyilván Krumbholz lázító beszédeivel, illetve letartóztatásával áll összefüggésben. A letartóztatás 1708-ban történt és a Feil-gyűjtemény idézett katalógusa is erre az évre keltezi az egyébként évszám nélküli érmet. Az érem mesterjelzést nem visel, valamelyik egykorú német vésnök műhelyéből került ki, esetleg Hamburgban, ahol 1700 óta volt lelkész.

31. Pozsony, evangélikus gimnázium. Ennek nagyobb-mérvű virágzása az 1606-i bécsi béke után következett be. Előbb a németajkú evangélikusok építettek iskolát és templomot (1638), majd felbuzdultak a magyar és németajkú evangélikusok is. Segner András felügyelete alatt épült a német evangélikus templom mellett az új iskolaépület, melyben 8 tanterem és egy iskolai színház volt elhelyezve.⁷

(E) Öt sorban INAVG - | GYMN - POSON | EV - F - | FEST - ANDR MDCLVI

(H) Trójai falóból kiszálló alakok.

MTM ezüst 25 mm. 7.70 g., 28 mm. 5.75 g., 28 mm. 9.18 g. és 27 mm. 5.67 g. Weszerle F. III. 14.

Az érem az iskola felépítésére készült, melyet 1656. november 30-án adtak át rendeltetésének. A felirat értelme:

⁷ Zsilinszky Mihály, A magyarhoni prot. egyház története. 1907. 267.

Inauguratio *Gymnasii Evangelici Facta Festo Andreae 1656.* Az érem öntés útján készült és az egyes példányok közötti apró-cseprő eltérések a különböző öntések és cizellálások eredményei. Az érmek mesterét nem ismerjük, bizonyára valamilyen helyi ötvös lehetett. Legalább is a primitív kivitel erre vall. A hátlapi éremkép a trójai falovat ábrázolja, mely a monda szerint Minervának, a bölcsesség istenének volt szentelve; értelme itt szimbolikus, azaz amint belőle a Tróját ostromló hősök legjobbjai szálltak ki egykoron, úgy áradnak ki az iskolából is a tudás fegyverével vértezett tanulók.

32. Körmöcbányai evangélikus iskola. Az iskola nyomai a XVI. század közepéig nyúlnak vissza és mint városi intézmény, erőteljesen virágzott egészen a XVII. század hetvenes éveiben megindult vallási küzdelmekig. A szorgalmas és jóviseletű tanulók jutalmakban és kitüntetésekben részesültek. Az alább leírt érem készítése idején (1618) Nanticovius Joachim volt a rektor.⁸

(E) Nyolc sorban BRA = | BEION | CL : III - IV - V - | IN -
SCHOLA | CREMNICI = | ENSI : ANNO . | CI) - IO -
C - | XVIII.

(H) ANGVSTVM VIRTVTIS ITER

Ypsilon egyik szárán babérág, másikon korona.

MTM ezüst 26 mm. 5.42 g. Huszár—Procopius 141.

Az érem kétségkívül a tanulók jutalmazására szolgált. A nagy „Y“ a jutalmi érmek gyakori ábrája, mert az *Ypsilon* Pythagoraeum az erkölcsi élet két útját (erény és bűn) jelentette. Az érem a körmöci pénzverőben készült és verőtövei jelenleg a bécsi pénzverő verőtögyűjteményben találhatóak.⁹ Jelezve ugyan nincsen, de kétségtelenül Guet Hans körmöci vésnök műve, aki ebben az időben termékeny éremvéső volt Körmöcön, számos műve ismeretes és ezek stílusába ez az iskolai érem is jól beleillik.

33. Selmebánya, evangélikus iskola. Az iskola első nyoma 1528-ból való. Ekkor alakult a latin iskola. Az érem készülte idején (1618) Ritichius János volt az igazgató, aki közmegelegedésre végezte teendőit hanyag elődjével szemben.

⁸ *Hlatky J.*, A körmöcbányai első vagyis városi prot. gymnázium története a XVI. és XVII. században. A körmöcbányai m. kir. főreáliskola Értesítője, 1894—95.

⁹ Katalog der Münzen- und Medaillen-Stempel-Sammlung des K. K. Hauptmünzamtos in Wien, I. 245. sz.

- (E) Diszitmény alatt hat sorban DILIGENTAE | TESSERA |
 PRO SCHOLA | SCHEMBNIC = | IENSI | M-D-C-
 XVIII | diszitmény.
- (H) * PVNGITVR INVIDIA VIRTVS *
 Korona alatt babérág körül tekerődő két kígyó.
 MTM ezüst, 28 mm. 7.79 g. Huszár—Procopius 141 a.

Ez is jutaloméremként szolgált, mint az előbb ismertetett körmöci iskolai érem. Ugyanabban az évben készült, mint amaz és ennek a verőtöveit is Bécsben őrzik.¹⁰ Bizonyos tehát, hogy ez is a körmöci pénzverőben került kiverésre s mesteréül ugyanazon Guet Hans tekinthető, kit a körmöci iskolai jutalomérem készítőjének tartottunk.

Az ezután ismertetendő jutalomérmek bár különböző evangélikus iskolákban kerültek kiosztásra, de a technikai kivitelte illetőleg egységes csoportot alkotnak. Valamennyi ugyanis utánöntés olyan formában, hogy az előlap valamelyik közkezen forgó érem leöntése, a lesimított hátlapra pedig rá van vésve a vonatkozó felirat. Minthogy több helyen is hasonló kivitelben fordulnak elő ezek és analóg példákat láttunk a XVII. századi személyi érmek sorában is, nyilvánvaló, hogy általános divat volt ezek készítése és felhasználása.

34. Selmezbánya, evangélikus iskola. Ugyanazon iskola jutalomérme díszes keretbe foglalva. Az iskola igazgatója ebben az időben (1630) Magister Stephani Kristóf volt.

- (E) Krisztus mellképe b.
- (H) Öt sorban, vésve: PRAEM | PRO SCHOLA | SCHEMBNIC:
 | IENSI | M-D-C-XXX -
 MTM Öntvény, ezüst aranyozva 46.50 mm. 15.74 g.

Az érem előlapja valamelyik Krisztus érem utánöntése és itt elsősorban Valentin Maler nürnbergi éremművész műveire kell gondolnunk. A díszes áttört keret és a véssett felirat egyaránt ötvöskézre vall és bizonyára valamelyik selmeci ötvösmester műhelyéből került ki ez az utánöntött példány.

35—43. Sopron, evangélikus gimnázium. A korábbi latin iskola 1557-ben a reformáció hatására olyan változásokon ment keresztül, hogy ez az év tekinthető az evangélikus gimnázium alapítási évének. 1584 után az iskola nehéz helyzetbe került s csak az 1606. évi bécsi béke után lett megint nyugalmi állapot.

¹⁰ Stempelsammlung, I. 246. sz.

Ezután új fejlődésnek indult és 1633-ban már hat osztályból állott. 1655-ben az addig vegyes latin-német nyelvű iskola teljesen németté lett. 1606 után előbb Christoph Hausmaner, utána a hamburgi Jakob Langus, majd a koburgi Christian Seelmann volt az iskola rektora és nyilván e külföldi eredetű rektorok honosították itt meg a jutalomérmek divatját.¹¹ Ezek a jutalomérmek Sopronból egész sorozatban ismeretesek és valamennyi az említett utánöntési technikával készült ötvösmunka.

35. (E) Sopron látképe.

(H) Négy díszitmény között vésvé 3 sorban - PRAEM : |
- E - G - P - | - MDCXLII.

MTM ezüst csegely 45.5—46 mm. 16.80 g. Num. Közl. 34—
35. 60. 1.

A hátlapi felirat feloldása *Praemium ex grammatica prima 1642*. Az előlapi éremkép pontos leöntése III. Ferdinánd 1625. november 8-án Sopronban történt koronázása alkalmából készült emlékérem előlapjának. Ez a koronázási érem előfordul csegelyváltozatban is (Num. Közl. 1918. 27. l. 2. sz.) és az utóbbinak az utánöntése ez a csegelyalakú jutalomérem.

36. (E) Krisztus mellképe b.

(H) Vonalkörben bevésve PRAEM : | L - R - C - SOPR |
MDC - XLIV.

MTM ezüst ovális 24.5—30 mm. 7.25 g. Num. Közl. 34—
35. 60. 1.

A hátlapi felirat feloldása *Praemium Liberae Regiae Civitatis Soproniensis 1644*. A közvetlen mintaképet, melyről ezt az érmet leöntötték, nem sikerült kimutatni, de azt a kört, melyben az érem eredetije készülhetett, meg lehet határozni. A mintául szolgált Krisztus-érem ugyanis minden valószínűség szerint a II. Rudolf prágai udvara számára dolgozott éremművészek (Antonio Abondio, Christian Maler és Valentin Maler) művei között keresendő.

37. (E) Keresztet átölelő Krisztus.

(H) Vonalkörben vésvé: PRAEM - | IVVEN SOPR | MDC
XLVII.

MTM ezüst 26 mm. 5.68 g. Num. Közl. 34—35. 60. 1.

A felirat értelme *Praemium Juventutis Soproniensis 1647*. A közvetlen mintakép itt sem ismeretes, de kimutatható

¹¹ Huszár L., Soproni iskolai jutalomérmek a XVII. századból. Num. Közl. XXXIV.—XXXV. 258—64.

a közvetett előkép, vagyis a ábrázolás eredete. Ez egy vallásos tárgyú emlékérem,¹² mely nagyságánál fogva (60 mm) semmi-estre sem lehet közvetlen modell, de úgy látszik, kisebbített változata is közkezen forgott és az szolgálhatott példaképül a soproni éremhez. Ez a vallásos érem egyébként valószínűleg augsburgi eredetű.

38. (E) ~ TANDEM - FIT - SVRCVLVS - ARBOR ~
Babérkoszorús lombos fa.
- (H) Vonalkörben vésvé: PRAEM: | PRO | IUVEN:
GYMN | SOPRON: | IV: CLASSE | MDCLIV.
MTM bronz 40 mm. Num. Közl. 34—35. IX. t. 3.
39. (E) Mint előbb 38, de valamivel kisebb.
- (H) Vonalkörben vésvé: PRAEM: | PRO | IUVEN:
GYMN | SOPRON: | MDCLIV.
MTM ezüst 33 mm 9.70 g. Num. Közl. 34—35. IX. t. 4.
40. (E) Mint előbb 38, de valamivel kisebb.
- (H) Ugyanaz a bevésés, mint 39-nél, de SOPRON után
nincs kettős pont és a betűk alakja itt-ott eltérő.
MTM ezüst 32 mm 9.52 g. Num. Közl. 34—35. IX. t. 5.
41. (E) Mint előbb 38, de valamivel kisebb.
- (H) Vonalkörben kurzív írással bevésve: *Praem* | *Pro* |
Iuvent: | *Gymn* | *Sopron* | 1657.
Sopron, Krausz I. gyűjt. ezüst 32 mm. Num. Közl. 34—
35. IX. t. 6.

A négy érem közül az első (38) nagyobb átmérőjű, mint a többi; előlapjának mintaképét Gohl Ödön útmutatása alapján egy holland érem hátlapjában sikerült felismerni.¹³ Ez a holland érem Nassauai Mórícznak a spanyolok elleni hadjárata befejezésének emlékére készült 1602-ben és Conrad Block 1575—1602 között működött flamand éremművész műve.¹⁴

A másik három kisebb átmérőjű érem (39—41) előlapja az azonos éremkép ellenére sem készülhetett a Nassaui Móríc-érem hátlapjának leöntése útján, hanem csak ennek valami-lyen kisebb változatáról. Van is ennek egy kisebb változata G-V-B-F jelzést használó éremművésztől és ez szolgált mintául kétségtelenül a három kisebb soproni jutaloméremhez.

¹² *Fiala—Donebauer*, Beschreibung der Sammlung böhmischer Münzen und Medaillen, 1889. II. 4350. sz.

¹³ *Gohl Ödön*, Magyar iskolák érmei. Num. Közl. VIII. 94.

¹⁴ *Van Loon*, Hist. Metallique de Pays. Bas. 1732. I. 553.

42. (E) Kőkoporsóból kiemelkedő Megváltó, a sír körül négy római katona.
 (H) Vonalkörbe vésvé: PRAEM: | PRO | IVVEN: | GYMN: |
 | SOPRON: | MDCLIV.
 MTM ezüst ovális 41—49 mm. 17.70 g. Num. Közl. 34—35.
 IX. t. 7.

Az érem mintaképe egy vallásos érem hátlapja. Az eredeti érem a XVI—XVII. század fordulóján vagy a XVII. század elején készülhetett. Egyik példánya a MTM Éremtárában is előfordul, peremébe vésvé az 1634-es évszám és a Rákócziak ismert jelmondata: *Si deus pro nobis quis contra nos?* Tehát az eredeti érem protestáns körökben nem volt ismeretlen. Stílusa szerint a II. Rudolf és II. Mátyás udvarában dolgozott Abondiok valamelyikének műve lehet. Ez esetben inkább Alessandro Abondio személyére kell gondolnunk, kinek II. Mátyás részére készített érmein lehet hasonló felhőábrázolásokat látni. Maga az éremkép eredetileg olasz származású és első fogalmazásában a Guazzalotti-féle IV. Sixtus pápa mellképével, mint előlappal párosítva fordul elő. Ezt másolta le nyilván a vallásos érmet készítő éremművész és e vallásos érem utánöntése a soproni jutalomérem.

43. (E) Bárány labarummal, előtte kehely.
 (H) Bevésve: *Praem | pro | Iuven Gymn | Sopron | 1654.*
 Wien Münz kabinet 33 + 27 mm. Lauringer E. Soproni emlékérméi 2. 1.

Az érmet csak az idézett leírásból ismerjük,¹⁵ eredetiben eddig még nem volt alkalmunk tanulmányozni és így a pontos mintaképére sem tudunk ezuttal rámutatni. Maga a bárányábrázolás a XVI. századi vallásos érmeken és csegelyeken elég gyakran előforduló motívum, még körmöci biblikus érem is rendelkezik ilyen éremképpel, tehát az eredeti mintakép megtalálása bizonyára nem különösebben nehéz feladat és így ez a kis csegely is teljesen beleilleszkedik a többi soproni iskolai érem szellemébe és technikai kivitelébe.

Idézett tanulmányunkban egykori adatok alapján kimutattuk, hogy az érmeket a város rendelte meg és készítői soproni ötvösmesterek voltak. A városi számadáskönyvek két ötvös nevét őrizték meg. Az egyik Joachim Weiss, aki 1641-ben készített jutalomérmeket, a másik pedig Martin Monstern, kinek neve 1643, 1644 és 1651. években szerepel ilyen természetű mun-

¹⁵ Lauringer Ernő, Soproni szab. kir. város emlékérméi. Soproni Szemle, VII. 1943. 6—12.

kákkal kapcsolatban. Az 1642-ből való érmet (35) Joachim Weiss művének tekinthetjük, a többi pedig, tehát az 1644, 1647, 1654. és 1657. évekből származottakat (36—43) Martin Monstern múlt helyéből lehet származtatni. Érdekes, hogy az érmeek feliratában a város neve mindig *Sopron* formában szerepel és sohasem Ödenburg alakban.

44. Körmöcbánya, evangélikus gimnázium. A gimnázium a XVII. század végén súlyos helyzetbe került. 1673-ban Collalto császári generális minden protestáns istentiszteletet eltiltott. 1681-ben annyiban változott a helyzet, hogy a soproni országgyűlés határozata értelmében a protestáns vallás gyakorlata némi megszorítással biztosítva lett és a száműzött tanítók visszatérhettek. Így például 1692-ben visszatért *Parischitius Dániel* rektor is. Az alább leírt jutalomérem 1696-ból való, tehát abból az időből, mikor Parischitius rektor Thököly és Rákóczi szabadságharcai közötti években igyekezett újjászervezni az iskolát.¹⁶

(E) Szent György tallér előlapja.

(H) Öt sorban bevésve: PRAEM: | PRO SCHOLA | CREM-
NICI = | ENSI: ANNO | MDCXCVI.

MTM ezüst 46 mm. 26.22 g. Num. Közl. XLI. 60.

Az érem előlapja a közismert körmöci György-érme egyik típusának utánöntése. A mintául szolgált Györgytallér HR jelzést visel, tehát Roth Herman körmöci vésnök műve,¹⁷ aki 1690—95 között dolgozott Körmöcbányán és az utánöntött jutalomérem bevésett 1696-i évszáma kétségtelenül igazolja, hogy az eredeti érem 1696 előtt készült. A jutalomérem eredetének kérdését illetően, az eddigi analógiák alapján, csak azt feltételezhetjük, hogy ez is valamelyik helyi ötvösmester műve. Annál is inkább valószínű ez, mert a mintául szolgált Györgytallér eredeti veretőve akkor még a körmöci pénzverőben volt, ha tehát az érem ott készült volna, veret lenne és nem öntvény. Szembeállítva a már ismertetett másik körmöci iskolai éremmel, láthatjuk, hogy az 1618-i jutalomérem — a virágzás idején — művészi munka, melyet a pénzverő vésnöke készített, ez utóbbi 1696-ból viszont, mintegy a súlyos idők jeleként, csupán egyszerű utánzat.

¹⁶ *Huszár L.*, Körmöci iskolai jutalomérem 1696-ból. Num. Közl. XLI. 1942. 59.

¹⁷ *Huszár L.*, Szent György érme, 1940. 8. sz.

45—60. Pénzek bibliai idézetekkel és egyéb vallásos tárgyú jelmondatokkal. Nem lenne teljes a magyarországi protestantizmus történetére vonatkozó éremanyag bemutatása, ha kimaradnának a felsorolásból azok az erdélyi fejedelmi pénzek, melyek a rajtuk található bibliai idézeteknél és egyéb kegyes jelmondatoknál fogva, nyilvánvalóan a pénzeket verető fejedelmek és városok hitbeli meggyőződését tükrözik vissza. A kor általános szelleme hozta magával, hogy az élet minden megnyilvánulása, tehát a pénzek is, a vallási kérdés mindenek felett uralkodó hatása alá kellett, hogy kerüljenek. Ilyen vallásos jelmondatú pénzek a következők:¹⁸

45. Izabella tizes arany 1557, hátlapján *Si deus nobiscum quis contra nos* (Róma 8: 31).

46. Brassó város tallér 1601, hátlapján *Deo vindici patriae* felirat.

47. Bocskai István tizes arany 1605, hátlapján *Pro deo et patria*.

48. Bocskai István szebeni dukát 1606, hátlapon *Soli deo gloria* (5. Mózes 32: 3).

49. Szeben város tizes arany 1605, hátlapon *Soli deo gloria*.

50. Székely Mózes tizes arany 1603, hátlapon *Dominus protector meus*.

51. Rákóczi Zsigmond tizes arany 1607, hátlapon *Soli deo gloria* és *Non est currentis neque volentis sed miserentis dei* (Róma 9: 16).

52. Brassó város tizes arany 1612. Hátlapon *Nos in nomine domini confidimus* (Zsoltárok 20: 8).

53. Brassó város garas 1612—15. hátlapon *Deus protector noster*.

54. Bethlen Gábor kolozsvári dukát 1614, hátlapon *Dei dominus est nequis gloriatur* (Efezus 3: 8—9).

55. Bethlen Gábor tizes arany 1616, hátlapon *Dominus illuminatio mea et salus mea quem timebo* (Zsoltárok 27: 1.) és *Consilio firmata dei*.

56. I. Rákóczi György tizes arany 1631, hátlapon *Soli deo gloria* és *Non est currentis neque volentis sed miserentis dei*.

57. Baresai Ákos tizes arany és szebeni dukát 1660, hátlapon *Deus providebit* (Genesis 22. 8.).

58. Baresai Ákos brassói tizes arany és tallér 1660. hátlapon *De profundis clamamus ad te Domine* (Zsoltárok 130: 1.) és *Serva nos quia perimus* (Máté 8: 25.).

¹⁸ Az egyes pénzfajok leírva *A. Resch Siebenbürgische Münzen und Medaillen*, Hermannstadt 1901. művében.

59. Apafi Mihály százaz arany 1677 elő és hátlapon *Splendor, opes, aurum mundi mihi nulla voluptas quin puto pro Christo haec omnia damna meo* és *Spes confisa deo nunquam confusa recedit, fidentem nescit deseruisse deus.*

60. Thököly Imre tizes arany 1683, előlapon *Spes mea in domino* és hátlapon *Pro deo et libertate.*

Együttesen nézve e jelmondatos érmekeket, látni lehet, hogy a legnagyobb részük tizes arany, tehát a legmagasabb értékű forgalmi pénz. Voltaképen azonban ezek a tizes aranyak nem is kimondott forgalmi pénzek voltak — bár a rendes folyó pénzek pénzlába szerint készültek és fizetésre is felhasználhatók voltak, — hanem inkább úgynevezett emlékpénzeknek tekinthetők. Sajátos jelenségei ezek az erdélyi fejedelemség érmészetének, melyben oly kevés emlékérmét találhatunk. Ezeket a gyakran bizonyos meghatározott eseményekre és alkalomokra készült emlékpénzeket kell az emlékérmeket helyettesítő éremfajnak tekinteni.

61. II. Rákóczi Ferenc, szécsényi országgyűlés. A II. Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharc iránt bizalommal voltak a protestánsok is, mert ő figyelmet fordított a vallási ügyekre. A vallási kérdés rendezését különben a szécsényi országgyűlés (1705) tüzte ki tárgyául és a rendezés három elve az volt, hogy 1. a földesúri jog szűnjék meg a vallás kérdésében, 2. amely vallás hívei többségben vannak valamely helységben, azoké legyen a templom és annak jövedelme, végül 3. az ágostai és helvét hitvallást követők szabadon gyakorolják vallásukat az 1608. és 1647-i törvénycikkek, valamint az 1659-i hitlevél foglalata szerint.¹⁰ Az országgyűlés emlékére érem is készült.

(E) FRANCISCVS - II - D : G : TRANSYL : PRIN : RAKOCZI - DVX - CONFOE : R : H STAT :

Mellkép szemben, páncélban, köpenyvel.

(H) CONCVRRVNT - UT - ALANT -

Égő oltár körül 3 Vesta szűz táplálja a tüzet. Oltár talapzatán DW. Szelvényben CONCORDIA - RELIGIONUM - | ANIMATA - LIBERTATE - | * A - M - D - C - V . * | IN - CON : SZECH :

MTM ezüst, 44 mm 49.89, 45.22 és 26.34 g, bronz 44 mm

Huszár—Procopius 184.

¹⁰ Zsilinszky i. m. 219.

Az érem mestere a körmöci pénzverde kiváló svéd származású fővésnöke, Warou Dániel volt, amint a hátlapon levő DW mesterjelzés is bizonyítja. Az érem verőtövei egyébként a mult század második felében Munkács várából kerültek elő és 1889-ben új veretek is készültek ezekkel, melyeken a peremre bevett KB és 1889 jelzik az újabb veretet.²⁰

61a. Gúnyérem a szécsényi országgyűlésre. Keletkezésének okát és körülményeit pontosan nem ismerjük; lehetséges, hogy I. József 1710. novemberi *resolutio*jával áll összefüggésben, mely a szabadságharc korának vallásügyi változásait hátlyon kívül helyezte és mindent az 1702. évi állapotba állított vissza.

(E) + PERFIDA CEDE TRIAS, PROPEIUS CADAT
IGNIS AB ARA + MARTI IVRE PIO DISCE
SACRARE TRIAS (= 1710).

Antik harcok az oltárt szétveri, papnők szétfutnak.
DE INIMICIS VICTOR szalagon INDE PAVOR
PATRIAE alatta G-S-

(H) SVB QVA PAX REQUIES IPSA, SECVRA VIRENT
+ VERA SALVS PATRIAE SPONDETVR AB
ARBORIS VMBRA : +

Lombos fa alatt Erdély egy része városnevekkel. Alatta
IN COLLIS NOBILE PRAESIDIVM - szalagon
MANET HINC PROTECTIO REGNI - Lent G -
SCHULER

MTM ezüst 47 mm 32-34, 30-07 és 25-75 g. Huszár-Procopius 207.

Az érem a köriratban szereplő chronostikon szerint 1710-ben készült és a mestere Schuller György nagyszebeni ötvös és éremművész volt, aki a XVIII. sz. első évtizedeiben számos erdélyi vonatkozású emlékérmét készített. Az előlapi ábrázolás paródiája a szécsényi országgyűlés hátlapi éremképének. A protestánsok helyzetét véglegesen az 1731-ben kiadott *Carolina Resolutio* szabályozta és ez az állapot tartott egészen II. József trónraléptéig.

62—64. II. József türelmi rendelete. Az ágostai és helvét hitvallású kerületek 1781. április 29-én közös folyamodványt nyújtottak be a császárhoz, sérelmeik ügyében. József császár,

²⁰ Huszár L., A kuruckor érmészete. Rákóczi Emlékkönyv, 1935. 391—412.

mint a felvilágosodás híve, igyekezett segíteni és előbb a május 21-i pátensben, majd az október 29-én megjelent türelmi rendeletben szabályozta az egyházak helyzetét. A nevezetes esemény emlékét három emlékérem őrzi:

62. (E) AMOR ET DELICIAE GENERIS HVMANI.
Mellkép j. Karszelvényen OE
- (H) QVID POTUIT TOTA CONTINGERE VITA LAETIVS.
Piramis alakú oszlop előtt gyerek. Oszlopon két sorban
LIBERTAS | RELIGIONIS | A IOSEPHO II | IN TER-
RIS SVIS | PROTESTANTIBVS | ET IVDAEIS DATA |
MDCCLXXXI
MTM ezüst 45 mm 29.92 mm, ón 45 mm. Széch. I. 442. I.
8. 73. t. 3.
63. (E) IOSEPHVS - II - ROM - IMP - SEMP - AVG_r
Mellkép j. Karszelvényen REICH szalagon TOLERAN-
TIA - IMPERANTIS
- (H) SVB - ALIS - SVIS - — PROTEGIT OMNES
Sugaras istenszem alatt koronás sas jogarral és orsz.
almával. Szalagon IN DEO Alatta kath. püspök kehely-
lyel, melyen sugaras kereszt látszik, jobbra lutheranus.
balra ref. lelkész. Szelvényben ECCE AMICI - | 1782 -
MTM ezüst 43 mm 25.42 g és ón 44 mm. Széch. I. 442. I.
9. 73. t. 2.
64. (E) IOSEPH - II D : G - ROM - IMP - VERAЕ PIETATIS
VINDEX -
Mellkép j. alatta I - G - HOLTZHEY FEC.
- (H) AMICISSIMA VERITAS -
Négyszögletű oltárkőn LIB | ERGO és osztrák címer.
Rajta papírlap, melyből sugarak áradnak a térdelő
császár felé. Balról látóknk friss hajtással. Lent
MDCCLXXXII.
MTM. ezüst 45 mm 29.10 g. Széch. I. 443. I. 10.

A három érem közül tehát az első 1781, a másik kettő 1782-ben készült. Az első mestere Christian Daniel Oexlein regensburgi, a másodiké Johann Christian Reich fürthi, a harmadiké pedig Johann Georg Holtzhey zeelandi éremművész volt.

65—70. Fogarasi Pap József. Emlékanyagunkban sajátos csoportot jelentenek azok az emlékérmek, melyeket kiválóbb protestáns tudósok (papok és tanárok) elsősorban teológiai

tárgyú munkásságuk elismeréseképpen külföldi akadémiákon nyertek. Különösen a XVIII—XIX. sz. fordulója körüli évtizedekben volt ez gyakori jelenség. Így mindjárt több éremmel is szerepel Fogarasi Pap József. Született Szászvároson 1744. augusztus 26., meghalt Marosvásárhelyt 1784. december 17. Előbb Nagyenyeden tanult, majd különböző külföldi főiskolákon. 1774-ben lett lelkész és bölcseletdoktor. Hazatérve előbb szászvárosi lelkész lett, majd 1779-ben Marosvásárhelyt a református kollégiumban tanár. 1784-ben II. József kinevezte a budai egyetem tanárává. Ő lett volna az első református tanár az egyetemen, de hirtelen jött halála megakadályozta a tanszék elfoglalásában. Művei részint alkalmi versek, főként pedig filozófiai értekezések, melyekkel egymásután nyerte a jutalomérmeket.

65. Seelandi Flessing Társaság 30 arany értékű emlékérme (második díj). Ezt a *Potestne naturae servator etc.* (Vlissingiae 1775) pályaművével nyerte.

(H) Bevésve JOSEPHUS PAP DE | FAGARAS | 1772
MTM ónmásolat 59 mm. Tört. Tár 1893. 733., 172. sz.

66. A Berliini Kir. Tudom. és Szépműv. Akadémia 50 arany értékű emlékpénze. Ezt a *Dans toute la nature on observe des effets etc.* című pályakérdésre beadott művével nyerte 1778-ban. Az érem maga nem ismeretes, Szinnyei tesz említést róla.²¹

67. Harlemi Teyleriana Teológiai Társaság ezüst jutalomérme (második díj). Ezt a *Potestne demonstrari, dari providentiam specialem a generali etc.* című Harlemben 1782-ben kitűzött pályakérdésre küldött művével nyerte.

(H) Bevésve JOS. PAP DE FAGARAS | Ph. Dr. Phil et
Math. Prof. : | te M. Vásárhely
MTM ónmásolat 72 mm.

68. Harlemi Teyleriana Társaság 80 arany értékű jutalomérme. Ezt a *Quae est natura moralis libertatis?* pályaművével nyerte 1782-ben.

(H) Bevésve JOS. PAP DE FAGARAS, | Ph. Dr. Phil. et
Math. Prof. | te M. VASARHELY -
MTM arany 73 mm 269 g. Tört. Tár 1893. 733., 173. sz.

²¹ Szinnyei József, Magyar írók élete és munkái, III. 603.

69. Harlemi Tud. Társulat 24 holland arany értékű jutalomérme. Ezt a *Quaenam analogiae sunt fundamenta et signa? etc.* (Harlem, 1783.) pályaművével nyerte.

Peremére verve IOS - PAP DE FAGARAS - PH - D -
ET PROF - IN ATH - VASARHELY - ADEPTUS EST
MDCCLXXXII.

MTM arany 53 mm 79.17 g. Tört. Tár 1893. 733., 174. sz.

70. Stolpianum legatum 50 arany értékű jutalomérme. Ezt a *Qua ratione optime demonstrari possit? etc.* (Harlem, 1783.) pályaművével nyerte.

(E) MERVIT JOS. PAP DE FAGARAS 1783.

Tört. Tár 1893. 733., 175. sz.

Az ismert érmek közül a 65. és 70. csak ónmásolatban maradt fenn. A 68., 69. és a leírásból ismert 70. sz. jutalomérmek Johann Georg Holtzhey zeelandi éremművész művei. Az érmek egyébként az illető tudományos társaságok minden hasonló alkalomkor osztogatott jutalomérmei, a magyar vonatkozást egyedül Fogarasi Pap József bevésett neve jelenti.

71—72. Pap Szathmári Mihály. Református teológiai tanár. Kolozsvárt született 1737. szeptember 28., Svájcban és Németalföldön tanult, 1765ben hazatérve több helyen paposkodott, míg 1767-ben a kolozsvári kollégiumba teológiai tanárnak meg nem hívták. Tanszékét szeptember 28-án foglalta el. Dogmatikával foglalkozott, majd egyháztörténettel, római régiségekkel stb. Szép éremgyűjteménye is volt. Meghalt 1812. május 31., Kolozsvárt.

71. Harlemi Tud. Társ. száz aranyos jutalomérme. Ezt a *De Staat der christenheid by de opkomst Mohammed* (Harlem 1785) pályaművével nyerte.

(E) EER PENNING | VAN TEYLER'S | GODGELEERD |
GENOOTSCHAP | toegekent | 22n | MICHAEL PAP.
SZATHMÁRI | ill. coll. Reform. Claudiopolis | S. S.
Theol. et Hist. Eccles. | PROFESSOR.

Tört. Tár 1893. 734., 177. sz.

72. Hágai Társaság száz aranyos jutalomérme. A pályamű címe *Dissertatio historico-theologica etc.* (Amsterdam, Harlem és Hága 1791).

(E) MICHAEL PAP SZATHMÁRY | NOBIL - TRANSILV
 HVNGAR - | ILL - COLLEG - REF - CLAVDIOP - [
 S. S. THEOL - ET - HIST - ECCL - | PROFESSOR -
 P. O [MERVIT | MDCCLXXXVIII -
 Tört. Tár 1893. 734., 176. sz.

73. Sipos Pál. Született 1795. október 16. Nagyenyeden, meghalt 1816 szeptember 15-én Tordason. Németországban és Bécsben tanult, majd hazatérve 1798—1805 között Szászvároson rektorprofesszor, 1805—10. években Sárospatakon tanár, végül 1810-től élete végéig tordasi lelkész. Matematikával foglalkozott és a *Beschreibung und Anweisung eines mathematischen Instruments für die Mechaniker etc.* című értekezését a berlini Akadémia adta ki és 1795-ben arany éremmel jutalmazta. Az érem ma a sárospataki főiskola gyűjteményében van, de nincs rajta semmi olyan különös felirat vagy bevésés, ami közvetlenül utalna Sipos érdemeire. Egyszerűen csak a berlini Akadémia jutalomérmének egyik arany példánya.²²

74. Pethe Ferenc. A debreceni kollégium tógátusa. 1794-ben Utrechtben kiadott zsoltároskönyvéért IV. György angol királytól (akkor még régens) 36 arany súlyú jutalomérmet kapott. Később nemzetgazdasági műveivel tűnt ki. Az érmet nem ismerjük, csak leírásból van tudomásunk róla.²³

Ezekről a felsorolt, protestáns tudósok által külföldön nyert jutalomérmekről van közvetlen tudomásunk eddig, de behatóbb kutatással és körülményesebb utánjárással ezek száma bizonyára még szaporítható volna.

75. Reformáció 300. évfordulója. A XIX. századnak a vallás terén szabadabb légkörében, 1817-ben nagy fényvel ünnepték meg a magyarországi protestánsok is a reformáció háromszáz éves jubileumát. Erdélyben a reformátusok az ünnepélyes istentiszteletet 1818 január 11-re tűzték ki, melyre Bodola János püspök írta az alkalmi könyörgést. A *főconsistorium* emlékérem készítését is elhatározta, a költségekre kollektát hirdetett és ennek elintézését Sárospataki György kolozsvári bírora bízta. Így készült el az ismeretes emlékérem.

(E) DITSÓSÉG ISTENNEK, BÉKESSÉG E FÖLDÖN AZ
 EMBEREKHEZ IOAKARAT *
 Nyitott könyvön LUK - R - II — V. 14 Sugarak, felhők.

²² Woyciechowsky J.: Sipos Pál élete, 1932. 124.

²³ Magyar Nemzet napilap, 1939. V. 14-i számában.

előtte egymást fogó két kéz. Felhő szélén C-Wurschbauer f.

- (H) Négyszögben 9 sorban A' | REFORMATIO [IIK | SZÁZADI INNEPÉNEK EMLÉKEZETÉRE - | AZ ERDÉLYI EVANGE= [LICO REFORMA= | TUSOK | MDCCXVII

MTM ezüst 40.5 mm. 15.76 és 17.21 g. Huszár-Procopius 503.

Az érem a gyulafehérvári pénzverőben készült és mestere Wurschbauer Károly, a pénzverde akkori vésnöke volt.

76. Besztercebánya, evangélikus gimnázium. Jutalomérem a magyar nyelv tanulása terén kifejtett szorgalom elismerésére.

- (E) G - E - A - C - Sugaras istenszem körben, lent NEO-SOLII -

- (H) A HAZAI NYELVBEN SZORGALOM JUTALMA
Babérkoszorúban koronás magy. címer, lent Besztercebánya címere.

MTM ezüst 23 mm 1.85 és 1.94 g. Num. Közl. VII. 77. 1. sz.

Az előlapi felirat értelme: *Gymnasium Evangelicorum Augustanae Confessionis*. Két lemezből készült érem, melyeket recés ezüstkeret tart össze. Az érem a XIX. sz. első felében vagy közepe táján készült, mestere ismeretlen. Valamelyik helyi ötvös vagy vésnök műhelyéből kerülhetett ki.

77. Debreceni Református Kollégium. Jutalomérem, helyesebben *jeton* a testi ügyesség jutalmazására.

- (E) Két díszítmény között A | DEBRECZENI | FŐISKOLA

- (H) Koszorúban TESTI | ÜGYES [SÉGÉRT

MTM ezüst füllel 19.5–23 mm 1.67 g.

Vésnökmunka a XIX. sz. első feléből, keletkezési körülményeire nézve bővebb adatok nem állanak rendelkezésünkre.

78. Blandrata György fiktív csegelye.

- (E) Félkörökből képzett körben VNVS DEVS, alatta istenszem, lent ZAPOLYA

- (H) Ugyanolyan körben VNVS SOL alatta sugaras napkorong és lent BLANDRATA

MTM ezüstcsegely 33–33.5 mm 4.90 g. Num. Közl. XXV. 133–134.

E csegely az unitárius vallás Erdélybe hozatalával áll összefüggésben és a feliratok értelme Faludi szerint:²⁴ Miként egy nap van az égen, úgy egy isten uralkodik a világ felett. A csegely azonban nem egykorú készítmény, hanem a XIX. sz. első feléből származó fiktív munka. Attila, Balambér és több más hasonló stílusban készült, fiktív éremmel alkot egységes sorozatot. Ezek mind a nemzeti újjászületés idején keletkezett és a régi nagyjaink emlékét megörökíteni akaró érem-sorozatok divatjának köszönhetik létrejöttüket. A csegely készítő mestere ismeretlen.

Eljutottunk az éremanyag ismertetésében a szabadságharc koráig. Célunk a történeti jelentőségű éremanyag bemutatása volt, azért itt befejezzük a sorozat ismertetését. A XIX. sz. második felében készült hatalmas éremtömegben szintén számos protestáns vonatkozású darab található, melyek azonban már kiesnek az eredetileg kitűzött feladat kereteiből. Összeállításuk talán egy következő közlemény anyaga lehet. A *felsorolt* érmek becses emlékei a magyar protestáns egyháztörténetnek, mert hiteles illusztrációi az egyházi élet különböző jelentősebb vagy jelentéktelenebb eseményeinek. Számuk ugyan nem nagy, mert az ország XVI—XVIII. századi kedvezőtlen állapota az éremkultúra népszerűvé válását nagyon gátolta, de a meglévő anyag annál értékesebb emlékmagyagot jelenthet az egyháztörténet minden kutatója számára.

Huszár Lajos.

²⁴ Faludi Géza, Blandrata György csegelye. Num. Közl. XXV.

A KÜKÜLLŐI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE PAPJAI A REFORMÁCIÓ KORÁTÓL AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS GENERALIS ZSINAT FENNÁLLASAIG, 1871-IG.

A reformációt megelőző századokon át egymás szomszéd-ságában állott a küküllői és a telegdi katolikus főesperesség. Területük alig változott évszázadokon át, sőt külső keretük megmaradt változatlanul akkor is, mikor a két főesperesség magyar és szász lakossága teljes egészben a protestántizmus-hoz csatlakozott. A küküllői főesperességből a prototetáns kükül-lői egyházmegye, a telegdi főesperességből a marosi egyház-megye alakult. Azonban a marosi egyházmegye, miután terje-delme túl nagy volt, az 1641. évi kolozsvári, június 10-i zsinat-on kettévált, marosi és görgényi egyházmegyére.¹

A lutheri reformáció Szapolyai János uralkodásának utolsó évtizede alatt Erdélyszerte elterjedt. A küküllői főespe-resség valamennyi papja, egyházközsége, illetve a gyülekeze-tek tagjai 1540—50 között a protestáns hitet vallják, bár az egyház külső életében és keretében lényegesebb változások nem történtek, legfeljebb annyi, hogy szaporodni kezdtek a házas-ságra lépő papok.

Az 1550. évi országgyűlés a protestáns vallás szabadsá-gát törvénybe iktatta.² Az erdélyi rendek túlnyomó többsége akkor már protestáns volt. A középerdélyi protestáns egyház-megyék külső szervezkedése 1556-ban, Izabella és János Zsig-mond visszahívása után történt meg. Az 1556. évi országgyűlés a katolikus püspökséget azáltal szüntette meg, hogy lefoglalta a püspök tizedét és összes javait.³ Valószínűleg abban az évben alakult át a küküllői katolikus főesperesség protestáns egyház-megyévé. Az evangélikusok 1556-ban Kolozsvárott zsinatot tar-tottak. Ezen a zsinaton ott van Macerius Ambrus enyedi pap, mint a küküllői luteránus egyházmegye főesperese és ott van

¹ Az 1641. évi zsinat végzéseit lásd: Acta Sinodi Gen. I. 23. Küküllői egyhm. levéltár.

² Szilágyi S., Erdélyi országgyűlési emlékek. I. 259.

³ U. o. 566—9. l.

szintén a telegdi főesperesség képviselőjében Hunyadi János főesperes, Nagyteremi papja.⁴ Ezek többi esperestársaikkal együtt írják alá a zsinat végzéseit, a „Consensus doctrinae de sacramentis Christi“-t.

Macerius Ambrus tehát a lutheránussá lett küküllői egyházmegye első esperese. Esperessége alatt terjedt el és szilárdult meg a protestantizmus a főesperesség területén, melynek határai csaknem változatlanok maradtak a reformáció két első századában.

Nemsokára már Hunyadi János, volt telegdi főesperes, áll a küküllői egyházmegye élén, Macerius Ambrus utódaképpen, kinek nevével többé nem találkozunk.

Alig alakult meg a küküllői lutheránus egyházmegye, máris a kálvinizmus kezdett elterjedni benne; 1557 táján papjai már a kálvinizmus felé hajlanak. A magyarság, mint nemzeti vallását öleli magához, míg a küküllői szászok keményen védik lutheránus hitüket. 1559-től kezdve kemény viták és harcok vannak a magyarok és szászok között. 1561-ben Marosvásárhelyen, a következő évben Medgyesen és Vámosgálfalván folytak a viták és erőteljes mérközések a küküllői szászok és magyarok között. Ezek a harcok különben az erdélyi szászok és magyarok, illetve az erdélyi lutheri és kálvini irányzat harcai voltak és azzal végződtek, hogy a magyarok teljes egészükben a kálvinizmushoz csatlakoztak, a szászok megmaradtak lutheránusoknak és egymástól egészen elkülönültek és elszigetelődtek.

Az 1561. évi marosvásárhelyi zsinaton hozott *articulus*-okat aláírta Hunyadi János, aki már többé nem a régi főesperességét, a telegdit, illetve az ebből marosivá alakult protestáns egyházmegyéjét, hanem a küküllői lutheránus egyházmegyéjét kormányozza és annak áll az élén. Ugyanis a hatvanas évek elején, nem tudjuk, melyik zsinaton, az egyházmegyék területi beosztásán némi módosítás történt. Nagyenyedet Macerius Ambrussal együtt a zsinat elcsatolta a küküllői egyházmegyétől; eredetileg amugyis az ózdi főesperességhez tartozott Nagyenyed. Az így esperes nélkül maradt küküllői egyházmegyéhez a telegdi, illetve most már marosi egyházmegyétől elcsatolta Nagyteremit papjával, Hunyadi János főesperessel együtt. Ettől az időtől kezdve Hunyadi János a küküllői egyházmegye esperese. Esperessége alatt megy végbe a küküllői egyházmegyének reformátussá átszervezése. Előbbi egyházmegyéjének, a marosinak élére, mint utóda, az esperesi állásban, Göcsi Máté marosvásárhelyi pap került, kit a zsinat, mint Sándor András utódját, a püspöki állásba emelt.

⁴ Pokoly József, Az erdélyi ref. egyh. tört. V. 207.

Kónya Ferenc küküllői esperes, generális direktor 1788-ban új *protocollumot* kezdett; ennek 64. lapján a következőket írja Fogarasi Sámuel küküllői esperes: „Hunyadi János nagyteremii pap és esperes aláír az 1556. és 1561-beli articulusoknak, ki az egyházmegye levéltárában található más adatok szerint is legelső esperese volt az egyházmegyének.“⁵ Ugyanzen *protocollum* 5. oldalán a következőket írja Kónya Ferenc esperes: „Ezeröttszázhatvannégyben Erdélyben, a nagyenyedi országgyűlésen különböztették meg magukat a reformátusok a lutheranusoktól, mikor is azután különös püspökjük és espereseik kezdtek lenni mind a két valláson levőknek és azután 1567-ben subscribáltak is a Helvetica Confessionak. Legelső református esperes volt akkor Hunyadi János a küküllői vagy küküllővári tractushban.“⁶

A küküllői református egyházmegye megszervezésének idejéről az 1564. évet tekinthetjük, noha valamennyi papja, gyülekezete jó néhány év óta már a kálvini hitet vallotta. A szervezkedést kimondó nagyenyedi zsinaton, továbbá az ezt megszilárdító 1566. évi március 15-i tordai, 1566. május 19-i marosvásárhelyi zsinaton, valamint a kálvinista hitvallást elfogadó, és megállapító 1567. évi zsinaton, Hunyadi János esperes képviselte a küküllői református egyházmegyét.⁷

Az utóbbi zsinaton van utoljára említve Hunyadi János. Azután nyoma vesz, mintha meghalt volna.

Nagyon figyelemreméltó körülmény, hogy Bonyhai Simon György küküllői református esperes, midőn 1714-ben összeállította első ízben elődeinek, a küküllői espereseknek névsorát, abból kihagyta Hunyadi János nevét,⁸ éppen úgy, amint püspökelődeinek 1715-ben szintén általa összeállított névsorából kihagyta a Dávid Ferenc nevét. Egészen bizonyosra vehető, hogy Bonyhai Simon György nem az adatok hiánya miatt nem emlékezik meg a küküllői református egyházmegye legelső espereséről, hanem azért, mert *több és bővebb* adattal rendelkezett felőle, mint mi. Bár semmi közvetlen adatunk nincsen rá, mégis nagyon valószínű, hogy Hunyadi János követte mesterét, Dávid Ferencet, mikor ez elhagyta református egyházát és az unitáriust megalapította. Igazolja ezt az a körülmény is, hogy 1569–70-ben Nagyteremi unitáriussá lett társegyházközségével, Teremiújfaluval, papjával, templomaival, iskoláival, parókhájjával, tanítóival, pátronusával, híveivel és min-

⁵ Küküllői egyhm. levéltár. Kónya Ferenc *Protocollum*, 1788. 64.

⁶ U. o. 5.

⁷ U. o.

⁸ Küküllői egyhm. levéltár. Bonyhai S. György *Protocollum*, 1714. 9.

den vagyonával együtt. Hunyadi János nevének és emlékének kitörlése, illetve kihagyása a korábbi feljegyzések közül nem arra mutat, hogy a változások nem volt már életben, hanem inkább arra, hogy Nagyteremít ő vitte át az unitarizmusba. Ugyanakkor, mindenestre az ő vezetése alatt, lett unitáriussá még a küküllői 37 anyaegyház közül a következő 12: Kutyfalva, Radnót, Bethlenszentmiklós, Ádámos, Dombó, Dicső-szentmárton, Szőkefalva, Sáros, Széplak, Désfalva, Harangláb, Szentbenedek.^{8a}

1576-ig a református és az unitárius gyülekezetek közösen alkotják a küküllői magyar egyházmegyét a szászok evangélikus egyházmegyéjével szemben. 1576-ig, míg a református és unitárius egyházmegye nem különültek el egymástól, talán Hunyadi János állott a magyar egyházmegye élén. Úgy látszik, hogy utóda az esperesi székben Babarezi Tamás volt. Róla semmit sem tudnak az egyházmegyei források, hiába kutatjuk át az egyházmegye levéltárát, nevével nem találkozunk. Őt csupán Pokoly József említi, de forrását nem nevezi meg.⁹ Babarezi Tamás is, mint sejtjük, inkább unitárius, mint református esperes volt.

Talán azért hallgatnak róla az egyházmegyei *protocollumok*.

Forrásaink szerint, Hunyadi János után, a küküllői papok közül a legelsőnek Patakfalvi Mózes küküllővári pap, küküllői esperes van említve 1596-ban. 1637-ben halt meg és haláláig esperese volt az egyházmegyének.¹⁰ Résztvett az 1634. évi küküllővári zsinaton, hol a zsinat választ adott Duraeus tervezetére, melynek az volt a célja, hogy a protestánsok között unió jöjjön létre. A zsinat végzéseit, illetve a választ aláírta Geleji Katona István püspök, Patakfalvi Mózes küküllői esperes és 11 esperestársa.¹¹ Pokoly József szerint Patakfalvi Mózes nem mint küküllővári, hanem mint sövényfalvi pap írta alá a zsinati végzést. Ezt tévesnek kell minősítenünk, mert Patakfalvi Mózesnek három év múlva bekövetkezett halálakor a küküllővári papi állás üresedett meg és arra, valamint az ugyanakkor megüresedett esperesi állásra hívatta meg Geleji Katona István püspök Dési Istvánt a kolozsvári papi állásból. Az egyházmegye levéltárában található források is azt igazolják, hogy Patakfalvi Mózes haláláig a küküllővári egyházközségben szolgált.¹²

^{8a} Nagyobb részük még a 17. század folyamán ismét reformátussá lett. Kutyfalva, Radnót, Nagyteremi egészen, a többi részben; csak Dombón nincs református templom.

⁹ Pokoly i. m. V. 229.

¹⁰ Kónya F. *Protocollum* 5., 120., 140.

¹¹ Pokoly i. m. 234—5.

¹² Kónya F. *Protocollum*, 5., 120., 140.

Patakfalvi Mózes korától kezdve, miután Nagyteremi unitáriussá lett, Küküllővár viszi az egyházmegye egyházközsegei között a vezérszerepet a fejedelmi kor végéig, illetve II. Apafi Mihály feleségének, Bethlen Katának haláláig, mikor az uradalom a kincstárra szállott és 1746-ban Szendrei fiskális udvarbíró elvonta a református egyháztól az udvari járandóságokat.

Pelsőczy Bebek Györgyné, Patóczy Zsófia ugyanis fejedelmi ellátást biztosított a küküllővári pap és iskola fenntartására. A papi fizetés állott 100 kalangya búzából, 100 kalangya zabból, 100 forint pénzből, 100 veder borból, ezenkívül dözmaquartából, 2 malom szombati vámjából. A későbbi patrónusok javították a papi fizetést, 2 hízott disznót, 4 hárányt, mézet, sajtot, vaját, elegendő tüzfát, szénát adtak a papnak. A 4 tanerős iskola fenntartásáról, a tanítók fizetéséről szintén az udvar gondoskodott.¹³ Patóczy Zsófia díszes szarkofágját veje, Báthori István fejedelem csináltatta és helyeztette el a templomban, hol a patróna hamvai pihennek. Az uradalom a Báthori családról esere útján Bethlen Gáborra, majd öccsére, Istvánra, szállott. Azután ennek vejéé, Rhédei Ferencé, Kapi Györgyé, 1683-ban Thököli Imrée, 1685-ben Apafi Mihályé. utána fiáé lett. Még a katolikus Báthoriak idejében is hiánytalanul kijárt a *patrocinium*. Báthori Kristóf felesége, Boeckai Erzsébet, az István testvére, nagyon buzgó, áldozatkész patrónája volt a református egyháznak és algimnáziumának.¹⁴

A továbbiakban a küküllői egyházmegye espereseinek, Bonyhai Simon Györgynek (1712—37), Körösi Györgynek (1737—66), Kónya Ferencnek (1783—97), Dersi Jánosnak (1797—1800), id. Fogarasi Sámuelnek (1816—30) és ifj. Fogarasi Sámuelnek (1816—30) és ifj. Fogarasi Sámuelnek (1847—64), főképpen az utóbbinak adataira és feljegyzéseire támaszkodom. azonban kiegészítettem és helyesbítettem feljegyzéseiket az esperesi vizitációk, parciális zsinatok, esperesi szentszékek jegyzőkönyveiben található adatokkal, a feljegyzések eredeti forrásaival.

A következő lelkipásztor Gidófalvi Tamás Magyar királyfalva papja, említve van 1598-ban.¹⁵ Elődeit nem ismerjük, az egyházmegye *protocollum*ai, feljegyzései a 16. század második feléről és a 17. század első tizedeiről nem maradtak fent. Magyar királyfalva Küküllővárral együtt 1564-ben reformá-

¹³ Dadai János esp. feljegyzése. *Protocollum* II. k. 5—7.

¹⁴ Józsa Ferenc küküllővári lelkész feljegyzése. *Egyházközs. le-váltár.*

¹⁵ Kónya *Protocollum* i. m. 119., 140.

tussá lett és ebben a hitben megmaradt akkor is, midőn az unitarizmus számos gyülekezetet elhódított. A 15. század elejétől fogva a Szentléleki és Kézdi Sándor család tulajdona volt, utána a Tarnóczyi Székely családé, a 16. század eleje óta a Somkerekai, Erdélyi, Gerendi, Losonczyi Bánfi és Szapolyai családoké volt.¹⁶ A 17. században birtokosai voltak: Radák László fővezér, Gerendi Márton, Pekri Gábor, Kassai Ferenc, Perenyési Zsigmond. Valamennyien buzgó patrónusai voltak a református egyháznak.

1602. Ormányi János Bonyha pásztor, 1644-ben Nagykendre ment.

1618. Csepei János Dányán lelkipásztor.

1619. Sárdi Gergely Ebesfalva, a későbbi Erzsébetváros papja.

1622. Besenyi Boldizsár Kerelószentpálon volt pap.

1623. Kuti Ferenc Bonyha, — Zinérváraljai Bálint Gógán, — Csávási Máté Csávás, 1640. Vámosgálfalva, 1650-ben Héderfája, 1651-ben ismét Vámosgálfalva papja volt.

1630. Makai István Gálfalva, 1644. Nagykend lelkipásztor.

1636. Tövisi Máté Vámosgálfalva, 1643. Héderfája lelkipásztor.

1638. Tályai Albert Magyar királyfalva, — Dési István Küküllővár papja és esperese.¹⁷ Dési István híres, nevezetes ember volt, kiváló szónok, tudós és író.

A megelőző évben halt meg Patakfalvi Mózes, a küküllői egyházmegye esperese és Küküllővár papja. Dési István ekkor kolozsvári első pap volt. Bethlen Gábor hívta be Erdélybe. A nagy fejedelem ugyanis a magyarországi és párciumbéli legkitünőbb papok közül minél többet igyekezett megnyerni az erdélyi jobb eklézsiák részére. Dési István a gyulafehérvári, dévai, enyedi eklézsiákban szolgált, azután Kolozsvárra ment papnak. A küküllővári papi és esperesi állás olyan tekintélyes és nagy jövedelmű volt, hogy érdemes volt odahagyni érte a kolozsvárit. Egyenesen esperesnek jött az egyházmegyébe. Állítólag az is hozzájárult volna Kolozsvárról való eltávozásához, hogy kellemetlenségei támadtak Várad Miklós főgondnokkal, a Bethlen János későbbi kancellár apósával.¹⁸

Dési István kiváló filozófus és historikus volt. Gyulafehérvári papsága idejében írta következő munkáját: „Az igaz szent vallásnak a természeti okossággal, az mely philosophiá-

¹⁶ Csánki Dezső: Magyarország tört. földrajza a Hunyadiak korában. V. 884.

¹⁷ Protocollum, 1788. 5., 140.

¹⁸ Protocollum, 1714. 7.

nak is neveztetik, való szép harmóniája.“ (Gyulafehérvár, 1619.)¹⁹ Bethlen Gáborné, Károlyi Zsuzsanna felett egyik halotti prédikációt ő tartotta. Ez a gyász-beszéd közölve van: „Exequiarum caeremonialium duo“ (Gyulafehérvár, 1624.) gyűjteményben, mely a fejedelemasszony felett tartott prédikációkat foglalja magában. Szorgalmasan gyűjtögette az erdélyi református egyház legrégebb multjára vonatkozó történeti adatokat.²⁰ Ezen adatok közül azonban a küküllői egyházmegye levéltárában — az ő feljegyzésében — egy sem maradt fent, de esperes utódai sokat megőriztek belőlük feljegyzéseikben, különösen Dadai János és Kónya Ferenc *protocollumaiban*. Már hajlott korú ember volt, mikor 1638-ban Küküllővárra érkezett. Bethlen István patrónus meleg szeretettel fogadta a nagynevű férfit, a küküllői egyházmegye is egyhangulag választotta meg esperesének. Úgy látszik, hogy ez a hatalmas Geleji István püspök befolyására történt, aki túltette magát az 1599. évi zsinat 13. és az 1605. évi zsinat 9. pontján, mely úgy rendelkezik, hogy a parciális zsinat papjai közül szabadon választja az esperest és akit megválasztott, azt a püspök köteles megerősíteni. Dési István csak két évet szolgált Küküllőváron, 1639-ben meghalt. Ott van eltemetve a templomkertben. Sírkövét ma is őrzi hajdani ekléziája a templom zárt sekrestyéjében.

1640. A következő név Dadai János küküllővári pap, küküllői esperes. Ő is egyenesen esperesnek jött az egyházmegyébe. Az általa 1640-ben kezdett *protocollum* az egyházmegye első hiteles forrás-gyűjteménye.²¹ Elődei *protocollumai* nem maradtak fent. Az egyházmegye ebben az időben 32 anya- és 11 leányegyházból állott. Később a zsinat 6 *fiлиát* anyásított és 8 új *filia* keletkezett.

Dadai János 1608-ban született. Debrecenben tanult, 1636-ban a franekerai, 1637-ben a leydeni egyetemen tanult. Itt is tett doktorátust. Disszertációja a Szentháromságról szól. Ennek egyetlen ismert példánya a sárospataki főiskola könyvtárában van.²² Elődének idejéből származó esperesi szentszéki tárgyalások jegyzőkönyveit feljegyezte *protocollumába*. 1642-ben összeírta a küküllői egyházmegye valamennyi ekléziájának javait, jövedelmeit, klenódiumait.²³ Ezáltal nagyértékű történeti adatokat hagyott az utókorra. Egyházközségében, Küküllőváron tartotta a zsinati ülését 1659-ben és ekkor hozta nevezetes

¹⁹ Pokoly i. m. IV. 341. RMK. I.

²⁰ U. o. 352., 357.

²¹ A *Protocollum* címlapja elveszett.

²² Dadai István közlése. Kézirat.

²³ Az összeírást *Protocollumba* vezette Vajdaszentiváni János. 1676.

határozatát az 1658. évi tatárpusztítás szerencsétlen foglyainak és eltűntjeinek hátramaradt házastársaira vonatkozólag, hogy az eltűnt házastárs után három évig kell várni a fogságbajutás napjától számítva, csak azután kérhetik a holttányilvánítást, illetve az újabb házasságrabocsátást.²⁴ Dadai János személyisége nemes, tekintélye nagy. Kormányzása erélyes, szigorú. Ítéletei rövidek, velősek, biztosak, intézkedései határozottak. Egy mestert, mert súlyosan megrágalmazott ártatlanul egy papot, eltávolított az egyházmegyéből, de előbb 12-öt veretett rá utravalóul. A puritánizmus és independentizmus elleni küzdelemben a püspök mellett az episzkopalizmus vezérharcosa. Az 1646. évi szatmárnémeti zsinaton vezérszerepet visz az anyaszentegyház békeségét felforgatók elleni harcban, bár nem ellenzi a nem independens szellemű presbitériumok megszervezését. 1662-ben az enyedi kollégium egyik kurátorának választották meg. Ez tekintélyének egyik bizonyossága. Kurátortársai voltak: Veresmarti Gáspár püspök, Bethlen János kancellár és Bánffi Zsigmond. A kollégium Gyulafehérvárról Enyedre átköltöztetésének terhei, gondjai nagyrésztben reá nehezednek. A kollégium elhelyezése, munkábaindítása körül neki kiváló érdemei vannak. 1668 elején halt meg.²⁵

1640. Bikfalvi János, Korodszentmárton, 1650. Küküllő-almás.

Bogáti Imre Balavásár, 1651. Kerelőszentpál, — Szeredai Péter Korodszentmárton, 1655. Héderfája, 1657. Kerelőszentpál, 1672. Buzásbesenyő, 1675. Korodszentmárton, — Küküllővári Balázs Bonyha, — Besenyei Benedek Héderfája, 1650. Gogán, — Besenyei György Sövényfalva, 1654. Sövényfalva.

1641. Turi János Bonyhán, 1643. Radnóton visel lelkészi állást.

1643. Fehérvári Mihály Vámosgálfalva, 1650-ben Radnót lelkipásztora.

1648. Szöllősi Gábor Küküllőszéplak. — Dálnoki György Nagykend, 1650. Balavásár, 1653. Radnót lelkipásztora.

1649. Váradi János Királyfalva, előbb Kerelőszentpálon szolgált. — Somodi Ferenc Kerelő, 1650. Széplak, 1654. Almás, — Besenyei János Szentpál, 1651. Herepe, 1651. Medvés. — Vatai Mihály Maroscsapó, — Nagy Pál Radnót, — Csabai János Marosdátos, — Bogáti János Marosbogát.

1650. Vajai Gergely Magyarherepe, 1683. Harangláb. — Tályai Albert Boldogfalva, — Naményi Mihály Kerelő, 1653. Magyarherepe, — Etédi István Medvés, — Kortsai Péter Marosdatos.

²⁴ Acta synodi Gen. I. 39.

²⁵ Váró F.: A Bethlen koll. tört. 77.

1651. Ujfalvi Márton Nagykend, 1653. Maroscsapó, — Gyergyai Miklós Gogán, 1651. Nagykend, — Ilosvai Menyhért Dányán, — Gálfalvi István Csávás, — Árpástói Bálint Sövényfalva, — Vásárhelyi Bálint Marosdatos, 1655. Kerelő, 1677. Nagykend, 1678. Dányán.

1653. Illyefalvi András Héderfája, — Besenyei Balázs Nagykend, 1654. Küküllőszéplak, 1675. Magyarherepe, — Küküllővári Dániel Dányán, 1654. Boldogfalva, 1654. Marosdatos, 1657. Kerelő, — Küküllővári Mózes Medvés, — Ilencfalvi Miklós Kerelószentpál, 1636. Boldogfalva, — Almási János Bonyha, — Váradai Miklós Dányán, 1657. Csapószentgyörgy, 1670. Maroscsapó, 1678. Boldogfalva, 1680. Korodszentmárton, 1683. Buzásbesenyő, 1685. Dányán. Feleségét, Sárpataki Juditot azzal vádolták meg Dadai János esperes előtt, hogy az 1658. évi tatárdúláskor, mikor Csapószentgyörgyöt a tatárok véglegesen elpusztították, a háború zürzavarában férjét eltétette láb alól. A vád, amint látjuk, hamis volt, mert az eltűnt Váradai Miklós később előkerült és 1689-ig szolgált az egyházmegye különböző egyházközségeiben.²⁶

Vajdaszentiványi János Nagykend, 1659. Vámosgálfalva, 1677. Gógán, 1685. Küküllővár. A küküllői egyházmegye legkiválóbb papjainak egyike. 1630-ban született Vajdaszentivánon. Tanul Marosvásárhelyen. Magyarigenben, Gyulafehérváron; Bisterfeld Jánosnak igen kedvelt, kitűnő tanítványa volt. Nagykennden 6, Vámosgálfalván 18, Gógánban 8, Küküllőváron 4 évet szolgált. 1668-ban, Dadai János halála után esperesnek választotta meg az egyházmegye, holott külföldi akadémiákon nem járt. Azonban tudása, tehetsége akkora volt, hogy 38 éves kora dacára ő volt a leghivatottabb az egyházmegye vezetésére és kormányzására. 1668-ban megszervezte egyházában, Vámosgálfalván a legelső presbitériumot, a következő évben követte példáját a küküllői egyházmegye valamennyi papja. Azonban a világiak ez ellen felzúdultak és az 1671. évi gyulafehérvári zsinat a fejedelem és az urak nyomására eltörölte a presbitériumot. 1684 november 4-én temették el Bonyhán, hol rektori szolgálatát megkezdette volt.²⁷

1654. Sövényfalvi Mihály Magyar királyfalva.

1655. Karántsi János Bonyha, — Radnóti Ferenc Kerelószentpál, — Zagoni András Magyar királyfalva, 1688. Gogán, 1673. Szőkefalva, 1675. Gogán. — Bethfalvi Pál Magyarherepe, 1657 Dányán, 1666 Gogán.

1656. Papolezi János Radnót, 1655. Magyarherepe, — Sárdi Mihály Csapó, — Disznajói Mihály Medvés, 1668. Csávás, 1673.

²⁶ Protocollum, 1788. 141., 142. és Protocollum I. k. 27.

²⁷ Protocollum, 1676. 1—4.

Gógán, 1677. Széplak, 1678. Nagykend, 1685. Buzásbesenyő, 1689. Nagykend, 1696. Küküllőszéplak.

1657. Aknai István Küküllőszéplak, 1677. Csávás, 1682. Magyarherepe, 1692. Buzásbesenyő, 1696. Magyarsülye, — Csávási István Medvés, — Biró Ferenc Küküllőszentpál, — Szent-simoni György Buzásbesenyő, 1675. Nagykend.²⁸

1658-ban bekövetkezett Erdély szörnyű feldúlása a tatárok által. Ez a veszedelem főképpen a Marosmentét sújtotta. Az itteni eklézsiák közül egy sem maradt épségben. Legsúlyosabb veszedelem Maroscsapót, Kerelőszentpált, Kerelőt, Dátost, Csapószentgyörgyöt érte. Utóbbi községet teljesen elpusztította, előbbiekből kiirtotta a magyarokat; ennek következtében — Csapó és Szentpál kivételével — megszűnt bennük a református egyház. A tatárveszedelem az egész egyházmegye életét és kormányzatát úgy megrendítette, hogy egészen 1669-ig, vagyis az új esperesnek, Vajdaszentiváni Jánosnak szolgálatba lépéséig nincsenek feljegyzéseink sem a vizitációkról, sem a parciális gyűlésekről.

1669. Bajcsi András Küküllővár, 1678. Bethlenszentmiklós, — Fogarasi Kis Tamás Nagyeremi, — Csegöldi János Boldogfalva, 1670. Szőkefalva, — Uzoni Balázs Bethlenszentmiklós. Fogarasi Kis Tamást 1669-ben Bethlen János kancellár vitte Nagyeremibe,²⁹ Apafi fejedelem ugyanis 1662-ben Nagyeremire a hozzátartozó hat uradalommal együtt Bethlen János kancellárnak adományozta, afeletti nagy örömeben, hogy a nagy kancellár meghódolt neki; ez jelentette trónjának megszilárdulását. Nagyeremi, mint láttuk, 1569 körül unitáriussá lett. Azonban az új hatalmas patrónus odaköltözése folytán a református hívek szaporodni kezdtek és teljes 100 évi szünet után ismét életre lehetett hozni a református egyházat. F. Kis Tamást a korábbi feljegyzések reformátornak nevezik, mert három évi buzgó szolgálatának az lett az eredménye, hogy a reformátusok többségre jutottak Nagyeremiben.³⁰ 1772-ben a reformátusok, az általuk beindított per következtében — *major pars* címen — megkapták az unitáriusoktól a templomot, iskolát, paplakást, a hozzátartozó ingó és ingatlan javakkal együtt. Ez az unitárius eklézsiá teljes megszűnését jelentette. Bethlen János a dús patrocíniumokon kívül szántóföldekkel, klenódiummokkal látja el az egyházat és a dézsmát biztosítja a pap részére, sőt 600 forint tőkét is adományozott az eklézsiának.³¹

Az 1684. évi júniusi küküllővári zsinat — ismeretlen ok-

²⁸ Protocollum. 1788. 141.

²⁹ Protocollum. II. 56—58.

³⁰ U. o.

³¹ Nagyeremi. Tárgyalási jkv.

ból — Vajdaszentiváni Jánost, a derék, kiváló esperest letette esperesi állásából és tíz nap múlva, június 23-án, a dányáni parciális sinódus Fogarasi Kis Tamást választotta meg esperesnek. Az új esperes, mint az egykori feljegyzések igazolják, nagy buzgósággal kezdette meg esperesi szolgálatait, azonban hivatalát csak 9 hónapig folytathatta, mert 1685 március 28-án egészen fiatalon meghalt. Külföldi akadémiákon tanult, nagyszerű szervezőképességgel és szorgalommal megáldott, kiváló tehetségű férfiú volt, aki még tanuló korában magára vonta a biztos és élesszemű kancellár figyelmét. Ugyanazon évi április 26-i héderfájai parciális sinódus ismét Vajdaszentiváni Jánost választotta meg esperesnek és a júniusi nagyenyedi zsinat a választást megerősítette.³²

1670. Szentgyörgyi György Bethlenszentmiklós, 1677. Héderfája, — Miskolci György Korodszentmárton.

1671. Márkusfalvi György Korodszentmárton.

1675. Németi Gergely Küküllővár, — Sükei Ferenc Mezőbodon, 1681. Medvés, — Szacsvai István Magyarherepe, 1677. Magyarsülye, — Szebeni Mihály Marosbogát, — Barátosi György Radnót, — Dálnoki Bálint Héderfája, 1677. Vámosgálfalva, — Körösi Miklós Ebesfalva, — Bodoki János Küküllőalmás, 1677. Dányán, 1689. Kerelőszentpál, — Gálfalvi Miklós Küküllőalmás, 1681. Mezőbodon, 1683. Korodszentmárton, 1683. Küküllőszéplak, 1689. Gógán, 1691. Ebesfalva, 1697. Harangláb, 1698. Küküllőalmás, 1701. Kerelőszentpál, — Vásárhelyi Ferenc Dányán, 1676. Maroscsapó, 1726. Ebesfalva, — Radrétfai István Sövényfalva, 1677. Magyar királyfalva, 1680. Dányán, 1690. Sövényfalva, — Dályai Mihály, 1669—1676. Királyfalva, 1617. Balavásár, 1680. Maroscsapó. — Diószegi Mihály Balavásár, 1677. Maroscsapó, 1677. Kutyfalva, — Enyedi János, 1671. Kerelőszentpál, 1673. Maroscsapó, 1680. Kerelőszentpál, 1685. Nagykend, 1689. Buzásbesenyő, 1692. Magyarsülye, 1694. Kerelőszentpál, 1699. Magyarherepe.³³

A papmarasztás intézménye volt az oka annak, hogy a papok gyakran változtatták eklézsiajukat. Gálfalvi Miklós, vagy Enyedi János például végigvándorolják az egész egyházmegyét, alig pár évet szolgálnak egy-egy egyházközségben.

A papmarasztás intézménye a református egyház megalkotásakor keletkezett. A lényege az, hogy csak egy esztendőre szegődött meg az eklézsia a papot és év végén döntött a felett, hogy a következő esztendőre megmarasztja vagy elbocsátja. Azonban a paphiány miatt többnyire úgy alakult a helyzet, hogy a pap döntött, hogy marad-e, vagy máshová sze-

³² Protocollum, II. k. 116—139.

³³ Protocollum, 1788. 143.

gódik. Az első századok kálvinista papjai nem szerették a megkötöttséget, volt olyan pap, aki egész életét vándorúton töltötte el családjával együtt. Az álláscsere könnyen ment, mert mindig volt bőven üres eklézsia, amin nem is lehef esodálkozni. Az országgyűlés teljes szabadságot biztosított a papoknak az ige hirdetésben. Mikor a református irány szakított az evangélikus hitelvekkel, egy évig kipróbálták az új papot, ha nem a tiszta kálvinista hit szerint hirdette az igét, esztendejének letelte után elbocsátották. Különösen az unitarizmus ellen bizonyul hatalmas védőeszköznek a papmarasztás. 1576-ig nincsenek különválva a református és unitárius eklézsiák. A magyar egyházban egyik pap református, másik unitárius módon hirdeti az igét. A két vallás közötti küzdelem hamarosan teljes szakadásra vezetett. Innen kezdve a papmarasztással, illetve a pap elbocsátásával védekezik a református egyház az unitárius tanok ellen.

A zsinat, míg kezében volt minden hatalom, egyetlen esetben sem tett lépést a papmarasztás eltörlése érdekében, mert a papság ezt nem követelte és nem sürgette. A jobb javadalmasú népesebb eklézsiákban alig találkozunk a papmarasztással, legfennebb akkor fordult elő, ha a pap és gyülekezet meghasonlottak egymással, vagy a pap súlyosabb hibát követett el. Ilyen esetben az eklézsia nem marasztotta meg a papot. Azonban a szabad papválasztásnak és marasztásnak³⁴ a zsinat számos korlátot emelt. Pappá csak azt lehetett választani, akit a papi pályára hivatalosan kibocsátottak és az esperes a parciális zsinaton levizsgáztatott. Az esperes híre, tudta és beleegyezése nélkül nem lehetett új pásztor alkalmazni.³⁵ Szigorúan megbüntették és felfüggesztették állásától azt a papot, aki az esperes tudta nélkül keresett magának állást. Azonban az is előfordult néha, hogy a patrónus és esperes a pap alkalmazása miatt összetűztek és nem egy esetben a patrónus erőszakossága diadalmaskodott, de ezek csak kivételesen, ritkán fordultak elő.³⁶ A főkonzisztórium szerette volna eltörlöni a papmarasztást. Midőn ezt nem tudta keresztülvinni, annyit mégis elért, hogy az eklézsiának okát kellett adnia, ha papját nem marasztotta meg.

A gyülekezet által kedvelt papra is — súlyosabb vétsége, mulasztása esetén — olykor kimondta a parciális, illetve az esperesi szentszék az ítéletet, hogy töltsse ki esztendejét és távozzék. Néha az ítélet úgy szólott, hogy az egyházmegyéből is távoznia kellett. Nem volt az akkor nagyon súlyos ítélet, mert

³⁴ *Compilatae Const.* I. 1. art. 3.

³⁵ *Acta Synodi.* I. 8., 19., 20., 66.

³⁶ *Parc. syn. jkv.* 1714. 14—23.

mint már rámutattunk, volt üres eklézsia bőven és az állásváltoztatás megszokott dolog volt.

A pásztorok szegődése alkalmával a papi fizetést csökkenteni nem lehetett. Ezt protocollumba foglalta mindenik esperes és nagyon vigyázott rá, hogy az eklézsia, vagy patrónusok el ne csipjenek belőle. A fizetés emelése meg volt engedve. A papmarasztás az eklézsiaiak életének élénkséget, frissességet adott, a hívek nagyon érdeklődtek az egyház ügyei, főképpen anyagi ügyei iránt, mert ők a felelős kezelői azoknak és a pap csak felügyel, ellenőriz és jelentést tesz az esperesnek, vizitációnak. A kisebb, szegényebb eklézsiaiak hívei nem unhatták meg papjukat, mert mire megunták volna, már más pap vonta magára figyelmüket, érdeklődésüket.

Nagy hátránya volt a papmarasztásnak, hogy a pap és hívei nem tudnak a bizalomban összeforrni. A pap jövevény, idegen, szinte kívül áll a gyülekezet igazgatásán. A hívek félnek is tőle, mert minden hibát beárul a vizitáción, de hát ez kölcsönös volt, a hívek sem szokták elhallgatni a pap hibáit, mulasztásait. A pap élete szegénységben, nyomorúságban telt el, de az akkori papok tudtak élni kényelem nélkül, lemondások és nélkülözések közt. Előre számoltak életpályájuknak terheivel és kísértéseivel. A papmarasztást Mária Terézia törölte el; az 1778. évi június 28.-i küüllővári zsinaton hirdették ki a királyi rendeletet.³⁷ A világiak örömmel, az egyháziak közömbösen fogadták a királyi rendelkezést, mely az előbbieik számára győzelmet, utóbbiak számára nagyon sok, akkor figyelme sem méltatott áldást jelentett. Ma csak helyeselni tudjuk, hogy a papmarasztás megszűnt, de nem lehet csak elítélőleg nyilatkozni arról az intézményről, mely sok áldást is hozott az egyházra.

1677. Zágoni Balázs Sövényfalva. 1681. Balavásár, 1721. Buzásbesenyő. 1742. Harangláb. — Kotsi János Marosbogát, — Gyulai János Magyarherepe, 1684. Marosbogát, 1689. Magyarherepe, 1697. Kerelőszentnál. 1701. Magyarherepe, — Szatmári István Korodszentmárton. 1679. Magyarkirályfalva. — Vályi András Ebesfalva, 1696. Korodszentmárton. 1697. Szőkefalva. 1713. Nagykend. 1718. Balavásár, — Vadasdi Péter Küüllőszéplak, 1683. Csávás, 1695. Marosesapó, 1711. Küüllőszéplak, — Vásárhelyi István Harangláb, 1682. Radnót. 1702—1710. Küüllővár, 1710. Nagyenyed, — Szepesi György Kutyalva, — Patkai István Radnót.³⁸

A küüllői egyházmegye papjai közül a generális nótáriusi. utána a püspöki állásba legelsőnek Vásárhelyi István

³⁷ Protocollum. 1788. 44.

³⁸ U. o. 143., 144.

emelkedett. Bod Péter nagy embernek nevezi. Nagy és éles eszű férfiú volt, kiváló tudományos képzettséggel bírt. Nagy erélye, bátor szólási és cselekvési képessége, egyéniségének határozottsága és igehirdetésének hatalmas ereje a papság rajongásig szeretett vezérévé tették. 1647-ben Marosvásárhelyen született. Édesapját Karancsi Molnár Miklósnak hívták, aki a fejedelmi udvar szolgálatában állott.³⁹ Családi neve helyett — az akkori idők szokása szerint — szülővárosának nevét vette fel és viselte. Kolozsvárott, majd Nagyenyeden tanult, mint a kollégium egyik legkiválóbb növendéke. Tanulásának költségeit teljesen Apafi fejedelem fedezte. Nagyobb deák korában rábízták a könyvtár kezelését. Külföldi tanulásának összes költségeit is a fejedelem hordozta. A fejedelem követének, Macskási Boldizsárnak, kíséretében indult külföldi tanulmányútra.⁴⁰ Előbb a hollandiai, majd az angliai egyetemeken tanult nagy szorgalommal és szép eredménnyel. Rövid ideig a marosvásárhelyi iskolában tanított. 1677 végén vagy a következő év elején az akkor anyásított Harangláb eklézsiába ment ki papnak, hogy az egy évszázad óta megszűnt, illetve unitáriussá lett ekléziát életre keltse és fejlődésének útján elindítsa. A fejedelem kívánságára történt ez és a fejedelem gondoskodik az ifjú pásztor fizetéséről. Négy évig, 1682-ig, szolgált Harangiában. Buzgó szolgálatával a hívek hűségét, áldozatkészségét felserkentette és az egyházközség jövőjét biztosította.⁴¹

1682. év elején a fejedelem kívánságára Radnót meghívását fogadta el. Ennek az ekléziának nagy jelentőséget adott az, hogy a fejedelem gyakran ott tartózkodott és hűségesen részt vett egyházának istentiszteletein feleségével és udvarával együtt.⁴² Az egyházmegye bár még ifjú ember volt, az első *assessor*, illetve az egyházmegyei direktori állással tisztelte meg. 1692-ben Vajdahunyadra ment papnak, rövidebb ideig szolgált Mezőbándon, Harasztkereken, 1702 végén Küküllővárra hívták meg,⁴³ és innen 1710-ben Nagyenyedre távozott. A zsinat ugyanis 1710-ben Veszprémi István püspöksége alatt generális nótáriusnak választotta meg, az enyedi eklézia sietett papjának megválasztani, a nagyenyedi egyházmegye pedig esperesének választotta meg. Ekkor már 63 éves volt, de összes testi és szellemi képességeinek és erejének birtokában volt. Már 1710-ben a gutaütött Veszprémi István püspök helyetteseképpen átvette a zsinat és az anyaszentegyház vezetését. Ez a ve-

³⁹ Bod Péter: Smirnai Szent Polikarpus. 166. és köv.

⁴⁰ U. o.

⁴¹ Protocollum, 1676. 50., 65., 86. és 147.

⁴² U. o. 100., 505., 153.

⁴³ Bod Péter i. m. 168.

zéri szolgálat nehéz küzdelmet jelentett számára, mert a zsinat harcban állott a világi urakkal, kik megalakították a főkonzisztóriumot és a zsinat jogait hatáskörükbe vonták, a nélkül, hogy erre az egyháztól felhatalmazást kértek volna. A zsinat hatáskörében csupán a szorosabb értelemben vett lelki ügyeket, mint a lelkészszentelés, házassági törvénykezés, egyháziak fegyelmi ügyei, hagyták meg. A zsinat, Vásárhelyi Istvánnal az élén, keményen védte százados jogait, de a nagyobb erő és hatalom a világiaknál volt.⁴⁴ Vásárhelyi István korán belátta, hogy a harc nem jóra vezet és az egyháziaknak engedni kell, mert a világiak önként, áldozatkészségből vállalták az egyház védelmét az elnyomó állami hatalommal és a felülkerekedett katolicizmussal szemben. Mérsékletre indította annak meggondolása, hogy a református egyháznak belső békességre van szüksége, midőn kívülről naponként halálos veszedelem támadásainak van kitéve. Neki köszönhető a főkonzisztórium szervezetének szabályozása, az 1712. évi zsinaton ő vitte keresztül, hogy a főkonzisztóriumnak 21 lelkészi, 21 világi tagja, 4 világi és 1 lelkészi gondnoka és 4 világi jegyzője legyen.⁴⁵ A főkonzisztórium hatáskörének korlátok közé szorítása azonban neki sem sikerült. A békét tehát azáltal szolgálta, hogy az egyháziak befolyását a főkonzisztóriumban biztosította.

Személye a harcok miatt a világiak előtt nagyon ellen-szenvenessé vált. Fokozta ezt modora és kemény egyénisége, mely nem ismerte a nagy urak előtt a megalázkodást. A világiak 1713-ban, midőn Veszprémi István meghalt, bár az egyháziak egyöntetűen foglaltak állást mellette, elgáncsolták püspökké választását. Fenyegetésekkel bírták rá a zsinati tagokat, hogy Kolozsvári Istvánt, a már elöregedett enyedi teológiai professzort válasszák meg püspöknek. Kolozsvári István 1717-ben meghalt, a világi urak másodszer is megakadályozták Vásárhelyi István püspökké választását és kierőszakolták Soós Ferenc kolozsvári pap és esperes megválasztását.⁴⁶ Azonban Soós Ferenc három év múlva, 1720. július 19-én meghalt. A temetése alkalmával összeült zsinat hamarosan, egyhangulag püspöknek választotta meg Vásárhelyi Istvánt és azonnal bevette tőle a hivatali esküt. Most már a világiak is békésen belenyugodtak megválasztásába.⁴⁷ Innen kezdve teljes volt a békesség és az egyvetértés közte és a világiak között. 73 éves volt, mikor püspöknek választották, mégis nagyon kemény és éber őrállónak bizonyult. Különben 1710 óta a beteg, öreg, erőtlen püspökök mellett, többnyire helyett, őt látjuk igazán az

⁴⁴ Acta Synodi. I. 53.

⁴⁵ U. o.

⁴⁶ Protocollum. 1714. 3.

⁴⁷ Acta Synodi. Gen. 54.

örhelyen. Gondviselésszerű missziót töltött be az erdélyi református egyház ezen válságos időszakában, midőn napirenden voltak templomok, iskolák, papi lakások, egyházi birtokok, jövedelmek, dézsmák kincstári járandóságok lefoglalása és elvétele, egyháziak üldözése, megveretése és bebörtönzése. Az élet-halál harcban rendületlen áll az örhelyen és megtanulta becsülni, tisztelni egykori ellenfeleit, a világiakat, kik megható hűséggel, önzetlenséggel védelmezik feltett anyaszentegyházukat.

1726-ban, midőn a generális nótáriusi állás megüresedett, Vásárhelyi István már 79 éves volt. Számolni kellett a püspöki állás megüresedésével. Az egyház világi és egyházi órállói arról győződtek meg, hogy a legutóbbi püspökválasztások alkalmával előfordult viszálykodások, a lelkészeknek és világiaknak versengései és hatalmi mérkőzései nagy ártalmára vannak az egyháznak. Ennek elejét akarták venni kölcsönösen. A főkonzisztórium az 1726. június 30-i zsinat elé javaslatot nyújtott be, hogy a megválasztandó generális nótárius a püspök halála esetén minden további választás nélkül következék. *succed*aljon, a püspöki állásra. A zsinat elfogadta a javaslatot és az új generális nótáriust, Bonyhai Simon György küiküllővári pap és küiküllői esperes személyében a püspöki állásra *succed*álás jogával választotta meg.⁴⁸ Ettől az időtől kezdve, míg a zsinat és főkonzisztórium egy testületté nem olvadt össze, nincs püspökválasztás az erdélyi református egyházban. csak generális nótáriusválasztás. Ez volt Vásárhelyi István utolsó alkotása. 1728. március 8-án halt meg. Atyja és testvére volt paptársainak. Védelmezte őket, de a hűtlen szolgáltnak kemény ostroma tudott lenni.

1678. Márkosfalvi Bálint Medvés, 1678. Kerelőszentpál.
1681. Marosbogát, 1683. Gogán, 1689. Küiküllőalmás, 1692. Medvés.

1679. Havadtői István Sövényfalva, 1685. Boldogfalva.
1690. Küiküllőalmás, 1694. Boldogfalva, 1701. Csávás.

1680. Várkonyi András Bethlenszentmiklós. — Erdődi Miklós Héderfája. 1684. Magyar királyfalva. 1697. Radnót. — Bodoni Sándor Dányán.

1681. Tatai Miklós Boldogfalva. — Naményi István Buzásbesenyő. 1692. Sövényfalva. 1697. Magyarherewe.

1682. Vásárhelyi János Küiküllőalmás, 1685. Gógán.

1683. Bányai Gáspár Harangláb. — Rudnai Máté Héderfája, 1689. Magyar királyfalva, 1695. Héderfája, 1699. Balavásár.

1684. Felei András Kutyalva.

1685. Ujlaki István Sövényfalva, 1690. Boldogfalva, 1693.

⁴⁸ Acta Synodi Gen. 50.

Küküllőalmás, — Fogarasi István Kerelószentpál, — Szentpáli György Küküllőalmás, 1689. Dányán, — Solymosi Zsigmond Maroscapó, 1692. Balavásár, 1699. Héderfája, 1702. Küküllőszéplak, 1712. Sövényfalva, 1714. Boldogfalva.

1689. Diószegi János Nagyteremi, — Hadadi Mihály Héderfája, 1692. Marosbogát, — Dálnoki István Bonyha, 1693. Héderfája, 1696. Csávás, 1701. Boldogfalva, — Királyfalvi István Szőkefalva, 1696. Medvés, 1712. Boldogfalva, — Váradi Dávid Harangláb, 1692. Maroscapó, 1696. Szőkefalva, 1697. Nagykend, 1698. Kóródszentmárton, — Lippai András Ebesfalva.

1690. Bágyi György Marosbogát, 1690. Bonyha, 1696. Magyar királyfalva, — Szakács Ferenc Harangláb, — Nánási István Küküllővár.⁴⁰

1692. Gönczi István esperes Gógán. — Csávási Lőrinc Dányán, 1717. Kutyfalva, — Illyefalvi Dániel Mezőbodos. 1732. Magyarherepe, — Szentgyörgyi Tamás Kutyfalva. 1689. november 1-én halt meg Vajdaszentiváni János esperes, küküllővári pap. Ugyanazon év december 14-én a Bonyhára összehívott parciális zsinat egyhanguan megválasztotta esperesnek Gönczi Istvánt; a gógáni eklézsia, mely akkor éppen üresedésben volt, papjának hívta meg. Minden valószínűség szerint az 1689. év végén foglalta el gógáni papi állását.⁵⁰ Hol szolgált azelőtt, hol született, nem tudjuk, csak azt tudjuk, hogy ő is, mint Dési István, Dadai János esperes elődei, egyenesen esperesnek jött a küküllői egyházmegyébe és neve a küküllői papok névsorában akkor fordul elő legelőször, midőn esperesnek megválasztották. Ekkor 39 éves volt.⁵¹ Mint külföldi egyetemet végzett férfiut, a zsinat elnökségének ajánlatára és befolyására választotta meg esperesnek a parciális zsinat. Gógán és Gógánváralja együtt alkottak egy eklézsziát. Gönczi István egészen haláláig ebben az egyházközségben szolgált. Innen kormányozta 22 nagyon súlyos esztendőn át a küküllői egyházmegyéjét. Nagy gondal védte az egyházak ingó és ingatlan javait, ezeket évenként pontosan számbavette, többször összeírta, de éppen ilyen hűségesen örködött a lelki, erkölcsi értékek felett és vigyázott az iskolákra. Erélye, szorgalma mellett bölcs mérséklet, tapintat és békeszeretet jellemzi.

Az erdélyi fejedelemség éppen akkor szűnt meg, mikor esperesi állását elfoglalta. Az idegen katonaság elárasztotta egyházmegyéjét és ez valóságos csapást jelentett az erkölcsi életre. A káromkodásnak bűne akkor kezd terjedni, az erkölcsi

⁴⁰ Protocollum, 1788. 144—145.

⁵⁰ Protocollum. 1676. 157.

⁵¹ U. o. 461.

kilengések egyre fokozódnak; a veszedelmes erkölcsi ragályok növekednek a II. Rákóczi Ferenc-féle szabadságharc ideje alatt. A vizitációk, parciális zsinatok esperesi szentszékek jegyzőkönyvei nagyon szomorú képet tárnak szemeink elé erről a korról. A szelíd lelkületű esperes hősiek küzdelmet vív egész esperesi szolgálata alatt a növekedő erkölcsi süllyedés megfékezésére. Keményen sujt le a vétkekre személyválogatás nélkül, legyenek azok egyszerű hívek vagy nemesek, férfiak vagy nők, egyháziak vagy világiak. Az egymással szemben álló peres feleket, hacsak lehetséges, megbékíti. A kisebb vétésben szenvedőket feddi, inti, dorgálja, különösen az ifjúságot jobb útra igyekszik vezetni, táncot, fonóesteket nem enged részükre. Mikor a papság és a nemesség elidegenedett, sőt szembekerült egymással a presbitérium kérdése miatt és a papság a rövidebbet kezdte húzni, az esperes szelíd, békés természetű és modora, olykor közbelépése szelídítette az ellentéteket, megbékítette a patrónust és a papot. Gönczi István esperesrégehez nagyobb szabású alkotások nem fűződnek. Valódi hivatását az anyagi és erkölcsi süllyedés feltartóztatásában, az egyház tekintélyének és békességének megvédelmezésében ismerte fel. Saját érdekeit háttérbe szorítva, teljes önmegtagadással szentelte oda minden erejét és tehetségét egészen haláláig anyaszentegyházának szolgálatára. Haláláról és temetéséről a következő feljegyzést találjuk: „A küküllővármegyei Ref. Szent társaságnak jólelkű, csendes és alázatos Esperestje K. T. Gönczi István Uram meghalt Ao 1712 die 19. maj. életének 62. esperességének 22. esztendejében Gógánban. Kinek temetése lött die 21. maj.“ Prédikáltak felette: Verestői Sámuel, Szilágyi Zsigmond, Gógánban temették el.⁵²

1693. Diósi András Radnót, 1700-ban ismét Radnóton visel pásztori állást.

1694. Kendi Mihály Nagykend, 1698. Nagykend, 1712. Kerelőszentpál.

1696. Szilágyi Zsigmond Sövényfalva, 1712. Magyar királyfalva.

1697. Gidófalvi Péter Küküllővár, — Radnóti János Búzásbesnyő, 1734. Magyarherepe, 1745. Mezöbodon, 1758. Mikefalva, 1761. Sövényfalva, 1764. Boldogfalva. — Verestői Sámuel Bonyha, ennek a fia püspök volt.

1708. Szederjesi János Korodszentmárton, 1708. Kerelőszentpál.¹

1710. Bonyhai Simon György esperes és püspök Küküllővár, 1729. Marosvásárhely. Bonyhai Simon György Bonyhán.

⁵² U. o.

⁵³ Protocollum, 1788. 145.

Küküllőmegyében született az 1673. esztendőben. Édesatyja Simon János, édesanyja Csókfalvi Botos Zsófia volt. Édesatyja 1670-ben a Felvidékről menekült Erdélybe, mikor megkezdődött a protestánsok borzalmas üldözése, bebörtönzése. Bonyhán telepedett le, valószínűleg a Bethlen-udvarnál talált menedéket és alkalmazást. A szülők kegyes buzgó emberek voltak, akik vallásos szellemben nevelték gyermeküket.⁵⁴ Előbb a kolozsvári, azután az enyedi Bethlen-kollégiumban taníttatták. Tehetségben, szorgalomban, jó magaviseletben kivált tanulótársai közül. A kollégium főkurátora, Bethlen Miklós nagyon megkedvelte és teljes pártfogásába vette. A kollégium elvégzése után egy évig senior volt, azután mint rektor, a fogarasi híres iskola vezetését vette át. Tanulmányi és fegyelmi rendjével az iskola jó hírnevét fokozta és a deákok száma felette megszorodott. 1699-ben, 26 éves korában bocsátotta ki az anyaszentegyház az odera-frankfurti egyetemre, hol a brandenburgi választófejedelem ösztöndíját nyerte el. Itt két évet töltött, azután a hollandiai egyetemeket látogatta szintén két évig. 1703-ban, négy évi külföldi tanulás után hazatért, ebben az évben szentelte pappá a zsinat, mint Bethlen Miklós udvari papját. A főkancellár bethlenszentmiklósi udvarában 7 évet szolgált.⁵⁵ Ennek oka főképpen az volt, hogy 1704-ben a bécsi kormány fogságra vetette Bethlen Miklóst és haláláig nem is hagyhatta el Bécsét és itthon az udvarban Bonyhai Simon György volt személyének képviselője. 1710-ben azonban, mikor Vásárhelyi István Enyedre távozott, elfogadta Küküllővár meghívását. Az egyházmegyei jegyzőkönyvekben nevével csak 1712-ben találkozunk először, mert a szabadságharc egész ideje alatt szüneteltek a vizitációk, egyházi gyűlések.⁵⁶ Gönczi István esperes halála után az 1712. június 2-án Radnóton tartott parciális zsinat egyhangulag őt választotta meg esperesnek.⁵⁷ Hatalmas eréllyel vette kezébe az egyházmegye kormányzását. A hosszas háború, idegen megszállás anyagi és erkölcsi lezüllést eredményezett. Ennek orvoslását tűzte ki feladatául. Szomorú, hogy a háború okozta süllyedés következtében a papok, rektorok és családtagjaik erkölcsi színvonala is milyen mélyet hanyatlott. Papok és rektorok, papnék és rektornék ellen folyik súlyos eljárás részegeskedés, hűtlenség és paráznaság miatt. Minden bűn ellen keményen harcol, kivált a káromkodás ellen. A szütleiket nem becsülöket, részegeseket, templomkerülőket szitkozokat, hamis hitet tevőket, lopókat, templomi székek felett ve-

⁵⁴ Bod Péter i. m. 170. és köv.

⁵⁵ U. o

⁵⁶ Protocollum, II. k. 404., 442—443.

⁵⁷ U. o. 46. l.

szekedőket, tisztátalan életűeket kalodával, *excommunicatio*val bünteti, de alkalmazza a pálcát és pénzbüntetést is. Nagyon éber, intézkedéseiben gyors, erőskezű. A világiaknak kedvelt ember volt, már Vásárhelyi István előtt őt szerették volna egészen fiatal korában püspöknek megválasztatni. Ezt a kedvező körülményt arra használta fel, hogy egyházmegyéjében teljesen kibékítette az egymással meghasonlott nemességet és papságot. Ez neki sokkal inkább sikerült, mint esperes-elődeinek.⁵⁸

Fellépése, megjelenése méltóságteljes és imponáló volt, igehirdetése elragadó és lenyűgöző. Egyike volt legnagyobb szónokainknak.

1714-ben új *protocollum*ot kezdett. Ebben feljegyezte a püspökök névsorát, a püspök, generális nótárius, esperesek, pásztorok eskümintáját, az egyházmegyei tisztviselők eskümintáit, a küiküllői esperesek névsorát, amelyben Hunyadi Jánosról, az első esperesről nem emlékezik meg. Feljegyzi az egyes egyházközségek ingó és ingatlan javait, a pásztorok, rektorok összes jövedelmeit, továbbá a fejedelmi, állami és megyei fontosabb rendeleteket, melyek az ekléziák érdekében hozottak.

1726-ban a zsinat — *successio* jogával a püspöki állásra — generális nótáriusnak választotta meg. Személyében a zsinat és főkonzisztórium bizalma összpontosult és ő volt a békesség összekötő kapcsa az egymással régóta szemben álló és harcoló két legfelső testület között. 1728-ban Vásárhelyi István püspök meghalt és Bonyhai Simon György a püspöki hivatalt elfoglalta és április 4-én a zsinat abban megerősítette.⁵⁹ Bod Péter szerint tudós, okos, böles, bátor, tekintélyes ember volt, aki püspöki lélekkel viselte hivatalát. A papságot jó rendben, fenyítékben, becsületben tartotta, háborgatói ellen oltalmazta.⁶⁰ A püspöki jószágokat rendbeszedte, jövedelmező voltukat fokozta, a szegény papok segélyezésére külföldön, a protestáns testvéreknél segélyt gyűjtött az ottani professzorok útján. Nagyon vigyázott arra, hogy a papok igehirdetésükben a kálvinista tan és hitelvek ellen ne vétsenek, Nádudvari Sámuel enyedi papot több ízben megintette, mert igehirdetésében eltért hitvallásunktól, s mikor az intések nem használtak, az ügyet az 1734. évi küiküllővári zsinat elé vitte és ott orvosolta. Nádudvari a püspök, illetve a zsinat előtt meghajolt, reverzálist adott és azt meg is tartotta, téves tanításait a katedrából visszavonta.

Előkészítette az énekeskönyvet, alapítványt eszközölt ki

⁵⁸ L. a partialis zsinat és vizitációk jkveit 1712-től.

⁵⁹ *Protocollum*, III. k. 3.

⁶⁰ Bod Péter i. m. 170. és köv.

a berni egyetemen. Keményen fegyelmezte a rendetlenkedő deákokat, személyesen inti a rakoncátlanokot, a professzorokkal egytértve szigorú intézkedéseket létesít a kollégiumokban és gondoskodik a falusi ifjúság vallásos és erkölcsi neveléséről is.⁶¹ Esperessége és püspöksége III. Károly korára esett. Nagyon súlyos és szomorú korszaka volt ez az erdélyi református egyháznak. Folyik a rekatolizáció és ez katonai fegyveres erőre támaszkodik. A parókhiális épületek, ingatlanok, templomok, iskolák erőszakos foglalása tovább folyik. A püspök, a zsinat, főkonzisztórium hősiiesen védik az anyaszentegyház szabadságát, jogait, életfeltételeit. A búzásbesenyői református templomot 1727-ben visszafoglalta a katolikusoktól és az meg is maradt a református egyház birtokában.⁶² Küzd a dézmafoglalások és a kamarai járandóságok elvonása, a hozzánk áttértek elfogása, bebörtönzése, a református papok üldözése, perbefogása ellen. Az elfogottak szabadságát kieszközölte. Nagyon vigyáz arra, hogy a papság igehirdetésével, magaviseletével, külső megjelenésével ne szolgáltatson okot személyes megtámadtatásra.

Bonyhai Simon György püspökségének csak az első évét töltötte Küküllőváron. Az 1729. évben Marosvásárhely hívta meg papjának.⁶³ Megtartotta küküllői esperességét és egyházmegyéjét 1737. szeptember 13-án bekövetkezett haláláig Marosvásárhely székhellyel kormányozta, ami felette nehezzé tette e hivatal ellátását, de példaadó pontossággal végezte esperesi kötelességeit is. A marosvásárhelyi temetőben pihennek hamvai és a temető legnagyobb szarkofágja őrzi emlékét. Az erdélyi református anyaszentegyháznak válságos, sőt vészes időben hűséges, éber őrállója volt, aki gazdagon meg volt áldva a test és a lélek minden ékességével. 64 évet élt, ebből 34 évet töltött az ige szolgálatában és 9 évig hordozta püspökségének terheit.⁶⁴

1711. Szentgyörgyi József Kórodszentmárton, 1712. Szőkefalva, — Szentannai István Balavásár, 1717. Gogán, 1721. Nagykend, 1734. Küküllőszéplak, — Purkerecezi Mihály Harangláb, 1714. Búzásbesenyő, — Krizbai György Vámosgálfalva, — Felfalusi András Csávás, 1713. Szőkefalva.

1712. Herepei Márton Magyarherepe, 1721. Marosbogát, — Bányai István Szőkefalva, 1712. Küküllőalmás, — Bikfalvi János Héderfája, — Pápai Márton Radnót, — Csávási Sámuel Kutyalva, 1717. Kerelőszentpál, 1724. Kutyalva, 1783. Mező-

⁶¹ U. o.

⁶² Protocollum. 1788. 67.

⁶³ L. Marosvásárhely ref. egyh. anyakönyveit.

⁶⁴ Protocollum. III. k. 3.

bodon, 1745. Magyarherepe, — Miskolci Mihály Maroscsapó, — Solymosi Mihály Nagyteremi, 1713. Korodszentmárton, — 1721. Magyarsülye, — Veszprémi Péter Ebesfalva, 1727. Héderfája.

1713. Aknai József Magyarsülye, 1714. Küküllőalmás, 1724. Sövényfalva, 1727. Magyarsülye, 1732. Dányán, — Szatmári Mihály Nagyteremi, — Pataki György Sövényfalva, 1715. Magyarsülye, 1721. Kutyalva, 1724. Korodszentmárton, — Bölöni Zsigmond Harangláb, 1721. Héderfája, 1727. Sövényfalva, 1740. Szőkefalva, 1741. Gógán, — Küküllővári Mihály Gógán.

1714. Kendi Ferenc Bethlenszentmiklós, — Szentkirályi Sámuel Héderfája, 1720. Bonyha, 1727. Bethlenszentmiklós, 1732. Gógán

1715. Pataki János Marosbogát, 1720. Bethlenszentmiklós, — Zalányi Gergely Sövényfalva, 1720. Gógán, 1731. Radnót, 1740. Gógán, — Galambos Pál Maroscsapó, — Csávási János Medvés.

1716. Berzétei Jakab Dányán, 1720. Sövényfalva, 1724. Küküllőalmás, — Fosztó György Sövényfalva, — Karkai Sámuel Magyarkirályfalva, 1739. Nagykend.⁶⁵

Karkai Sámuel érdekes körülmények közt jött Magyar királyfalvára. Az egyházkerületi bíróság Szilágyi Zsigmond nótáriust, mert esperesével, Bonyhai Simon Györggyel összetűzött, nótáriusi tisztségétől megfosztotta; az elkeseredett ember részrehajlónak és megvesztegetettnek nyilvánította bíróját, Vásárhelyi István generális nótáriust és tovább szidta esperesét. Erre az egyházmegyei bíróság magyarkirályfalvi lelkészi állásától is megfosztotta. Özv. Lázár Györgyné patróna, gróf Lázár Jánosnak, a későbbi főkonzisztórium elnöknek édesanyja, nagyon zokon vette, hogy kedvelt papját eltávolították, és hadat izent a legkeményebb, legtekintélyesebb esperesnek: a küzdelemben, mely kemény, heves volt, a zsinatot is több ízben foglalkoztatta, a kemény patróna maradt felül. Az elmozdított pap helyébe ugyanis papot rendelni az esperes joga volt. Bonyhai Simon György a törvény értelmében kirendelte a papot Magyarkirályfalva részére, de a patróna visszautasította és az esperes, parciális tiltakozása ellenére maga hozott papot más egyházmegvéből és azt ott tartotta.⁶⁶ Az esperes nem akart élni jogával, az új pap, Karkai Sámuel felfüggesztésével, mert attól lehetett tartani, hogy ennek igen súlyos következményei lehetnek. Semmire sem tudott menni ebben az ügyben a zsinat sem. Karkai Sámuel 23 éven át szolgált Magyarkirályfalván.

⁶⁵ Protocollum, 1788. 145—146.

⁶⁶ 1714. évi parc. syn. jkv. 5. A hívek is a patróna pártján voltak.

A vaskezü esperesnek csak egy vigasza volt: a patróna igen jól választott, Karkai Sámuel nagyon derék, kiváló papnak bizonyult, aki egészen az újabb időkig számítva, legtöbbet szolgált az egyházközségben. Ez az eset is igazolja, hogy néha egy-egy patrónus makacssága — még ha asszony volt is — meg tudta akadályozni, hogy a törvénynek érvény szereztessek, másfelől az egyházi hatóság saját megalázkodása révén is kímélni tudta híveit, inkább szemet hunyt, elnézett, engedett, minthogy kenyértörésre vigye a dolgot és ezáltal felborítsa az egyházi életet.⁶⁷

1717. Csernátoni Jeremiás Boldogfalva, 1732. Medvés, — Bodosi Kálmán Nagyteremi.

1720. Sárközi András Szőkefalva, — Küküllővári János Vámosgálfalva, 1752. Magyarherepe, — Musnai Dávid Dányán, 1722. Küküllőszéplak, 1724. Magyarherepe, 1730. Ebesfalva, 1732. Boldogfalva.

Nyitrai János Harangláb, 1728. Magyarherepe, 1730. Ebesfava, 1738. Kerelőszentpál, 1746. Dányán.

1721. Radnóti Mihály Magyarherepe, 1724. Kerelőszentpál, 1732. Mezőbodon, 1737. Kutya falva, 1740. Szentbenedek, — Pásztói István Maroscsapó, — Harasztkereki Ferenc Nagyteremi, 1734. Nagykend, — Tordai János Küküllőszéplak, 1721. Korodszentmárton, 1734. Dányán, 1738. Szentbenedek, 1738. Boldogfalva, — Zágoni Absolon Balavásár.

1722. Szabadszállási Mihály Dányán, — Vályi János Dányán, 1730. Magyarcsülye. — Erdélyi Márton Maroscsapó, 1740. Szőkefalva, — Bátori István Bonyha, 1763. Szőkefalva, 1764. Héderfája, 1772. Sövényfalva. 1777. Buzásbesenyő, — Csernátfalusi András Radnót, 1732. Kerelőszentpál.

1726. Ajtai Sámuel Szentbenedek.⁶⁸

1729. Körösi György Küküllővár, 1739. Magyarkirályfalva, 1748. Küküllővár. 9. esperes.

Midőn Bonyhai Simon György 1792-ben elfogadta Marosvásárhely meghívását, mint püspök és továbbra is küküllői esperes, maga gondoskodott utódáról a küküllővári papságban. Választása igen komoly. jól készült, értékes ifjú emberre, Marosvásárhelyi Körösi Györgyre esett. A patrónus és a gyülekezet örömmel választották meg a püspök által ajánlott ifjú papot, aki ebben az időben, illetve nem sokkal azelőtt érkezett haza külföldről, melynek protestáns egyetemlein több esztendőt töltött.

Körösi György Marosvásárhelyen született, valószínűleg 1799-ben. Iskoláit Marosvásárhelyen végezte, pár évi tanítósko-

⁶⁷ U. o.

⁶⁸ Protocollum, 1788. 14.

dás után ment külföldre.⁶⁹ Professzorai és a püspök igen kedvelték és szép jövőt jósoltak neki. Elsőízben tíz évet szolgált a kitűnő javadalmazsú küküllővári eklézsiában, melynek tekintélye nagyot nőtt azáltal, hogy most már a második papját állították az anyaszentegyház élére. Bonyhai Simon György életének utolsó éveiben a nótáriusságot viseli az egyházmegyében és valóságos jobbkéze a püspökesperesnek. 1637-ben Bonyhai Simon György meghalt és az ez évi november 6-i csávási parciális egyhangúlag Körösi Györgyöt ültette helyébe az esperesi székbe.⁷⁰ Innen kezdve 1766-ban bekövetkezett haláláig, tehát 29 éven át kormányozta a küküllői egyházmegyét a legteljesebb mértékben, éberséggel és nagy bölcseséggel. Esperessé választása után 2 év múlva, 1739-ben odahagyta Küküllővárt és a szomszédos Magyar királyfalva meghívását fogadta el. Azonban 9 évi itteni szolgálat után ismét visszatért Küküllővárra és 1766-ban bekövetkezett haláláig itten szolgált. Nem tudjuk, hogy miért hagyta volt oda egyidőre fényes állását, de látjuk, hogy akkor tért oda vissza, mikor a kincstár a reászállott uradalom fényes papi javadalmazását beszüntette és a küküllővári pap eddigi fizetésének mintegy 80%-át elveszítette. Most már Küküllővár volt az összehasonlíthatatlanul gyengébb fizetésű parókiá, mint Királyfalva, de úgy látszik, Körösi Györgynek nem a fizetés számított, hanem a munka, szolgálat és köteleesség teljesítés.

Esperesi és papi szolgálata III. Károly és Mária Terézia korára esett. E kor terhei, nyomorúságai, naponkénti veszedelmei nemhogy enyhültek volna, de napról-napra fokozódtak. Az őrhelyen való állás ilyen súlyos időben kényes, nehéz, olykor veszélyes feladat volt. Csak egy példát említsünk Körösi György esperességének idejéből. Kerelőszentpál népes református anyaeklézsia volt. Az ott lakó Haller család fáradhatatlan kitartással terjesztette benne a katolikus vallást. Történt, hogy a parciális zsinat 1740-ben Nyitrai János papot és Kendi Sámuel rektort mulasztásaik, rendetlen életük miatt felfüggesztette állásuktól. Ennek következtében a templom és az iskola zárva voltak. Ezen vérszemet kaptak a Haller-udvar és a fegyveres erő által támogatott katolikusok, megrohanták és elfoglalták a templomot, az iskolát, a papi és a mesteri lakást és az egyházközségnek összes ingó és ingatlan birtokát hatalmukba vették.

Körösi György esperes 1740. augusztus 15-én báró Dániel István főgondnokkal egyetértve elhatározta mindezek vissza-

⁶⁹ Holland egyetemeken több évet töltött. 1729. évi etédi zsinat rendelte fel.

⁷⁰ Protocollum, 1714. 7.

foglalását és e végett Kerelőszentpálra paptársait összehívta. Másnap, augusztus 16-án Dániel István levelet intézett Körösi Györgyhöz, kérve őt, hogy álljon el szándékától, ejtse el tervét, mert aki lábát a paróchia udvarára teszi — mint azt biztos tájékozódásból tudja — azt azonnal elfogja a katonaság, börtönbe veti és statáriális úton hoznak ítéletet felette. Figyelmeztette, hogy őt is, mint esperest, azonnal elfogják és letartóztatják, mihelyt terve megvalósításához kezd. Erre a komoly figyelmeztetésre az esperes jónak látta a tervet végleg elejteni és az elfoglalt kerelőszentpáli egyházi épületek és javak végleg a katolikusok birtokában maradtak⁷¹ és ezzel egy református anyaeklézsia megszűnt tovább létezni.

1729. Vásárhelyi Pál Harangláb, 1741. Buzásbesenyő, 1746. Magyarherepe, 1752. Mikefalva, 1755. Gogán.

1732. Márkusfalvi András Bethlenszentmiklós, 1741. Sövényfalva.

1735. Soós Ferenc Bethlenszentmiklós, — Mártonfalvi András Héderfája, 1740. Küküllővár, 1748. Magyarkirályfalva.

1738. Dályai György Nagyteremi, — Désfalvi Ferenc Korodszentmárton, 1761. Ebesfalva, — Bordosi Fábián Sándor Ebesfalva, — Domokos András Kutyfalva, 1752. Marosbogát, 1749. Magyarsülye, 1768. Szökefalva, — Csávási Lőrinc Gogán, 1740. Nagykend. 10. esperes,⁷² Csávási Vas Lőrinc 1801-ben született. Bizonyosra vehető, hogy fia volt Csávási Lőrincnek, aki 1692-től 1716-ig Dányánban szolgált.⁷³ Ennek alapján születése helyül Dányánt vesszük. Esperessé választották 1766-ban Körösi György halála után. Haláláig, 1786-ig, vagyis 20 évig viselte esperesi hivatalát.⁷⁴ Késő vénséget ért, 85 éves korában halt meg, azonban öreg korában elerőtlenedett és 1683-ban a nótáriust *prosenior* gyanánt alkalmazta a parciális. A zsinat Eperjesi Zsigmondot, a volt nótáriust, aki generális nótáriussá választása után, 1777-ben Felvine papja lett, akarta *prosenior*-nak kinevezni, de a parciális nem fogadta el és ragaszkodott ahhoz, amit ki is vitt, hogy az ifjú nótárius, Kónya Ferenc legyen a *prosenior*.⁷⁵ Csávási Vas Lőrinc hűségesen végezte esperesi kötelességét; előbb nótárius volt Körösi György mellett. Esperességéhez nem fűződnek nagyobb események és alkotások emlékei. Végezte az évenkénti vizitációkat, megtartotta a parciális zsinat és esperesi szentszék üléseit, hűségesen járt minden esztendőben a zsinat üléseire. Ott is szerény, nem sokbe-

⁷¹ Protocollum, 1788. 68., 69. Ifj. Fogarasi feljegyzése.

⁷² U. o. 147., 148.

⁷³ U. o. 113.

⁷⁴ U. o. 20.

⁷⁵ Bodola Sámuel. Folytatása a püspökök életrajzának. Névkönyv, 1860. 15., 16.

szédű, esendes, de komoly, szorgalmas férfiú volt. Az egyházmegye kormányzásában nincsen lényegesebb változás, mert ide a világiak nem tudnak beleavatkozni. Pásztor a volt egyházmegyének, aki lelki és anyagi ügyeit általános megalégedésre kormányozza. Nem kívülről hozták be, hogy azonnal esperesnek tegyék, 1738-tól, vagyis 28 évet szolgált már az egyházmegyében, mikor 65 éves korában esperesnek választották. Azt nem tudjuk, járt-e külföldi akadémiákon, mert nem találunk erre vonatkozólag feljegyzéseket. Valószínűbb, hogy nem járt, őt a haladottabb kor érettsége és bölcsesége tette igen alkalmassá az esperesi hivatal ellátására. Nagy gondja volt az egyházi hátralékok beszedésére és az épületek rendbentartására. Paptársai szerették, testvéri — a fiatalabbak gyermeki — bizalommal ragaszkodnak hozzá. Ma a 65 éves papok nyugdíjba mennek, Csávási Vas Lőrinc ekkor vállalta magára az egyházmegye kormányzásának új és nem könnyű terhét. Ezért minden tiszteletünket megérdemli. A papmarasztás korában, midőn oly gyakori az állásváltoztatás, ő kerek 46 évet szolgált megszakítás nélkül Nagykenyeren. Ez a legjellemzőbb rá. Érett bölcsesége, jósága, szelídsége, komolysága és nagy hűsége miatt nagyon szerették és tisztelték hívei. Bizonyos tisztelettel tekintett reá a barátságosnak éppen nem mondható külső hatóság is, ő pedig nagy mértékben tudta úgy alkalmazni magát, hogy bele ne akadhasanak és személyében ne hurcolják meg a református egyházat. Jó rendben hagyta utódjára egyházmegyéjét.⁷⁶

1740. Benkő István Magyarölyve, 1749. Kutyfalva, — Sényi András Héderfája, — Arday István Bonyha, 1746. Csávás, — Pávai Miklós Dányán, 1746. Dellő, 1752. Marosugra.

1741. Körmöndi György Marosbogát, — Bajcsi Mihály Radnót, — Gyalai Gábor Héderfája, 1765. Sövényfalva, — Hermányi Mihály Bethlenszentmiklós, 1744. Mikefalva, — Jósza Sándor Küküllőszéplak, 1762. Maroscsapó.

1742. Száldobosi János Dellő, — Abacs János Szőkefalva. Utóbbi csak 4 évet szolgált a küküllői egyházmegyében. A nagyenyedi egyházmegyébe távozott, hol esperesnek választották meg. Egyidőben viselt esperesi állást fiával, ifj. Abacs János dési pappal és esperessel, akit generális notáriusnak választottak meg és Keresztes püspök halála után *succedalt* a püspöki állásra és azt 1796-tól 1815-ben bekövetkezett haláláig viselte.

1744. Molná Mihály Küküllőalmás, 1750. Szőkefalva, 1754. Magyarherepe, — Dálnoki Demeter Bethlenszentmiklós, 1751. Harangláb, — Borbát János Dellő, 1744. Maroscsapó, — Margitani Jonáthán Csávás, 1746. Bonyha, — Kolosi János Ha-

⁷⁶ Protocollum, 1788. 20.

rangláb, — Csejdi Miklós Bethlenszentmiklós, — Aknai Zsigmond Szentbenedek,⁷⁷ — Kolosi János a marosi egyházmegyébe távozott, nótárius, majd esperes lett és a kibédi igen népes székegyházközségnek volt a papja. Mint esperes, nótáriusával, Dési Józseffel együtt sok visszaélést, mulasztást követett el. Az erőskezű püspök, Eperjesi Zsigmond, végre mind a kettőt fülön ragadta. Az 1787. évi június 17-i geryeszegi zsinat Kolosi János uramat, marosszéki esperest mind a papi, mind az esperesi állásából örökösen letette sok *praevaricatioj*áért, a nótáriust is nótáriusi hivatalából, de őt papi állásában meghagyta. Kolosi különben több, mint 43 évet szolgált már összesen.⁷⁸

1745. Dobolyi Gábor Bonyha, 1746. Buzásbesenyő, 1757. Mezőbodon, 1768. Dellő.

1746. Csanádi József Bonyha, 1767. Küküllőalmás, 1787. Harangláb, — Benedek János Szőkefalva, 1750. Küküllőalmás.

1749. Kolumbán Sámuel Maroscsapó, 1762. Radnót, 1770. Magyar királyfalva, 1779. Magyarherepe, 1781. Buzásbesenyő.

1752. Dálnoki Pál Benedek Dellő, 1759. Radnót, 1762. Buzásbesenyő, — Benedek Sámuel Magyarsülye, 1757. Kutyfalva, — Bartha András Gogánváralja, 1772. Maroscsapó, 1777. Küküllőszéplak.

1754. Bibarcfalvi János Vámosgálfalva, 1763. Magyar királyfalva, 1770. Radnót, 1765. Mikefalva, — Zilahi József Szőkefalva.

1755. Eperjesi Zsigmond Szőkefalva, 1758. Vámosgálfalva, — Zabolai Sámuel Mikefalva, 1757. Marosugra, 1763. Ebesfalva, — Székely Ferenc Almás, — Tompa Sámuel Medvés.

Eperjesi Zsigmond a küküllői egyházmegye legkiválóbb lelkipásztorai közé tartozik. 1726-ban született. Születési helye ismeretlen. A kolozsvári kollégiumban tanult és egyike volt legkiválóbb növendékeinek. 1748—51. években könyvtáros és osztálytanító volt a kollégiumban,⁷⁹ 1751-ben ment külföldi tanulmányútra, honnan 3 év múlva, 1754 őszén tért haza.⁸⁰ Külföldről hazaérkezése után Szőkefalván kapott lelkészi állást, az 1755. január 20-án tartott vizitáció ebben az állásban találja. 1758. április 18-án Vámosgálfalva lelkipásztora lett. Itt 1777-ig szolgált. Itt is legelőbb az iskolát szedte rendbe, mikor látta, hogy a rektorral semmire sem lehet menni, eltávolította. Mindenik vizitáció a legnagyobb dícsérettel és elismeréssel emlé-

⁷⁷ U. o. 148.

⁷⁸ U. o. 47.

⁷⁹ Bodola S. i. m. 1861. 1.

⁸⁰ U. o.

⁸¹ L. a. vizitációk jkveit. 1755-től 1777-ig. Egyhm. levéltár.

kezik meg munkásságáról,⁸¹ melyet egyik jegyzőkönyv példa nélkül valónak mond.⁸²

A parciális zsinat 1767-ben egyházmegyei főjegyzőnek választotta meg. E választás révén tagjává lett a zsinatnak, hol készsége és tehetsége az atyák figyelmét korán reá terelte. Ennek tulajdonítható, hogy az 1776. évi újtordai zsinat Simon János görgényi esperessel és Bodoki József kolozsvári professzorral, a főkonzisztórium másik két jelöltjével szemben, csaknem teljes egyhangúsággal, generális nótáriusnak választotta meg, s mint tudjuk, a választás *successio*val bírt a püspöki állásra.⁸³ A felvinci népes, előkelő gyülekezet még ugyanazon évben papjának hívta meg és 22 évi szolgálat után eltávozott a küüllői egyházmegye kötelékéből. 1777-től 1784-ig, hét éven át volt pásztor a felvinci gyülekezetnek. Itteni szolgálatának emlékeit elpusztította az 1848. évi szabadságharc, mikor tűz emésztette meg az egyházközség összes épületeit és irományait.⁸⁴

1782-ben Csernátoni Vajda Péter püspök meghalt, temetésekor megérkezett Eperjesi Zsigmond püspöki megerősítése. Az enyedi egyház papjának hívta meg az új püspököt, aki 1784 október 18-án költözött be Enyedre, a püspöki székházba.⁸⁵

Eperjesi Zsigmond korában a protestánsok kemény korlátozásoknak voltak kitéve. Megtiltották a külföldi protestáns egyetemek látogatását; egyházi épületek, jószágok foglalása tovább tart, megbüntették azokat, kik protestáns hitre tértek, elrendelték a katolikus ünnepek megtartását, erőszakosan térítenek, református árvákat katolikusokká nevelték, reformátusoknak megtiltották az adományok gyűjtését, templomok építésére, javítására engedélyt nem adtak, a szórványok hívei kénytelenek görög szertartású egyházi szolgálatokat igénybe venni, ami által utat nyitottak az idegen nemzetiségbe való beolvadásra. A református könyveket elkobozták, a reformátusokat a hivatalokból kiszorították. II. József véget vet az elnyomásnak, de a ref. egyház sérelmei nem szűntek meg. Zsinatokat csak királyi biztosok jelenlétében szabad tartani és a zsinatok jegyzőkönyveit fel kell küldeni.⁸⁶ Ezt pontosan teljesítette Eperjesi, mint püspök, de II. József további korlátozó rendelkezéseivel szemben nagyon ügyes taktikával és sikerrel védte egyháza jogait és érdekeit. Mikor II. József az alkotmány módosítását, a keresztelési, esketési formuláknak és a Heidelbergi Káté egyes kérdéseinek megváltoztatását követelte, a halasztás, húzás taktikáját alkalmazta, míg az uralkodót kifárasz-

⁸⁴ Szécsi Ferenc lelkész közlése.

⁸⁵ Protocollum, 1788. 45.

⁸⁶ Névkönyv, 1861. 2., 13.

totta. Ugyanígy járt el, mikor elrendelték az egyházi és iskolai alapok kimutatását. A kormány hiába zaklatta, sürgette hoszszú időn át, pénz nem ment a kezéhez, végre beleunt és abbahagyta. Teljesen hasonló történt az iskolai reform rendeletével. Addig terjesztette fel az egyház ellene a kifogásokat, ellenjavaslatokat, míg II. József kénytelen volt ezt a tervét is el ejtteni. Nem tudta keresztülvinni II. József azt sem, hogy a német nyelvet bevezesse a falusi református iskolákba. Az eredmény az lett, hogy a latint is kiküszöbölték onnan és a falusi iskolák teljesen magyarrá lettek. A zsinat nyelvűl is a németet rendelték el. De ő a jegyzőkönyveket nem német nyelven, hanem latin nyelven vezettette, mikor a magyar nyelv használatát eltiltották.⁸⁷ II. József türelmet, védelmet biztosított az elnyomott református egyháznak, de nem ismerte el azoknak a törvényeknek érvényét, melyek már a 17. század folyamán szabadságjogokat és önkormányzatot biztosítottak az erdélyi református egyháznak. Mikor 1790-ben meghalt, Eperjesi Zsigmond 14 pontba foglalta össze és felterjesztette azokat a sérelmeket, melyek uralma alatt érték a református egyházat.⁸⁸

Az 1790—91. kolozsvári országgyűlés a négy bevett vallás jogait biztosította. Megengedte vallásos könyvek nyomását, külföldi egyetemek látogatását, eltiltotta az egyházi épületek, birtokok háborgatását. Biztosította a betegek, foglyaik gondozását, alapítványaik kezelését, rendezte a vegyesházasságból született gyermekek vallását.

Eperjesi Zsigmond püspöksége alatt a református egyház 11 zsinatot tartott. Mindenik zsinatnak egyik legfőbb tárgya volt a már elhelyezett, illetve megválasztott ifjú lelkészeknek vizsgáztatása, felszentelése és hivatalos kibocsátása a szent szolgálatra. Az 1783-ban Sárdon tartott zsinat 50 ifjú lelkészt szentelt fel, akik közül 18-an végeztek külföldi egyetemeken, dacára a megszorításoknak.

A generális nótáriusi állást a zsinat Kiss Gergely udvarhelyi professzorral, ennek halála után az 1787. évi geryeszegi zsinaton Keresztes Máté kézdi esperessel töltötte be, aki Eperjesi Zsigmond halála után a püspöki állásra következett.⁸⁹

A püspök kezdeményezésére a sárdi zsinat bizottságot küldött ki az új Ágenda elkészítésére. Az Ágendát Kiss Gergely elkészítette. Az Ágenda ügyét 1783-tól 1789-ig mindenik zsinat tárgyalta. A püspök tökéletes munkát akart, ez az oka.

⁸⁷ Tunyogi Cs. József közzsinati végzések. 144. és köv. Ref. theol. fakult. levéltára. Kolozsvár.

⁸⁸ U. o. 200.

⁸⁹ Tunyogi i. m., 181.

hogy csak 1820 óta került általános használatba.⁹⁰ Azonban az 1785. évi zsinat a püspök előterjesztésére megállapította az istentisztelet rendjét és ezt a végzést megújította az 1789. évi torockószentgyörgyi zsinat.⁹¹ Ugyanezen zsinat korlátozásokat szabott a hosszadalmas temetési búcsúztatásoknak és kimondta, hogy az iskolamestereknek nem ad felhatalmazást a sákramentumok kiszolgáltatására.

A lelkészek, mesterek öltözködését a sárdi zsinattal előíratta. A *domidoctusok* fekete prémmel ellátott hosszú mentét, fekete hosszú dolmányt, fekete nyakkendőt, magyar eszímát viselnek, palástjukra selymet csak az officialisok tétethetnek. Az esperes és főjegyző a mentét rókabőrrel prémeztette. Az akadémikusok fekete német köntösben járhattak, parókat viselhettek. A mesterek fekete vagy szederjes ruhát viseltek, dolmányt vagy tógát nem vehettek fel.⁹² Az udvarhelyi papok az öltözködésben tett megkülönböztetés miatt felterjesztést intéztek a püspökhöz és ő a felterjesztésnek mind a 33 aláíróját az 1790. évi erdőszentgyörgyi zsinattal felfüggesztette állásától és fegyelmi eljárást rendelt el ellenük.⁹³

A zsinat szigorú intézkedéseket tett a rendetlen életű papok eltávolítására, az akadémikusok fegyelmezésére. Megtiltotta nekik, hogy külföldről hozzanak feleséget és elrendelte a szolgálati út szigorú megtartását, különösen a panaszos ügyekben. Ha lelkész ellen valaki panaszt, előbb le kellett tennie a perköltséget.

Eperjesi Zsigmond kiváló gondot fordított a népiskolákra. A tanítók munkáját szigorú ellenőrzés alá helyeztette. A generális nótáriust megbízták az összes népiskolák ellenőrzésével és a püspök elkészítette tervezetét az elemi iskolák újjászervezésére. 1786-ban megjelent a népiskolai utasítás, mely a tanítók kötelességeit írja elő, útmutatást ad a tanításra, megállapítja a tanítás idejét, kiküszöböli a latin nyelvet és a magyart teszi kizárólagos tannyelvvé.⁹⁴ Az utasítás iskolalátogatók választását rendelte el és részükre útmutatásokat adott. A lelkészt az iskola állandó felügyeletére kötelezte. A látogatóknak tapasztalataikról jelentést kellett tenniük az esperesnek.⁹⁵

⁹⁰ Bodola S. i. m. 1861. 3.

⁹¹ Tunyogi i. m. 156. és 190.

⁹² L. 1761. vizit. jkv.

⁹³ Protocollum, 1788. 44.

⁹⁴ Acta Synodi Gen. I. 186., 187. és Tunyogi i. m. 144. és köv.

⁹⁵ Bodola i. m. 1861. 12.

⁹⁴ Pokoly i. m. V. 162. Nagy Géza: Akik kősziklára építettek. Kolozsvár. 1937. 105., 106.

⁹⁶ Bodola i. m. 9.

Népiskoláink újjászervezését, nemzeti iskolákká tételét Eperjesi Zsigmondnak köszönhetjük. — Az egyházközségi anyakönyvek bevezetését az 1785. évi nagybaconi zsinat rendelte el és a geryeszegi zsinat rendezte a vizitációkat.

Nagyon vigyázott a református hit tisztaságára. Midőn Bodola János nagyenyedi és Zilahi János székelyudvarhelyi teológiai professzorokról gyanú merült fel, hogy némi heterodoxiát tanítanak, az ügyet az 1791. évi küüllővári zsinat elé vitte. A két professzor zokon vette a zsinat elé idézését, a főkonzisztóriumhoz fordultak védelemért. A főkonzisztórium el is intézte az ügyet, azonban azt tanácsolta a professzoroknak, hogy Endemann vezérkönyvét tegyék le, amit meg is cselekedtek.

Kemény kezekkel szedette ráncba a háromszéki kommunítást, mely fiókegyházkerületté kezdte kinőni magát, amennyiben a négy háromszéki egyházmegye által ellátott ügyekben, mint fellebbviteli fórum kezdett szerepelni. Ennek az állapotnak még a sárdi zsinaton véget vetett és megismételte az 1758. évi dési zsinat feledésbe ment végzését, mely szerint házassági ügyek, diszlokációk és más ügyek, melyek felsőbb ellátást igényelnek, ne a kommunitásra, hanem a zsinatra vitesenek.⁹⁷

Eperjesi Zsigmond szorgalmat és példaadó életet várt a papoktól. Irgalmatlanul elcsapatta Kolosi János marosi esperest nótáriusával együtt, mikor hivatalára méltatlannak bizonyult. Még a kalapját is szétvágatta a zsinaton. Hasonló nevű saját fiát is törvényes úton elcsapatta az enyedi káplánságból, mikor paphoz nem illő kalandokba keverte magát, pedig négy évig volt káplán mellette és kitűnően készült, külföldi egyetemeket végzett ifjú lelkész volt.⁹⁸ Mikor Eperjesi a bűn ellen harcolt, nem ismert kíméletet. De bölcs is volt, megmentette hitvallásos könyveinket, alkotmányunkat, az egyházi alapokat, az iskolákat, a református tan tisztaságát. Rendet, fegyelmet tartott.

1756. Török Márton Nagyteremi, — Szabó Márton Magyarcsülye.

1757. Csávási Márton Buzásbesenyő, 1763. Küüllőszéplak,

1764. Mikefalva, 1770. Gogán, 1787. Ehesfalva.

1759. Enyedi József Küüllőalmás, 1768. Marosbogát, — Zalányi Sámuel Magyar királyfalva, — Zágoni János Szőkefalva, 1775. Harangláb.

⁹⁶ Tunyogi i. m. 156. és köv. és Bodola i. m. 12., 15.

⁹⁷ U. o. 198. és köv. (Tunyogi i. m.)

⁹⁸ U. o. 188.

1760. Csávási Beniamin Mikefalva, 1763. Korodszentmárton, — Bányai Péter Dellő, 1787. Ebesfalva.
1761. Pécsi Ferenc Korodszentmárton, 1763. Balavásár.
1784. Radnót, 1796. Maroscsapó.
1762. Imre Ádám Ebesfalva.
1763. Tegzi Mihály Dányán, 1768. Marosugra, 1787. Gógán, — Simon András Bethlenszentmiklós, — Vas Ferenc Mikefalva.
1764. Miklós János Marosugra, 1766. Mezőbodon, 1793. Küküllőszéplak.
1765. Szabó Ferenc Kiskend. — Incze János Küküllőszéplak, 1765. Szőkefalva, 1777. Dellő, 1778. Maroscsapó, — Veres Dániel Szőkefalva.
1766. Somodi Márton, Bonyha.
1767. Fekete István Bonyha, — Füleki József Dányán.
1779. Harangláb, 1786. Balavásár.
1769. Galaczi Mihály Buzásbesenyő, 1777. Sövényfalva.
1770. Incze Sámuel Mikefalva, 1783. Magyarsülye, 1786. Harangláb, 1789. Magyarherepe, — Surányi József Magyarherepe, 1772. Radnót, 1779. Szőkefalva, 1789. Magyar királyfalva, 1795. Boldogfalva, — Visolyi András Küküllővár, — Benkő Mihály Harangláb, — Szentkirályi Pál Maroscsapó, 1773. Mikefalva, 1777. Magyarsülye, 1783. Mikefalva.
1771. Kónya Ferenc Héderfája, 1783. Vámosgálfalva. Háromszéken, Egerpatakon született 1741. körül. Ennél az erős akaratú férfinál a fényes tehetség, a kiváló képzettség nagy szorgalommal és fáradhatatlan tevékenységgel párosult. Iskoláit a kolozsvári kollégiumban és külföldi egyetemeken végezte. 1771-ben, 30 éves korában Héderfája lelkipásztora lett. 1771-ben szentelték fel a krakkói zsinaton.¹⁰⁰ 1783-ig, 12 évig volt Héderfája nagyon buzgó, szorgalmas, kiváló papja. Erélyes keze, gondos, lelkiismeretes, alapos munkássága meglátszott a gyülekezet külső és belső életén és az iskolán. Szigorú rendet teremtett a kepefizetésekben. Midőn 1777-ben Eperjesi Zsigmond távozása következtében a főjegyzői állás betöltésre került, arra, noha még csak 6 évi szolgálata volt, egyhangúlag őt választotta meg a parciális zsinat. 1783-ban, midőn Csávási Vass Lőrinc elerőtlenedett, mint *prosenior* vette át az egyházmegye kormányzását; az esperesi állásra az öreg esperes halálakor, 1786-ban következett.¹⁰¹ 1783-ban Vámosgálfalva meghívását fogadta el és haláláig ebben az egyházban szolgált. Ugyanebben az évben a híres sárdi zsinat *generalis directornak* választotta meg, pedig

⁹⁹ Protocollum. 1788. 149., 150.

¹⁰⁰ U. o. 106.

¹⁰¹ Protocollum. 1788. 20.

erre az állásra lettek volna idősebb, tapasztaltabb esperesek. Az 1796. évi magyarigeni zsinat a generális nótáriusi állásra őt találta a legméltóbbnak, de a főkonzisztórium, hogy borsot törjön a zsinat orra alá, kihagyta a jelöltek közül, holott tudta, hogy ő a zsinat egyedüli jelöltje. A zsinat a választás megtagadásával felelt, azonban Kónya Ferenc a harcot lecsendesítette, szerényen félreállott és Farczádi Gábor enyedi esperes választotta meg főjegyzőnek. Farczádi hamar meghalt, utána bizonyosan Kónya Ferenc következett volna, de a választást nem érte meg, mert 1797 szeptember 20-án váratlanul meghalt.

Gálfalvi papságából felemlítendő, hogy Kónya Ferenc teljesen saját költségén — úgyhogy a gyülekezet sem pénzzel, sem közmunkával nem volt terhelve — 1784-ben új papilakást építtetett, mely máig is fennáll. Ennek egyik szobáját egyházmegyei levéltárnak szánta.¹⁰²

Kónya Ferenc 14 éven át kormányozta az egyházmegyét nagy hűséggel, szorgalommal és bölcseséggel. 1788-ban új *protocollumot* készített. Ebbe feljegyzett egy pár adatot egyházunk legrégebbi multjára vonatkozólag. Összeállította a vizitációs és parciális zsinati jegyzőkönyvek és más feljegyzések alapján a küüllői papok névsorát. A névsor a reformáció korával kezdődik és 1640-ig nagyon hiányos; azután is elég hiányos, mert a háborús idők szétszórták a feljegyzéseket, néha éveken át szünetelnek a parciálisok, vizitációk, ilyenkor nincs feljegyezve a pap neve. A névsort 1797-től folytatta id. Fogarasi Sámuel, majd ifj. Fogarasi Sámuel; utóbbi kiegészítette, újraírta 1863-ig.

Feljegyezte ebbe a *protocollumba* az esperesek névsorát, a parciális és generális zsinatok helyét, idejét, utóbbinak sok fontos végzését. Kónya Ferenc *Acta Synodi Generalis* címen egy terjedelmesebb gyűjteményt is állított össze évszám alakban. Az első rész 248 lapból áll, a fontosabb zsinati végzéseket tartalmazza 1599-től 1794-ig. A II. rész hivatalos leveleket, okmányokat foglal magába.¹⁰³

Az 1791. évi küüllővári püspöki vizitáció jegyzőkönyvéből megállapítható, hogy milyen volt Kónya Ferenc, mint esperes és ember. Rend, békesség, egyetértés és becsületes munkásság volt egyházmegyéjében. A szép eredményt nem büntetésekkel, hanem tevékenységével, éberségével, kitartó munkájával érte el. Barátja, atyja volt paptársainak, pártfogója és ha kellett megvédelmezője a méltatlan vádakkal szemben. Szerették, tisztelték, nagy tekintélye volt.

Nagyon kedves képet rajzol róla és feleségéről. Szokolai

¹⁰² Kónya F. feljegyzése. Egyh. közs. levéltár. Vámosgálfalva.

¹⁰³ A küüllővári egyhm. levéltárban őriztetik.

Erzsébetről id. Fogarasi Sámuel későbbi esperes. Házuktája, berendezésük, öltözködésük, modoruk előkelő, meggyerő és kedves.¹⁰⁴ A világiak eleinte nagyon kedvelték, nagyrabecsülték, de mikor Eperjesinek surlódásai keletkeztek a főkonzisztóriummal, a püspök mellé állott, ezenkívül ellenezte az egyházmegyei konzisztóriumok megszervezését. Ezek miatt az urak megnehezelték rá és elgáncsolták generális nótáriussá, illetve püspökké való megválasztását. 1797. szeptember 20-án váratlanul halt meg 26 évi nagyon hűséges lelkipásztori szolgálat után. Vámosgálfalván temették el, ott áll hatalmas szarkofágja a temetőben, a templom közelében. Korai és váratlan halálát fájdalommal gyászolták meg paptársai.

Kónya Ferenc volt az első, aki gondozásba vette az egyházmegye levéltárát, helyiségéről gondoskodott saját költségén. Az egyházmegye történetére vonatkozólag sok igen becses feljegyzést végzett és a legtöbb zsinati végzést megmentette az utókor számára.

A továbbiakban a lelkipásztorok neve előtt álló évszám a felszentelés évét jelenti, ami rendszerint hivatalbalépésüknek, illetve hivatalos kibocsátásuknak esztendeje is.

1771. Tályai Sámuel Bonyha, 1777. Szőkefalva, 1779. Küküllővár, 1789. Küküllőalmás, — Márk István Szőkefalva, — Sövényfalvi Zsigmond Mikefalva, 1772. Magyarherepe.

1772. Mátyás András Gogánváralja, 1779. Radnót, 1787. Kiskend.

1773. Gombási István Harangláb. Marosvásárhelyi¹⁰⁵ Gombási Istvánt az 1773. évi vécsi zsinat szentelte fel. Csak két évet töltött a küküllői egyházmegyében. Később ismert nevű író lett. Három kötet prédikációt adott ki. Ezek részben eredtiek, részben idegenből vannak fordítva vagy átdolgozva. Az első kötetben 16, a második kötetben 34 prédikáció van. Utóbbi 327 oldalból álló fokos kötet. 1779-ben került ki a nyomdából.¹⁰⁶

Második munkája *A papi szent hivatal gyakorlásáról való tracta*. Ez sem eredeti, hanem Osterwald gyakorlati teológiai tankönyvének fordítása. Kolozsváron jelent meg 1784-ben.¹⁰⁷ Hozzá van csatolva a munka második része is, mely szól az eklézsia igazgatásáról. E munkában van első katekhétikánk és első *cura-pastoralisunk*.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Id. Fogarasi Sámuel esperes naplója.

¹⁰⁵ Protocollum, 1788.

¹⁰⁶ II. kötet birtokomban van.

¹⁰⁷ Ravasz László: A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915.

¹⁰⁸ Pokoly i. m. 185.

1773. Baktsi János Szókefalva, 1775. Nagyteremi, — Bőjte Mózes Csávás.

1776. Köpeczi Sámuel Bonyha, — Fábíán Dávid Küküllővár.

1777. Török Pál Korodszentmárton, 1778. Gogánváralja, — Simon János Marosesapó, — Kiss Sámuel Dányán, — Sebestyén Zsigmond Kiskend, 1787. Marosugra, 1790. Boldogfalva, — Jancsó Mihály Gálfalva, 1784. Csávás, Sárközi József Mikefalva, — Losonczy József Ebesfalva.

1778. Dersi János Magyar királyfalva, 1787. Küküllővár, 1795. Magyar királyfalva. Dersi Ötvös János 12. esperese volt a küküllői egyházmegyének. Mint nótárius *succedalt* az esperesi állásra Kónya Ferenc halála után, azonban az 1800. év közepetáján, 22 évi papi szolgálat után fiatalon meghalt. Az 1778. évi küküllővári zsinat szentelte fel, mely a papmarasztást eltörlő királyi rendeletet kihirdette.

Nem tudjuk, hogy hol és mikor született. Külföldi egyetemeket végzett, a német mellett tökéletesen bírta a francia nyelvet. A zsinat nagyra értékelte készségét és az iskolai ügy fellendítése alkalmával vallástani kézikönyv megírásával bízta meg. Rövid három évi esperesi szolgálata alatt hűségesen végezte kötelességeit. Esperes-elődjének sok írását ő írta be a *protocollumok*ba. Gyönyörű, szép tiszta, gyöngybetűkkel írt. Dersi János 9 évi szolgálat után, 1787-ben, Magyar királyfalváról Küküllővárra távozott, innen azonban 8 év múlva, 1795-ben ismét visszatért Magyar királyfalvára és felépítette ma is fennálló templomát. Ebben az időben, mint a vizitációk kiemelték, Magyar királyfalva anyagilag az egyházmegye legrendezettebb egyházközsége volt. Nem sok gondja, dolga volt itt a vizitációnak, esperesnek. Nem voltak panaszok, de volt jó rend, engedelmesség, anyagi és erkölcsi gyarapodás.¹⁰⁹ Dersi Jánosban elsőrendű lelkipásztort bírt az egyházközség, aki megvédte az egyházközség érdekeit háborgatóival szemben. Ugyanis ifj. gróf Lázár János, a volt főkonzisztórium elnöknek, gróf Lázár Jánosnak fia, katolizált és elvonta az egyháztól a dézmát és elfoglalta két belsőségét. Dersi János pert indított és az egyházközség mindkét pert megnyerte. A Pekri család szintén katolizált és elvette az egyház ősidőktől bírt papi földjét a terméssel együtt, elvette két szőlőjét, holott azokat az ősi egyházi erdők nyúlványából szakították ki. A Langas és Baglvas dülök egyházi földjeinek dézmáját azon a címen vette el Pekri, hogy azok eredtileg községi és nem egyházi földek voltak. De ez az állítás sem volt igaz. A pereket az egyház részéről Dersi János irányítja, hosszas perek voltak, de az egyház ezeket is

¹⁰⁹ L. a vizitációk jkveit.

egy-től-egyig megnyerte; a perek végét a kitünő, hűséges pásztor nem érte meg, sőt a dézmaper utódának, Molnár Imrének szolgálata végéig elhúzódott, mert Pekri a vesztesperek ítéletei ellen mindig fellebbezett, sőt perujításokkal élt. Dersi János özvegye, Baktsi Mária 1805-ben írja az esperesnek, hogy Pekri Sándor 7 évi dézma-quartával adós neki.¹¹⁰

Dersi János 1796-ban fogott a templom és torony építéséhez. A fedezethez szükséges anyagot, pénzt régóta gyűjtötték és 500 forintot vettek kölcsön Gyárfás Ferentől. Ezt három év alatt visszafizették. Tehát a templom nem a patrónusok, hanem az egyház költségén épült. A mennyezet Dersi utóda alatt épült,¹¹¹ valamint a padok, ajtók, ablakok és a szószék feletti korona is.

1778. Daróczy György Kutyfalva. — Kovács Miklós. Született Göcs községben, Marosszéken, tanult Marosvásárhelyen. Felszenteltetett 1778. évi zsinaton, Küküllőváron. Szolgált Korodszentmárton, 1789. Buzásbesenyő, 1799. Buzásbesenyő. Meghalt 1825. május 1-én 83 éves korában.

1799. Józsa István, Maroscsapó, 1788. Boldogfalva.

1780. Dobolyi Dániel. 1780. Ebesfalva, 1787. Magyarsülye, 1806. Sövényfalva. Meghalt 1830 december 31-én, 80 éves korában.

1781. Vadasdi Péter Dányán, 1789. Korodszentmárton. — Barabás Zsigmond Magyarherepe, 1784. Gogán, 1789. Maroscsapó.

1783. Molnár György Héderfája, 13. esperes.¹¹²

Dersi János esperes halála után, 1800-ban Molnár György nótárius, héderfájai pap következett az esperesi székbe és 1816 július 5-én bekövetkezett haláláig viselte hivatalát. Az 1783. évi Sárdon tartott zsinaton szentelték pappá. Neve az akademikusok közé van feljegyezve, ami világos bizonyossága annak, hogy tanulmányait külföldi egyetemeken fejezte be. A zsinatnak 1797-ben lett tagja, mikor egyházmegyei főjegyzőnek választották Dersi János utódeképpen. Esperesi állását 16 éven át viselte, összesen 33 éven át szolgált a héderfájai ekléziában. Komoly, kötelességtudó, szorgalmas pásztor és vezetőférfiú volt. Szerette gyülekezetét és őt is kedvelték hívei. Születésének helyére, idejére vonatkozólag nincsenek adataink.

Bod Sámuel Nyárádszeredában született, Marosszéken. Marosvásárhelyi kollégiumban tanult. 1783-ban a Sárdon tartott zsinat szentelte fel. Bonyhán szolgált 1842-ig, 59 éven keresztül. Ekkor nyugdíjba ment. 1847 január 8-án halt meg, egykori feljegyzés szerint 105 éves korában.

¹¹⁰ Egyházközs. levéltár, Magyar királyfalva.

¹¹¹ U. o.

¹¹² Protocollum, 1788. 152.

Bihari György. Született Mezőbádon 1751-ben. Az 1783. évi sárdi zsinaton szentelték fel, mint Mezőbodon papját. Itt szolgált 1823-ban, 72 éves korában bekövetkezett haláláig.

Jancsó Tamás 1785-től 1788-ig volt Boldogfalva papja.

Nagy György. Született Mezőpaniton, tanult Marosvásárhelyen, Marburgban, 1787-ben szenteltetett fel mint Nagykend papja, 1825-ben halt meg 71 éves korában.

Dobolyi Gábor. 1788. évi tordai zsinat szentelte fel, mint Dányán papját. 1788. Harangláb, 1800. Szentbenedek papja lett.

Kis Pál Egerpatakon született, Enyeden tanult, 1788. tordai zsinat szentelte fel, mint Szentbenedek papját, 1796-ban Bethlenszentmiklóstra ment papnak. 1834 szeptember 14-én halt meg 73 éves korában.

Bartalus András. Csáváson született, 1788-ban szentelték fel, mint Medvés papját.

Balog József. 1788-ban szentelték fel, mint Nagyteremi papját.

Beke Miklós. 1789. évi torockószentgyörgyi zsinaton szentelték fel, mint Szőkefalva papját. — Sándor Sámuel 1789-ben lett Maroscsapó papja.

Szász István. Született Hencfalván, tanult Marosvásárhelyen, Enyeden, Tigrumban. 1790. évi zsinat szentelte fel Erdőszentgyörgyön, mint Csávás papját. Meghalt 1844 március 8-án.

Trauzner Dániel. Született Fintaházán, tanult Marosvásárhelyen, felszentelték 1790-ben, mint Korodszentmárton papját. 1816-ban Buzásbesenyő. 1829. Dányán papja lett. Meghalt 1833 március 12-én. 72 éves korában.

Szilágyi Mihály. Született Gogánváralján, tanult Marosvásárhelyen. 1790-ben szentelték fel, mint Marosugra papját. 1804-ben Mikefalva papja lett. Meghalt 1828-ban október 16-án. 66 éves korában.¹¹³

Karda József. Született Gogánváralján, tanult Marosvásárhelyen, felszentelték 1791-ben Küküllőváron, mint Magyarherepe papját. 1809-ben Gogán papja lett. Meghalt 1843 november 21-én. 75 éves korában.

Szatmári István született Atosfalván, tanult Marosvásárhelyen, felszentelték 1791-ben, mint Kiskend papját, 1799-ben Balavásár papja lett. Meghalt 1824 július 7-én. 63 éves korában.

Marton Imre. 1792-ben Maroscsapó papja lett. 1796-ig szolgált itt.

Técsi József. 1793-ban Szőkefalva papja lett. 1799-ig szolgált itt.

¹¹³ U. o.

¹¹⁴ Protocolum. 1788. 152—4.

Demeter József. 1795-ben Küküllővár papja lett. 1814-ig szolgált itt.

Técsi Simon. Született Korodszentmártonban, tanult Marosvásárhelyen és Marburgban. Az 1795. évi Széken tartott zsinat szentelte fel, mint Radnót papját. 1805. Nagyteremi papja lett. Meghalt 1833. augusztus 17-én, 70 éves korában.

Mátyás Sámuel. Született Mezőbodonban, tanult Marosvásárhelyen, 1796-ban szentelték fel Magyarigenben, mint Szőkefalva papját. 1797-ben Kutyalva, 1799-ben Buzásbesenyő, 1816-ban Korodszentmárton, 1817-ben Kutyalva papja lett. Meghalt 1835 május 21-én, 69 éves korában.

Simon Sámuel 1797-ben Harangláb papja lett. 1801-ig szolgált itt.¹¹⁵

Boda Hektor. Született Nagybaconban, tanult Székelyudvarhelyen, felszentelték 1797-ben Kolozsváron, mint dányáni lelkész; 1802-ben Küküllőszéplak papja lett. Meghalt 1824 február 29-én, 54 éves korában.

Kaller Bálint. Született Köpecen, tanult Székelyudvarhelyen, Nagyenyeden, felszentelték 1798-ban Kézdivásárhelyen, mint Gogán papját; 1802-ben Dányán, 1813-ban Déllő, 1817-ben Korodszentmárton, 1823-ban Boldogfalva papja lett. Meghalt 1853 július 23-án, 90 éves korában.

Szendrei Dávid. 1798-ban Vámosgálfalva papja lett. Meghalt 1815 február 24-én.^{115a}

Fogarasi Sámuel. A küküllői egyházmegye 14. esperese volt. Született Marosvásárhelyen 1770 június 19-én. Tanult Marosvásárhelyen, Göttingában. Az 1798. évi kézdivásárhelyi zsinat szentelte fel, mint Gogánváralja papját. 1815-ben Vámosgálfalva papja lett és ott szolgált 1830-ban november 24-én bekövetkezett haláláig. Fogarasi Sámuel gyermek- és ifjúkorát, tanulását naplójából ismerjük, melyet 1823-ban kezdett írni. Sajnos, csak az első kötetet írhatta meg, melyben 1799-ig, házasságának idejéig írta meg életét és korát. A második kötet megíratlanul maradt, mert 1830-ban meghalt. Naplója igen értékes; nagyon fontos adatokat tartalmaz a marosvásárhelyi kollégiumra, a tanárookra, Marosvásárhely társadalmának vezető férfiaira, a külföldi egyetemekre, professzorokra, külföldön tanuló deákokra és egyes erdélyi családokra vonatkozólag. A napló irálya meleg, vonzó, kedves, nyelve egyszerű, tiszta, mégis színes, valósággal lenyűgöző. A naplónak kiváló értéket ad, hogy a feltétlen őszinteségnek és hitelességnek félreismerhetetlen bélyegét viseli magát. Alig lehet letenni olvasás közben. annyira közvetlen és érdekesítő, telve meleg humorral.

¹¹⁵ Protocollum, 1788. 152—4.

^{115a} U. o. 154., 155.

Családja nemes származású, de elődei és apja is a szabómesterséget folytatták. Ő, mint kiváló tanuló, elvégezte a kollégiumot. Olvasni azonban apjának egy szabólegénye tanította meg, még mielőtt iskolába került volna. A kollégium elvégzése után, mint Bethlen Elek kísérelője, 1795 szeptemberben indult Bonyháról Göttingába. Bécsen, Drezdán, Lipszén át érkeztek Göttingába. Innen 1797-ben, mint Gogánváralja kijelölt papi érkezett haza és aratás táján foglalta el papi állását.¹¹⁶

Hívei nagyon szerették, büszkék voltak rá. Mivel a régi papilakás gyenge volt, új papi lakást építettek részére. 1799 szeptember 10-én megházasodott. Feleségül vette Marosvásárhelyen Nagy Borbálát, Dr. Mátyus István híres orvos unokahúgát, Nagy István görgényszentimrei pap árváját. Nagyon holdog házasságot éltek.¹¹⁷

Molnár György halála után Fogarasi Sámuel 1816-ban, mint egyházmegyei főjegyző, az esperesi állásra következett. A megelőző évben — hívei nagy fájdalma — elhagyta Gogánváralját és elfogadta Vámosgálfalva meghívását. Ebben az időben ez az eklézsia volt minden tekintetben a legkülönb a küüllői egyházmegyében. Fogarasi Sámuel nagyon szerény, csaknem bátortalannak látszó ember volt, de mégis, mint esperes 14 évi esperesi szolgálata alatt meglepő erélyt és éberséget tanúsított. Gondosságban, hűségben, lelkiismeretességben, szorgalomban felülmulhatatlan volt. Naplója igazolja, hogy az igénytelen, egyszerű, szerény külső alatt milyen világosan látó szeme, bölcs és megvesztegethetetlen ítélőképessége, pompás, aranyos humora és derült kedélye volt.

A küüllői papok névsorát, melyet Kónya Ferenc esperes állított össze, haláláig, 1830-ig folytatta.¹¹⁸ Feljegyezte az egyes papok születésének, tanulásának, felszentelésének, papi szolgálatának, halálozásának helyét és idejét.

Fogarasi Sámuel 1818-ban készítettett egy nagyobb archívumot deszkából. Ennek felső felében, külön-külön szakaszokban az egyes eklézsiai iratait helyezte el, alsó felében az egyházmegyei jegyzőkönyveket. Könyveket is gyűjtött és vásárolt. Ezzel az egyházmegyei könyvtár alapját igyekezett megvetni.¹¹⁹

1828-ban a főkonzisztórium elrendelte, hogy mindenik egyházmegye archívumot építtessen. A küüllői egyházmegye úgy határozott, hogy a vámosgálfalvi papilakás egyik, e célra épült szobáját használja fel egyházmegyei levéltárnak s he-

¹¹⁶ Fogarasi Sámuel naplója. Kézirat.

¹¹⁷ U. o. 563. és köv.

¹¹⁸ Protocollum. 1788. 12—16.

¹¹⁹ U. o. 72.

lyébe a papilakáshoz egy szobát épített. Ezen tervet az egyházközség magáévá tette, a főkonzisztórium jóváhagyta s az építést elrendelte. Az egyházmegye az építési rovatalt a papokra, mesterekre és az eklézsiákra kirotta. Be is gyűlt 479 forint, melyből Fogarasi esperes az építési anyagokat beszerezte. Azonban Fogarasi Sámuel 1830 november 24-én meghalt, mielőtt az építést megvalósították volna. A következő évben a királyfalvi parciális zsinat úgy határozott, hogy nem építeti fel az egyházmegyei levéltár helyiségét, hanem mindenik eklézsia tartsa irományait, ahol lehet. A papoktól és mesterektől felszedett összeg fizetessék be az özvegy-árvai gyámpénztárba, az eklézsiák pénze adassék vissza, az adományokból begyűlt összegek pedig fizetessenek be az egyházmegyei pénztárba. Ezen határozat következtében a beszerzett anyagok eladattak és áruk a jelzett célokra fordítottak.

A levéltár építésének terve azért hiúsult meg, mert Fogarasi Sámuel esperes 1828 tavaszán szélütést kapván, testben, lélekben meggyengült; másfelől az egyházmegye főkúrátorá, gróf Bethlen Imre, ellensége lett az esperesnek, mert az 1830. évi főjegyzőválasztáson nem volt vele egy véleményen és halála miatt bosszúját nem tölthetvén ki, hozzájárult kedvence és üdvös terve elgáncsolásához.¹²⁰ Ezekből is látjuk, hogy Fogarasi Sámuelnek milyen nagy gondja volt az egyházmegyei irattár kezelésére, védelmére. Ezzel példát adott esperes utódainak, hogy ne engedjék elkallódni az egyházmegye iratait.

Csomor Mózes. 1799-ben választott Szőkefalva papjává. Hat évig, 1805-ig szolgált ebben az eklézsiában.

Kis Sámuel. 1771-ben született Nagyenyeden. Tanult szülővárosának kollégiumában, utána a berni egyetemen. 1799-ben választotta meg a népes marosbogáti egyházközség s mint ennek ifjú lelkészét szentelte fel az 1799-ik évi székelyudvarhelyi zsinat. 1847 április 5-én bekövetkezett haláláig, 48 éven át volt papja Marosbogátnak. Az egyházmegyei zsinat 1816-ban főjegyzőnek választotta meg, midőn Fogarasi Sámuel 1830 november 24-én meghalt, a *successio* értelmében az esperesi állásra következett és azt haláláig viselte.¹²¹

Kis Sámuel, mint egyházmegyei főjegyző 1816-ban tagja lett a generális zsinatnak. Legelőször az 1816. évi kézdivásárhelyi zsinaton vett részt és a zsinat végzéseit *Generalis Synodusi Jegyzések* című füzetébe feljegyezte. Innen kezdve — az

1833. évi széki zsinatig — ebbe a füzetbe mindenik zsinat végzéseit hitelesen feljegyezte az eredeti zsinati jegyzőkönyvekből. A zsinat eredeti jegyzőkönyvei ugyanis 1814-től kezdve eltűn-

¹²⁰ U. o. 72—74.

¹²¹ U. o. 154.

tek. Első példányuk elégett 1849-ben a nagyenyedi püspöki levéltár elpusztítása alkalmával, a második eredeti példányok ott őriztettek az erdélyi református egyházkerület irattárában Kolozsváron, a főkonzisztórium levéltárában. Innen valaki az 1814. évtől kezdve ezeket a zsinati jegyzőkönyveket kiszedte és a leg gondosabb kutatás után sem akadtam nyomára. Kutatásomat különben megakasztotta az új erdélyi határ megvonása. Midőn 1939-ben az erdélyi egyházkerület igazgatótanácsától megbízást kaptam a zsinati emlékek és végzések összegyűjtésére, ezeket az 1816—33. évekről Kis Sámuel feljegyzésében találtam meg. Kis Sámuel füzete a kolozsvári református teológiai fakultás tulajdona. Jelenleg kezeimnél van. Nagyon szép, gondos és tiszta írással vannak feljegyezve benne a zsinati végzések.¹²²

Kis Sámuel 76 éves korában halt meg, 17 évig viselte esperesi állását.

Molnár Imre. Született Felsőcernátonban. 1801-ben lett Magyar királyfalva papja. Tanult a nagyenyedi kollégiumban. Innen pár évi tanítás után a hollandiai egyetemekre ment ki. Hazajövele után, 1796-tól 1801-ig, Algyógyon volt pap, mint itteni ifjú papot szentelte fel az 1796. évi magyarigeni zsinat. 1839 április 15-én halt meg, 82 éves korában, mint magyar királyfalvi nyugalmazott lelkész.

Ujvárosi András. Született Sövényfalván, tanult Marosvásárhelyen. 1801-ben szentelte fel a felvinci zsinat, mint Harangláb ifjú pásztorát. 1851 június 1-én halt meg, 50 évi papi szolgálat után, 78 éves korában.¹²³

Vas Ferenc. Született Backamadarason, tanult Marosvásárhelyen, 1802. évi marosvásárhelyi zsinat szentelte fel, mint Déllő papját. Szolgált még: 1806. Ebesfalván, 1811. Déllőn, 1826. Ebesfalván. Meghalt 1834. április 20-án, 62 éves korában.

Csegedi Ferenc. Született Unokán, tanult Marosvásárhelyen. 1802-ben szentelték fel a marosvásárhelyi zsinaton, mint Gogán papját. Szolgált még: 1809. Magyarherepén, 1813. Boldogfalván.

Gocz János. Született Kovásznán, tanult Székelyudvarhelyen, Nagyenyeden, felszentelték az 1802. évi marosvásárhelyi zsinaton, mint Marosesapó papját. 1813-ban Dányán, 1821-ben Magyarherepe papja lett. Meghalt 1833 október 22-én, 62 éves korában.

Szentkirályi János. Született Nagybányán, tanult Nagyenyeden, felszentelte az 1803. évi radnóti zsinat, mint Marosugra ifjú lelkészét. Haláláig itt szolgált. 1831 augusztus 30-án halt meg, 72 éves korában.

¹²² Kis Sámuel. Gen. Syn. Jegyzések. Ref. Theol. Fak. levéltára Kolozsvár.

¹²³ Protocollum, 1788. 154—155.

Málnási Ferenc. Született Mezőbergenyén, tanult Marosvásárhelyen. Az 1805. évi zsinat szentelte fel Déván, mint Déllő ifjú lelkészét. 1813-ban Magyarherepe, 1815-ben Radnót lelkésze lett. Meghalt 1859. január 4-én, 81 éves korában.

Sombori László. Született Marosvásárhelyen, tanult szülővárosában, felszentelte az 1806. évi dési zsinat, mint Boldogfalva ifjú lelkészét. 1813-ban Szőkefalva, 1812-ben Déllő, 1816-ban Magyarherepe, 1821-ben Dányán, 1829-ben Buzásbesenyő, 1835-ben Marosugra lelkésze lett. Meghalt 1852-ben augusztus 30-án, 72 éves korában.

Szabó Sámuel. Az 1806. évi dési zsinat szentelte fel, mint Magyarsülye ifjú lelkészét. 1812-ig szolgált ebben az ekléziában.

Abrahám Elek. Született Vadasdon, tanult Marosvásárhelyen, felszentelte az 1808. évi magyarigeni zsinat, mint Szentbenedek lelkészét. 1811-ben Küküllőalmás lelkésze lett. Meghalt 1832 november 9-én.

Daróczi Péter. Született Vadasdon, tanult Marosvásárhelyen. Az 1808. évi magyarigeni zsinat szentelte fel, mint Szőkefalva ifjú lelkészét. 1813-ban Maroscsapó, 1815-ben Magyarherepe, 1816-ban Szentbenedek, 1817-ben Ebesfalva, 1826-ban Egrestő, 1829-ben Maroscsapó, 1834-ben Déllő papja lett. Meghalt 1835 augusztus 21-én, 57 éves korában.

Ercsei János. Született Bölkényen, tanult Marosvásárhelyen, Bécsben, az 1806. évi dési zsinat szentelte fel, mint Magyaró ifjú lelkészét. 1809-ben Radnót, 1816-ban Maroscsapó lelkésze lett. 1844 január 12-én halt meg, 62 éves korában.

Baló István. Született Nagybaconban, tanult Nagyenyeden, az 1810. évi szárazajtai zsinat szentelte fel, mint Szentbenedek ifjú lelkészét. 1815-ben Gogánváralja, 1818-ban Küküllővár lelkésze lett. Meghalt 1852 december 22-én, 72 éves korában.

Bartalus Sámuel. Született Medvésen, tanult Nagyenyeden. Az 1812. évi vajdaszentiváni zsinat szentelte fel, mint Medvés ifjú lelkészét. 1840-ben Szentbenedek lelkésze lett. 1850 december 24-én halt meg, 62 éves korában.

Erőrdi Mihály. Született Erőrdön, tanult Nagyenyeden. Az 1811. évi etédi zsinat szentelte fel, mint felvinci segédlelkézt. 1814-ben Küküllővár, 1818-ban Gogánváralja. 1840-ben Szőkefalva lelkésze lett. 1845 február 18-án halt meg, 65 éves korában.

Gáspár Ferenc. Születési helye: Páva. Tanult Nagyenyeden, felszentelte az 1813. évi nagyenyedi zsinat, mint Magyarsülye ifjú lelkészét. Itt szolgált haláláig; 1854 április 13-án halt meg, 74 éves korában.

Varga Zsigmond. Született Vámosgálfalván, tanult Marosvásárhelyen, felszentelte az 1814. évi marosvásárhelyi zsinat, mint Kutyalva ifjú lelkészét. 1817-ben Szentbenedek, 1840-ben Medvés lelkipásztora lett.

Faragó András. Született Olálapádon, tanult Nagyenyeden, felszentelte az 1815. évi vámosgálfalvi zsinat, mint Szókefalva ifjú lelkészét. 1840-ben Gogánváralja lelkésze lett. 1855 október 27-én halt meg, 71 éves korában.¹²⁵

Bodola Sámuel. Született 1790-ben Székelyudvarhelyen, hol édesatyja kollégiumi professzor volt. Korán árvaságra jutott és nagybátyja, Bodola János püspök vette magához. Székelyudvarhelyen, Nagyenyeden tanult, két évig volt a göttingai egyetem kiváló hallgatója, 1817-ben Héderfája papja lett. Ebben a minőségben szentelte fel az 1817. évi dévai zsinat. 1818-ban Marosvásárhely hívta meg lelkészének, két év múlva udvarhelyi, 1833-ban marosvásárhelyi teológiai tanárnak választották meg. Az 1836. évi zsinat generális nótáriusnak választotta. 1841-ben az enyedi teológiához helyeztetett át, honnan 1848-ban mindenét hátrahagyva kellett menekülnie.

1849-ben a marosvásárhelyi kollégiumban lett ismét teológiai tanár. 1852-ben az előregedett püspök, Antal János kezéből, mint püspökhelyettes, átvette az egyház kormányzását. 1854-ben a teológia Kolozsvárra összpontosítottván, ennek lett egyik professzora. 1861-ben a király püspöki állásában megerősítette és királyi tanácsosi címmel kitüntette.¹²⁶ Gondviselészerű férfiú volt, aki a szabadságharc idején romokba hullott anyaszentegyházat újjáépítette. Mint kemény, határozott és egész férfi állott az órhelyen. Vezetése alatt az elpusztult templomok, iskolák, paróchiák újraépültek, az elhullott, megölt pásztorok, tanítók helyébe új, jól képzett papokról, tanítókról gondoskodott és ezek tisztességes megélhetését biztosította, a fő- és elemi iskolákat, gimnáziumokat talpraállította, fenntartásuk érdekében sorompóba állította az egyház valamennyi hivatalosát, elsősorban papját, tanítóját.¹²⁷

Dobolyi Dániel. Született Magyarorsülyén, tanult Nagyenyeden, felszentelte az 1817. évi dévai zsinat, mint Sövényfalva ifjú lelkészét. Itt szolgált haláláig. Meghalt 1861 június 29-én, 66 éves korában.

Dulló István. Született Diósdon, tanult Nagyenyeden, Göttingában, felszentelte az 1817. évi dévai zsinat, mint tordai segédlelkészt. 1819-ben Héderfája lelkésze lett, itt halt meg 1846 március 19-én.

¹²⁵ U. o. 154—7.

¹²⁶ Nagy papok életrajza. Bartók: Bodola Sámuel. 257. és köv. és Protocollum, 1788. 156., 157. és 106.

¹²⁷ L. a korában tartott zsinatok jegyzőkönyveit.

Szász Gergely. Született Nagykendén, tanult Marosvásárhelyen, az 1819. évi széki zsinat szentelte fel, mint Maroscsapó ifjú lelkészét. 1824 február 19-én fiatalon, 35 éves korában meghalt.

Szabó Sámuel. Született Backamadarason, tanult Marosvásárhelyen, az 1819. évi széki zsinat szentelte fel, mint Ebesfalva ifjú lelkészét. 1822-ben Korodszentmárton, 1838-ban Küüllőalmás lelkésze lett. Meghalt 1859 november 29-én, 70 éves korában.

Bihari József. Született Mezőbodonban, tanult Marosvásárhelyen, felszentelte az 1825. évi magyarrégeni zsinat, mint Mezőbodon ifjú lelkészét. Itt halt meg 1859 december 29-én, 58 éves korában.

Kiss Pál. Született Bethlenszentmiklóson, tanult Nagyenyeden, Bécsben, 1824-ben szentelte fel a székelyudvarhelyi zsinat, mint Nagykend lelkipásztorát. 1832-ben eltávozott a küüllői egyházmegyéből az udvarhelyi egyházmegyébe és annak esperese lett.

Sebestyén András. Született Márkusfalván 1796-ban, tanult Nagyenyeden, az 1824. évi székelyudvarhelyi zsinat szentelte fel, mint Magyarkirályfalva ifjú lelkészét, illetve segédlelkészt Molnár Imre mellett, aki 1839 április 15-én halt meg. Így Sebestyén András 15 évi segédpapság után, 1839-ben lett rendes pappá, 1861-ben nyugdíjazását kérte, 1874 április 19-én halt meg, 78 éves korában.

Csejdi A. Károly. Született Parajdon, tanult Székelyudvarhelyen, Marosvásárhelyen; a székelyudvarhelyi zsinat szentelte fel 1824-ben, mint Maroscsapó ifjú lelkészét. 1829-ben Egrestő lelkésze lett, innen 1830-ban Alsósófalvára távozott és ott halt meg.

Béres Márton. Született Gogánváralján, tanult Marosvásárhelyen, az 1825. évi magyarrégeni zsinat szentelte fel, mint Küüllőszéplak lelkészét. 1834-ben nagyteremi lelkésszé lett, itt szolgált 1869. évig.

Elekes György. Született Kecseten, tanult Udvarhelyen, Marosvásárhelyen, az 1829. évi magyarrégeni zsinat szentelte fel, mint Balavásár ifjú lelkészét. 1829-ben eltávozott és mint vajdaszentiváni pap fejezte be életét.

Moréh Péter. Született Nyárádszentbenedeken, tanult Marosvásárhelyen, az 1825. évi zsinat szentelte fel, mint Kiskend lelkészét. 1836-ban Egrestőre távozott, hol 1869-ig szolgált.

Szilágyi János. Született Mikefalván, tanult Marosvásárhelyen, az 1830. évi dévai zsinat szentelte fel, mint mikefalva ifjú lelkészét. 1865-ig szolgált ebben az eklézsiában.¹²⁸

¹²⁸ Protocollum 1788. 156—157.

Fogarasi Sámuel. Született Gogánváralján 1804 május 24-én. Szülei: Fogarasi Sámuel előbb gogánváraljai, később vámosgálfalvi pap és küküllői esperes, édesanyja Nagy Borbála. Előbb a szülei háznál tanult édesatyja kitűnő vezetése alatt. Azután a marosvásárhelyi kollégiumnak volt igen kiváló növendéke. Itt végezte el kitűnő eredménnyel a teológiát. Több évig viselte a főiskola könyvtárnoki tisztségét, két éven át volt a költészeti osztály köztanítója. 1828-ban — a tanári kar ajánlata alapján — Katona Zsigmond főkormányiszéki tanácsos háznál nevelő lett. 1830-ban a népes vámosgálfalvi egyházközség — édesatyja helyébe — rendes lelkésznek választotta meg és az ezen évben Déván tartott zsinat pappá szentelte s a szent szolgálatra hivatalosan kibocsátotta.¹²⁹

1832-ben feleségül vette Cseh Zsuzsannát, kivel áldott házasságot kötött.

A küküllői egyházmegye 1836-ban egyházmegyei direktornak, 1845-ben főjegyzőnek választotta meg. 1847-ben, Kis Sámuel halála után az esperesi állásra következett, mint főjegyző.

1845-től fogva tagja volt a zsinatnak. Noha külföldi egyetemekre nem mehetett, mert a kormány, illetve az udvar a külföldi egyetemek látogatását teljesen betiltotta, a zsinati atyák előtt súlya és tekintélye egyre növekedett. Az 1856. évi székelyudvarhelyi zsinat az erdélyi református egyház generális direktorává választotta meg. Két év múlva, 1858-ban a Nagyenyeden tartott zsinat generális nótáriusnak választotta meg, következő joggal a püspöki állásra. De nem érte meg a püspöki méltóságba jutását, mert 1864 március 24-én, életének 60. évében meghalt.¹³⁰ Hasonló nevű édesatyja sírja fölé hatalmas síremléket emeltetett, de az ő síremléke nem található sehol, úgy látszik, Vámosgálfalva legnagyobb papjainak egyike jeltelen sírban alussza örök álmát.

Ifj. Fogarasi Sámuel tovább folytatta Kónya Ferenc esperes, generális direktornak 1788-ban kezdett *protocollumát*. Tovább folytatta, kiegészítette a küküllői református papok névsorát halálának évéig. Kónya Ferencnek történelmi feljegyzéseit beírta ebbe a *protocollumba*. Beírta az espereseknek névsorát, mely szerint ő 17. esperese volt a küküllői egyházmegyének. Beírta a küküllői parciális zsinatok helyét, idejét 1638-tól 1846-ig, továbbá a generális zsinatok helyét és idejét és folytatta a Kónya Ferencnek a zsinatokra és az egyházmegye történetére vonatkozólag tett fontos feljegyzéseit; az elődei által végzett feljegyzések, továbbá a vizitációs és parciális zsinati jegyzőkönyvek alapján összeállította a küküllői egyházmegye

¹²⁹ 1864. évi zsinat jkve. 6.

¹³⁰ U. o.

mindenik egyházközsége papjainak és mestereinek névsorát a legrégibb időtől az ő koráig, már amennyiben a nevek a jegyzőkönyvekben feljegyezve voltak és megtalálhatók voltak.¹³¹

Fogarasi Sámuel egyszerűségét legszebben igazolja, hogy püspökhelyettesi állása ellenére is megelégedett egy szerény falusi paróchiával. Pedig fényes tehetsége után jobb paróchia is megillette volna.

Csinádi István. Született Pókán, tanult Marosvásárhelyen. Az 1830. évi dévai zsinat szentelte fel, mint Balavásár ifjú lelkészét. Itt szolgált haláláig. 1860. március 24-én halt meg, 62 éves korában.

Molnár József. Született Székelyvaján, tanult Marosvásárhelyen, felszentelte az 1830. évi dévai zsinat, mint Egrestó lelkészét. 1836-ban Kiskend lelkésze lett. 1860 június 21-én halt meg, 60 éves korában.

Szász János. Született Nyárászentannán, tanult Marosvásárhelyen. Az 1830. évi dévai zsinat szentelte fel, mint csávasi segédlelkészt. 1836-ban Gege, később Kibéd lelkésze lett.

Sipos Pál. Született Marosszentkirályon, tanult Nagyenyeden, Bécsben. Az 1832. évi dési zsinat szentelte fel, mint Nagykend ifjú lelkészét. 1847-ben egyházmegyei főjegyzőnek választották meg, meghalt 1855-ben, április 20-án, 59 éves korában.

Boda Samu. Született Küküllőszéplakon, tanult Marosvásárhelyen, az 1832. évi dési zsinat szentelte fel, mint Marosugra lelkészét. 1835-ben Buzásbesenyő lelkésze lett. Meghalt 1862 július 31-én, 55 éves korában.

Isák Elek. Született Egerpatakon, tanult Nagyenyeden. Az 1883. évi széki zsinat szentelte fel, mint Bethlenszentmiklós lelkészét. 1839-ben Nagyszeben lelkésze lett. 1855-ben halt meg.

Eczken Sándor. Született Szászújösön, tanult Marosvásárhelyen. Az 1833. évi széki zsinat szentelte fel, mint Gogán ifjú lelkészét.

Szilveszter János. Született Kibéden, tanult Marosvásárhelyen. Az 1833. évi széki zsinat szentelte fel, mint Küküllőalmás lelkészét. 1837-ben Berekeresztúrra, a marosi egyházmegyébe távozott.

Bán János. Született Sükön, tanult Marosvásárhelyen. Felszentelte az 1834. évi magyarigeni zsinat, mint Dányán papját. 1852 október 12-én halt meg, 50 éves korában.

Gocz Zsigmond. Született Maroscsapón, tanult Enyeden. Felszentelte 1834-ben a magyarigeni zsinat, mint Magyarherepe lelkészét.

Kis Adám. Született Marosbogáton, tanult Marosvásár-

¹³¹ Lásd a küküllői egyhm. levéltárban az 1788. évi protocollumot.

helyen. Az 1834. évi igeni zsinat szentelte fel, mint bogáti segédlelkészt. 1836-ban Komlód lelkésze lett.¹³²

Kovács József. Született Bözödön, tanult Marosvásárhelyen. Az 1834. évi magyarigeni zsinat szentelte fel, mint Küllöszéplak lelkészét.

Domokos György. Született Kutycfalván, tanult Marosvásárhelyen. Felszentelte az 1836. évi nagybaconi zsinat, mint Kutycfalva lelkészét. Itt szolgált 1867-ig.

Dali István. Született Marossszéken, Szövérdén 1812 június 18-án. Szülei: Dali István és Szövérdfi Rákhel jobb módú székely földművesek. Tanult szülőfalujában és Marosvásárhelyen; itt végezte a teológiát. Az elemi iskolától a teológiáig mindig a legelső tanuló volt osztályában. Esze is, szorgalma is kiváló volt. Tanárai azzal fejezték ki elismerésüket, hogy a kollégium könyvtárosává tették és megbízták a költészeti osztály tanításával. Szerény, illedelmes magaviselete, egyenes, tiszta jelleme átkísérte egész élete pályáján és mindenki tisztelte, becsülte és szerette, aki csak ismerte. — A teológia elvégzése után Csávás választotta meg papjának 1836-ban és az ez évben Nagybaconban tartott zsinat szentelte fel. Kiváló énekes és zenész volt. A csávási gyülekezet tagjaiból pompás zene- és énekkart szervezett, mely nagy sikerrel mutatta be a kitűnő karnagy által betanított darabokat, mikor a falusi dalárdák a legnagyobb ritkaságzásba mentek.

Nőül vette Fazekas Katalint, gyermekeit az Úr szolgálátára nevelte.

1847-ben az egyházmegye direktornak, 1851-ben főjegyzőnek, 1864-ben esperesnek választotta meg. Minden hivatalát pontossággal, szorgalommal, lelkiismeretességgel és hűséggel töltötte be. Magánéletében is szorgalmas, gondos, takarékos és jó módban élő ember volt. Mikor évente négy gyönyörű, hófehér paripa által vont fogatán a zsinat székhelyére bevonult, senki sem hagyta megbámulatlanul, pedig mentes volt minden hiúságtól, és nagyon szerény, de egyben nagyon komoly ember volt. Csak 6 évig viselte esperesi hivatalát. 1870. május 26-án hat hónapig tartó tüdőbetegségben, 58 éves korában meghalt.¹³³

Nagy Sámuel. Született Agyagfalván, tanult Marosvásárhelyen. Felszentelte az 1837. évi zilahi zsinat, mint Déllő ifjú lelkészét. 1850-ben segédlelkész lett Radnóton.

Csont István. Született Székelyvaján, tanult Marosvásárhelyen. Felszentelte az 1837. évi zilahi zsinat, mint Marosesapó ifjú lelkészét. Meghalt 1839 február 25-én.

Benedek Ferenc. Született Héderfáján, tanult Maros-

¹³² U. o. 156—157.

¹³³ 1870. évi zsinat] jkv. 29.

vásárhelyen, felszentelte az 1838. évi székelyudvarhelyi zsinat, mint Ebesfalva ifjú lelkészét. 1851-ben Harangláb lelkésze lett és itt szolgált haláláig. Dali István esperes halála után 1870-ben mint egyházmegyei főjegyző, az esperesi állásra megválasztott és viselte az esperesi hivatalt 1887-ben bekövetkezett haláláig. 19. esperese volt a küküllői egyházmegyének. Az 1870. évi Magyarokon tartott zsinaton már ő képviselte a küküllői egyházmegyét, de ekkor még csak mint espereshelyettes vett részt, mert az esperesi állásra történt megválasztása a zsinat után történt. Az 1871. évi Nagyenyeden tartott zsinaton már mint rendes esperes vett részt, Tokaji János egyházmegyei főjegyzővel együtt. Az 1871. évi zsinat az egyházkerületi közgyűlés megszervezéséről törvényt alkotott, megszüntette a főkonzisztóriumot és az évenkénti zsinatot és a két legfelső egyházkormányzati testületet képviseleti alapon egyházkerületi közgyűléssé olvasztotta össze, miután megelőzőleg — szintén képviseleti alapon — újraszervezte az egyházmegyéket és eltörölte az 1726. óta fentállott *successio*t. Benedek Ferenc volt az első esperes, aki nem a *successio*, hanem az egyházmegyei közgyűlés választása folytán nyerte el esperesi állását. Jóságú, csendes lelkületű, nagyon szorgalmas esperes volt. Az egyház igazáért és érdekeiért képes volt bárkivel szembeszállani és a végsőkig harcolni. Ezeket a harcait mindig siker és győzelem koronázta, mert csakis a feltétlenül igaz ügyet vette védelmébe, de e mellől aztán nem tágitott. Lett volna alkalma jobb javadalmazású, népesebb eklézsiák lelkészi állásának elnyerésére, de őt nem csábította a jobbfizetésű, előkelőbb papi állás. Saját személyére nézve egyszerű, nem nagy igényű ember volt, de a patrónusokkal szemben nagyon emelten tudta fejét hordozni és esperesi állásának tekintélyét fenntartani.¹³⁴

Nagy Sámuel. Született Szotyoron, tanult Nagyenyeden. Felszentelte az 1838. évi Székelyudvarhelyen tartott zsinat, mint Kórodszentmárton lelkészét. Itt szolgált 1859. május 2-án, 48 éves korában bekövetkezett haláláig.

Sidó János. Született Pávan, tanult Nagyenyeden. Az 1838. évi székelyudvarhelyi zsinat szentelte fel, mint Bethlenszentmiklós lelkészét, itt szolgált 1855. április 27-én, 50 éves korában bekövetkezett haláláig.

Benkő György. Születési helye: Zoltán; tanult Székelyudvarhelyen. 1840-ben szentelte fel az ótordai zsinat, mint Maroscapó lelkészét. 1844-ben Ribicze lelkésze lett.

Borosnyai Lukács Simon. Született Marosvásárhelyen, tanult szülővárosában. Az 1842. évi Vámosgálfalván tartott zsi-

¹³⁴ Protocollum 1788. 158—159.

nat szentelte fel, mint Bonyha ifjú lelkészét. 1876-ig szolgált ebben az eklézsiában.

Koncz György. Született Nagykenen, tanult Marosvásárhelyen, az 1842. évi Vámosgálfalván tartott zsinat szentelte fel, mint Boldogfalva segédlelkészét.

Erősdí Pál. Született Gogánváralján, tanult Enyeden. Az 1845. évi Désen tartott zsinat szentelte fel, mint Szőkefalva lelkészét. 1868-ig szolgált ebben az állásában.

Molnár Károly. Született Dányánban, tanult Nagyenyeden. Az 1845. évben Désen tartott zsinat szentelte fel, mint Maroscsapó lelkészét. 1851-ben Marosugrán lett segédlelkész, 1852-ben rendes lelkész. Itten szolgált 1862 augusztus 28-án, 40 éves korában bekövetkezett haláláig.

Molnár György. Született Marosvásárhelyen, tanult Nagyenyeden. Az 1847. évi, Abrudbányán tartott zsinat szentelte fel, mint Héderfája papját. Egyházmegyei tisztségeket viselt. Édesatyja volt Molnár Albert nagynevű kolozsvári teológiai tanárnak, az igehirdetés mesterének.

Tokaji János. Született 1825-ben Fogarason, tanult Nagyenyeden; az 1850. évi Marosvásárhelyen tartott zsinat szentelte fel, mint Marosbogát ifjú lelkészét, mely állást 1848-ban foglalt el. Főjegyzői hivatalt viselt.¹³⁵ 50 évig volt lelkipásztora Marosbogátnak, gyönyörű, zengő hangja az igehirdetésnek és az éneklésnek nagyon kedvelt mesterévé avatta. 1903-ban halt meg, 78 éves korában. Benedek Ferenc esperes halála után az egyházmegye 1887-ben esperesnek akarta megválasztani; de testi erőttségére hivatkozva, nem fogadta el a jelölést és a választást.

Bartalus Samu. Született Medvésen, tanult Nagyenyeden; az 1850. évi, Marosvásárhelyen tartott zsinat szentelte fel, mint Szentbenedek ifjú lelkészét.

Bartha Elek. Született Lukafalván, tanult Marosvásárhelyen; az 1850. évben Marosvásárhelyen tartott zsinat szentelte fel, mint Magyardéllő ifjú lelkészét. 1858-ban eltávozott a kükküllői egyházmegyéből és Csekelaka lelkipásztora lett.

Musnai Sándor. Született Sóváraddon, tanult Nagyenyeden; az 1852. évben Székelyudvarhelyen tartott zsinat szentelte fel, mint Ebesfalva lelkészét. 1855-ben Gogánváralján lett segédlelkész, később rendes lelkész.

Vas Ferenc. Született Nyárádszentimrén, tanult Marosvásárhelyen; az 1853. évi Zágonban tartott zsinat szentelte fel, mint Kükküllővár ifjú lelkészét. 1864-ben a parciális zsinat áthelyezte Dányánba.

Bartha Antal. Született Feldobolyon, tanult Nagyenyeden; az 1844-ben Déván tartott zsinat szentelte fel, mint Alvinc

¹³⁵ U. o. 158–159.

papját. Alvincről Dányánba jött lelkésznek, innen 1864-ben Küllővárra helyezte át a parciális zsinat, azaz Vas Ferenczel megcserélte.

Bodor József. Született Marosvásárhelyen, tanult szülővárosában; az 1855-ben Kolozsváron tartott zsinat szentelte fel, mint Magyarsülye ifjú lelkészét. 1856-ban Bethlenszentmiklós lelkésze lett, itt halt meg egészen fiatalon, 1859 április 15-én, 34 éves korában.

Ujvárosi János. Született Magyarherepén, tanult Marosvásárhelyen; felszentelte a Marosvásárhelyen 1850-ben tartott zsinat, mint Galac lelkészét. 1855-ben Erzsébetváros lelkésze lett. 1858-ban segédlelkésznek ment Szászalmásra.

Kese Pál. Született Lisznyón, tanult Székelyudvarhelyen és Marosvásárhelyen; az 1856. évi székelyudvarhelyi zsinat szentelte fel, mint Nagykend lelkészét.¹³⁶

Kis Sámuel. Született Nagyenyeden, tanult szülővárosában; az 1828. évi Bonyhán tartott zsinat szentelte fel, mint Hadrév lelkészét, innen 1858-ban Magyardéllőre jött lelkésznek.

Bocz Elek. Született Köpecen, tanult Marosvásárhelyen; az 1859-ben Marosvásárhelyen tartott zsinat szentelte fel, mint Erzsébetváros ifjú lelkészét.

Sámuel József. Született Nagyenyeden, tanult szülővárosában; az 1860. évi Bonyhán tartott zsinat szentelte fel, mint Bethlenszentmiklós lelkészét. 1871-ben Nagykend lelképásztora lett és itt halt meg több, mint 50 évi szolgálat után tisztes, késő vénységben.

Löthe József. Született Illyefalván, tanult Nagyenyeden; az 1860. évi bonyhai zsinat szentelte fel, mint Maroscsúcs lelkészét. Innen Magyarsülyébe jött, de 1860-ban eltávozott a küllői egyházmegyéből.

Józsa Zsigmond, tanult Székelyudvarhelyen; az 1860-ban Bonyhán tartott zsinat szentelte fel, mint Korodszentmárton lelkészét.

Bitai Mátyás. Született Backamadarason, tanult Marosvásárhelyen, az 1861-ben Sepsiszentgyörgyön tartott zsinat szentelte fel, mint Mezőbodon lelkészét.

Zsigmond Lajos. Született Szőresén, tanult Nagyenyeden, Székelyudvarhelyen; 1852-ben szentelte fel a Székelyudvarhelyen tartott zsinat, mint Tompa ifjú lelkészét; innen 1861-ben Kiskendre ment lelkésznek.

Orbán József. Született Abodban, tanult Marosvásárhelyen; az 1854. évben Zilahon tartott zsinat szentelte fel, mint Mezőcsávás ifjú lelkészét, innen 1861-ben Balavásárra ment lelkésznek, hol 1881-ig szolgált.¹³⁷

¹³⁶ U. o. 158—159.

¹³⁷ U. o. 158., 159., 160.

Báthori János. Született Dicsőszentmártonban, 1826. évben, tanult Marosvásárhelyen. A teológia elvégzése után főúri házaknál nevelősködött. 1857-ben, 31 éves korában Szamosújvár-Németi lelkésze lett. Innen 4 év múlva, 1861-ben, Magyar királyfalva hívta meg öreg lelkésze, Sebestyén András mellé, utódlási joggal segédlelkésznek. Veje volt az öreg lelkésznek, ez magyarázza megválasztását.¹³⁸ Báthori János kemény, önérzetes, erélyes, szigorú ember volt. Nagy tekintélyt tartott hívei előtt és nagy volt személyiségének súlya paptársai, az egyház és polgári hatóságok előtt. 1905 november 3-án halt meg, életének 80. évében.

Barthos Dénes. Született Albison, tanult Székelyudvarhelyen. 1863-ban szentelte fel a Désen tartott zsinat, mint Sövényfalva ifjú lelkészét. Ebben a gyülekezetben szolgált haláláig és Sövényfalva temetőjében pihennek hamvai.

Kis János. Született Oltszemen, tanult Székelyudvarhelyen; az 1863-ban tartott dési zsinat szentelte fel, mint Marosugra lelkészét. 1867-ben lelkészi állásáról lemondott.

Székely Samu. Született Mezőcsáváson, tanult Marosvásárhelyen; az 1864. évi zsinat szentelte fel Kolozsváron, mint Buzásbesenyő lelkészét; állását a megelőző évben foglalta el.

Kolozsvári Károly. Született Marosvásárhelyen, tanult szülővárosában; az 1864. évi Kolozsváron tartott zsinat szentelte fel, mint Maroscsapó lelkészét.

Szilágyi Károly. Született Mikefalván, tanult Marosvásárhelyen; az 1866-ban Bánffihunyadon tartott zsinat szentelte fel, mint Mikefalva lelkészét. Állását 1865-ben foglalta el.

Körösi Ferenc. Született Péterlakán, tanult Marosvásárhelyen; az 1867-ben Nagybaconban tartott zsinat szentelte fel, mint vámosgálfalvi lelkészt.¹³⁹

Nagy Domokos. Született Marosvásárhelyen 1842 július 2-án. Tanult szülővárosában. első tanítója édesatyja. Nagy László presbiter volt, aki a fiát a Bibliából tanította meg olvasni. 1866-ban kitűnő eredménnyel tette le a lelkészképesítő vizsgát. Egy évig tanított a marosvásárhelyi kollégiumban. 1867 július 2-án Kutyfalva választotta meg papjának, 1868-ban a Szilágysomlyón tartott zsinat szentelte fel. 60 éven keresztül szolgált Kutyfalván, a gyülekezet újraalapítójának lehet tekinteni minden tekintetben. Erélye a gyülekezet életének minden terén győzelmet aratott; külső és belső életében felvirágoztatta gyülekezetét és iskoláját. Pásztori szolgálatában lelkiismeretesség, gondosság és feltétlen pontosság jellemzi, híveivel szemben

¹³⁸ Egyházközs. levéltár. Magyar királyfalva.

¹³⁹ Protocollum 1788. 16.

szíves, jóságos, közvetlen,¹⁴⁰ egyébként már külső megjelenése, modora is tiszteletet parancsoló volt.

Az egyházmegyének rendre csaknem valamennyi hivatalát viselte. Volt aljegyző, számvevő, főjegyző, esperes, végül tb. esperes, egyházkerületi képviselő. Az egyházkerület kolozsvári szeretetházának létesítését ő kezdeményezte. Egy cikluson át, 1901—1911-ben viselte az esperesi hivatalt. Legkiválóbb esperes elődeinek méltó utóda volt. Böles volt és igazságos, szigorú és tárgyilagos, szorgalmas, pontos adminisztrátor. Szigorúan kérte számon mindenkitől a reája bízott munkát. Felette nagy volt az ébersége, ismerte mindenik gyülekezetnek bajait, viszonyait. Nem nézett el senkinek semmi hibát, mulasztást, hanyagságot. Hol az intés, sürgetés nem használt, erőlyesen nyult a megtorláshoz. Talán nem is öreg kora, hanem szigorúsága miatt nem választották meg esperesnek a következő ciklusra. Túlsok volt a fegyelmi eljárás esperessége alatt, mint a 17. században, mert nem tudta elnézni, palástolni a bűnt és a hanyagságot. Az adminisztrációt gyorsrá tette. Bevezette az egyes gyülekezetekben a téli vallásos estélyek tartását. Egyházmegyei értekezletet. Kálvin szövetséget szervezett. Küzdött a szegények, árvák ügyének felkarolásáért, üldözte az iszákosságot, vadházasságot.¹⁴¹

1917-ben családja, gyülekezete, egyházmegyéje meleg szeretettel köszöntötte 50 éves lelkészi jubileuma alkalmával. A 60 éves fordulót nem érte meg, egy félévvel előbb, 1926 december 11-én, életének 85. és kutyfalvai papságának 60. évében meghalt. Haldoklásakor magához vonta és megáldotta gyermekeit.¹⁴²

Moré Domokos. Született Marosvásárhelyen, tanult szülővárosában; az 1869-ben tartott székelykeresztúri zsinat szentelte fel, mint Radnót lelkipásztorát. Itt szolgált haláláig, a templom közelében pihennek hamvai.

Fábián Miklós. Született Lőrincfalván, tanult Marosvásárhelyen; az 1869. évi Székelykeresztúron tartott zsinat szentelte fel, mint Szőkefalva lelkészét.¹⁴³

Kakasi Márton. Az 1870-ben Magyarón tartott zsinat szentelte fel, mint Nagyteremi lelkészét. 1869-ben foglalta el itteni lelkészi állását. 1923-ban nyugdíjba ment, 54 évi szolgálat után. Késő öreg kort élt; dacára annak, hogy sok gyermeke volt és valamennyit taníttatta, fiaival egyetemet végeztetett: végig megmaradott jómódú földbirtokosnak, 80 éves korában is teljes fizikai és szellemi erővel rendelkezett.

¹⁴⁰ Dr. Illyés Géza, Id. Nagy Domokos esperes, élete. Az Ut. Kolozsvár, 1839. 1—4. sz.

¹⁴¹ U. o.

¹⁴² U. o.

¹⁴³ Protocollum 1788. 160.

Soós Farkas. 1870. évi Magyarón tartott zsinat szentelte fel, mint Egrestő lelkészét. Állását 1869-ben foglalta el.

Dali István. Az 1871. évi Nagyenyeden tartott utolsó generális zsinat szentelte fel, mint Csávás ifjú lelkészét. Fia volt Dali István esperesnek, aki 1870 május 26-án halt meg. A hálas gyülekezet azzal fejezte ki kegyeletét kiváló lelkésze és esperese iránt, hogy fiát hívta meg helyébe, akiben nemcsak remélte, de meg is találta édesatyja hűségét, szorgalmát, buzgóságát és kiváló képességeit. Az egyházmegye főjegyzőjének választotta meg. Mielőtt esperesnek is megválaszthatta volna, aránylag fiatalon meghalt.¹⁴⁴

Ezek voltak a kükküllői református egyházmegye pappai a generális zsinat fennállásáig, 1871-ig; ezektől vette be a lelkészképesítő vizsgát ülési alatt, melyeken rendszerint valamilyik teológiai professzor elnökölt és a vizsgálóbizottság tagjai az egyházmegyék kiküldöttei, rendszerint direktorai voltak. A zsinat a vizsgálat sikeres letétele után ünnepélyes szertartással felszentete és a szent szolgálatra hivatalosan kibocsátotta az ifjú lelkészeket, akiket megelőzőleg az esperes helyezte el az egyes eklézsiákba. Ismétlem: ez a névsor nem teljes, csak azoknak nevét foglalja magában, akik említve voltak az egyházmegye *protocollumaiban*, vizitációs, parciális zsinati és egyéb jegyzőkönyveiben. A 16. századból a jegyzőkönyvek nem maradtak fent, a következő században dúló háborúk néha korlátozták a vizitációk, gyűlések megtartását és a papok neve nem volt feljegyezhető. Az 1871. év után az egyházmegye kötelékébe belépő és felszentelt papok névsora az egyházkerületi és egyházmegyei jegyzőkönyvekből állítható össze.¹⁴⁵

Illyés Géza.

¹⁴⁴ U. o.

¹⁴⁵ A 298. lapon *kimaradt*:

1709. Érsekújvári János Korodszentmárton, 1709. Kerelószentpál.⁵³

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Egy provinciális egyházi költő 1639-ből: Balassagyarmati T. Mátyás.

Dolgozatunk címe az első pillanatban helytelennek tetszik a magyar irodalom fejlődéstörténetének ismerői előtt. A XVII. században kizárólag csak „provinciális” irodalom van akár egyházi, akár világi költészetünk terén: nincs irodalmi központ, nincs irányadó nagy minta (jórészt *Balassa Bálint* sem az!), magános vidéki költők próbálkozása mindaz, ami magyar költészetnek nevezhető. Nem is akarunk címünknek oly jelentést kölcsönözni, mintha a francia kutató két kategóriája: a főváros („le cour et la ville”) és a vidék („la province”) állana egymással szemben, ahogyan az *Pascal* világhírű munkájának („Lettres Provinciales”) finoman ironikus címében is kifejeződik. Mi egyszerűen azt akarjuk mondani, hogy költőnk — ha ugyan egyáltalán megérdemli e nevet! — harmad- vagy negyedrangú tanítványa a múzsáknak, bemutatást is csak azért érdemel, hogy kitűnjék, milyen volt egy fiatal papjelölt verselési készsége a XVII. század negyedik évtizedében.

Balassagyarmati T. Mátyás egy hosszú, 25 négy soros szakból álló versezetét olvashatjuk a gyöngyösi ref. egyháznak a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában található Öreg Graduáljában. A kézirat a könyvhöz kötött négy lapon olvasható Balassagyarmati T. Mátyás kalligrafikus írásában. Címe: *Cantio praelegans: ex cap. 7 Mich. ad notam: Ollj buval etc.* Az első sort szép, magyaros motívumú, kb. 8×12 cm. méretű M-iniciale tollrajza vezeti be. A jól gördülő alexandrinusokból álló költemény így kezdődik:

„Micheas propheta keserwsegeben
Isten seregenek 6 kitsinsegeben
így panaszolkodik az 6 beszedeiben,
az mint irvan vagyon hetedik reszeben.

Jaj ennekem ugymond ki lettem ollianna
mint szöllő tarlazó szüretnek utanna,
az el hagiót szőlőt keresi vigyazva
szorgalmatossaggal nezi hol találna.“

A költemény ezután Mikeás próféta 7. részének néhány gondolatút („Elveszett a földről a kegyes és igaz sincs az emberek között” — „Gonoszságra készek a kezek, hogy jól vigyék véghez”) forgatva, bőbeszédű lendülettel festi a kor romlottságát s az igazakat állhatatosságra hívja fel:

„Sok nyomoruságot kel annak el trwni,
es haborusagban czendessegben lenni,
az igaz hwt mellet sokat el szenvedni
orszagat Istennek ha akaria venni.

Megh lassatok azért az kik ezt halliatok
kik az Christus-Jesust igazan valliatok
Ő zaszloia allat ti ugy forgodgiatok
hogi hazugh szolganak ne talaltassatok.

Az utolsó (25.) versszak a Szentháromság dicséretével végzi a költeményt. Mint mondtuk, költői érték nem tünteti ki e versezetet. Gyenge, iskolás mű, messze elmarad *Sztárai, Szkárosi Horvát*, vagy *Szegedi Kis István* ereje mögött. Egyetlen érdeme a Sándor-vers szabályos kezelése, bizonyítva azt, hogy a kollégiumi diák-költészet — legalább is a versforma tekintetében — erősebben támaszkodik a népies ponyva-epikára, széphistóriára, mint a bibliai epika mintáira. Más szóval a kálvinsti deákok XVII. századeleji verselő gyakorlatából inkább *Voltér* és *Grizeldis*, *Bankó leánya*, *Ilosvai* és az *Argirus* hangja esendül ki, mint *Batizi Andrásé* vagy *Farkas Andrásé*.

Balassagyarmati T. Mátyás egyébként a következő latin utóiratot függeszti verse végére apró, sietős folyóírással: „Cantionem isthanc prolixiozem apposuerat Mathias T. Balassa Gyarmati in aeternum sui nominis haud unquam interituri symbolum: Rector s(cholae) G(yöngyösiensis) p(ro) t(empore) anni 1639 mensis die octobris ultima, indignus. In gratiam unicae columbae ecclesiae Dei collectae apud fideles Gyöngyösienses.”

Személyéről ennél nem sokkal többet tudunk. 1636. szept. 17-én subscribált *Sárospatakon* (v. ö. Egyháztörténet 1943, 234. l.), s az itteni bejegyzés szerint „ductus Gyöngyösinum”. A gyöngyösi rektorok névjegyzékében 1638-as dátummal szerepel, ez nyilván behozatalának esztendeje. 1639. okt. 31-én. mint látjuk, még Gyöngyösön működik. Mi lett a sorsa, megfordult-e az akadémiákon, hol lett lelkipásztor, adatok hiányában nem tudjuk megmondani. A kutatás legelemibb segédeszközeit is elvágva, arra sem tudunk felelni, melyik volt az a bizonyára népszerű dallam, amely „*Olly búval*...” szavakkal kezdődik.

Bán Imre.

ADATTÁR.

A sárospataki főiskola diákjai. V.

A. 1659.

Simon Alsó-Vadaszi. 17. Januarii. *Senior*. Pastor factus est. Filius eius est Advocatus + 1730.

Stephanus Türkesi. 17. Januarii. Constanter perstitit in tuenda Scholae libertate.

Michael Liszkai. Valedixit Scholae.

Stephanus B. Jenei. 24. Januarii.

Andreas Ujvárosi. 26. Januarii. Rector Losontziensis.

Franciscus P. Albisi. 28. Januarii. Rector Toltsvensis.

Stephanus T. Szarvadi. Subscriptionem violavit.

Johannes P. Mezőlaki. 10. Martii. Promotus in Acad. Holland. et Angl. .

Stephanus Gömöri. 17. Aprilis.

Stephanus T. Eszéki. 2. Aprilis. *Senior*. Promotus ex Colleg. ad Acad. Redux fit Rector Szattmariensis, postea in Transl. Pastor Kezdi Vasarhelyiensis et Tractus eius *Senior*, post Desiensis, tandem Claudio-politanus. Obiit A. 1707.

Andreas Polgári. 2. April. Rector Bariensis.

Michael Göntzi. 6. April. Rector Tokajiensis.

Caspar L. M. Szalkai. 4. Maji. Prae-bit. Rector Gal Szetsiensis.

Nicolaus Vilmanyi. 5. Maji.

Michael B. Váradi. 8. Maji. Rector Tallyensis, inde ad Acad. Redux Pastor Szattmariensis et Tractus eius *Senior*. Filius huius est Samuel Váradi Pastor h(oc) t(empore) Patakiensis.

Michael P. Szili. 8. Maji. Praebitor laudabilis. Rector Gyöngyösiensis.

Michael Szikszai. 12. Maji. Rector Szepsiensis.

Stephanus Kereszturi. 13. Maji. Pastor factus.

Matthias Tamasi. 22. Maji. Obiit Patakini A. 1662. 30. Dec.

Michael Torjai. Rector Hetzeiensis.

Johannes Tsegöldi. 15. Junii. Valedixit Scholae.

Gregorius Veszpremi. 7. Julii.

Andreas Szattmari. 12. Augusti. Rector Husztiensis.

Andreas Sellyei. 3. Septembris. Rector Göntziensis.

Martinus T. Szentzi. Discessit Debrecinum propter poesim.

Stephanus P. Veresmarti. 10. Octobris. Rector Madiensis.

Michael Sarfői. 11. Octobris. Rector Rivulinus.

Stephanus P. Tolnai. 31. Septembris. Rector Ersek-ujvariensis.

Stephanus Ungvari. 3. Novembris. Rector Toltsvensis.

Franciscus Kisvardai. 6. Novembris.

Johannes R. Ujhelyi. 20. Novembris. Rector Gulatsiensis, ubi occiditur.

Andreas Liskai. 28. Novembris.

Georgius Kaposi. 3. Dec. Rector Sz. Peteriensis A. 1662. 16. Maji, inde ad Acad.¹ Pastor Vamosujfalusiensis etc., Tractus Zemleniensis Notarius.

Michael Fügedi. 30. Decembris.

A. 1660.

Andreas B. Pelsőtzi. 14. Januarii. Praebitor bonus.

David P. Nagy Almási. 14. Januarii. In propugnatione arcis Vardiensis contra Turcas fortiter occubuit A. 1660.

Johannes P. Vari. 16. Januarii. Obiit Patakini A. 1662. 19. Maji.

Stephanus K. Ajtai. 16. Januarii.

Stephan. I. Mediomontanus. 22. Februarii. Rector R. Szombatiensis et ibidem Notarius.

Petrus Gidófalvi. 4. Aprilis. Rector Kereszturiensis. Fit Secularis et Provisor bonorum Colleg. Enyediensis.

Matthias Zombori. 25. Aprilis. *Senior*. Rector Tallyensis.

Paulus Hétzei. Rector Miskoltziensis.

Michael Mikóházi. 28. Aprilis. Praebitor. Rector Munkatsiensis.

Stephanus Losontzi. 25. Aprilis. Rector Helymetziensis A. 1669. 25. Jan.

Faulus Beregszászi. 23. Maji. Rector Mandokiensis.

Johannes Sovari. 5. Junii. Discessit.

Stephanus P. Kereszturi. 15. Junii. Praebit. Rector Szikszoviensis.

Michael Szent Mihályi. 22. Junii.

Johannes P. Bári. 13. Julii. Praebit. Rector Gyöngyösiensis, tandem Pastor factus.

Stephanus Sziraki. 25. Julii. Rector Göntziensis. Pastor factus et demum Senior Tractus Borsodiensis. Obiit Ao 1709.

Nicolaus Szaniszlai. 3. Augusti. Rector Madiensis, ubi obiit.

Johannes Ts. Ajtai. 16. Augusti. Abiit, non rediit.

Johannes B. Illyefalvi. 16. Augusti. Rector Toronyaiensis.

¹ Az életrajzi adatokat később Szinyei Gerzson a Kaposi nevéhez irányította a Liskai nevéről.

- Michael Szoboszlai. 21. Augusti. Rector Onadiensis.
 Stephanus Sásvári. 25. Augusti. Factus Cantor Liscensis.
 Michael Miskóltzi. 9. Septembris.
 Michael Gidofalvi. 10. Septembris. Transivit Debretzinum. Postea
 Rector Maros Vásárhelyiensis in Transylvania.²
 Michael Nogradi. 3. Octobris. Rector Ungvariensis. Postea Cantor
 Aulicus Principis Mich. Apafi I.
 Caspar Kállai. 1. Octobris. Rector Munkatsiensis. Acad. salut.
 Johannes Lippai. 22. Octobris. Praeceptor Rudimentar. classis.
 Basilius Körmendi. 27. Octobris. Praebitor laudabilis. *Senior*.
 Stephanus P. Teremi. 28. Novembris. Rector Beregszasziensis, inde
 ad Acad., redux Pastor loci illius aliorumque et Tractus Beregiensis
Senior.
 Georgius Zemlényi. 4. Decembris. Rector Szantoviensis.

A. 1661.

- Johannes Pápai. 19. Januarii. Rector Sz. Péteriensis.
 Stephanus Batorkeszi. 19. Januarii. Rector Papensis. Tandem
 Pastor Veszpremiensis. Citatus Posonium A. 1674. Damnatus est ad car-
 ceres et Triremes Neapolit.
 Franciscus H. Németi. 11. Februarii. Rector Szikszoviensis.
 Michael Rozgonyi. 12. Maji. Rector Helymetziensis. Pastor factus
 Toltsvensis etc., demum Zemlениensis et Senior per multos annos Tractus
 Zemlениensis. Obiit tandem A. 1707.
 Nicolaus Gyarmati. 13. Maji.
 Martinus Dési. 4. Junii. Praeceptor primum etymologiae, post.
 poeseos, demum rhetoricae et oratoriae, tandem Bibliothecarius. *Senior*.
 Promot. ad Acad. Unde redux fit Professzor Primar. Enyediensis in Trans.
 Michael Tolnai. 4. Junii. *Senior*. Rector Tokajiens. Promotus ad
 Acad., unde rediit Ao 1672. Hinc inde diu oberrans A. 1682. fit Pastor
 Szepsiensis et Megyasziensis. Tandem vixit diu sine functione Ecele-
 siastica Madini, ubi valde senex obiit A. 1713. 20. oct.
 Thomas Kökényesdi. 15. Junii. Rector Hetzeiensis.³
 Andreas Nogradi. Rector Kaszonyiensis, tandem Toronyaiensis.
 Andreas Veresegyhazi. 30. Julii. Rector Tartzaliensis, tandem No-
 tarius Dioszegiensis.
 Andreas Krassainus. 15. Augusti. Collaborator. Rector Madiensis.
 Stephanus Sattzai. 20. Septembris. Rector Miskoltziensis. Pastor
 Visnyaiensis, demum 1681. moritur.
 Franciscus Bányai. 14. Novembris. Obiit Patakini A. 1662.

² Az életrajzi adatokat később Szinyei Gerzson a Gidófalvi nevéhez irányította a Miskolczi nevéből.

A. 1662.

- Stephanus Pataki. 9. Januarii. Rector Zemleniensis.^{3a}
 Petrus Zombori. 19. Januarii. Praebitor. Rector Gálszétiensis.
 Paulus Vilmányi. Pastor factus in Barrabás.
 Stephanus Abadi. 28. Januarii. Rector Ujheliensis A. 1666. 29.
 Aug.^{3b} Prius praecept. Etymol. Redux ex Acad. Pastor Poroszloiensis.
 Andreas Megyesi. 2. Februarii. Malam habet commendationem.
 Ambrosius Etsedi. Rector Liscensis, tandem Pastor Kövesdiensis.
 Michael Szerentsi. Classis Rudimentariae Syntacticae poëticae
 praeceptor. Rector Tallyensis.⁴
 Paulus Lisznyay 11. Martii. Classis poet. et oratoriae Praeceptor.^{4a}
 Rector Cassoviensis, inde prom. ad Acad., unde post multos annos redux
 A. 1679. fit Professor Debrecinensis laudatissimus, ubi obiit A. 1693.
 Johannes Rátkövi. 12. Martii. Rector Kovásznaiensis.
 Laurentius Pécsváradi. 13. Martii. Rector Kereszturiensis.
 Petrus P. Almási. 14. Martii. Classis Etym. Syntacticae, poeseos
 praeceptor.^{4b} Rector Cassoviensis, inde prom. ad Acad., ubi multos annos
 habitat, redux fit iterum Rect. Cassoviensis, et ibidem moritur.
 Josephus B. Jenei. 18. Martii. Rector Mandokiensis.
 Stephanus Enyedi. 18. Martii. Praebitor.
 Stephanus S. Szent Péteri. 20. Martii. Rector Szendrőiensis.
 Stephanus Monaki. 20. Martii. Senior. Rector Szikszoviensis.
 Andreas Papi. 20. Martii. Rector Szerentsiensis.
 Stephanus Szent Mihályi. 21. Martii.
 Paulus C. Tallyai. 22. Martii. Rector Ujlakiensis, tandem Gyarmatiensis.
 Thomas Tarczali. 25. Aprilis. Rector Kaposiensis. Pastor factus est.
 Michael N. Sárpataki. 26. Maji. Classis syntact. praeceptor.^{4c} Salut.
 Acad., tandem Pastor Claudiopolit. in Transylv. Antagonista magnus
 Collegii.
 -Petrus Joo Gyöngyösi. 26. Maji. Bibliothecarius et Senior.^{4d} Rec-
 tor Miskoltziensis.
 David Fornai. 26. Maji. Rector Szendrőiensis.
 Stephanus Bitskei. 26. Maji. Rector Kereszturiensis, ubi moritur.
 Emericus Gál. Rector Papensis.
 Stephanus K. Helymetzi. 12. Junii. Rector Kalloviensis.
 Johannes P. Sarandi. 16. Junii. Rector Göntziensis. Post redit. ex
 Acad. Pastor Körösiensis.
 Stephanus Szőnyi. 30. Junii. Salut. Acad. et fit Pastor Debrecinensis.
 Georgius K. Dioszegi. 1. Julii. Praecept. rhetoricae.^{4e} Rector
 Göntziensis.

³ ^{3a} ^{3b} Szinyei Gerzson a névnél javított, pótolta.

⁴ ^{4a} ^{4b} ^{4c} ^{4d} ^{4e} Szinyei G. pótlásai.

Johannes Tsernatoni. 24. Julii. Rector Galszetsiensis. Pastor factus Kasniensis.

Benedictus Vali. 8. Augusti. Rector Mandokiensis.

Johannes Bessenyei. 8. Augusti. Rector Kaposiensis. Pastor Palagyensis.

Michael Ujfalusi. 15. Augusti. Rector Szepesiensis, ubi moritur.

Alexander Felvintzi. 15. Augusti. Classis poeticae praeceptor.⁵
Rector Cassoviensis, inde prom. ad Acad., redux iterum fit Rect. et Pastor Cassov. Post persecut. A. 1674. Pastor Zilahiensis, demum Debrecinensis et Tractus eius Senior. Obiit A. 1686.

Johannes Maklári. 1. Septembris.

Emericus P. Szeli. 1. Septemb. Praeb. Patakini defunctus.

Johannes H. Tsötörtöki. 18. Septembris. Rector Toltsvensis.

Petrus Sz. Darnai. 19. Septembris. Patvarista factus.

Johannes S. Tako. 19. Septembris.

Petrus N. Szombati. Patvarista factus.

Andreas M. Deaki. 6. Octobris. Rector Kürösiensis.

Samuel Szendrei. 6. Octobris.

Caspar N. G. Ruzskai. 12. Octobris. Rector Toronyaiensis.

Stephanus Tako. 12. Octobris. Rector Bényensis.

Stephanus E. Ujvari. 12. Octobris. Rector Tartzaliensis.

Georgius P. Tsömötöri. 12. Octobris. Rector Beregszasziensis.

Andreas K. Komaromi. 12. Octobris.

Paulus Letenyi. 6. Novembris. Rector Etsediensis. Postea Rector Sch. Udvarhelyiensis in Transylv.

A. 1663.

Andreas Debretzeni. 9. Januarii. Praeceptor Rhetorices et poeseos.^{5a}
Basilus Köpetzi. 9. Januarii. Rector Tokajiensis ex tertia collatione. Postea Pastor fit Szkarosiensis etc. Citatur ad Tribunal Poseniense A. 1674. et damnatur ad carceres et Tiresmes Neapolit., rediit A. 1678.

Georgius Rákoczi. 12. Januarii. Rector Rivulinus.

Johannes Kereszturi. 13. Januarii. Paedag. Nagymihalyiensis.^{5b}

Georgius Patai. 12. Jan. Rector Fülekiensis. A. 1666. 12. Octobr.^{5c}

Stephanus Zebesi. 18. Januarii. Rector Szigetiensis.

Michael Joo Gyöngyösi. 24. Februarii. Rector Madiensis A. 1667.

Classis Etymol. praece.

Stephanus Dabótzai. Rector Ungvariensis. Pastor factus.

Johannes Galfalvi. Rector Beregiensis.

Josephus Paszthai. 14. Martii. Senior. Rector Tallyensis.

Andreas Bányátskai. Rector Bariensis.^{5d} ubi moritur.

Michael Losontzi. Rector Ungvariensis.

⁵ ^{5a} ^{5b} ^{5c} ^{5d} Szinyei G. beírása.

Gerhardus Kabai. 21. Maji. Promot. ad Acad. per Cassovienses et redux fit Pastor Cassoviensis, post persecutionem vero A. 1674. Debrecinensis.

Stephanus Farnadi. Rector Szepsiensis, tandem Helymetziensis.

Petrus Olaszi. 1. Julii. Senior. Rector Liscensis.

Stephanus Portsalmi. 26. Augusti. Rector Szepsiensis.

Basilius Szalatsi. 4. Septembris. Pastor factus. Vixit ad summam senectutem in Tractu Abaujvariensi. Homo admodum iocosus.

Stephanus K. Helymetzi. 4. Octobris. Rector Kaszoniensis.

Petrus Tzeglédi.⁶ 5. Octobris. Rector Komaromiensis. Post red. ex Acad. Pastor Levensis. Unde citatus A. 1674. ad. Poseniense Tribunal et damnatus ad carceres, labores et triremes Neapolit.

Andreas P. Pányoki. Rector Ujlakiensis, tandem Pastor Lucaien-
sis in Tractu Zemleniensi, ubi in summa senectute obiit Barini A. 1719.

Stephanus Sz. Szikszai. Ductus ad paedagogiam Ujlakinum. Prae-
ses poeseos. Rector Miskoltziensis. Postea Secularis Szikszoviae.

Georgius Sz. Kereszturi. Rector Szeregyeiensis.

Petrus Toltsvai. Rector Toronyaiensis, ubi obiit.

A. 1664.

Balthasar Bitai. 3. Januarii.

Stephanus Teröbcsi. 11. Januarii.

Stephanus Pavai. 11. Januarii. Rector Redmetziensis.

Michael Nagyidai. 14. Januarii. Rector Zemleniensis.

Michael Tolnai. 28. Januarii. Rector Szőlöskeiensis.

Stephanus K. Toronyai. 30. Januarii. Rector Losontziensis.

Nicolaus Martzinfalvi. 1. Februarii. Rector Patzaiensis.

Andreas S. Ináncsi. 25. Februarii. Rector Szantoviensis.

Georgius Vilmányi. 10. Martii. Rector Redmetziensis.

Andreas Borsai. 10. Martii.

Johannes Bereti. 15. Martii. Rector Helymetziensis. Pastor factus,
demum Senior Tractus Ungvariensis.

Johannes Berzetei. 16. Martii. Rector Bariensis, tandem Ujlakiensis.

Stephanus Ujhelyi. 2. Maji. Praeceptor Etymologiae.

Georgius Garadnai. 8. Maji. Obiit Patakini.

Franciscus Pettyéni. 14. Maji. Rector Kaposiensis.

Georgius Szegedi. 28. Maji. Rector Sz. Peteriensis.

Thomas Gyarmati. 29. Junii. Rector Szendrőiensis. Salut. Acad.
Redux fit Pastor in Tractu Abaujv. Szerentsini, Cassoviae etc. Obiit valde
senex Golopini A. 1717.

Martinus Poroszlai. 10. Octobris. Rector Szerentsiensis.

Martinus Kartzagujszállási. 6. Novembris. Oratoriae praeceptor.⁷

⁶ Az évszám 1664-re van javítva.

Georgius Rakotzi. 15. Novembris.

Georgius Szigeti. 12. Decembris. Praeses Syntacticae et rhetoricae fakultatis.^{7a} Salut. Acad. Pastor factus insignis. Pater est Stephani et Georgii Szigeti Professorum Enyediensium. Fuit Praeceptor Johannis Tsetsi Sen. Patakini.

Johannes Szentzi. 19. Decembris. Etymologiae et rhetoricae Praeses. Ductus Miskolc.

A. 1665.

Georgius P. Ungvári. 7. Januarii.

Stephanus N. Pavaí. 7. Januarii. Rector Szendrőviensis, ubi obiit.

Stephanus C. Varadinus. In Bodrogo submersus.

Andreas Rozgonyi. Rector Ujlakiensis.

Stephanus R. Beszermenyi.

Michael Majtini. Rector Onadiensis.

Johannes Enyedi. 13. Februarii. Classis Rudim. praeceptor. Senior.

A Rivulensibus prom. ad Ac.

Johannes Kereszturi.

Johannes Pesthi. 26. Februarii. Praebitor. Ductus Gyöngyösinum.

Johannes Füzéri. 10. Martii. Obiit.

Stephanus Tótfalusi. 10. Martii. Rector Toltsvensis.

Stephanus Ujhélyi. 30. Aprilis. Rector Bényeensis.

Nicolaus R. Szombati. 2. Maji. Rector Kereszturiensis.

Johannes Jablontzai. 23. Maji. Rector R. Szombatiensis, inde ad Acad. Pastor Bejensis. Citatus ad Tribunal Poson. A. 1674. Damnatus ad Tirimenes Neapolit., rediit A. 1677.

Daniel Tisza Varsányi. 23. Maji.^{7b} Salut. Acad. Redux fit Pastor insignis Losontzini, Pelsőtzini etc.

Andreas Tsatári. 2. Junii. Fit Pastor Szalontaiensis.

Stephanus Bál Lévai. Salut. Acad.

Paulus Szentzi. 23. Julii. Rector Liscensis. Promot. ad Acad. a Principissa Rhedeiana, tandem fit Pastor Debrecin.

Johannes Kerepesi. 23. Julii. Rector Szantoviensis.

Johannes R. Komaromi. Rector R. Szombatiensis.

Georgius P. Marusi. 25. Julii.

Samuel H. Regetzi. 1. Augusti. Contulit se Cassoviam.

Johannes Batorkeszi. 30. Augusti. Rector Komaromiensis, inde prom. ad Acad. Redux fit horrendus Apostata, sed cito male periit.

Georgius K. Tatai. 18. Septembris. Medicus factus.

Samuel P. Muraközi. 21. Septembris. Praeceptor Etymologiae.

Georgius Intzédi. 21. Septembris.

Stephanus Ungvari. 1. Octobris.

^{7a} ^{7b} Szinyei beírása.

Michael Rosa Körösi. 3. Novembris. Rector Szerdahelyiensis, ubi globo traiectus obiit.

Michael Pelsötzi. 19. Novembris. Rector Szepsiensis.

Andreas Szattmari. 20. Novembris.

Matthias Balo Batzoni. Rector Papensis. Tandem factus Orator Transylvaniae in Porta Ottomanica.

Ladislau Tsabai. 12. Decembris. Rector Szerentsiensis.

Paulus Tartzali. 15. Decembris.

Michael P. Panyoki. 30. Decembris. Prom. ad Acad. a Dyonis. Banfi, fit Pastor in Transyl., tandem Trans Tibiscum, post in Tractu Ungvariensi, demum in Zemleniensi, ubi obiit valde senex in N. Geres A. 1720.

A. 1666.

Johannes Horváti. 21. Januarii.

Johannes B. Beszermenyi. 22. Januarii. Pastor fit in Hejce tractu Abaujvariensi.

Georgius Zombori. 1. Februarii. Praebitor 1666.

Johannes Halmagyi. 1. Februarii. Rector Helymetziensis.

Matthias Nyárádi. 4. Februarii. Praeceptor Syntaxeos.

Stephanus Árvai. 4. Februarii. Rector Beregiensis.

Thomas Beződi. 11. Februarii. Rector Tallyensis.

Georgius Tartzali. 19. Februarii.

Stephanus Szepsi. 23. Martii. Rector Kaposiensis.

Stephanus Buzinkai. 23. Martii.

Johannes Kökényesdi. 25. Martii. Obiit in Tállya.

Georgius Béneyei. 9. Aprilis. Rector Zemleniensis.

Matthias Kékedi. 16. Aprilis. Rector Toronyaiensis.

Michael Agoi. 10. Junii. Rector Szendrőviensis.

Martinus Muraközi. 10. Junii. Rector Komaromiensis. Postea Secularis et ICTus (iuris consultus) insignis in Comitatu Borsodiensi. Obiit A. 1704.

Petrus Kisztei. 5. Julii. Fit Pastor celebris Gyöngyösini, Göntzini etc.

Stephanus Komáromi. 18. Augusti. Profectus ad paedagogiam itemque rectoratum.

Johannes Nogradi. 1. Septembris.

Stephanus Mikolai. 1. Septembris. Rector Tartzaliensis.

Stephanus Nagyodi. 1. Septembris. Rector Monakiensis.

Andreas Sallai. 26. Septembris. Rector Sz. Peteriensis. Tandem Secularis factus.

Andreas Horog Debretzeni. 4. Octobris.

Johannes Nagy Sallai. 1. Novembris. Venit Komarinum.

Johannes Pellionis Pápai. Senior. Rector Liscensis, tandem Miskolcziensis. Promot. ad Acad. Redux fit Pastor R. Szombatiensis et Tractus

- Borsod, Gömör etc. Senior laudatissimus. Obiit A. 1708.
 Georgius Szigeti. 1. Novembris. Rector Ujheliensis.
 Andreas Gidófalvi. 1. Novembris.
 Stephanus Füleki. 6. Novembris. Rector Szendrőviensis. Postea
 Pastor Napragiensis. Unde citatur Poson. et damnatur ad triremes Neapol.
 Johannes Jánosi. 6. Novembris. Rector Szénasiensis.

A. 1667.

- Stephanus Pelsótzai. 14. Januarii. Praeb. Rector Benyeiensis.
 Stephanus H. Némethi. 8. Februarii. Senior. Rector Miskoltziensis.
 Samuel Kálmantsai. 6. Martii. Rector Madiensis.
 Franciscus Foris Otrókoci. 26. Martii. Rector Szattmariensis. Prom.
 ad Acad. Redux fit Pastor in Rima-Széts. Damnatur ad Triremes Neapol.
 A. 1675., redux A. 1679. fit Pastor Gyöngyös, Cassoviae etc. Postea turpi
 Apostasia Pontificius fit A. 1694. Habitavit Tyrnaviae et Viennae, ubi
 misere obiit A. 1718.
 Andreas T. Terebesi. Praebitor. Rector Toltsvensis.
 Petrus Szilagyi. 26. Aprilis. Etym. et synt. praecept.
 Georgius Tsernatoni. 29. Aprilis.
 Samuel P. Dioszegi. 29. Aprilis. Rector Toronyaiensis.
 Nicolaus Erdődi. Etim prae. Pastor fit in Transylv. Szent Kirá-
 lyini, tandem in Aula Mich. Teleki.
 Petrus T. Mohatsi.
 Stephanus Tsávási. 11. Junii. Rector Kaposiensis, tandem Pastor
 Albensis in Transylv.
 Stephanus Vilmányi.
 Johannes Szikszai. 14. Junii. Praeb. Miles fit et in pugna iuxta
 Emőd occubuit.
 Georgius Tsekei. 19. Augusti. Rector Szikszoviensis.
 Johannes P. Marosi. 29. Septembris. Homo admodum facetus. Cum
 aliis Exul. factus obiit Albae Juliae in Coll. tempore pestis A. 1677.
 Michael Fonyi. 27. Octobris. Rector Zemleniensis.

Közli: Gulyás József.

EGYHÁZI LEVÉLTÁRAK.

AZ ÉRMELLÉKI REFORMATUS EGYHÁZMEGYE LEVÉLTÁRA.

1784. július 14-én délben Biharfélegyháza helységében szörnyű tűz keletkezett. 26 lakóház, fiúiskola, lelkészlakás, oratórium, sok melléképület, a község nagyrésze tűz martalékává lett. *Turi Mihály*, „az Ér- és Berettyómellyéki tractus széniora“ elvesztette minden ingóságát, bútorait, stb. De nagy veszteség érte az eklézsiát is: szent edényei, sok értékes felszerelése, iratai mind megsemmisültek. Az *egyházmegye ládája* az akkori szokás szerint az esperesnél volt, így a pusztulást az sem kerülhette el. „Protocolla, Documenta, libri omniaque Literaria Instrumenta“ a ládával együtt tűz hamvasztotta el — írja le részletesen a szomorú eseményt az esetről felvett jegyzőkönyv. Az egyházmegye adessor-lelkipásztorai két hét mulva, július 28-án Hegyközszentimrén egyházmegyei értekezletet tartanak az egyházmegye irattárának elpusztulása, az így előálló hiányoknak, emlékeztetre méltó dolgoknak, habár fogyatékosan is, az utókor számára való pótlása ügyében. Ezen az értekezleten megjelentek: Turi Mihály esperes, Bátori Sámuel vajdai, Bod Zsigmond nagylétai, Hunyadi Sámuel ottományi, Fazekas István diószegi, Szántó János érsemjéni, Vajda György ér- adonyi, Ecsedi János keserői, Jobbágy István kiskereki, Madas István szentimrei, Kállai Imre margittai lelkész- adessorok. Csupán Marosi Imre szalacsi lelkipásztor, egyházmegyei főjegyző nem tudott elmenni, mert súlyos beteg volt.

A pusztulás nagymérvű volt, minden odaveszett, ami a ládában volt, csak az egyházlátogatási és tractusi ülés jegyzőkönyvei maradtak meg 1770-től kezdve. Isten bölcs gondviselése folytán ezek az iratok revízióan az egyházmegye főjegyzőjénél voltak.

Az értekezlet a pusztulást a következőkben állapítja meg:

I. Tractus ládája.

II. Három darab egyházi protokollum. Az első proto-

collumban régi írások voltak, meg a traktusban lévő ekléziák és lelkészek nevei, díjleveleikkel együtt 1633-tól kezdve, még a már régóta desolata ekléziáké is; így Jankfalva, Egyed, Nagykágya, Kasza, Kenéz, Apáti, Véd, Tulogd, Farnas, Gyapoly, Kerekegyháza, Kiskágya, Szóvárhegy, Fancsika, Sárszeg, Tataros feljegyzései.

A második protokollumba voltak írva:

a) ekléziák nevei, lelkészek díjlevelei az előbbi protokollumból átvezetve.

b) egyházlátogatási akták 1729-től; egyházak, lelkészek nevei, díjlevelek; egyházak klenodiumai...

A harmadik protocellum tartalma:

a) a tractus lelkészeinek neve újra 1633-tól,

b) egyházlátogatási akták több évről,

c) egyházmegyei gyűlési akták több évről,

d) utasítások az egyházlátogatáshoz,

e) esperesek, egyházmegyei jegyzők, assessorok, új lelkészek esküformulái,

f) az 1745-i bagaméri színóduson megállapított rectori didaktrumok.

g) az új lelkészek kibocsátásának módozatai egy odamellékelt könyörgéssel,

h) a lelkipásztoroknak saját kezük írásával beírt elkötelezései az egyházmegye törvényeinek és rendelkezéseinek megtartására.

III. A traktusi akták 1772-től, különböző dokumentumok, inkvizíciók, egyházkerületi és egyházmegyei határozatok, királyi mandátumok Komjáthy László és Marossi József ügyében...

IV. Ármálisok, nemeslevelek a lelkészek részére, amelyeket Zoványi György püspök adott ki az eredetiről pergamenre átírva.

V. Nemesítési iratok, amelyeket 1759-ben Marossi Izráel, a traktus esperese kiadatni és királyi pecséttel elláttatni kívánt.

Az isteni gondviselés ezeket részben megőrizte. Ugyanis Fazekas István diószegi lelkipásztor kurióztatásból részben lemásolta őket.

VI. Magyar- és erdélyországi ekléziák kánonjai négy kötetben.

VII. A traktus pecsétje, belül vas, kívül ezüstözve; bevésvé körbe: „D. S. Sigill. Eccles. Erm.“ A közepén volt egy nyitott könyv, amelynek balrészén „Christus“, jobbrészén „Ecclesia“ volt olvasható.

VIII.—XV. Írófelszerelések: toll, tintatartó, vonalzó, kilenc forint készpénz, néhány tiszta levélpapír stb.

Ez az értekezlet nemcsak a pusztulás mérvét állapította meg, hanem határozatokat is hozott a kár reparálására és a hiányok pótlására nézve:

1. Elhatározták, hogy az adessorok mind a maguk, mind a szomszédos ekléziákban, amelyekben lelkész, rektor, leánytanító van, azok díjleveleit s az ekléziák klenodiumait hűségesen és pontosan összeírják és abba a protokollumba, amelyik az isteni bölcs gondviselés következtében megmaradt, bevezetik.

2. Ugyancsak be kell írni oda a bagaméri szinóduson 1745-ben megállapított rectori didactrumokat,

b) az egyházi tisztviselők esküformuláit,

c) új lelkészek kibocsátásának módozatait egy alkalmi könyörgéssel,

d) az egyházlátogatási szabályzatot,

e) a lelkészek nemesítésének iratait, amelyeket az erdélyi kormányzószéktől 1759-től kivettek, nevezetesen a Bethlen Gábor donationalisát, I. Rákóczy György és Apaffy Mihály confirmationalisát.

3. Elhatározták, hogy megkeresik a kerületet, hogy azokat az iratokat, amelyek a traktus levéltárából hiányoznak, másolatban adja ki.

4. Megbízják az esperest, csináltasson a traktusnak egy új ládat és pecsétet, az előbbihez mindenben hasonlót.

5. Utasítják Hunyadi Sámuel, a traktus pénztárosát, hogy a reávalót szedje össze Mihály napig és fizesse ki.

A traktus nem elégedett meg csupán a határozatokkal, hanem igyekezett azokat gyorsan és alaposan keresztülhajtani. Először is összeszedik részben élőszóbeli hagyomány, visszaemlékezés, részben meglévő iratok, könyvek alapján azoknak a lelkipásztoroknak névsorát, akik 1633-tól kezdve az ér-melléki traktus valamelyik egyházában szolgáltak. Természetesen ez a névsor nagyon hiányos, különösen a XVII. századból, de mégis nagy érték. Olyan lelkipásztorok, községek nevét jegyezték fel ily módon, akikről, vagy amelyekről sehol másutt semmiféle feljegyzést nem találunk. Fazekas István diószegi lelkipásztor pedig az általa kuriózumképpen lemásolt iratokat bocsátja a traktus irattára rendelkezésére. Az egyházkerülettől is beszerzik a fontosabb és általánosabb érvényű iratok másolatait.

Olyan nagy a buzgalom a multból még megmenthető és pótolható iratok, tudósítások, dokumentumok felkutatására és megszerzésére, aminő sem azelőtt, sem azóta nem volt tapasztalható. Különösen előljár ebben Fazekas István diószegi lelkész. 1788-tól kezdve a traktus nótáriusa, majd 1796-tól szé-

nior. Ő volt az, aki a fontosabb, a traktust és az egyes egyház-községeket érdeklő iratok — így: lelkészek, egyházak nevei, díjlevelek, esküminták, nemesítési levelek, más iratok — számára protokollumot csináltatott.

Halála (1812) után Szántó János hegyközszentimrei lelkész és esperes hasonlóképpen nagy buzgalommal és odaadással szorgoskodik a levéltár megőrzése és rendezése körül. Az ő idejében Tarczali József egyházmegyei jegyző a traktus utasítására nagy szekrényt készített közköltségen a traktus archívuma számára.

Mindegyikük ügybuzgalmát messze felülmulja azonban *Récsey János*¹ proshénior (1821 óta), aki fáradságot nem kímélve a meglévő fontosabb iratokat kötettszámra, részben sajátkezüleg, lemásolja, részben lemásoltatja: így az első protokollumot, az összes egyházlátogatási és egyházmegyei gyűlési jegyzőkönyveket.

Majd 1823. szeptember 22-én proponálta, „mely szerint a megyében lévő minden ekkleziáknak állapotját, javait, amint e részben lévő projectumát már tavaly, noha majd minden jó következés nélkül currentálta vala is; kívánná a localis prédikátorok által felíratni és hogy az a késő maradékra is által mennyen, egy tsomoba bé köttetni.“

A traktus ekkleziáinak lelkipásztorai csaknem kivétel nélkül eleget tesznek a határozatnak. Az így befutott iratokat Récsey János kiegészítette saját jegyzeteivel, majd az egészet egybefoglalva bekötötte. Ez a munka minden fogyatékosága ellenére a traktus egyházközségeinek történeti múltja számára felbecsülhetetlen érték. Ugyancsak ő volt, aki a régi, már elrongyolódott kötésű protokollumokat újra bekötötte.

Halála után nagy visszaesés mutatkozik a levéltár gondozása dolgában. Az 1854. évben újra — úgy látszik talán felsőbb utasításra — előkerül a levéltár ügye. A levéltárban az iratok megsokasodnak, szekrényre és újabb rendezésre van szükség. A kívánt követelménynek eleget is tesznek.

A traktus levéltára az esperesváltozással együtt folyton

¹ Protocollum Ven. Tract. Érmelly. Tomus Primus. 91. l. „Ezen jó lelkű és közhaszonra született atya idejében közmegegyezésből a szent hivataljukban elérőtlenedett és szükségre jutott prédikátoroknak és prédikatori özvegyeknek s árváknak segítségére fundus állítván a prédikátorok adakozásából, Nagytiszt. Esperest Rétsey János úr jópéldával ment elő, általadván evégre az akkori conservátor Csécsi János kezébe 18 contractuson 536 váltó forint és 40% kr.-t.

Hasonló, sőt fényesebb tette s áldozattya, melyet a haza oltárára tett a tisztelt nagylelkű esperes ur ez, hogy fundálta és dotálta a ns. Debreczeni Collegiumban a magyar literatura cathedróját a nemzet örökös dicsőségére.“

váltogatta helyét. Természetesen ez nem volt az iratanyag előnyére. A levéltárat általában vagy az esperes irodájában, vagy a templom gyakran magtárnak is használt szobájában, vagy portikusában helyezték el. Csak mióta külön egyházmegyei levéltáros is van, nincs a levéltár az esperes gondozása alatt. Megállapodott helye így sincs, elhelyezése pedig ma sem különb, mint régen.

1920-ban a trianoni szerződés — öt egyházközség kivételével — Romániához kapcsolta az egyházmegyét. Sajnos, az ez idő alatt összegyűjtött levéltári anyag nagy része hiányzik. Annál gazdagabb azonban a trianoni határok között maradt öt egyházközségre vonatkozó, azok húsz éves múltját felölelő levéltári anyag, ez jelenleg két nagy faladában a szekrények tetejére van helyezve és várja a rendezést. A levéltár most Csokalyon van, a templom portikusában, száraz s aránylag elég záros helyen. Rendezését az egyházmegye elég kevés érdeklődése mellett és segítsége nélkül Benedek Géza csokalyi lelkész, egyházmegyei levéltáros megkezdette.

Az 1784. évi hegyközszentimrei értekezlet jegyzőkönyvéből kitetszik, hogy a traktus megsemmisült levéltári anyaga nem volt nagy. Abból, hogy az 1633. év előtti évekből irat egyáltalán nem maradt reánk, azt lehet következtetni, hogy a traktus levéltári anyaga akkor is elpusztult. Ez könnyen lehetséges, ha az egyházmegye területének, a régi Partiumnak, küzdelmes életét és folytonos területi változásait figyelembe vesszük. Hihetetlen dolognak tartom, hogy ha a régi levéltári anyag el nem pusztult volna, valami ne maradt volna meg belőle. Hogy az 1784. év előtti, elpusztult iratok a rendezésnek valamilyen nyomát hordták-e magukon, nem tudjuk. Szerintem az iratok különösebb rendezésére még akkor nem is volt szükség, mert a levéltár anyaga nem volt nagy, s azt könnyen számon lehetett tartani minden különösebb rendezés s iratjegyzék nélkül.

Az utóbb keletkezett iratanyag rendezését Fazekas István diószegi lelkész, traktus nótáriusa, majd széniora kezdte meg. Egy vastag, szépen bekötött protokollumot készít. Ebbe bevezeti az elpusztult három protokollum és egyéb fontosabb iratok nagyon hiányosan rekonstruált anyagát. Ugyancsak ide köttette be a legrégibb és legértékesebb eredeti levéltári anyagot. Így a traktusban lelkészi állást vállalt lekipásztoroknak 1739-től kezdődőleg sajátkezüleg irt nyilatkozatát, mely szerint a traktus törvényeit betartani vállalják; ugyancsak az egyházi tisztviselőknak egyházaktól bekért legrégibb díjleveleit, a tanítóknak az 1745. évben bagaméri színóduson megállapított didactrumait, az egyházak klenódiumait. Kár, hogy az akkor már desolata-deserta egyházközségek tisztviselőinek díjleveleit

nem vezette be. A protokollum elejére odahelyezte az Oroszi István esperességében Sallai Pál tractusi nótárius által rajzolt és festett, egész oldalt kitevő fedőlapot, ami úgy maradt meg, hogy beírás végett valamelyik, az egyházmegyébe került új lelkésznel kint volt. Az egyéb, be nem kötött kisebb iratokat folyószámozással látta el. (Nro 1.) Katalógust nem készített, — legalábbis nem akadtam nyomára.

1813-ban úgy megnövekedett a levéltári anyag, hogy nem fért el az új ládában, azért szekrényt készítenek: „Ermelylyéki Tiszt. Tractus Archivuma számára készíttette köz-költségen 1813-ban Pr. és Tr. Not. J. J.“ — olvasható a tudósítás a szekrény ajtajának belső oldalán. Erre körülbelül a tiszántúli egyházkerületnek 1810-ben hozott végzése adhatta az impulzust. Az iratokon új rendezés nyomai láthatók, a folyószámok át vannak húzva és az anyag fasciculusokban van rendezve. (I. Fasc.) Bizonyos időbeli sorrend fedezhető fel a rendezésben, bár ezt most már pontos bizonyossággal megállapítani nagyon nehéz, mert egy későbbi rendezés teljesen összezavarta a sorrendet. Iratjegyzéke ennek a rendezésnek sem maradt reánk. A rendezés munkáját legnagyobb valószínűséggel Tarczali József diószegi lelkész, tractusi jegyző végezte, — írása formájából következtek reá.

A levéltár teljes átrendezése 1854-ben történt. Akkor készült az az iratjegyzék, amelyet az érmihályfalvai egyház irattárában találtam meg. Hogy mikor és miként került Érmihályfalvára, semmi bizonyosat nem tudunk. Valószínűleg Szóke János esperes, érmihályfalvai lelkész idejében, az 1880-as években. Mint esperest, érdekelhette a levéltár iratállománya. Az irattár rendezőjének nevét nem sikerült megállapítani. Az egyházi jegyzőkönyvekben semmi utalást nem találtam reá, az iratjegyzék kézírásából sem tudunk következtetni a tractus egyetlen lelkészére sem. Még a legjobban hasonlít Fiók Sándor segédlelkész írásához, aki 1854-ben Érmihályfalván teljesített szolgálatot Vásárhelyi Dániel, beteg lelkész mellett. Vásárhelyi ifjabb korában nagy érdeklődést tanúsított a történeti dolgok iránt. Érmihályfalva község- és egyháztörténetét ő írja meg először 1823-ban és másolgatta le több példányban az egyházközség irattára számára is. Az is lehet, hogy az eredeti iratjegyzéket 1854-ig ő másoltatta le segédlelkészével. Ez a másolat azért fontos, mert az eredeti eltűnt, csak ez áll rendelkezésre egy lap (az „S, Sz“ fiók iratai) kivételével. Ez úgy látszik, elkallódott.

A levéltárnak ez a rendezője tervezte meg és készítette el az újabb szekrénynek „ABC“ betű szerint való fiókos beosztását. Hogy az újabb szekrényben egyik fiók nagyobb, a másik

kisebb, ebből arra következtetek, hogy a szekrény fiókos beosztását a levéltár rendezése után tervezte, az iratesomók mennyiségét véve alapul. Az első szekrény beosztása — bár eredetileg nem ezzel a céllal — 1813-ból való. A „P“ fióktól kezdve a fiókok — iratok kiányában — egy ideig üresek voltak.

Az iratjegyzék felírása: „A Helv. Hitv. Érmelléki egyházközség újból átvizsgált s rendezett levéltárában található oklevelek, jegyzőkönyvek, irományok stb. jegyzéke.“ Három „fogásból“ áll. A három „fogás“ A-tól X-ig terjedő betűs fiókokra van felosztva. Az egyes fiókokon belül az iratok darabszámokkal vannak sorszámozva. Az „A“ fiók 1 és 2 sorszámán belül abc felosztást is találunk, a többiekén nem. Majd jelzi röviden az iratjegyzék, az oklevelek, vagy iromány tárgyát, több helyen keltét s minden folyószámon belül „darab, vagy csomó“ számát. Az iratok rendezésében az „N“ fiókig sem tartalmi, sem kronológiai, de egyáltalán semmiféle rendszert nem fedezhetünk fel. Az „O“ fióktól kezdve azonban kronológiai rendezésre akadunk. A „P“ fiókban 1854 júliustól kezdve más rendező kezeírására akadunk. Ez azonban elődje nyomdokain halad. 1861-ig rendezzi és katalogizálja az időközben befutó iratanyagot. Szücs Károly esperessége idejében 1862-től 1869-ig újra más valaki veszi kezébe a befutó iratanyag további rendezését. Ez is teljesen elődje után megy. Ezzel aztán be is zárul a rendezés. Az 1869-től 1943-ig terjedő iratanyag még feldolgozatlan és rendezetlen. Valaki ugyan hozzákezdett, jónéhány íráson piros tintával folyószámozást látunk, ez a rendezés azonban abbamaradt.

Az 1942. évben a levéltárat Érsemlyénből átköltöztették Csokalyra. Az egyházmegyei gyűlés ugyanakkor utasítást ad az egyházmegyei levéltárosnak a levéltár teljes és alapos számbavételére, rendezésére, megőrzésére, a levéltárak rendezésére vonatkozó utasítás szem előtt tartásával. Minden remény megvan arra, hogy a közeljövőben valóban sor kerül erre is.

Ezek után szólhatunk arról, mi az a levéltári anyag, amellyel egyházmegyénk rendelkezik. Mivel a levéltár rendezője semmiféle határozott elvet nem követ a rendezésben, azért a levéltár anyagának ismertetésére a legmegfelelőbbnek látom a következő hármas beosztást. A levéltár anyaga:

a) 1784-ig, a traktusládájának s vele a levéltárnak elpusztulásáig.

b) 1784—1919.

c) 1919—napjainkig.

1784 előttről kevés levéltári anyag van, ami van, az sem mind eredeti. A fontosabb anyagrészek ezek: 1739. évtől a traktusba belépő lelkészeknek az egyházmegye törvényeinek

megtartására tett kötelezvényeik sajátkezü beírása, a traktus egyházi tisztviselőinek díjlevelei 1745-től, sőt egyiknek-másiknak 1633-tól, az egyházközségek régi klenódiúmainak jegyzéke, egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1770-től, superintendentialis jegyzőkönyv Budai József diószegi lelkész ügyében 1763-ból, miscellanea, kurátorok költségei, papmarasztási abuzusok 1735—1784-ből.

Az eredeti, régi anyag mellett bőségesen találunk 1633-ig visszamenőleg okiratmásolatokat (részben utólag világi hatóságok által hitelesítve), nemesítési okiratokat, „pro memoria“ utólag feljegyzett, multa vonatkozó dolgokat: eklézsiák, lelkészek nevei, esperesek életrajza 1597-től, a traktusi nótáriusok életrajza 1675-től. Gazdag történeti tárháza a traktus és egyházi számára „Az Er és Berettyó Mellyéki Helvécziai vallás tételt követő egyház vidékben lévő reformáta szent eklézsiák reformáltatások, régiségek és egyebekhez tartozó dolgokról való feljegyzések foglalata“ című bekötött munka 1823-ból. Esperesi utasításra és állandó irányítása alatt a traktus lelkipásztorai megírták egyházaik történetét a rendelkezésükre álló anyag alapján. Egyik-másik lelkész az egyháza levéltárában őrzött fontosabb okmányokat is lemásolta. Két egyházközség (Biharfélegyháza, Gálospetri) hiányzik. Gálospetri 1894-ben utólag elkészítette. Pocsaj, Vértes régen a traktushoz tartozó egyházaké szintén hiányzik, de a régen Közép-Szolnokhoz tartozó egyházak, a kéci és piskolti egyházaké is benne van. Több lelkész utólag (főkép 1893-ban) újra feldolgozta egyháza történetét. Bihardiószeg, Szalacs, Széplak egyházainak történetírója szép és alapos munkát végzett, de van olyan is aki csak „muszájból“ dolgozott. Egészen a XVII. sz. közepéig visszanyúló, ma már elpusztult okmányok másolatait őrzi ez a protokollum. A sok és fontos egyháztörténeti adat mellett bőségesen találunk benne helység- és családtörténeti adatokat.

1784-től gazdag levéltári anyagunk van. 1865-ig rendezve és iratjegyzékbe van foglalva. 1865—1919. évek iratanyaga kevés és rendezetlen. Valaki próbálkozott rendezésével, ez azonban abamaradt. Az iratanyag tekintélyes része hiányzik. Hova lett és miért tünt el — nem tudtam megállapítani. Abban vélem megtalálni az okot, hogy mind az esperesek, mind a levéltárosok a jórészt kinyomtatott egyházmegyei jegyzőkönyvekben kimerítettnak látták a levéltári iratanyagot s az azonkívüliek megőrzését nem tartották fontosnak. Kb. 2500 irat van jegyzékbe foglalva. Egyik fiókban több, a másokban kevesebb esomó irat van, így: A. 300, B. 27, D. 96, E. 66, F. 325, G. 49, H. 5, J. 366, K. 124, L. 32, M. 402, N. 136, O. 64, P. 84, R. 63, T. 117, V. 46, X. 24, Y. 14. Megvannak az esperesi, egyházmegyei, egyház-

látogatási protokollumok, esperesi, püspöki körlevelek, iskolai kimutatások 1810-től, kurátori számadások nagy része, kimutatók az egyház karitatív munkájáról, konzeftvatori számadások, utasítások eklézsiák látogatásához, lelkészbeiktatáshoz, bábák, harangozók stb. választásához, lelkészek kibocsátásához, ágendák, kánonok, esküminták. Érdekes a „Sinaianus processus“, Récssey János esperes által tett többrendbeli alapítványok másolatai, a plébániákkal való perek, az egyes egyházak papmarasztási, fegyelmi ügyei, pereit és sok más egyéb feljegyzések. A fontosabb iratok két vaskos kötetben le vannak másolva biztonság okáért, — különösen pontosan, szószerint másoltatták le a két legrégebb protokollumban, mint „Omniarium“ban foglaltakat. Közel egy évszázad történelmi anyaga áll előttünk aránylag szép és rendezett állapotban. Nagy kár, hogy az 1865-től 1919-ig terjedő idő anyagának összegyűjtéséhez, feldolgozásához, rendezéséhez nem fogott hozzá eddig senki komolyan. Sok drága és értékes anyag pusztult el a nemtörődömség és szakértelem hiánya következtében.

Az 1919-es év nagy változást hozott az egyházmegye életében. A román megszállás alatti idők iratanyagának nagy része hiányzik a levéltárból. Minden jel arra mutat, hogy a nyugállományba vonuló esperes magánlevelezésének nagy részével együtt a levéltár anyaga is kemencébe került. A tudatlan harangozó úgy hajtotta végre a rendelkezést, hogy a „sok mindenféle“ irattal együtt a levéltári anyagot is tűzre hordta. Annál gazdagabb a trianoni hazába esett öt egyházközség levéltára. A bihar-érmelléki egyesített egyházmegye megszűnván, ill. az egyházmegye régi területe a bécsi döntés után helyreállván, az egyházmegyéhez tartozó öt egyházközségre vonatkozó levéltári anyag két nagy ládával a múlt évben az érmelléki egyházmegye levéltárába került; természetesen ez is feldolgozásra és rendezésre vár.

Mi a tennivaló? A levéltár számára tűzbiztos elhelyezésről kell gondoskodni. A jelenlegi elhelyezése — a templom átjáró portikusa — nem elég biztos hely. A moly, egér, nedveség sok kárt tehet az iratanyagban. Ugyancsak nyomban hozzá kell kezdeni az anyag rendezéséhez és pontos iratjegyzék készítéséhez. Mivel a rendezők eddig semmiféle elvet nem követtek a rendezésben, sőt 1865-től a levéltár egyáltalán nincs rendezve, ajánlatos volna az Egyetemes Konvent kiadásában megjelent levéltári útmutató szem előtt tartásával a levéltár teljes átrendezését végrehajtani. A levéltár rendezésével kapcsolatban fölmerülő költségektől az egyházmegye ne húzódozzék, hanem — bár áldozatok árán, — mindenképpen arra törekedjék, hogy

multunk drága dokumentumai a jövő számára hiánytalanul, rendben megőriztessenek.

Ugyancsak itt teszek említést az egyházmegye értékes könyvtáráról is. Az egyházmegye lelkészei, de maguk az egyes egyházközségek is szükségét látták annak, hogy a lekipásztorok a tudományban el ne maradjanak. Alljon itt előttünk az egyházmegye egyes községeinek történetét ismertető protokollumból a következő pár sor: „Van ennek az ekkleziának különös és tulajdon bibliothecája, melynek szerzésére az adott alkalmatosságot, hogy 1770 táján felséges Mária Terézia uralkodása alatt a papságra menendő ifjaknak a külső országi nagy iskolákba való menetel megtiltatott. Ez által a papi szent hivatalra megkivántató szükséges könyveknek megszerzése is megakadályoztatott. Hogy tehát az álmosdi tiszt. predikátorok ebben is szükségét ne lássanak, akkori predikátor tiszt. Sülye Komáromi Pál úr javaslatára a helybeli tekintetes földes uraság akkortáiban Székelyhidon meghalt tiszt. Eperjesy György Uramnak szép bibliothecáját 600 ezüst forinton megvette és a regáléból (a csapszék és mézarszék árendából) kifizette.“ Ez a cél hozta létre az egyházmegyei könyvtárat is. Míg egy 1846-ból való „Számadás a papi olvasótársaság pénzbevételéről és kiadásairól“ — című irat arról tesz bizonyosságot, hogy az egyházmegye lelkészei önmaguk továbbképzésére is nagy gondot fordítottak és nagyobb áldozatoktól sem riadtak vissza, addig most évek telnek el, míg valaki a könyvtár könyveit használatba veszi. Jelenleg Bihardiószegen van a templom kamrájában, száraz, tűzbiztos helyen, rendezve és iratjegyzékkel ellátva.

Sass Kálmán.

AZ ALSÓZEMPLÉNI REFORMATUS EGYHÁZMEGYE LEVÉLTÁRA.

A levéltár hosszú és viszontagságos multra tekint vissza. Helyisége talán sohasem volt. Pedig iratai bő számban voltak, mióta kezdettől fogva mint zempléni, 1799-től mint alsózempléni¹ egyházmegye élte életét. A levéltár hosszú időn keresztül — az 1891. januári igazgatótanácsi jegyzőkönyv 41. pontja szerint: a legrégebb időtől fogva — a főiskola küldött-ségi szállásán volt elhelyezve, ahonnan, mikor a helyiségekre a főiskolának szüksége volt — bizonyára a polgári leányiskola részére — átvitték a református elemi iskola egyik hátsó, nedves, dohos termébe. Éveken át volt itt. Nedvesedtek, rothadtak az iratok. Innen került — az 1907. áprilisi egyházmegyei gyűlés 82. jegyzőkönyvi pontja szerint — jelenlegi helyére, a sárospataki református templom egyik elzárt helyiségébe. Itt is érte csapás: feltörték a templomot 1922-ben, az iratokat szétszórták, elhurcolták. Még a temetőben is találtak belőle okiratot...² Érezte azt a régi vezetőség, hogy a becses okmányok sorsa helyiség hiányában bizonytalan. Ezért a legbecsesebbeket kiemelte közülök, s a főiskolában helyezte el. Az 1881—1882. tanévi értesítő 27. lapján fel vannak sorolva:

1. *Liber redituum* . . .

2. *Protocollum = Matricula v. tractus Zempleniensis.*
I—III.

3. *Visitatio ecclesiarum in dioecesi Zempleniensi cum filiabus iuxta seriem alphabeticum inchoata* A. 1699.

4. *Speculum ven. tractus Zempleniensis.*

5. *Az alsózempléni helv. hitvallású tiszt. egyházmegye protocolluma* 1822—1841.

Az illető helyhez ceruzával oda van jegyezve: „...megye erről semmit sem tudott.“ Ezt — a levágás folytán minden bizonnal megcsönkített — bejegyzést úgy kell érteni, hogy

¹ Egy része, az 1799-ben az ungival egyesült felsőzempléni egyházmegye, 1850 óta él önálló életet.

² Valószínűleg az innen kikerült iratok közül vásárolt meg Harasnyai István főkönyvtáros néhányat egy pesti antikváriustól.

ez ajándékozásról az egyházmegye semmit sem tudott. A nevezett iratok ma is megvannak a főiskolában.³ Így a kéziratárban 15. szám alatt található a *Liber redituum ecclesiasticorum comitatus Zempleniensis consignatus ex generali visitatione, quae fuit instituta a. d. 1611*. A jegyzőkönyvek I. (1629—1645), II. (1638—1651), III. (1653—1672), IV. (1669—1800) és VI. (1822—1841) kötete viseli a 16—20. számot. A *Visitatio* e csoportnak a IV., az 1822—1841-i jegyzőkönyv pedig a VI. kötete. A *Speculum ven. tractus Zempleniensis* (1782) a főiskolai levéltárban található ma is *Conscriptio* külső, *Speculum* belső címmel, szám nélkül. A jegyzőkönyvek V. kötete (1799—1821) az 1937—1938. iskolai évben került a főiskolai kéziratár birtokába (3218. sz.). A kéziratárban az alsózempléni jegyzőkönyvek közül többnek a kivonata is megvan (2129, 44, 1094, 42. szám alatt), de ezek nem az egyházmegye levéltárából valók. Az 1547. számú kéziratot folio kötet az egyházmegyében lévő egyházközségek ingó és ingatlan javainak 1806—1807-ből való lajstroma. A főiskolai levéltár egész sereg alsózempléni iratot őriz, de ezek aligha valók az egyházmegye levéltárából. (Pl. papi és tanítói díjlevelek 1832-ből; jegyzőkönyvek az 1799—1809. 1810—1820, 1883—1891. évekből; népesség kimutatások 1809—1847-ről stb.)⁴

Mikor a betörés folytán több irat eltűnt, szó volt arról, hogy az egyházmegye a levéltár részére külön elzárt helyiséget épít. Ez azonban elmaradt. Mai helyén továbbra is ki van téve az elveszésnek, porosodásnak, romlásnak, egérfusztításnak.

Felvetődhetik a kérdés, miért állott oly sok ideig rendetlenül a levéltár. Voltak-e levéltárosai? Bizony nem volt sok gond a levéltárra. A régebbi egyházkerületi névkönyvek még a könyv- és levéltáros nevét sem őrizték meg. Először az 1886. évi egyetemes névkönyv említi Terhes Barna nevét. Utána Szinyei Gerzson volt a könyv- és levéltáros (1897—1905). Ő utána Maklári Pap Miklós vette át a levéltár őrzését (1908—1916), kinek utóda Gulyás József lett (1916—1922). Majd ideiglenesen Pataki Sándor s Darányi Lajos vették gondjaikba. Gulyás József hozzá is kezdett a rendezéshez. 1919 nyarán egy részét, mintegy 3000 aktát át is nézett, 2083-ról tartalmi kivonatot is készített fogalmazványban. Ez a főiskolai levéltárban van (2045. szám alatt). Többnyire bírósági ügyek a XIX. század első feléről. Ezután jött a betörés, amikor is az okmányok egy része el-

³ Az 1199. sz. kézirat (ajándéknapló) azt jegyezte fel, hogy Hege-dius László ajándékából, akinél azok évek óta letétben voltak. Tehát az esperes őrizte.

⁴ Történelmi Tár 1906, 1909. (Zoványi J.) Hol vannak az 1841—1883-ig való jegyzőkönyvek? Az abaúji egyházmegye levéltára is sok alsózempléni iratot őriz.

veszett. Azóta a rendezés alig haladt. Az iratok részben szekrényben állanak, részben szabadon vannak.⁵ A mozgó iratok díjlevelek, alapítványok, peres ügyek iratai, s számadási könyvek. Vannak bekötött, könyvalakú iratok is. Ezek között legbecsesebbek a sárospataki templom építésére vonatkozó határozatok (1781) hiteles másolatait tartalmazó kötet. Tóth István esperesi diáriuma (1806), az egyházkerületi jegyzőkönyvekből 1794-től fogva, az egyházmegyét illető határozatok kivonatainak gyűjteménye, a sárospataki egyházközség perceptiós könyvei stb.

Gulyás József.

⁵ Ugyanilyen rendezetlenségben van a Sárospatak városi levéltár a főiskolai levéltár egyik elzárt helyiségében, mely az 1908. szept. 10-i s 1909. jún. 20-i igazgatótanácsi határozat óta van itt, de belőle a legértékesebbeket, a városi jegyzőkönyveket, a könyvtár birtokába iktattam.

EGYHÁZTÖRTÉNETI IRODALOM.

XVI—XVIII. századi egyházfegyelmünk értékeléséhez.

Illyés Endre könyvéről.*

Egyházi irodalmunk történeti szintézisekben aránylag gazdagabb, mint az egyházi munka egy-egy ágát hosszmetzetben feldolgozó monográfiákban. Ez utóbbiak sorát áttekintve azt látjuk, hogy míg igehirdetésünk történetét hivatott toll mesteri módon írta meg és a liturgia, a vallásoktatás, az egyházi szervezet, s a theológiai tudományosság története is legalább egy-egy korszakra nézve elkészült, addig a magyar református egyházfegyelem történetéről nem volt eddig semmiféle monográfikus áttekintésünk. Illyés Endréé az úttörés érdeme.

Illyés nem sajnálta a fáradságot a szétszórtan heverő anyag összegyűjtésére. Tiszántúl és Tiszáninnen szolgáltatják adatainak zömét, de a másik három egyházkerület is sűrűn szerepel. Lépten-nyomon kitérünk a szerző beleélő képessége. A régi feljegyzések tolla alatt megelevenednek. Aligha túloz, amikor adatait „helyenként valóságos terméсарany rögökhöz és tömbökhöz“ hasonlítja (62.) és az olvasó véleményét mondja ki, amikor könyvének „annyi gondnal összeállított és szeretettel összegyűjtött“ anyagáról beszél (193.).

Két, egyaránt hanyatló ívvel jellemzi az egyházfegyelem pályáját mind az egyetemes, mind a magyar református egyházban. Az előbbi ív Krisztussal szökell fel, az apostoli gyakorlatban éri tetőfokát és a közép-kor végére süllyed alá, míg az utóbbi a XVI. században emelkedik, a XVII.-ben kulminál és a XIX.-ben éri el mélypontját, majd teljes elenyészését. Ennek az elvi vonatkozásban a könyv gerincét jelentő értékelésnek felel meg Illyésnél a korszakok felosztása és elnevezése: Az első időszak (1559—1619) *a kezdet és kísérletezés*, a második (1619—1711) *a virágkor*, a harmadik (1711—1780) *a delelés ideje*, a negyedik (1780—1848) *a hanyatlás kora*, az utolsó (1848—1900) *a teljes bealkonyodásé*.

Ezt az értékelést nem írhatjuk alá. A szerző a történeti szempont háttérbe tolódása útján jutott hozzá. Az egyes korszakokat az apostoli

* *Illyés Endre dr.*: Egyházfegyelem a magyar református egyházban (XVI—XIX. századokban). Debrecen. Városi ny. 1941. 8°, 199 lap.

korral méri össze, holott fontos lett volna pl. a középkorvégi állapotok ismertetése is, mert hiszen a magyar református egyházi fegyelmezés ebből a középkorvégi gyakorlatból nőtt ki, annak formavilágát és külsőségeit őrizte egész fennállása alatt. Illyés ezt a szoros összefüggést ismeri. A reformáció századának végső értékelésénél megállapítja, hogy egyházi fegyelmezése azért nem volt evangéliumi, mert 1. azt nem presbitérium végezte, 2. mert pénzbüntetést is alkalmazott, 3. mert középkori külsőségeket őrzött meg, mint a bűnbánó ruha és a kézben tartott vesszősömő és 4. mert a világi hatalom is beleszólt az alkalmazásába. Mind a négy hiányosság középkori örökség, persze azzal a változással, hogy a reformáció területén a püspöki hatalom rovására a földesúré, vagy a városi tanácsé jutott inkább szóhoz.

A fenti négy hiányosság a régi stílusú magyar református egyházi fegyelmezés további korszakaiban, tehát a „virágkorban“ is megmarad. Ez arra a gondolatra vezet, hogy nem különböző korszakokra tagolt, hanem egységes történeti jelenségről van szó, amely a középkorba megy vissza.

Tény, hogy a magyar református egyházfegyelem a XVI.-tól a XVIII. századig átfogó és szigorú. Ez még nem jelenti, hogy rokon képződmény lenne az apostoli egyházfegyellemmel és osztoznék annak értékében és magasztos lelkiségében. Ugyanez a korszak ugyanis a rendi világ kora, amelyben az átfogó és szigorú, patriarchális embervezetés és kormányzás divatozott. Ha a XVI.—XVIII. századból fennmaradt egyházfegyelmezési adatokat a kor viszonyaiba ágyazzuk, akkor azok nem képesek a gyülekezetek apostoli időkre emlékeztető életerejéről tanúskodni. A jelenségek túlnyomó részét a kor szokásainak megfelelő szorosabb embervezetés, patriarchális kormányzás magyarázza. Azoknak az időknek és a maiaknak viszonya nem a lélekkel telt és a megromlott kor, hanem csak a rendi barokk és a liberális világ ellentéte.

Az egyházi fegyelmezés a magyar református egyházban evangéliumi alakjában eddig talán még nem is valósult meg, hacsak sporadikusan nem, tehát nem lehetett „virágkora“, vagy „delelése“. Túlságosan egyszerű a képlet, hogysen történetileg hű legyen, hogy „Ameddig a m.ref. egyház hű maradt egyháza Fejének tanításaihoz..., addig élő volt benne az egyházfegyelem..., de olyan mértékben, amennyiben lassan hűtlenedni kezdett, ... hanyatlott az egyházfegyelem...“ (56.).

Az apostoli gyülekezetek fegyelmező gyakorlata, mint általában az ezekhez a gyülekezetekhez való tartozás is, önkéntes volt. Ugyanez a vonás az Illyés által tárgyalt korszakban a magyar ref. egyházban nem található meg, úgyhogy hiányzik az összehasonlítási alap az apostoli egyházfegyellemmel.

Illyés nem tartja eléggé szem előtt a hitvalló egyház és a világi hatalommal a fejedelemtől a földesúrig nagyon is összefonódott történeti magyar református egyház közötti különbséget. Ezért válik értékelése ingataggá és ítélete túl enyhévé. Szól ugyan műve 12. lapján a népegyház, a szabad egyház és a hitvalló egyház hármasságáról, a nélkül, hogy

levonná az ebből a hármasságból könyve számára adódó alapvető következményeket. Csak a mű utolsó lapjain (194—5.) tér ki ismét erre a fontos különbségre, amikor is a külföldi hitvalló egyházakról megállapítja, hogy bennük „*már az intés és feddés volt olyan súlyos, mint az állam által támogatott, világi hatalmat igénybevevő egyházakban a legsúlyosabb testi büntetés is. Az úrvacsorától eltiltás, vagy a kiközösítés a hívő lélek legnagyobb veresége s a közösség legnagyobb fájdalma volt. Az egyházfegyelem lelki volta a szó bibliai és igazi értelme szerint ezekben az egyházakban élt.*” Illyés látja a különbséget egyfelől a világi hatóságra támaszkodó, annak rendőri és büntető ügyköréből részt vállaló „*egyházi*” fegyelmezés, másfelől pedig az egyházfegyelem bibliai értelme között. Ezt mutatja az előbbi idézet után néhány sorral álló megállapítás: „*Magyar református egyházunk egyházfegyelmező munkája is, bár a magistratus támogatására, a földesurak, patrónusok, majd a nemes és jobbágy közötti különbségre helyezkedett... de miután az irányító államhatalommal és közigazgatással való kapcsolatai megszűntek, már nem tudta a maga erejéből az őskeresztyénséghez, külföldi hitvalló egyházakhoz hasonlóan rendezni az egyház életének eme nélkülözhetetlen tevékenységét...*”

Ez az igazság! Viszont nem értjük, miként lehet mégis a következő sorokban megállapítani, hogy a m. ref. egyház egyházfegyelmező munkája „*megfelelt a református keresztyén életstílus követelményeinek, az élet egészét Isten uralma alá állító és állíttató szent törekvésnek...*” Az ember nem tudja, hogy történeti, vagy eszményi értelemben beszél-e itt Illyés a „református keresztyén életstílusról”? De kultúrtörténeti értelemben is kívül esik a „református keresztyén életstílus” fogalmának körén, ha például még 1711 és 1781 között is arról kell Illyésnek beszámolnia, hogy a tiszta református vidékeken az egyházi fegyelmezést is végző városi tanács ítéletére „*nem egy máglya gyult fel boszorkánynak tartott asszonyok alatt, mégpedig előzetes válogatott szörnyű kínzások után*” (133.). „*A rettentő csonkítások, 120, 100, majd 50, későbbben 30, 20, 10 pálcáztatás nem volt ritkaság.*” „*A megpálcázás, megkorbácsolás, vagy a falra ültetés után következett a börtön, vagy a városból hóhér által való kivetés. örökös száműzés*” (134.). Ezek bizony nem az apostolok és nem a református életstílus eszközei. Különösen, ha meggondoljuk, hogy kevés kivételtől eltekintve csak jobbágyoknak jutottak ki.

Nagyon gyarló formában, vagy sehogysem látjuk megvalósulva az egyházfegyelem magyar „virágkorában” a gyülekezeti öntevékenység, az egyházi függetlenség, a testvéri egyenlőség, valamint a lélek és a szeretet eszközeivel való munkálkodás bibliai elveit. Illyés értékelésénél döntően kellett volna latba esnie a *presbitérium* szerepének. Mégpedig nem mint külsőlegesen is felléptethető szervnek, hanem mint a gyülekezeti önkormányzat és fegyelmezés tudatos hordozójának. Illyés azonban sem a konzisztóriumok, sem a helyükbe lépő presbitériumok kialakulását hővebben nem ismerteti. Annyit mond, hogy az 1790-es, de még inkább az 1820-as években a konzisztóriumokat presbitériumok váltották fel. Ezen a helyen Illyés derülátó, szakít a hanyatló ív képével. A presbitérium.

írja, „lassan azzá lesz, amivé az evangélium szerint kellett lennie“ (150.). Ha ez valóság volna, akkor legalább a fokozatos javulás mértékében az egyházi fegyelmezés helyes gyakorlásáról beszélhetnénk, hiszen a presbitérium evangélium szerinti működésével ez is együtt jár. Illyés azonban gyorsan kiábrándít a maga keltette reményből. Leszögezi, hogy „bár a presbitérium 1790 és 1848 között mindenik egyházban megjelenik, (legalább is névben), de ez sem segít a zuhanáson“ (163.). „A presbiterek 1860 után már maguk sem kívánták az egyházfegyelem komoly gyakorlatát“ (191.).

A jelenlegi egyházi állapotok romlottsága éppen a presbitériumok szerepét vizsgálva eléggé nyilvánvaló. A sötét előtér kiemeléséhez alkalmas világos háttérnek mégis nem a XVI—XVIII. századi állapotokat tartjuk, hanem úgy véljük, hogy még ezek is szigorú megítélésre szorulnak. Az egyházi fegyelmezést a maga igazi gyakorlatában az a magyar református nemzedék fogja majd itthon megismerni, amelyik szabaddá válik a névleges egyháztagok nyügétől és minden bénító világi befolyástól. Persze, talán lehangelő lenne az egész hazai fejlődést marasztaló kritikával tárgyalni. A mérték viszont, a hitvalló, öntevékeny, független gyülekezetnek az Újszövetségben és azóta másutt is előnkbe lépő példája, ilyen kritikára kötelez. Vagy pedig ne helyezzük annyira előtérbe az értékelést, mint ahogy Illyés teszi! A hűségesen előadott tények elvégre beszélnek magukért. Pedagógiai szempontból sem a legjobb módszer a nyílt és minden áron való dicsérés és ócsárolás. Az igazán megismert multból magából is könnyű okulni.

Mint bevezetesként említettük, Illyés könyve úttörő munka. A folytatkozások, — itt említjük a szerzőnek fegyelmezetlen, bőbeszédű stílusát. — minden kezdeményezéssel könnyen együttjárnak. Valójában onnan származnak, hogy Illyésnek finom, bonyolult jelenségekkel, nehéz elvi problémákkal kellett megbirkóznia, mindent összevéve jó sikerrel.

Bucsay Mihály.

Tóth Dezső: A hevesnagykunsági református egyházmegye multja. Az egyházi élet hétköznapijai. I—II. kötet. Debrecen, 1942. 8°, 303, 294 l.

A református egyházi helytörténetírásban az egyházmegyék története mindezeideig kevés szóhoz jutott. Míg egyházkerületeinknek ma már mindegyike fel tudja mutatni — ha esetleg hézagos vagy befejezetlen művekben is — története feldolgozását s számos egyházközség multjáról is láttak napvilágot kisebb-nagyobb monográfiák, tanulmányok vagy adatközlések, addig a történeti Magyarország több, mint félszáz református egyházmegyéje közül alig 5—6-nak a történetét ismerjük. Nyilvánvaló, hogy az egyháztörténet kutatóinak érdeklődését a református egyházmegyék története kevésbé köti le, mint az egyházi helytörténeti kutatás terén kínálkozó egyéb lehetőség. E jelenség magyarázata az lehet, hogy az egyházmegyéknek a történetkutatótól széleskörű adatgyűjtést, a mellett nagy távlatok áttekintését és az egyházalkotmány történetében alapos tájékozottságot követelő története terhes feladatnak mutatkozik

azok számára, akiket viszonyaik elsősorban vonhatnának a kutatás e területére. A mellett a református egyházmegyéknek a magyar református egyház szervezetében betöltött, az idők folyamán inkább hanyatló, mint emelkedő önkormányzati szerepében sem ragadhatók meg olyan történeti tényezők, mint az önkormányzat teljét élvező szuperintendenciák és a köztörténet síkján is egységként jelentkező helyi közösségek multjában. Minthogy pedig a történeti kutatás mezején a probléma fejlődését elsősorban a történetírói érdeklődés viszi előre, nem csodálkozhatunk azon, hogy az alig művelt egyházmegyei monografikus kutatás problematikájában hosszú időn keresztül sem figyelhetünk meg számottevő fejlődést. Az első egyházmegyei monográfiák írói 6—8 évtizeddel ezelőtt azt a feladatot tűzték maguk elé, hogy elsősorban a reformációnak az egyházmegye területén való megjelenését és hódításait, majd a rekatolizációs törekvések megnyilvánulásait és a vidék reformátusságára általuk mért csapásokat tárják fel; az egyházmegye önkormányzati és adminisztratív tevékenységének ismertetése jobbadán kimerült a szervezet külső kereteinek rajzában és az egyházmegye tisztségeit viselők lexikális jellegű adatsoraiban. A monográfiák ezek mellett rövidebb-hosszabb kompendiumszerű vázlatot nyújtottak az egyházmegye egyes egyházközségeinek multjáról s a munka nagyobb fele éppen e függelékjellegű részre esett. Hozzáfűzhetjük, hogy az egyházközségek legfontosabb történeti mozzanatainak — az egyház alapításának, a templom, a harang, a kegytárgyak és az egyházi vagyontárgyak eredetének, a lelkészek és a tanítók neveinek és díjazásának — ismerete jó szolgálatot tehet mind a gyakorlati lelkipásztori munka, mind a történettudomány szempontjából, alapján véve mégis kívül esik az egyházmegyei monográfia keretein.

Az egyházmegyei monográfia problematikája újabban örvendetes szélesbülés és egyben elmélyülés jeleit mutatja. Az ungi református egyházmegyének Haraszty Károly által szerkesztett és nagyobb részben általa írt kötetében (1931) már kifejezésre jut a törekvés, hogy a hitújítás helyi tényezőinek és a traktus működésének történetéhez a táj népének — végül is az egyházi élet hordozóinak — még ugyan töredékes, de így is termékeny megfigyelésével rajzoljon életteljesebb történeti hátteret s ezt a törekvést annál inkább méltatnunk lehet, mivel a munka cseh-szlovák uralom alatt, tehát a magyarországi forrásoktól és szellemi hatótényezőktől elszigetelten született meg. További le nem kicsinyelhető fejlődést állapíthatunk meg Tóth Dezső tiszakürti református lelkipásztornak az egyházmegyéje multjáról készített kétkötetes munkájában. Míg Haraszty az ország északkeleti részére eső ungi egyházmegye területén szükségképpen tulajdonított jelentőséget népi és nemzetiségi viszonyoknak, addig Tóth érdeklődését az ország kellős közepén kialakult s a magyarság településterületén is központi helyzetű hevesnagykunsági egyházmegye történetének kutatásánál elsősorban társadalmi tényezők ragadták meg. Amikor az egyház hordázatában liktető élet elemei után nyul, emberi közösségre esik tekintete, amelyben az egyház testet ölt. A hit-

ujítás befogadásában, az egyház erkölcsi és anyagi erőire nézve, a vallási élet helyenkénti alakulásában ilyen szemmel figyeli az egyház által magához ölelt társadalmat. Az igehirdető egyház élete tulajdonképpen így kerül életközébe: a kutató szem útja az örökkévaló rend világából a mindennapos küszködések terére vezet s az embereknek társadalmi meghatározottságokban emelkedő, kiegyenlítő és süllyedő folyamatokban lepergő életébe nyit be.

A társadalomtörténeti háttér mellett a szerző nem kisebb szeretettel fordul egy-egy korszak szellemi irányvonalaihoz. Míg az előbbivel a történeti életet teszi elevenebbé, addig az utóbbival a látóhatár szélesítését éri el. Nemcsak a református egyháztörténelem egy-egy nagy korszakát, mint a hitújítást, az ellenreformációt igyekszik a kor szellemi tényezőiből kifejteni, hanem az egyházi élet egyes mozzanatainak fejlődését is a kor szellemi összképén veszi szemügyre. Így kíséri például a lelkipásztori igehirdetés történeti alakulását korok szellemi tájékozódásának változásaival párhuzamban, bőven tárgyalja a XVIII. századi nagy református egyházpolitikai küzdelmet, mely a világi elemnek benyomulásával rendi szellemet vitt az egyházkormányzás terére s magának az egyházmegye szerkezetének fejlődésében, koronkénti alakulásában és végül a szabadelvű kor intézményesített egyházának megformálásában is hangsúlyozza a végső szellemi tényezők szerepét. A szerzőt azonban gyakran éppen az a törekvése viszi metódikai elsiklásra, hogy az egyes mozzanatokhoz széles történeti háttérrel rajzoljon. Az alap és a háttér felvázolásában ugyanis annyira elmerül, hogy végül a háttér lesz uralkodóvá s ez valósággal elnyomja az előtérbe állított helytörténeti tárgy körvonalait. Az egyházmegye „iskolai belélete” címen például 35 oldalt írt, ebből azonban alig 3—4 oldal szól az egyházmegye iskolai életéről, a többi a kor általános iskoláztatási viszonyait tárgyalja. Ha szívesen is olvassuk e — bár nem önálló kutatásokon alapuló, de az irodalom gondos tanulmányozásával és jó egyéni látással összefogott — iskolatörténeti fejezetet, az ilyen általános fejtegetést, melyen helytörténeti munkában csak ösztövéren függ a tulajdonképpeni tárgy, módszertani szempontból nem tarthatjuk helyénvalónak. A politikai történetírást is hosszú időn keresztül terhelte meg országos történeti események bőséges előadása, e téren azonban a módszertani elvek fokozatos tisztázása és érvényesülése után ma már — legalább is tudományos igényű munkákkal szemben — egyre kevesebb kifogás emelhető. Kívánatos, hogy e módszertani szempontok egyházi helytörténetírásunkban is elismeréshez jussanak.

Az eddigi néhány egyházmegyei monográfiához képest, melyek alig nyújtottak többet merev intézmény- vagy hivataltörténetnél, a szerző monográfiája mindenesetre lényeges gazdagodást jelent: az intézmény kereteit a társadalmi elemek és a szellemi tényezők beiktatásával az élet mozgalmassága tölti meg. Nem csupán egy egyházkormányzati szerv működése elevenedik meg előttünk, hanem a kormányzott egyházi közösség

életébe is mélyen bepillantathatunk. Maga a szerző egyenesen szükségesnek látta, hogy történetét „az egyházi élet hétköznapijainak” nevezze s e szerénykedő alcimmal nyilván azt akarta kifejezni, hogy az egyházi életnek hangsúlytalan, mintegy történetalatti mozzanatait emeli a történelem rangjára. Amikor azonban ma a történeti életben egyre jobban értékelni kényszerülünk a dinamikus folyamatok mély áramlását, a társadalmi és népi erők csendes tevékenységét, a hétköznapi élet történeti képét sem kell hátrányos rangbeli sorolásban részeltetni.

A munka rövid első fejezete a tájnak a reformációt megelőző politikai, társadalmi és egyházi viszonyait óhajtja bemutatni. A szerző számára ez a feladat volt a legidegenebb s megválasztott forrásai sem tájékoztatták hiven. Az a megállapítása, hogy a magyarság megtelepedése után az egyházmegye északi részén allodiális középnemesség, délen taxás jobbágyságok s kuriális nemesek vagy gyorsan változó donációk, közepén pedig a XIV. sz.-tól felfejlődött nagykunoknak a nemesség s jobbágyság között álló kiváltságos társadalmi alakult ki, semmi esetre sem alkalmas e terület társadalmi képének jellemzésére. Az allódiomot ugyanis a szerző indokolatlanul azonosítja a nemzeti birtokkal; a középkorban, főként pedig a magyarság megtelepedését követő évszázadokban korszerűtlen taksás jobbágyságokról és kuriális nemesekről beszélni; a donáció pedig nem társadalomkifejező tényező. A jászkunság középkori társadalmáról is bizonyos pontosabb tájékoztatást nyert volna a szerző Kring Miklós jeles tanulmányából (*Kun és jász társadalomelemek a középkorban*, Századok, 1932.); ennek ismeretében az egyházmegye népességének jelentékeny hányadát alkotó nagykun nép későbbi viszonyait és törekvéseit is helyesebben ítélné meg.

A munka következő fejezete az egyházmegye „közéletéről” szól. A szerző a nem éppen szerencsés megválasztott cím alatt a — sajnos — nagyon is hézagosan rendelkezésre álló adatok alapján a táj reformációját ismerteti, majd a török hódoltság korát, a „testi szenvedések másfél századát” tárgyalja, arra törekedve, hogy az Alföld, de külön is az egyházmegye népét sújtó szenvedésekről szemléletes képet rajzoljon. Egyháztörténeti kérdésekről itt nem esik szó, viszont nem vitatható, hogy a táj népességét sújtó csapásoknak, a lakosság elfogyásának és az ezáltal előidézett népmozgalmaknak ismerete nélkül az egyház élete sem volna megismerhető, hiszen az egyház népe egy föld pusztuló, vesző népével. A pusztulás gondos kutatásra támaszkodó leírását azonban e munkában akkor éreztük volna befejezettnek, ha a szerző a táj népének szenvedését-pusztulását mindjárt az egyházi élet alakulásának szempontjából is mérlegre vetette volna. Egyébként a rovásadó-porták alapján végzett összevetésekkel szemben nem hallgathatjuk el bizalmatlanságunkat: a porta fogalma koronként változott, de helyenként és egyénenként is rugalmasan kezelték, míg végül ideális kulcsszó lett. Más helyen a porta-fogalom változóságára maga a szerző is idéz néhány adatot, Baráth Tibor és Juhász Lajos újabb portatörténeti tanulmányait azonban

nem értékesítette. A „lelki szenvedések másfél százada“ cím alatt folytatja a szerző egyházmegyéje „közéleté“-nek történetét. A XVIII. századi ellenreformációnak e töröktől visszanyert területen való törekvéseiről és eredményeiről — egyháztörténetünknek még ma is kevésbé megvilágított szakaszairól — közölt értékes adatokat, éles szemmel figyelve meg az ellenreformáció kiteljesedésének útjában egy részről az új földesúr nyers gazdasági törekvéseit, melyek gyakran közömbösítették az államhatalom kíméletlen valláspolitikáját, más részről a török uralom alatt magára maradt falu öngazgatásában hagyományosan tovább élő, most ellenálló erőket. A közéletet tárgyaló rész annak a szerepnek a jellemzésével záródik, amelyet a XIX. századi szabadelvűség a vidék legújabb politikai történetében játszott.

Az egyházi „közélet“ alatt tehát a szerző az ország és általában az egyházi élet fontos fejlődési fázisait, illetőleg az egyházmegye népességének és egyházi életének azokhoz való viszonyát tárgyalja. Az egyházmegye „egyházi belélet“-e című következő részben, mely a munkának kétségtelenül a legnagyobb súlyát viseli és a legfigyelemreméltóbb eredményeit szolgáltatja, a lelkipásztor, az egyházközség helyzetét s az egyházmegye szervezetét és működését mutatja be. A lelkipásztor-képzésről előadottak általános síkon mozognak, több az önálló megfigyelés az egyházmegyei fakultációról, vagyis az egyházmegye papvizsgáztató és felszentelési eljárásáról, a fakultáló jognak fokozatosan az egyházkerület hatáskörébe történt emeléséről, valamint a lelkipásztori állás elnyeréséről, az évenkénti papmarasztás szokásáról, a papelbocsátásnak idővel a pap felett való fegyelmi bíraskodássá való átalakulásáról elmondottakban. A fakultáció és a papmarasztás vizsgálatában különösen szeretettel mélyed el a szerző; az itt felvetett kérdésekkel és leszűrt megállapításokkal ezután számolnunk kell. Azt hisszük azonban, hogy a földesúri jog szerepének nem tulajdonít elég jelentőséget, ha egyébként tekintetbe vesszük is, hogy éppen a szerző egyházmegyéje az autonóm fejlődésnek a földesúri jog rovására sok lehetőséget biztosított. Hogy a középkori magyarországi katolikus magánkegyúri jognak milyen szerepe volt reformációkban s hogy a kegyúri jog a református földesúri-pátronusi jogban az egyházak gondozása és a papok alkalmazása terén milyen mértékben és módon érvényesült továbbra is, olyan kérdések, amelyek mélyreható megvizsgálása még sok új eredménnyel gazdagíthatja tudásunkat. Az egyházközség szervezete a szerző világos előadása szerint nem volt presbiteri: a falu előjárósága volt egyúttal az egyházközség vezetője is s változás csak a XVIII. században, az államhatalom beavatkozására következik be.

Talán akkor ér a szerző az egyházi élet „hétköznapijai“-hoz legközelebb, amikor az egyházközségek anyagi forrásait veszi vizsgálat alá. Kiemeli e vidéknek különösen élesen megnyilvánuló magárautaltságát, az „oblátá“-k nagy jelentőségét az egyház szükségleteinek fedezése terén, az úrbéri szolgáltatások rendszerének kapcsolatát az egyház adóztatási rendszerével. Kisebb tévedések előfordulnak itt is: a falu bírái bizonyára nem vették hérbé a maguk számára a püspöki tizedet (100 l.), hanem a

község nevében készpénzben megváltották, a jobbágyfalvak egyházi telek-illetményeiről már a Mária Terézia-féle úrbérrendezés gondoskodott (102, 109. l.); a *liberae migrationis*-jobbágyokat nem határozza meg, ha „telkes“-jobbágyoknak nevezi (104. l.), ezek ugyanis „szabadmenetelű“ jobbágyok voltak, a „perpetuae obligationis“-okkal együtt egyformán telkesek és egyformán elődei a későbbi szabad kisbirtokos parasztságnak. Az anyagi tényezők mellett gondot fordít a szerző a gyülekezet szellemi viszonylatainak tanulmányozására is. Az igehirdetés fejlődésmenetének szemléltetése a XVIII. századi racionalizmus és a XIX. századi liberálizmus hatásának, az egyház világiasodásának tükrében nyer szélesebb távlatot, részletesen tárgyalja az egyházfegyelem gyakorlásának módjait s újabb adalékokat tár elő a debreceni kollégiumnak a gyülekezetek által történt rendszeres és hathatós segélyezéséhez, a magyar református egyháztörténelem e mélyértelmű fejezetéhez. Csak a lelkipásztori munka s a gyülekezeti élet ismertetése után tér át a szerző, tehát mintegy alulról haladva az átfogó nagyobb keret felé, az egyházmegye szervezetének és működésének tárgyalására. Magával az egyházmegyének a kialakulásával nem foglalkozik behatóbban. Ez a kérdés sokkal inkább megvilágítható egyházalkotmányunk eredetének vizsgálatával, mint helyi monográfiával: erről Miklós Ödön kitűnő felismerésekre támaszkodó forrástanulmánya napjainkban tett meggyőző tanúságot. Az egyházmegyei szervezetben az esperes szerepét, majd az asszeszorátusi intézmény kialakulását s ennek a XVIII. században az államhatalom nyomására történt átalakulását ismerjük meg. Érdeklődésre tarthat számot a század végén a világi és egyházi elemnek az egyházmegye életét is erősen megbolygató küzdelme, majd pedig a XIX. századi korszakos átalakulás felé haladó magyar állam politikai mozgalmainak az egyházi élet síkjára elható hullámverése. A szerző önérzetesen hangsúlyozza, hogy egyházmegyéje volt az első az országban, mely a presbiteriumot népképviseleti alapra állította. A hivatalserűség térfoglalásával egyre kötöttebb keretek közé merevedő egyházkermányszati tevékenységet világosan jellemzi a szerző s felkutatja az egyházmegye anyagi létének szintén a gyülekezetek áldozatkészségéből fakadó forrásait.

Az egyházmegye községeiről szerkesztett második kötet az egyes községek eredetére, település- és birtoktörténetére vonatkozó adatokkal az egyházi élet fontosabb mozzanatait foglalja egybe, a reformációt megelőző korszakra nézve is, általában csak vázaltszerűen. A községben az egyházi életet a középkori kezdetektől annyira folyamatosan óhajtja látni a szerző, hogy elsiklik a reformáció ténye felett is. Kunhegyes egyházi életéről például kronológikus előadásban így ír a szerző: „A XV. században tizedelt az egri éneklő kanonoknak. Gyárfás úgy tudja, hogy a tizenötéves háború után elpusztult templomát 1635 táján helyreállítja s lelkészt fogad a község.“ Arról, hogy közben a község egyházi életében mélyreható változás történt — a XV. században tizedelő község még a középkori katolikus egyház híve, a tizenötéves háborúban templomát elveszítő lakosság pedig már valószínűleg a reformált vallást követi — nem értesülünk. A községek

egyházi életének vázlatos rajzát az iskolatörténet és végül a község lelkipásztorainak rövid életrajza követi. Az olykor terjedelmes, szinte önálló monográfiaszámra menő községi leírásokban nagy szorgalommal összehordott hatalmas adathalmaz került a nyilvánosság elé, ezeknek az egyháztörténeti kutatáson kívül a köztörténeti kutatás is jó hasznát veheti. Jóllehet a szerző felsorolja az általa használt műveket, mégis tudományos igényű munkában, mely levéltári forrásokat is értékesített s bővelkedik idézetekben, szükséges lett volna valaminő jegyzetelés vagy legalább is adatainak függelékszerű számbavétele. Ezt megköveteli mind a tudományos ellenőrzés, mind a szerző munkájára építő s eredményeit felhasználni vagy éppen továbbfejleszteni óhajtó kutatás. A kötetek használatát előmozdította volna a tárgymutató s az egyházmegye térképe is.

Ámbár a szerző módszerével és itt-ott megállapításaival szemben észrevételeket tehetünk — ezek növelhetők is lennének — az észrevételek nem változtatnak azon, hogy a szerzőnek nagy munkakedvvel, széles érdeklődésre törekvéssel és az adatok buzgó gyűjtésével megírt munkája maradandó értékű gyarapodása református egyháztörténeti irodalmunknak. Új történeti látás érvényesül a munkában s termékenyítő hatását szívesen várjuk is. Ha a fiatal lelkipásztor-szerző bő kutatási és előadási kedvéhez több módszeresség és óvatosabb forráskritika társul, további eredményekkel biztosíthat magának érdemes helyet az új lendület útjaira lépő magyar református egyháztörténetírásban.

Szabó István.

Mezősi Károly: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692). Budapest, 1943. Magyar Történettudományi Intézet, 370 l., 2 térk. 8°. (Településtörténeti Tanulmányok 1.)

A török uralom erkölcsi és anyagi nyomorúságát leghosszabb ideig a Berettyó és a Körösök vidékének lakossága synylette: Belényes vidéke 1691-ben, Várad és környéke 1692-ben, Jenő 1693-ban, Gyulák 1694-ben szabadult fel a vége felé mind embertelenebbé váló hódoltságból. Ez a vidék ekkor még egészen református, még oláh lakossága is az. 1689-ben közvetlenül a felszabadulás előtt, midőn az utolsónak maradt hódoltsági terület prédikátorai Apafi fejedelem segítségét kéri a kegyetlen török sarcolások megakadályozása érdekében, folyamodványukat így írják alá: „az egész hódoltság alatt levő magyar és református oláh prédikátorok“. Az oláh prédikátorok száma tekintélyes lehetett, ha érdemesnek tartották őket külön is említeni.

E már régen nem színmagyar, de ekkor még színreformátus területnek Bihar vármegyére kiterjedő és a bécsi *Hofkammerarchiv*-ban fennmaradt összeírását adta ki Mezősi Károly gondozásában a *Magyar Tör-*

Intézet a felszabadulás 250. évfordulóján. Mezősi neve az egyháztörténészek előtt sem ismeretlen. A bécsi *National-Bibliothek* kézirat-gyűjteményéből közreadta Pongrácz György püspöknek a váci egyházmegyéről készített Informatio-ját. (*A váci egyházmegye a török hódoltság idején.* Kiskunfélegyháza, 1939.)

Sajnos, a *Conscriptio* kevés egyháztörténeti adatot őrzött meg az utókor számára erről a református egyház történetében is jelentős területről. A vármegye négy járása közül csak a diószegi processus 16 községére (Diószeg, Szentimre, Micske, Tóti, Poklostelek, Köbölkút, Margitta, Kéc, Szalacs, Ottomány, Albis, Kiskereki, Keserü, Bagamér, Mihályfalva, Gálospetri) nézve tartalmazza a prédikátorok nevét, gyermekeik számát és javaik felsorolását. A publikációnak igen nagy hibája, hogy nem minden esetben adja a hibásan írt, nem egyszer hibásan is olvasott, nevek feloldását. *Csiglidi*-t helyesen olvassa *Czegledi*-nek, *Szarmaszaghj*-t *Sarmasági*-nak, *Komad*-ot *Komádi*-nak, *Sixai*-t *Sziksza*-nak, de már a *Knuss*, *Csokj* és *Belim* nevek azonosítását meg sem kísérelte. A XVII. század végén Erdély és a Dunántúl néhány prédikátorát (Soós, Csoó) kivéve a református lelképászorok még helynévből eredő vezetéknevet viselnek, tehát ezek sem lehetnek másfajták, éppen ezért felesleges a „j” betűvel végződő neveket (*Szalaj*, *Szarmaszaghj*) „y”-nal oldani fel. A titokzatos *Knuss* Gergely *Keresdi* Gergely, 1688-ban ordinálták Bagamérba; a *Csokj*-nak, máskor *Cskaj*-nak olvasott micskei prédikátor pedig az a *Csobai* István, akinek — kérésére — II. Rákóczi Ferenc visszaadta felsődernai és sástelki „életül örökségképpen reá maradtot”, de „a némettől törvéntelenül el foglalt” jószágait. A *Conscriptio* feldolgozása során a *Közösségi élet* c. fejezetben Mezősi újból felsorolja az említett községek prédikátorait. (Tudományos munkában szokatlan pontatlansággal mindig *protestántst* ír református helyett.) Nem sok bizalmat ébreszt munkájának pontossága iránt az a megfigyelésünk, hogy az itt közölt nevek nem minden esetben egyeznek az összeírásban található nevekkal, pl. Ahonyi *Mihály* és Sarmasági *Mihály* prédikátorok keresztnévét — kétségtelenül hibásan — *Istvánnak* írja; nem tudjuk eldönteni, vajjon *Csokj* vagy *Cskaj*, *Szarmaszaghj* vagy *Szarmaszahj* áll-e az eredeti szövegben. Hasonló hibák más helyen is kimutathatók és csökkentik e település- és helytörténeti tekintetben fontos kiadvány tudományos értékét.

Előfordul az összeírásban a diószegi *extraneus* szőlőbirtokosok között az irodalomtörténetből is ismert *Nadányi János* prédikátor is: *Joannes Nudany*. Mezősi nem veszi észre, hogy ez a származása révén is előkelő prédikátor, régi bihari birtokos család sarja, a fejedelmi ház atyjafia, aminthogy szőlőbirtokos szomszédjában, Paulus *Manay*-ban sem ismeri fel a kuruckorban igen nevezetes debreceni lakos, kun kapitány Mónay Pált. Nadányit halotti búcsúztatója († 1708. július 18.) Torda földesurának mondja, felsorolja többi biharvármegyei birtokát is: „nemesi fundusi, a Kőrös mellyékin nyugvó curiái, nagy sok helyen lévő némes prediumi” maradtak örököseire. („És te Kőrös Nadány, kedves lakó helyem, Kiben nemzetségem vagyon temettetvén.”) A család mindig *Nadányi*-nak írta nevét, Mezősi azonban egyszer *Nadányi*, máskor *Ladányi* néven említi. A török pusztítás előtt birtokos családok névsorába Jakó Zsigmond után helyesen *Nadányi* néven iktatja be, az 1692-ben possesszionatus családok jegyzékében már *Ladányi*-t ír: „*Ladányi János* az örökség felosztása után is birtokos maradt, női ágon pedig *Gillányi György*, *Livia*

özvegy részesültek a tordai birtokból". E zavaros mondatban Ladányi János a prédikátor Nadányi János, Gillány György pedig Zsófia nevű leányának a férje, Zsófia azonban még apja halálakor is hajadon volt, tehát a birtokfelosztás jóval későbbi, a könyv tárgyára nem tartozó esemény.

A *Conscriptio* értékes adatokat nyújt a prédikátorok családi és vagyoni viszonyaira nézve. Őket a háztartásukhoz tartozó felnőtt fiaikkal és leányaikkal együtt éppúgy összeírták, mint a jobbágyokat. Az összeírt 17 prédikátornak 19 gyermeke volt, 9 fiú és 10 leány. 4 gyermeke csak a köbölkuti prédikátornak volt, 2 gyermeke volt 6-nak, 1 gyermeke 5-nek, a többinek nem volt gyermeke. Gazdasági helyzetük egészen szegényes volt. Általában az egy telkes szegényebb jobbágy gazdasági színvonalát érték el, mindegyiknek egy *sessio*-ja van, a szentimreinek azonban ez sines és négy kas *méh* minden vagyonkájá. Teljesen vagyontalanok a poklostelki, köbölkuti, kéci, ottományi prédikátorok és a diószegi tószerteai prédikátor. Csak *vetésük* (őszi) van a tóti-i, albisi, keserői, bagaméri és mihályfalvi papoknak; az albisinak 20 köblös, a bagamérinak 13, a tótinak 4, a többinek, továbbá a szalacsi és a gálospetri prédikátornak már csak 3—3. Feltűnően szegényes az *állatállományuk*, nyilván a nemrég lezajlott háborús események következtében: lovai vannak a diószegi nagy-utcai és a margittai lelkipásztoroknak (3—3), ökrei a szalacsinak és a kiskerekinek. 5 szekér *szénája* terem a diószegi nagy-utcai prédikátornak, 4—4 a szalacsinak és a gálospetrinek. Méhészkednek még a gálospetri (8 kas) és a kiskerekéi (3 kas méh) papok. Diószegi Kis Sámuel diószegi prédikátor 20 kapás *szőlőt* dolgoztat, hora „ritka valami jó iszű bor“, 20 kapás *szőlője* van *Vajdán* Lisznyai Pál debreceni professzornak is, a micskei pap már csak 3, a gálospetri csak 2 kapás *szőlőt* szüretel. A felszabadító háború nagy vihara után megmaradt élet szegényes jelei ezek; másfél évtized múlva a rácdulás pusztítja végig Bihar református magyar tájait, s teszi tönkre azokat a falvakat is, melyeket az 1692. évi összeírás még *deserta*-nak mond, de a század végére betelepednek. A XVIII. század tehát nem arra a fundamentumra épített, melyet az összeírók a hódoltság után találtak. Még két küzdelmes évtized van hátra, míg elkezdődhetik az élet hosszú időre érvényes rendjének kialakulása, mely igen sok bihari községben a magyarság regenerálódását eredményezte, a református gyülekezetekre azonban továbbra is a nagy megpróbáltatások ideje maradt. Nagy életerejüket bizonyítja, hogy a török- és a kuruckor nagy válságából meg tudtak épülni.

Egyháztörténetírásunk még nem foglalkozott részletesen annak a hősiesség küzdelemnek a mozzanataival, melyet kis református falvak és magukra hagyott prédikátorok vívtak a megmaradásért „ez isteni szeretettül megüresedett időben“. Ha eljön egyszer a historikus, aki a településtörténet és a gazdaságtörténet szempontjait és módszereit egyházunk multjára nézve alkalmazni fogja, hálával veszi kezébe Mezősi Károly fogvatkozásai mellett is értékes könyvét.

Kerekes György: Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619—1629. Kassa, 1943. „Wiko“ kő- és könyvnyomdai műintézet. 8°. 420 l.

Magyar polgári rendünk történetének ismert kutatója, Kerekes György nagyarányú monográfiában számol be Kassa és Bethlen Gábor fejedelem viszonyáról. E kapcsolat minden figyelmet megérdemel, mert köztudomású, hogy Bethlen igen kedvelte Felső-Magyarország fővárosát, szívesen tartott benne udvart, s nem egy nagyjelentőségű diplomáciai tervének szálait innen szövögette.

Nem feladata szakfolyóiratunknak a munka részletekbe menő híralata, anyagának igen jelentős része a politikai, főleg azonban a gazdaságtörténet kutatójára tartozik, bennünket a Kerekes megrajzolta szellemi-vallási kép érdekelné. Ilyet azonban, sajnos, nem találunk. A szerzőt, úgy látszik, kevésbé kötik le a kor szellemi mozgalmai, s Bethlen kassai tartózkodásainak anyagi-gazdasági és legfeljebb társadalmi keretei érdeklik. Iskolai, egyházi, művelődési viszonyokról keveset kapunk, többnyire csak adatokat. Ezek az adatok néha becsesek, mert Kassa város levéltárából, egykorú jegyzőkönyveiből valók, de egységes képpé nincsenek kikerekítve. Szenci Molnár Albertről például csak annyit olvasunk, amennyit Dézsi Lajos nagy életrajza kassai vonatkozásban közöl, Bocaius költői munkásságáról jóformán semmit; nem tudjuk meg, kik voltak Kassa papjai Bethlen Gábor idejében, milyen vallási-szellemi áramlatok hullámzottak Kassa életében, milyen iskolák működtek és hogyan.

Egészen természetes azonban, hogy minduntalan találkozunk *Alvinczi Péter* nevével, hiszen Kassa város egykorú történetében vezető szerepet játszott nemcsak szellemi, hanem politikai tekintetben is. Alvinczi már Bocskainak is kedvelt embere volt. Bethlen meg éppen igen meleg viszonyba került vele, s helyesen jegyzi meg Kerekes (375. l.), hogy egyedül Alvinczi lehetett méltó a fejedelem barátságára, hiszen egyedül ő volt vele szellemileg egyenrangú. Rendkívül sűrű és bizalmas levelezésük a fejedelem minden ügyes-bajos dolgára kiterjed, s Bethlen főleg a kassai események befolyásolására használta fel kedvelt papja tekintélyét.

Meg kell azonban állapítanunk, hogy Kerekes Alvinczi Péter nagy jelentőségét inkább csak az adatok tükrében, de nem a maga szellemi valóságában látja. Oka lehet talán ennek az is, hogy nem vizsgálja meg a Bethlen-korabeli Kassa felekezeti viszonyait, s Alvinczit következetesen luteránusnak tartja (l. pl. 142. lapon: „a kassai evangélikusok keménytollú, hírneves és tekintélyes főprédikátora“, u. ott: „Bár Bethlen református volt...“). A szerzővel szemben azonban nyomatékosan rá kell mutatnunk arra, hogy Alvinczi Péter *irénikus* álláspontja ellenére is lényegében erős *református* volt, és sohasem tett volna szert oly előkelő befolyásra a kemény „orthodoxus“ Bocskai és az öntudatos református Bethlen mellett, ha a Formula Concordiae embere.

A *nagyenyei* származású Alvinczi *Nagyváradon* tanult, *Debrecenben* volt tanár, majd váradi pap és *bihari református esperes*, s állítólag kassai lelkesége mellett is viselte az *abauj-tornai református egyházmegye* alperesi tisztét (l. *Zoványi Jenőnek* a Theologiai Lexikon szá-

mára írt Alvinczi-cikkét). A református Alvinczi a kassai első papi hivatalt Bocskai István támogatásával nyerte ugyan el, de megtartani azért tudta, mert a XVI. század végére a helvét irányhoz szegődő módos kassai polgárság erősen megszaporodott a német elem rovására, s befolyása szellemiekben is mind hathatósabban érvényesült. Hogy kortársai, protestánsok és katolikusok egyaránt, mennyire reformátusnak tartották, s Bethlen Gábor is saját hite sorsosának tekintette, erre vonatkozólag a szerző kitűnő adatokat és útmutatásokat találhatott volna *Révész Kálmán* művében (Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakításáért 1550—1650. Budapest, 1894, 5., 15., 17—21., 22., 24. l.). Érdekes, hogy a kassai szerző e fontos munkát bibliográfiájában nem említi. (Ugyanitt joggal hiányoljuk H. Kiss Kálmánnak, Incze Gábornak Alvinczira, Paikoss Endrének a kassai református egyház történetére vonatkozó művét).

Bár Alvinczi Kassára választatván, aláírta az ágostai hitvallást és következetesen vonakodott theologiai álláspontjának tisztázásától (Révész i. m. 19. és 21. l.) felfogása mégis kitűnik irodalmi munkásságából. Akárki könnyűszerrel meggyőződhetik róla, ha felüti *Az Úrnak szent vacsorájáról való reovid intése c. művét* (Újra kiadta Incze Gábor 1935-ben). Az úrvacsoratan minden vitás kérdésében lényegileg a kálvini — református álláspont szerint nyilatkozik, s a döntő ponton *Kálvin Institutio*-ját idézi, szembeállva a *Brenz-féle* tiszta luteránus tannal (1. id. kiadás 35. lap). Ugyane munkájában a *Helvetica Confessio*-t, *Bullinger* zürichi hitvallását is tanúnak hívja református álláspontjának támogatására (id. kiad. 36. l.). Alvinczi erős híve volt a protestáns confessiók egyesítésének, s mint Incze Gábor helyesen jegyzi meg (id. m. 9. l.) nagy liberalizmussal kezelte az *adiaphora kérdését*, (ezért gúnyolta *Kanizsai Pálfi János* „ostyás“-nak: *Magy. Prot. Egyht. Adattár IX. 42.*), de lényeges elemeiben református meggyőződését nem adta fel. Igen jól látta ezt *Busaeus Mihály* Alvinczi kassai német prédikátortársa, midőn magyar kollégájának minduntalan „kálvinista eretnekségét“ hányta szemére.

Alvinczi Péter református voltát nem cáfolja meg az sem, hogy ő maga nem egyszer tiltakozott a „kálvinista“ minősítés vagy elnevezés ellen. Köztudomású ugyanis, hogy még a XVII. század elején sem lehet hazai reformátusságunkat minden fenntartás nélkül „kálvini“-nak minősíteni: igen lényeges kálvini elvek messze vannak még az általános elismertetéstől, s bizonyos református körök szemében is szinte „eretnekség“ számba mennek. Helyes lenne, ha XVI.—XVII. századi magyar történelmünk kutatói figyelemre méltatnák a református egyháztörténetírásnak ezt az alapvető tételét, és nem minősítenének minden református mozzanatot „kálvinistának“, másfelől pedig luteránusnak azt, aki elutasítja magától a „kálvini“ megjelölést.

A szerző egyik fejezetében („A város különféle jogainak védelme mindenivel szemben“) sort kerít Bethlen felekezeti türelmességére is (281. l.), ezt „vallási felvilágosodottság“-nak minősíti, s csodálkozik, hogy

Bethlen e mellett nem volt ment korának boszorkányhitétől. A XVII. század első harmadában szó sem lehet vallási felvilágosodottságról, e deista színezetű szellemtörténeti képződmény megszületésére a XVIII. század végéig várnunk kell; Bethlen állampolitikai okokból gyakorolt türelmessége pedig nagyon jól megfért korának szelvében elterjedt boszorkányhitével. (Türelmes volt a katolikusokkal, morva anabaptistákkal, unitáriusokkal, mert szüksége volt rájuk!).

A protestáns terminológia szempontjából zavaró, hogy a szerző Alvinczit több ízben (pl. 41., 42., 143. stb. l.) „főpapnak“ nevezi. Alvinczi püspök sohasem volt, de a protestáns szóhasználat még a superintendenst sem nevezi főpapnak, mert e magasztos címet egyedül Krisztusnak tartja fenn.

Egyetlen módszertani megjegyzést csupán: közölt egykorú szövegeinket ne fordítsuk még a laikus nagyközönség kedvéért sem. Igen furcsán hat az ilyen szövegek közlése: „...transigáltam, megegyeztem velem, s elrendeltem contentálását, kielégítését.“

Megjegyzéseink összefoglalásaként ismételjük, hogy egy ilyen alapos munkával megírt, terjedelmes műtől a Bethlen-korabeli Kassa teljes képét, tehát *szellemi állapotának* kimerítő rajzát is vártuk volna, annál is inkább, mert az eddigi kutatások nem egy becses mozzanatot tártak már fel e téren is.

Minden dícséretet megérdemel a munka mintaszerű nyomdai kiállítására, méltó a „civitas primaria“ nyomdaiparának sokszázados rangjához. Eppen ezért furcsáljuk, hogy a fejezetek számozásába a 13-tól kezdve (150. l.) zavaró hiba csúszik, s a tartalomjegyzék lapszámozása sem hibamentes. A képanyagot jobb lett volna a kizárólag kassai érdekű és máshol nem közölt felvételekre korlátozni. Kivételt alkotnak természetesen a Bethlen-arcképek. Ezek közül azonban a 16. lap után közölt nem hiteles arcmása a fejedelemnek (V. ö. Gindely—Acsády: Bethlen Gábor és udvara, Budapest, 1890). Az 1. lap előtt közölt Lotz-freskó pedig nem Bethlen Gábort és udvarát, hanem a költő Zrínyit és kortársait ábrázolja (V. ö. Ybl Ervin: Lotz Károly élete és művészete. Budapest, 1938. 257—58. l. és XII. tábla). Bethlen Gábor és a reformátorok a Magyar Tudományos Akadémia Lotz által festett freskó-sorozatának más képén láthatók Pázmány Péter köré csoportosítva (L. id. m. 256. l. és XII. tábla).

Bán Imre.

Varga Zoltán: Református lekipásztörök és professzorok hatása a magyarság állam- és társadalomszemléletére a reformkorban. (A debreceni ref. kollégium tanárképző intézetének értekezései az 1942. évről. Debrecen, 1943. 163—283 l.)

Az a felismerés, hogy a történelemalakító tényezők között igen jelentős szerepe van az egyes korszakok kollektív lelkiségének, a „korszaklelkületnek“, gyakran csábítja arra a korszerű kutatási módszer szerint dolgozó történészeket, hogy a történelem korszakait csupán egyetlen

szempontból vizsgálva, egyetlen „koreszme“ megvalósulásait lássák azokban. Varga Zoltán tanulmánya nemcsak azért mentes ettől az egyoldalúságtól, mert a minden áron való újat mondani akarásnál többre értékeli a kevésbbé meglepő, de annál inkább megbízható eredményeket, hanem azért is, mert gazdag forrásismerettel és gondos elmélyedéssel vizsgálja kutatása anyagát. Mintegy 60 esztendő (1790—1850) csaknem teljes református prédikáció-irodalmát és református kollégiumi tanáraink csaknem valamennyi bölcséleti és politikai írásművét áttanulmányozta abból a szempontból, hogy milyen állam- és társadalomszemlélet nyilatkozik meg ezekben. Legnagyobb érdeme, hogy bár a vizsgálódás tárgyául felölelt korszak református egyházi embereinek gondolkozásmódját a maga teljes sokszínűségében bemutatja, a sokféleségben az egységet is meg tudja látni, és dolgozatában nyilvánvaló bizonyítékát adja annak, hogy a magyar református egyház a reformkorban sem volt kizárólag a liberális politikai eszmék hordozója, hanem az ellentétes nézeteket egy magasabb egységbe, harmóniába kísérelte meg feloldani, s bár nem szegődött egyetlen politikai eszme szolgálatába sem, állam- és társadalomszemléletében mégis bizonyos rendszer és egység van. Ily módon sikerült a tanulmány írójának az előbb említett egyoldalúság ellenkező végletét is elkerülnie: dolgozata nem válik széteső és egymásnak ellentmondó adatok összefüggéstelen halmazává sem.

Először is azt mutatja be a tanulmány, hogy reformkori lelkipásztoraink és tanáraink általában az alkotmányos monarchiát tartották eszményi állapotnak. Felfogásuk elsősorban teokratikus szemléletükből táplálkozik, de ismételten találkozunk a patrimoniálizmus elvének feltűnéseivel is. Prédikációk és alkalmi beszédek magasztalják II. Józsefet, II. Lipótot és Ferencet, valamint József nádort is. Ezek mellett az aulikus megnyilatkozások mellett azonban lépten-nyomon kifejezést adnak református lelkipásztoraink és professzoraink alkotmányos érzelmeiknek is: szót emelnek az elnyomás rendszere ellen, és megemlékeznek az uralkodók és környezetük jellemének lehető fogyatkozásairól is. Ez utóbbi megnyilatkozások arra utalnak, hogy református iskoláink közeli kapcsolatban állottak a német felvilágosodással, az aulikus magatartás gyökerét pedig abban látja a szerző, hogy mivel a római katolikus hitvitázók még ebben a korban is szívesen hangoztatták a protestantizmusnak a forradalmi szellemmel való kapcsolatát, egyházunk vezetőinek azt kellett bebizonyítaniuk, hogy a református vallás és a forradalmár liberálisizmus között egyáltalán nincsen kapcsolat.

Éppúgy, mint a királyság intézményéről, részint magasztalólag, részint pedig bírálólag szólnak a lelkészek és a professzorok az előkelő származásúakról is. Leggyakrabban azonban ennek a kettős állásfoglalásnak a kiegyenlítésével és a józan középserkezéssel találkozunk írásaikban. Ez még nem jelenti azt, hogy következetes demokrácia vagy éppen a társadalmi nivellálódás eszméje vezette volna őket: lépten-nyomon hangsúlyozzák az egyes emberek és a társadalmi rétegek közötti különbségek szükségszerűségét. Hasonlóképpen kiegyenlítődesre és

az ellentétek összehangolására törekcsenek a hagyomány és a haladás kérdésében is. Felfogásukban inkább a konzervativizmus uralkodik, de egyszersmind általában középutat is keresnek a XVIII. század újító lendülete és a XIX. század elejének tradicionalista szelleme között. A fentolva haladás és a középútkeresés elvezeti őket a modern polgári társadalom alapjainak a meglátásához, a munka, különösen pedig a hivatásbeli munka fogalmához és annak társadalmi jelentőségéhez is. Befejezésül részletesen fejtegeti a dolgozat református lelkészeink és profeszszoraink közösségérzetének megnyilatkozási formáit, s ezzel utal a szerző annak a közreműködésnek a fontosságára is, amelyet egyházunk a magyar nemzeti eszme fejlődése érdekében végzett.

A tárgyalt munka gondolatvilágának ez a rövid ismertetése a dolgozatnak természetesen csak a kiemelkedő problémáira mutatható rá. De talán ennyiből is nyilvánvalóvá válhat, hogy Varga Zoltán tanulmánya módszer és eredmények tekintetében egyaránt jelentős mű, és megjelenése református egyháztörténeti és általában művelődéstörténeti irodalmunk komoly gazdagodását jelentette.

Otrokocsi Nagy Gábor.

S. SZABÓ JÓZSEF

1862. AUG. 15. — 1944. OKT. 19.

A mai magyar közeletben párját ritkító módon egyesítette egyéniségében a multnak fáradhatatlan tudós búvárát a jelenre és a jövőre áldott hatások szakadatlan sorát árasztó nevelővel, az elegáns és termékeny író és szónokot a hívő és bizonyosságot tevő keresztyénnel, a valódi lelkipásztori jellemet a kifejezetten tanítói és professzori lelkülettel.

Néhány évi gyakorló lelkészkedés után a középiskolai tanári pálya jegyezte el magának végleg s az e pályán eltöltött közel negyven esztendejéből harmincötöt szentelt a debreceni kollégium szolgálatára. A főgimnáziumnak előbb klasszika-filológiai, majd húsz éven át vallástanára, végül hét és fél évig igazgatója volt. Mindhárom minőségében sugárzó központja volt a debreceni kollégium középiskolai tagozatában a tiszta és nemes református keresztyén szellemnek. Tanító és nevelő munkája, különösen az általa alapított Ifjúsági Gyülekezet révén, szokatlanul erőteljes hatással volt az ifjúságnak a református gondolkozásban s jellemben való megerősödésére s nagyon értékes ifjak egész sorának adott a lelkipásztori pályára maradandó ösztönzést.

A magyar református oktatás- és nevelésügynek országos viszonylatban is kevesekéhez hasonló buzgósággal, arravalósággal és eredménnyel szolgált, mint nagyhatású tankönyvíró és mint az Országos Református Tanáregyesület kiváló értékű munkásságának a boldogult Dóczi Imre mellett vezéri részese.

Nagyon sokoldalú gyakorlati tevékenysége mellett kora ifjúságától kezdve szerelmese volt a tollnak. Csak a legkevesebb egyházi és tudományos írónk termelése vetekedhetik az övével akár mennyiség, akár érték dolgában. E megemlékezés keretei közt lehetetlenség akár csak legfőbb műveit is felsorolni és jellemezni. E helyett csak összefoglalólag hadd állapítsak meg annyit, hogy nemcsak a vallásos szépliteratúra, általában az építő irodalom terén működött nagy lelkesedéssel és kiváló

sikerrel, nemcsak egyházi és iskolaügyi időszaki sajtónknak volt az egyik legszorgalmasabb és legeredményesebb munkása a legkülönböző kérdésekhez való mindig bölcs, eszméltető és előbbrevivó hozzászólásával, nem is csak különböző irodalmi vállalatok alapításával és szerkesztésével tett maradandó becsü szolgálásokat a lelkészi és gyülekezeti, a tanári és tanítói munkának, általában véve a református közszellemnek, hanem mindezen kívül és felül a magyar protestáns egyháztörténelem terén kifejezetten tudományos kutató, kritikai és feldolgozó munkásságot is végzett s nem nagy terjedelmű, de annál nagyobb becsü monográfiák hosszú sorozatában a magyar reformáció korának, különösen a svájci reformáció magyarföldi elterjedésének, a debreceni iskola- és művelődéstörténetnek, a XVI. századi magyar protestantizmus történetének számos alapvető kérdését világította meg, igen alapos helytörténeti kutatásokat és összefoglalásokat végzett s különös előszeretettel fordította a maga és mások figyelmét a magyar protestantizmus nagy történeti személyiségei felé. Legtudományosabb formában megjelenő történelmi tanulmányaitól is elválaszthatatlan a pedagógiai célzat, de viszont legkifejezettebben nevelő és építő jellegű történelmi dolgozatai is szilárdan önálló tudáson alapulnak és sohasem esnek a tárgyalt események és személyek kritikátlan magasztalásának, illetőleg ócsárlásának vétkébe, ami pedig a pedagógus történetírónak folyton ólálkodó egyik legnagyobb kísértése. A magyar protestáns egyháztörténelmi tudásnak jó értelemben vett népszerűsítése terén — aminek eléggé föl nem mérhető nagy egyházépítő és egyházvédő jelentősége van — fennállása óta S. Szabó Józsefnek köszön legtöbbit a magyar református egyház. Egyéb igen nagy érdemei mellett ez *egyedülálló* érdeme.

Révész Imre.

RÉSUMÉ.

Edmond Miklós (pasteur réformé à Nagycsepely, privat-docent):
L'autorité judiciaire compétente de Thomas Arany.

L'auteur développe une question à part de son livre intitulé *La formation de la constitution ecclésiastique protestante hongroise au siècle de la Réforme*, quand il examine le procès de l'hérétique debrecinois, Thomas Arany et quand il demande, si ce procès était conforme ou non à la pratique judiciaire hongroise et à la procédure du droit canonique. Arany dissemina ses doctrines antitrinitariennes dans les années 60 du XVIe siècle et il avait de forts penchants séctariens. M. Miklós affirme que l'autorité judiciaire de Th. Arany fut compétente et canonique. En traitant cette question, il prend l'occasion de souligner que la surintendance réformée de Debrecen avait une étendue assez restreinte et elle n'avait pas encore la connexion avec la fraternité de Bihar. Arany ne pouvait être pasteur de Köröspeterd, parce qu'en ce cas-là, il aurait dû se soumettre à la compétence judiciaire de la fraternité de Bihar.

Thomas Esze (pasteur réformé à Budapest): *Problèmes contestés dans l'histoire du doyenné réformé de Drégelypalánk.*

Dans cette étude à trois parties, l'auteur s'occupe d'abord de la formation de ce doyenné. On a enseigné jusqu'ici qu'il s'était formé d'un doyenné protestant vers 1592 quand la séparation des Luthériens et Réformés s'était effectuée dans cette région haute-danubienne. Les recherches de l'auteur se terminent par la constatation que le noyau de ce district ecclésiastique, voire les communautés réformées au bord du bas-Ipoly appartenaient même au commencement du XVIIe siècle à la surintendance danubienne, et elles ne se constituent en doyenné indépendant que lors de l'occupation de Vác par le Turc (1620). Le nouveau doyenné s'attacha à la surintendance haute-danubienne, car c'était la seule qui ne s'étendit pas en territoire sous domination ottomane. — Le deuxième résultat de cette étude est la mise au point du séniorat d'Étienne Oroszi. La littérature ecclésiastique mentionne ce pasteur en 1669 et 1711 doyen du district de Drégelypalánk, en 1688 celui du doyenné de Komárom. L'auteur prouve qu'il fut doyen des deux districts entre 1682 et 1702 quand la Contre-Réforme les contraignit à la vie commune. Au commencement et à la fin de sa carrière, E. Oroszi ne gouverna que son propre

doyénné de Drégelypalánk. — La troisième partie de l'étude fait une synthèse de la situation du doyenné sous François II. de Rákóczi (1703—1711). La politique ecclésiastique libérale de ce prince affranchit les communautés opprimées protestantes et 20 communes sur 23 de ce district fleurissent pendant son règne assez court. On ne peut même dire que les 3 communautés furent détruites par la persécution religieuse. Après trois décades, le doyenné ne possède que 5 communautés réformées. Les grandes pertes de sang du protestantisme hongrois ne furent point causées par les persécutions du XVIIe siècle, sa grande réduction en nombre se fit dans la période de la paix de Szatmár (1711) à l'Édit de Tolérance (1781).

Louis Huszár (directeur général du Musée National, Budapest): *Monuments numismatiques du protestantisme hongrois.*

L'article est un compte-rendu sur 79 médailles concernant l'histoire du protestantisme hongrois. Il traite d'abord en ordre chronologique les médailles qui sont en relation avec les différents événements de la Réforme, puis celles qui ont trait aux personnages ecclésiastiques, au dernier lieu il examine les médailles relatives aux institutions ecclésiastiques. Il fait connaître les soi-disant „médailles bibliques“ aussi. On voit de cet article que la médaille conserve la mémoire de beaucoup d'événements historiques dont les sources écrites ne parlent point ou en parlent peu.

Géza Illyés (professeur de théologie à Nagyenyed): *Pasteurs du doyenné réformé de Küküllő à partir de la Réforme jusqu' à l'institution du synode général réformé transylvain (1871).*

L'auteur, se servant des archives du doyenné, fait un travail de synthèse en ce qui concerne la nomenclature des pasteurs et leurs biographies. Cette liste des noms n'est pas complète elle ne contient que les noms mentionnés dans des différents registres et protocoles du doyenné. Les registres des doyens ne s'étaient conservés du XVIe siècle, mais bien des données de cette époque se répètent dans les registres commencés en 1640 et ces registres sont déjà maintenus jusqu' à nos jours. L'auteur classe et complète les données de ces registres surtout au point de vue biographique.

Petits Articles. — **Eméric Bán** (professeur de lycée, Gyöngyös): *Un poète ecclésiastique provincial en 1639.*

L'auteur de cet article présente Mathias Balassagyarmati, le poète d'une longue cantique dont le manuscrit se trouve dans un antique psautier de la communauté réformée de Gyöngyös. La poésie, assez faible d'ailleurs, se fonde sur un passage du prophète Michée, flétrit la corruption générale de son époque et il prévient les justes des souffrances auxquelles ils doivent s'attendre. Quant à la forme extérieure, la poésie est écrite en de bons alexandrins, chose curieuse, car cette forme a été

et reste toujours la forme par excellence de la poésie épique hongroise. La personne du poète nous est presque inconnue.

Publications. — *Joseph Gulyás* (directeur de la bibliothèque de l'Académie à Sárospatak): *Les étudiants de l'Académie à Sárospatak V.*

Archives ecclésiastiques. — *Coloman Sass* (pasteur réformé à Érmihályfalva): *Les archives du doyenné réformé de Érmellék.*

Les anciennes archives du doyenné furent, en 1784, détruites par un violent incendie et n'en resta qu'un seul registre commencé en 1770. Après le catastrophe on copia dans ce registre les différents écrits importants et on recueillit les noms de tous les pasteurs à partir de 1633. On trouve ici des noms qu'on ne trouve en aucune autre source. Un excellent archiviste, Jean Récei fit faire, en 1821, à tous les pasteurs du doyenné l'histoire de leur église. Ce volume garde à partir de 1650 les copies des chartes perdues. La matière des archives est, entre 1784—1865, riche et bien classée, après cette date elle est en désordre. Dans des tiroirs désignés par les lettres de l'alphabet, les archives conservent 2500 écrits. Elles sont gardées actuellement par le pasteur Géza Benedek à Csokaj dans les porches de l'église réformée.

Joseph Gulyás (directeur de la bibliothèque de l'Académie à Sárospatak): *Les archives du doyenné réformé de Alsózemplén.*

L'histoire de ces archives est pleine de vicissitudes et elle montre l'image de négligences peu pardonnables. Les archives n'avaient jamais une pièce propre à cet effet, elles furent gardées dans des salles de classe humides et sombres, puis dans l'église de Sárospatak où les archives furent détériorées et dispersées en 1922 par un cambriolage impie. Par bonheur les chartes et les registres les plus précieux ont été placés au cours du XIX-e siècle aux archives de l'Académie de Sárospatak et ils s'y trouvent de nos jours aussi en pleine sécurité.

Littérature de l'historiographie ecclésiastique (Entre autres). — *Michel Bucsay* (privat-docent de théologie, Budapest): *Critique du livre d'André Illyés sur la discipline ecclésiastique.*

Ce livre est un ouvrage de pionier, son plus grand mérite est la richesse de sa documentation. M. Illyés divise en cinq périodes l'histoire de la discipline dans l'église réformée hongroise: la première en est le début (1559—1619), la seconde est la floraison (1619—1711), la troisième est l'apogée (1711—1780), la quatrième période est le déclin (1780—1848), la cinquième et dernière est celle du crépuscule (1848—1900). Selon la première objection du critique, le livre de M. Illyés ne fait pas voir assez clairement les origines des méthodes disciplinaires de l'Église réformée qui se trouvent au moyen-âge. Si M. Illyés avait examiné de plus près les fondements médiévaux, il n'aurait pas divisé ainsi sa matière et il

n' aurait pas attaché une grande importance à cette division en cinq périodes. La différence entre la discipline protestante et la discipline, catholique médiévale est moindre que M. Illyés ne le pense pas. On ne peut parler d'une „floraison“ ou „apogée“ des méthodes disciplinaires réformées au XVI—XVII-e siècles et mettre, cette époque en parallèle avec la chrétienté primitive, parce que l'activité spontanée et l'égalité des croyants ne s'affirme en aucune manière, comme c'était le cas dans l'Église primitive. L'auteur de cette critique croit de sa part que le temps de la vraie discipline ecclésiastique protestante ne soit pas encore arrivé et il n' arrivera que lorsque l'Église se sera débarrassée de ses membres nominaux et sa sera délivrée de toute influence laïque.

Necrologue. — *Emeric Révész: Joseph S. Szabó (1682—1944).*

Résumé en français.

TARTALOM.

Miklós Ödön: Arany Tamás bírói fóruma.

Esze Tamás: A drégelypalánki egyházmegye történetének vitás kérdései.

Huszár Lajos: A magyarországi protestantizmus érmészeti emlékei.

Illyés Géza: A kükküllői református egyházmegye pappai a reformáció korától az erdélyi református generális zsinat fennállásáig, 1871-ig.

Kisebb közlemények: *Bán Imre:* Egy provinciális egyházi költő 1639-ből: Balassagyarmati T. Mátyás.

Adattár: *Gulyás József:* A sárospataki főiskola diákjai. V.

Egyházi levéltárak: *Sass Kálmán:* Az érmelléki református egyházmegye levéltára. — *Gulyás József:* Az alsózempléni református egyházmegye levéltára.

Egyháztörténeti irodalom: *Bucsay Mihály:* XVI—XVIII. századi egyházfegyelmünk értékeléséhez. — *Tóth Dezső:* A hevesnagykunsági református egyházmegye multja. (Ism. *Szabó István.*) — *Mezősi Károly:* Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692). (Ism. *Esze Tamás.*) — *Kerekes György:* Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619—1629. (Ism. *Bán Imre.*) — *Varga Zoltán:* Református lelkipásztorok és professzorok hatása a magyarság állam- és társadalomszemléletére a reformkorban. (Ism. *Otrokocsi Nagy Gábor.*)

Nekrológ: *Révész Imre:* S. Szabó József (1862—1944).

Résumé.

HISTOIRE DE L'ÉGLISE

Périodique trimestriel.

Dirigé

avec le concours d'Eméric Révész, évêque de l'Église réformée (Debrecen)
par

Thomas Esze et Michel Bucsay.

Rédaction: „Egyháztörténet szerkesztősége és kiadóhivatala“ Budapest, XIV., Ajtósi Dürer-sor 33.

Prix de l'abonnement pour l'étranger: 2 dollars, ou 8 francs suisses par an.

Les collaborateurs étrangers reçoivent gratuitement 25 tirages à part de leurs articles.

Chaque auteur doit assumer la responsabilité scientifique de son article.

La rédaction décline toute responsabilité en ce qui concerne les exemplaires de recension non demandés.

Sommaire de chaque numéro: Études — Petites articles — Publications de sources — Archives ecclésiastiques — Comptes rendus critiques. — Résumés en langue française.

KIRCHENGESCHICHTE

Eine Vierteljahrsschrift.

Herausgegeben

unter Mitwirkung

von

Bischof Prof. D. Dr. Emmerich Révész

von

Thomas Esze und Michael Bucsay.

Schriftleitung: „Egyháztörténet szerkesztősége és kiadóhivatala“, Budapest, XIV., Ajtósi Dürer-sor 33.

Abonnementspreis jährlich 2 Dollar, oder 8 schw. Fr.

Ausländische Mitarbeiter erhalten 25 Sonderabzüge der Originalarbeiten unberechnet.

Die wissenschaftliche Verantwortung für die einzelnen Beiträge tragen ausschliesslich die Verfasser.

Für unverlangte Rezensionsexemplare wird keine Haftung übernommen.

Inhalt in jeder Nummer: Studien — Kleinere Mitteilungen — Quellenpublikationen — Kirchliche Archive — Kirchengeschichtliche Literatur — Inhaltsangabe in französischer Sprache.

(Folytatás.) A folyóiratra a jelentkezés beérkezésének sorrendjében a következők fizettek elő (lelkésznél, egyháznál, iskolánál, ha közelebbi megjelölés kitéve nincsen „református” értendő hozzá):

303. Koszta István lelkész, Baja. 304. Dr. Wiczian Dezső egyetemi tanár, Sopron. 305. Mauritz Gyula lelkész, Szirma. 306. Dr. Kovács István lelkész, Szentmártonkóta. 307. Lelkészi hivatal, Dunaharaszti. 308. Dr. Ecsedy Aladár lelkész, Tahitótfalu. 309. Szabó Dániel lelkész, Hejőcsaba. 310. Lelkészi hivatal, Misztótfalu. 311. Nagy József lelkész, Poroszló. 312. Kun Miklós földbirtokos, Budapest. 313. Ila Bálint országos levéltárnok, Budapest. 314. Gulyás József c. gimn. igazgató, Sárospatak. 315. Dr. Miklós Ödön lelkész, Nagycsepely. 316. Kiss Dániel lelkész, Sárbogárd. 317. Parochiális könyvtár, Lovasberény. 318. Gócza József lelkész, Jászkisér. 319. Egyházközség, Ordas. 320. Gál István lelkész, Uszód. 321. Nyirő Károly lelkész, Pilismarót. 322. Bottyán János lelkész, Budapest. 323. Egyházközség, Kék. 324. Bajári Sándor lelkész, Gyón. 325. Lelkészi hivatal, Székelycsóka. 326. Egyházközség, Vecsés. 327. vitéz balásfalvi Kiss László ny. altábornagy, Szombathely. 328. Dr. Csetényi Sándor máv. felügyelő, Szombathely. 329. Posoni Szent-Martony Géza kir. tanfelügyelő, Szombathely. 330. Gyulai Imre m. kir. korm. tan., Szombathely. 331. Kajdócsy Sándor, Szombathely. 332. Kocsis Károly máv. tan., Szombathely. 333. Fonyó János, Szombathely. 334. Patkó Imre, tisztv., Szombathely. 335. Kovács Gyula ny. törvényszéki tanácselnök, Szombathely. 336. Gál Dániel rendőrfelügyelő, Szombathely. 337. Egyházközség, Szombathely. 338. Döbrössy Lajos lelkész, Szombathely. 339. Demjén István lelkész, Budafok. 340. Parochiális könyvtár, Budafok. 341—342. Ifjúsági könyvtár, Budafok. 343. Püsky Gyula egyházgondnok, Kőszeg. 344. Varga Ernő lelkész, Bugyi. 345. Egyházközség, Zilah. 346. Fabók Ferenc ev. lelkész, Mezőberény. 347. Bocsor László lelkész, Majosháza. 348. Jóba József lelkész, Vezseny. 349. Dr. Szentpáli Gavallér Lajos ügyvéd, Debrecen. 350. Halmos Béláné kir. mérnök neje, Szombathely. 351. Lukáts József teológus, Budafok. 352. Magyar egyházközség, Páris. 353. Lelkészi hivatal, Erd. 354. Lelkészi hivatal, Aba. 355. Hatolkay Kázmér lelkész, Budapest. 356. Parochiális könyvtár, Gyömrő. 357. Reszegi Lajos genealógus, Debrecen. 358. Dr. vitéz Ákosfalvi Szilágyi László min. tanácsos, Budapest, 359. Egyházközség, Kaba. 360. Püspöki hivatal, Miskolc. 361. Léway József gimnázium, Miskolc. 362. Egyházközség, Sajóvamos. 363. Dóczi Antal lelkész, Ózd. 364. Kelenföldi egyházközség, Bp. 365. Dr. Nagy László lelkész, Ujvidék. 366. Tisztviselőtelepi egyházközség, Bp. 367. Kiss Ernő lelkész, Kispeszt. 368. Mezőföldi egyházmegye lelkészi könyvtára, Székesfehérvár. 369. Herzog Ernő nyomdatulajdonos, Gyöngyös. 370. Dr. abai Nagy Ilona orvos, Budapest. 371. Lelkészi hivatal, Tengőd. 372. Labancz László esperes, Nagymaros. 373. Kovácsy József lelkész, Kistótfalu. 374. Budai egyházközség, Bp. 375. Dr. Kiss Sándor egyetemi lelkész, Bp. 376. Sarkadi Nagy Antal lelkész, Szabolcs-Veresmart. 377. Kálvin-téri egyházközség, Bp. 378. Pasaréti egyházközség, Bp. 379. Lelkészi hivatal, Áporka. 380. Erdélyi Imre lelkész, Kórós. 381. Forschungsstelle für Kirchenkunde auf der M. Luther Universität, Halle. 382. Józsefvárosi egyházközség, Bp. 383. Egyházközség, Munkács. 384. Egyházközség, Ajak. 385. Egyházközség, Abaujszántó. 386. Egyházközség, Kiskinizs. 387. Fóris János lelkész, Abaujkér. 388. Egyházközség, Alsóvadász. 389. Dr. Matusz János lelkész, Abaujvár. 390. Dr. Lengyel István lelkész, Szikszó. 391. Kádár János lelkész, Telkibánya. 392. Mária Valéria-telepi egyházközség, Bp. 393. Magyar történeti szeminárium, Debrecen. 394. Lelkészi hivatal, Középlak. 395. Czira Bálint lelkész, Nádasdarác. 396. Barsy Károly miniszteri osztályfőnök, Bp. 397. Egyházközség, Fadd. 398. Egyházközség, Rózsafa. 399. Kiss József lelkész, Hejce. 400. Farkas Elek esperes, Gönc. 401. Parragh Árpád lelkész, Csögle. 402. Győr Sándor lelkész, Merenye. 403. Horkay Barna lelkész, Nagyszöllős. 404. Parochiális könyvtár, Déványa. 405. Dr. Hegyaljai Kiss Géza lelkész, Debrecen. 406. Magyar egyházközség, Balmazújváros. 407. Nagy Imre lelkész, Hajdúnánás. 408. Egyházközség, Hajdúsámson. 409. Csutoros Sándor lelkész, Kismarja.

KIRCHENGESCHICHTE

Eine Vierteljahrsschrift.

Herausgegeben
unter Mitwirkung
von

Bischof Prof. D. Dr. Emmerich *Révész*
von

Thomas *Esze* und Dr. Andreas von *Harsányi*

Schriftleitung: „Egyháztörténet szerkesztősége és kiadóhivatala“, Budapest, XIV., Ajtósi Dürer-sor 33.

Abonnementspreis jährlich RM 16.— Einzelpreis RM 6.— (oder Pengő 22.—, bzw. Pengő 8.—)

Ausländische Mitarbeiter erhalten 25 Sonderabzüge der Originalarbeiten unberechnet.

Die wissenschaftliche Verantwortung für die einzelnen Beiträge tragen ausschließlich die Verfasser.

Für unverlangte Rezensionsexemplare wird keine Haftung übernommen.

Inhalt in jeder Nummer: Studien — Kleinere Mitteilungen — Quellenpublikationen — Kirchengeschichtliche Literatur — Nachrichten — Inhaltsangabe in deutscher und französischer Sprache — Einmal im Jahr: Bibliographie der in Ungarn erschienenen protestantischen kirchengeschichtlichen Literatur.

HISTOIRE DE L'ÉGLISE

Périodique trimestriel.

Dirigé

avec le concours d'Eméric *Révész*, évêque de l'Église réformée (Debrecen)
par

Thomas *Esze* et André de *Harsányi*

Rédaction: „Egyháztörténet szerkesztősége és kiadóhivatala“, Budapest, XIV., Ajtósi Dürer-sor 33.

Prix de l'abonnement pour l'étranger: 22 pengős par an; prix du numéro: 8 pengős.

Les collaborateurs étrangers reçoivent gratuitement 25 tirages à part de leurs articles.

Chaque auteur doit assumer la responsabilité scientifique de son article.

La rédaction décline toute responsabilité en ce qui concerne les exemplaires de recension non demandés.

Sommaire de chaque numéro: Études — Petites articles — Publications de sources — Comptes rendus critiques — Résumés en langues allemande et française — Une fois par an: Bibliographie de la littérature de l'histoire ecclésiastique protestante en Hongrie.

253.
II. ÉVFOLYAM

300773
1944. JULIUS—DECEMBER

3-4. FÜZET

EGYHÁZTÖRTÉNET

RÉVÉSZ IMRE

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

ESZE TAMÁS

ÉS

BUCSAY MIHÁLY

BUDAPEST,

1945

EGYHÁZTÖRTÉNET

Egyházi történettudományi folyóirat.

Megjelenik valamennyi magyarországi református egyházkerület püspöke és a protestáns tábori püspök ajánlásával.

A szerkesztésért és a kiadásért *Esze Tamás* felel.

A kiadóhivatal vezetője *Mauritz Anna* diakonissza testvér.

A folyóirat anyagi gazdálkodását ellenőrzik *Kiss József dr.* református egyetemes konventi tanácsos, *Nagy Sándor dr.* egyházkerületi tanácsos és *Tóth Lajos* református egyetemes konventi titkár.

Megjelenik minden évnegyedben, összesen legalább évi 20 ív terjedelemben.

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, XIV., Ajtósi Dürer-sor 33. szám.

Előfizetési díjak (alapárak): egy évre 20.— P, félévre 10.— P. Intézményeknek és jogi személyeknek egy évre 24.— P. Egyes szám ára 6.— P.

A folyóirat terjedelmének kényszerű csökkentése esetén aránylagosan kevesebb.

A folyóirat munkatársai egyben a folyóirat előfizetői is. Előfizetési díjukat évi 20.— P összegben szerzői tiszteletdíjuktól vonjuk le.

Postatakarékpénztári csekkiszámla száma és címe: 52.249. Egyháztörténet szerkesztősége és kiadóhivatala, Budapest.

A szerkesztőség csak előre megbeszélte cikkek közlését biztosítja, a nyomda kívánságára csak géppel írt kéziratot fogad el és az esetleges szerzői korrektúra költségeit a tiszteletdíjből levonja.

Minden közleményért szerzője maga felel.

Munkatársaink ebben a számban:

Miklós Ödön, református lelkipásztor, egyetemi magántanár, Nagycsepely.

Esze Tamás, református lelkész, Budapest.

Huszár Lajos, a Magyar Történeti Múzeum h. főigazgatója, Budapest.

Illyés Géza, teológiai akadémiai tanár, Nagyenyed.

Bán Imre, állami gimnáziumi tanár, Gyöngyös.

Gulyás József, c. gimnáziumi igazgató, könyvtárigazgató, Sárospatak.

Sass Kálmán, református lelkipásztor, Érmihályfalva.

Bucsay Mihály, református vallástanár, teológiai magántanár, Budapest.

Szabó István, egyetemi nyilvános rendes tanár, Debrecen.

Otrokocsi Nagy Gábor, gimnáziumi tanár, Debrecen.

Révész Imre, református püspök, c. egyetemi nyilvános rendes tanár, Debrecen.

Tiszteletpéldányokat, ingyen mutatóvényszámokat a kiadóhivatal nem küld, a folyóirat mutatóvénységét azonban bárkinek szívesen megküldjük.

